

Γνώμονες 1
ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Ο Theodor Wiesegrund Adorno (1903-1969), φιλόσοφος αλλά και με σπουδές κοινωνιολογίας, ψυχολογίας και μουσικής υπήρξε ο δεύτερος μεγάλος «πόλος» του Ινστιτούτου της Φραγκφούρτης, αν και επισήμως πρωτόγενε μέλος του στην Αμερική το 1938, όπου κι αυτός κατέφυγε μετά την αναγκαστική φυγή του από τη Γερμανία και την τετραετή παραμονή του στην Οξφόρδη. Το 1949 επέστρεψε στη Γερμανία και ανέλαβε την έδρα φιλοσοφίας και κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου της Φραγκφούρτης, ενώ το 1958 ανέλαβε τη διεύθυνση του Ινστιτούτου. Καθοριστική για τη σύγχρονη σκέψη είναι η συνεισφορά του στη γνωσιοθεωρία και την αισθητική, ενώ άφησε και ένα τεράστιο έργο στο πεδίο της κοινωνιολογίας, ιδιαίτερα εκείνης του πολιτισμού και της τέχνης. Κυριότερα έργα του, εκτός της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού: Φιλοσοφία της νεότερης μουσικής, Η αυταρχική προσωπικότητα, Minima Moralia, Πολιτιστική κριτική και κοινωνία. Για τη μετακριτική της γνωσιοθεωρίας, Τρεις μελέτες για τον Χέγκελ, Αρνητική διαλεκτική.*

Ο Max Horkheimer (1895-1973) διετέλεσε, από το 1930, καθηγητής κοινωνικής φιλοσοφίας και διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικής έρευνας της Φραγκφούρτης, αυτού που έμελλε να μείνει γνωστό ως «Σχολή της Φραγκφούρτης». Υπήρξε ήδη με τα γραπτά του της δεκαετίας του '30, ο θεμελιωτής της «Κριτικής Θεωρίας», στην οποία είναι αφιερωμένο όλο τούτο έργο. Μετά την εξορία που το 1933 τον οδήγησε όπως και τα άλλα μέλη της Σχολής της Φραγκφούρτης, μέσω Γενεύης και Παρισιού, στη Νέα Υόρκη, επέστρεψε το 1950 στη Φραγκφούρτη και στο περίφημο Ινστιτούτο για να γίνει ο πόλος έλξης των θεωρητικών και πολιτικών αναζητήσεων της δεκαετίας του '60. Κυριότερα έργα του: *Απαρχές της αστικής φιλοσοφίας της ιστορίας, Σπουδές περί αυθεντίας και οικογένειας, Διαλεκτική του Διαφωτισμού (με τον Αντόρνο), Για την κριτική του ερ-γαλειικού λόγου, Κριτική θεωρία, Λόγος και αυτοδιάτηρηση.*

Ο Κοσμάς Ψυχοπαίδης είναι καθηγητής πολιτικής επιστήμης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ο Γεράσιμος Κουζέλης είναι επίκουρος καθηγητής επιστημολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

TEONTOP B. ANTOPNO - MAE XOPKXAÏMEP

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ
ΤΟΥ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Φιλοσοφικά αποσπάσματα

Μετάφραση Λευτέρης
Αναγνώστου

Επίμετρο Κοσμάς
Ψυχοπαίδης

Βπμε'λεια
Γεράσιμος Κουζέλης

νήσος
ΑΘΗΝΑ 1996

GOETHE
INSTITUT **£2**

Το βιβλίο αυτό εκδίδεται με την ευγενική
υποστήριξη του Ινστιτούτου Goethe

Τίτλος πρωτοτύπου: *Diaktik der Aufklärung*
Πρώτη έκδοση: Querido, Άμστερνταμ 1947

© 1996 Εταιρεία Μελέτης των Επιστήμων του Ανθρώπου,
Αστική μη κερδοσκοπική - Εκδόσεις νήσος, Ομονοίας
12,104 31 Αθήνα, τηλ. 3216645, fax 6466071

Διόρθωση: Αρετή Μπουκάλα
Εξώφυλλο: Barbara FeuBner
Σελιδοποίηση: Μαρία Τσακάλια
Φίλμ: Ντίμης Καρράς
Εκτύπωση, βιβλιοδεσία: Ευρωτυπ ΑΕ, τηλ.: 5234373

ISBN 960-7711-05-X

Περιεχόμενα

Πρόλογος στη νέα ελληνική έκδοση	11
Πρόλογος στην επανέκδοση (1969)	15
Πρόλογος	19
Η έννοια του διαφωτισμού.....	29
Παράρτημα I	
<i>Οδυσσέας ή Μύθος και διαφωτισμός</i>	89
Παράρτημα	
<i>Ιουλιέττα ή Διαφωτισμός και ηθική</i>	143
Πολιτιστική βιομηχανία.	
<i>Ο διαφωτισμός ως μαζική απάτη</i>	201
Στοιχεία του αντισημιτισμού.	
<i>Τα όρια τον διαφωτισμού</i>	277
Σημειώσεις και σχεδιάσματα	339
Κοσμάς Ψυχοπαίδης: Επίμετρο	
<i>Η διαλεκτική τον ορθού λόγου και οι αντινομίες της κριτικής τον</i>	411

Πρόλογος στη νέα ελληνική έκδοση

Συμπληρώνονται πενήντα χρόνια από την πρώτη έκδοση της *Διαλεκτικής των Διαφωτισμού*. Σε πολυγραφημένη μορφή είχε κυκλοφορήσει ήδη τό 1944 με την ευκαιρία των πενηνκοστών γενεθλίων του επιστήθιου φίλου των συγγραφέων Φρίντριχ Πόλοκ* τυπώθηκε όμως για πρώτη φορά το 1947 στο Άμστερνταμ. Το έργο αυτό αποτελεί τη σημαντικότερη στιγμή της *Κριτικής Θεωρίας*, κατά κάποιο τρόπο το θεωρητικό μανιφέστο της *Σχολής της Φραγκφούρτης* και ταυτοχρόνως ένα ορόσημο του αιώνα που κλείνει.

Το κείμενο που απέδωσε στη νεωτερικότητα την ταυτότητα της, που «σφράγισε» το πρώτο μισό αυτού του αιώνα καταγράφοντας συστηματικά τα συμπτώματα που εκδηλώθηκαν σ' αυτή την περίοδο και επιτρέπουν τη διάγνωση της ασθένειας του σύγχρονου κόσμου, άσκησε μεγάλη και άμεση επιρροή στην πνευματική αλλά και την ιδεολογική ζωή της Ευρώπης στο δεύτερο μισό. Το έργο των Χόρκχάιμερ και Αντόρνο αποτελεί, πέρα από κάθε αμφισβήτηση και κριτική, έναν «γνώμονα» στη φιλοσοφική σκέψη του εικοστού αιώνα. Γι' αυτό κρίναμε πως είναι το καταλληλότερο για να εγκαινιάσουμε τη νέα σειρά των εκδόσεων *νήσος* που φέρει αυτόν τον τίτλο.

Η προηγούμενη ελληνική έκδοση της *Διαλεκτικής τον Διαφωτισμού* (το 1986 από τις εκδόσεις Ύψιλον σε μετάφραση Ζήση Σαρίκα) έχει συμπληρώσει κι αυτή δέκα χρόνια. Στα δέκα αυτά χρόνια άλλαξαν αρκετά πράγματα στη σύνθεση και τις ανάγκες του κοινού στο οποίο απευθύνεται αυτό το βιβλίο. Καθώς πρόκειται για ένα κείμενο που επιτρέπει αλλά και απαιτεί περισσότερες αναγνώσεις, για ένα κείμενο στο οποίο κανείς ξαναγυρίζει με νέο ενδιαφέρον και νέα ερωτήματα, οι αλλαγές αυτές ανέδειξαν και νέες απαιτήσεις από την ελληνική του απόδοση.

Η νέα έκδοση σχεδιάστηκε στη βάση αυτών των νέων απαιτήσεων και νέων χρήσεων του κειμένου, απαντά στις ανάγκες μιας εντονότερης θεωρητικής συζήτησης και μιας βαθύτερης μελέτης της σύγχρονης φιλοσοφικής παράδοσης, που έχει πια περάσει και το κατώφλι του ελληνικού πανεπιστημίου. Είχε όμως γι' αυτό το σκοπό στη διάθεση της και νέα «εργαλεία»: τη νέα έκδοση των *Απάντων* του Χόρκχάιμερ (από τις εκδόσεις Fischer σε επιμέλεια των Alfred Schmidt και Gunzelin Schmid Noerr). Το κείμενο της *Διαλεκτικής τον Διαφωτισμού* συνοδεύεται σ' αυτή την έκδοση όχι μόνον από συστηματικές σημειώσεις σχετικά με τις αναφορές των συγγραφέων και τις αλλαγές που έκαναν από την εκδοχή του 1944 σ' εκείνη του 1947 και έπειτα στην έκδοση του 1969, όσο και από το υλικό που φυλάσσεται στο αρχείο Χόρκχάιμερ και προέρχεται από τις συνομιλίες και τις σημειώσεις των δύο συγγραφέων σχετικά με το κείμενο που «συνέθεταν».

Η μετάφραση έργων του Αντόρνο και του Χόρκχάιμερ αποτελεί πάντα μια μεγάλη περιπέτεια. Στην περίπτωση της *Διαλεκτικής τον Διαφωτισμού* η περιπέτεια είναι ακόμη μεγαλύτερη, καθώς δεν υπάρχει περιοχή των επιστημών του ανθρώπου και φιλοσοφική παράδοση που να μην αφήνει τα ίχνη της πάνω στο κείμενο. Τα ίχνη αυτά όχι μόνο δεν είναι ευδιά-

κριτά, αλλά έχουν κιόλας χαραχθεί πάνω σ' ένα υλικό που κάνει την αναζήτηση τους συχνά άθλο: την πολυσυζητημένη ιδιότροπη «φραγκφουρτιανή» γλώσσα. Η απόδοση της στα ελληνικά θέτει με τη σειρά της καινούργια προβλήματα — και η έλλειψη παγιωμένης φιλοσοφικής ορολογίας είναι μόνο ένα απ' αυτά. Το πρωτότυπο κείμενο αντανakλά εξάλλου την καθημερινή τριβή των συγγραφέων με ιδιοματισμούς του αμερικανικού περιβάλλοντος στο οποίο γράφουν, χωρίς να ξεχνά την «καλή συνήθεια» της παράθεσης αποσπασμάτων ή και μεμονωμένων λέξεων στη γλώσσα από την οποία τα αντλούν. Η μακρόχρονη και επίπονη δουλειά του Λευτέρη Αναγνώστου θα πρέπει να κριθεί απ' αυτή τη σκοπιά, από την οποία πολλές από τις «δυστροπίες» του μεταφραστικού αποτελέσματος αποκαλύπτονται ιδιαίτερα παραγωγικές.

Το επίμετρο του Κοσμά Ψυχοπαίδη θέτει το ζήτημα που από την οπτική γωνία του τέλους του εικοστού αιώνα είναι το πιο επίκαιρο και πιο ουσιαστικό: πέρα από τη διαλεκτική του ορθολογισμού τη διαλεκτική της ριζοσπαστικής κριτικής του.

Η παρούσα έκδοση οφείλει τέλος πολλά στην ενθάρρυνση και στην ενίσχυση εκ μέρους του Ινστιτούτου Γκαίτε, καθώς και στην Αρετή Μπουκάλα που έκανε την τυπογραφική διόρθωση και την Τίνα Χάρη που την επέβλεψε από την αρχή μέχρι το τέλος.

Οκτώβριος 1996

Γ.Κ.

Πρόλογος στην επανέκδοση (1969)

ΗΔιαλεκτική τον διαφωτισμού κυκλοφόρησε το 1947 από τις εκδόσεις Querido του Άμστερνταμ. Το βιβλίο διαδόθηκε με αργό μόνο ρυθμό, είναι όμως προ πολλού εξαντλημένο. Στην απόφασή μας να το επανεκδώσουμε ύστερα από δύο και πλέον δεκαετίες δεν μας ώθησαν μόνον οι πολλαπλές επιτακτικές παρακλήσεις, αλλά και η εκτίμηση ότι πολλές από τις ιδέες του είναι ακόμη και σήμερα επίκαιρες και καθόρισαν σε μεγάλη έκταση τις μεταγενέστερες θεωρητικές μας αναζητήσεις. Κανένας τρίτος δεν θα μπορέσει εύκολα να φαντασθεί σε ποιο βαθμό είμαστε και οι δυο μας υπεύθυνοι για κάθε πρόταση. Μεγάλα τμήματα τα υπαγορεύσαμε από κοινού η ένταση των δύο πνευματικών ταμπεραμέντων που ένωσαν τις δυνάμεις τους στη *Διαλεκτική* αποτελεί το ζωτικό της στοιχείο. Δεν μένουμε αμετακίνητοι σε όλα όσα λέγονται σε τούτο το βιβλίο. Αυτό θα ήταν ασυμβίβαστο με μια θεωρία η οποία αναγνωρίζει στην αλήθεια έναν χρονικό πυρήνα αντί να την αντιπαρατάσσει σαν κάτι αμετάβλητο στην ιστορική κίνηση. Το βιβλίο γράφηκε σε μια στιγμή όπου το τέλος της εθνικοσοσιαλιστικής τρομοκρατίας ήταν ορατό. Σε αρκετά σημεία όμως η διατύπωση δεν ανταποκρίνεται πια στη σημε-

ρινή πραγματικότητα. Ωστόσο ακόμη και τότε δεν υποτιμήσαμε τους κίνδυνους που περικλείει η μετάβαση προς τον οικούμενο κόσμο.

Στην περίοδο της πολιτικής διάσπασης σε υπερμεγέθη μπλοκ, τα οποία αντικειμενικά τείνουν να συμπλακούν, η φρίκη συνεχίστηκε. Οι συγκρούσεις στον Τρίτο Κόσμο και η νέα άνοδος του ολοκληρωτισμού δεν είναι απλά επεισόδια της ιστορίας, όπως δεν ήταν, σύμφωνα με τη *Διαλεκτική*, τότε ούτε ο φασισμός. Η κριτική σκέψη, που δεν εξαιρεί ούτε την πρόοδο, απαιτεί σήμερα να πάρει κανείς το μέρος των υπολειμμάτων της ελευθερίας, να στηρίζει τις τάσεις προς την πραγματική ανθρωπιά, ακόμη και αν αυτές μπροστά στο βασικό ρεύμα της ιστορίας φαίνονται ανίσχυρες.

Η εξέλιξη προς την ολοκληρωτική ενοποίηση, όπως διαπιστώνεται στο βιβλίο, σημείωσε μια διακοπή, δεν ανακόπηκε· απειλεί να πραγματοποιηθεί μέσα από δικτατορίες και πολέμους. Η πρόγνωση της συνδεδεμένης με αυτή μεταστροφής του διαφωτισμού σε θετικισμό, στο μύθο ότι έτσι έχουν τα πράγματα, και τελικά η ταυτότητα ευφυΐας και αντιπνευματικότητας επιβεβαιώθηκαν σαρωτικά. Η αντίληψη μας για την ιστορία δεν τρέφει την αυταπάτη πως δεν υπόκειται σε αυτή, αλλά και δεν επιδίδεται όπως ο θετικισμός στο κυνήγι της πληροφορίας. Ως κριτική της φιλοσοφίας δεν θέλει να εγκαταλείψει τη φιλοσοφία.

Από την Αμερική, όπου γράφηκε αυτό το βιβλίο, επιστρέψαμε στη Γερμανία με την πεποίθηση ότι θα μπορούσαμε να κάνουμε περισσότερα απ' ό,τι αλλού, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά. Μαζί με τον Friedrich Pollock, στον οποίο είναι αφιερωμένο το βιβλίο, με αφορμή τότε την πεντηκοστή επέτειο των γενεθλίων του, σήμερα την εβδομηκοστή πέμπτη, ξαναστήσαμε το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας με την ιδέα να συνεχίσουμε τις εργασίες στη βάση της αντίληψης που εί-

ναι διατυπωμένη στη *Διαλεκτική*. Στην παραπέρα ανάπτυξη της θεωρίας μας και στις επακόλουθες κοινές μας εμπειρίες η Gretel Adorno, όπως και στην πρώτη συγγραφή, μας βοήθησε με τον ωραιότερο τρόπο*

Σε αλλαγές προβήκαμε πολύ πιο φειδωλά απ' ό,τι συνηθίζεται σε επανεκδόσεις βιβλίων ύστερα από δεκαετίες. Δεν θελήσαμε να ρετουσάρουμε ό,τι είχαμε γράψει, ούτε καν τα προφανώς απροσφυή χωρία για να κάνουμε το κείμενο να ανταποκρίνεται στο σημερινό επίπεδο απαιτήσεων, θα έπρεπε στην πραγματικότητα να γράψουμε ένα νέο βιβλίο. Ότι το κυριότερο ζήτημα είναι να διαφυλαχθεί, να επεκταθεί και να αναπτυχθεί η ελευθερία, αντί, όπως πάντοτε έμμεσα, να επιταχυνθεί η πορεία προς τον διοικούμενο κόσμο, το εκφράσαμε και στα μεταγενέστερα έργα μας. Αρκεστήκαμε κατ' ουσία στη διόρθωση τυπογραφικών και παρεμφερών λαθών. Χάρη σε αυτή την αυτοσυγκράτηση το βιβλίο λαμβάνει το χαρακτήρα μιας τεκμηρίωσης· εμείς ελπίζουμε ότι είναι και κάτι παραπάνω.

Φραγκφούρτη επί του Μάιν, Απρίλιος 1969

*Μαξ Χόρκχάμερ
Τέοντορ Β. Αντόρνο*

Πρόλογος

Όταν αρχίσαμε το παρόν έργο, τις πρώτες δοκιμές του οποίου αφιερώνουμε στον Friedrich Pollock, ελπίζαμε ότι θα μπορούσαμε να το παρουσιάσουμε ολοκληρωμένο στην πεντηκοστή επέτειο των γενεθλίων του. Όσο βαθύτερα όμως διεισδύαμε στη δουλειά, τόσο φανερότερη γινόταν η δυσαναλογία ανάμεσα στις απαιτήσεις της και τις δυνάμεις μας. Αυτό που είχαμε αναλάβει δεν ήταν πράγματι τίποτε λιγότερο από τη διάγνωση γιατί η ανθρωπότητα, αντί να περάσει σε μια αληθινά ανθρώπινη κατάσταση, βουλιάζει σε ένα νέο είδος βαρβαρότητας. Υποτιμήσαμε τις δυσκολίες της παρουσίασης, διότι είχαμε ακόμη πάρα πολλή εμπιστοσύνη στη σημερινή συνείδηση. Μολονότι επί πολλά χρόνια παρατηρούσαμε ότι στη σύγχρονη επιστημονική δουλειά οι μεγάλες εφευρέσεις πληρώνονται με αυξανόμενη διάλυση της θεωρητικής μόρφωσης, πιστεύαμε ωστόσο πως είναι επιτρεπτό να ακολουθήσουμε ως ένα σημείο τον κατεστημένο τρόπο λειτουργίας και να περιορίσουμε την προσφορά μας κυρίως στην κριτική ή στην παραπέρα ανάπτυξη των ειδικών επιστημονικών θεωριών. Νομίζαμε ότι θα έπρεπε να εμμένουμε τουλάχιστον θεματικά στο πλαίσιο των παραδοσια-

κών κλάδων, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της γνωσιοθεωρίας.

Τα αποσπάσματα που συγκεντρώσαμε εδώ δείχνουν εντούτοις ότι αναγκασθήκαμε να άρουμε αυτή την εμπιστοσύνη. Αν η προσεκτική καλλιέργεια και εξέταση της επιστημονικής παράδοσης, ιδιαίτερα εκεί όπου οι θετικιστικής προέλευσης καθαριστές την παραδίδουν στη λήθη ως άχρηστη σαβούρα, αποτελεί ένα στοιχείο της γνωστικής διαδικασίας, στη σημερινή κατάρρευση του αστικού πολιτισμού το πρόβλημα δεν βρίσκεται μόνο στον τρόπο άσκησης της επιστήμης, αλλά και στο νόημα της. Αυτό που οι σιδερένιοι φασίστες εγκωμιάζουν υποκριτικά και οι ευπροσάρμοστοι εμπειρογνώμονες του ανθρωπισμού επιβάλλουν απλοϊκά, η ακατάπαυστη αυτοκαταστροφή του διαφωτισμού αναγκάζει το σκέπτεσθαι να απαγορεύσει στον εαυτό του και την παραμικρή ανυποψίαστη αθώτητα απέναντι στις συνήθειες και τις κατευθύνσεις του πνεύματος της εποχής. Όταν η δημοσιότητα έχει φθάσει σε μια κατάσταση όπου αναπόδραστα η σκέψη γίνεται εμπόρευμα και η γλώσσα εγκώμιο του, τότε η προσπάθεια εξιχνίασης μιας τέτοιας διαφθοράς πρέπει να αρνηθεί την υπακοή στις ισχύουσες γλωσσικές και διανοητικές απαιτήσεις, προτού οι κοσμοϊστορικές συνέπειες τους τη ματαιώσουν τελειωτικά.

Αν υπήρχαν μόνο τα εμπόδια που προκύπτουν από την αυτεπιλήσιμονα εργαλειοποίηση της επιστήμης, η σκέψη πάνω σε κοινωνικά ζητήματα θα μπορούσε τουλάχιστον να συνδεθεί με τις κατευθύνσεις οι οποίες αντιτίθενται προς την επίσημη επιστήμη. Όμως έχουν προσβληθεί και αυτές από τη συνολική διαδικασία παραγωγής. Δεν έχουν υποστεί μικρότερη αλλαγή απ' ό,τι η ιδεολογία για την οποία προορίζονταν. Παθαίνουν ό,τι συνέβαινε ανέκαθεν στη θριαμβεύουσα σκέψη. Όταν βγαίνει θεληματικά από το κριτικό της στοιχείο για να τεθεί απλώς ως μέσον στην υπηρεσία ενός κατεστημένου, τότε χωρίς τη θέ-

λησή της ωθείται στο σημείο να μεταμορφώνει το θετικό, που επέλεξε για τον εαυτό της, σε αρνητικό, καταστροφικό. Η φιλοσοφία, που στον δέκατο όγδοο αιώνα, παρά την πυρά για βιβλία και ανθρώπους, ενέπνεε θανάσιμο φόβο στην ατιμία, επί Βοναπάρτη προσχώρησε ήδη σε αυτή. Τέλος, η απολογητική σχολή του Κοντ σφετερίστηκε τη διαδοχή των ασυμβίβαστων εγκυκλοπαιδιστών και έτεινε το χέρι σε ό,τι εκείνοι άλλοτε είχαν αντιπαλέψει. Οι μεταμορφώσεις της κριτικής σε επικύρωση δεν αφήνουν ανέπαφο ούτε το θεωρητικό περιεχόμενο* η αλήθεια του εξανεμίζεται. Σήμερα βέβαια η μηχανοκίνητη ιστορία τρέχει πιο μπροστά από τέτοιες πνευματικές εξελίξεις, και οι επίσημοι εκπρόσωποι, που έχουν άλλες φροντίδες, εξοντώνουν τη θεωρία που τους βοήθησε να βρουν μια θέση στον ήλιο, προτού ακόμη αυτή προλάβει να εκπορευθεί κανονικά. Αναλογιζόμενη τη δική της ενοχή, η σκέψη βλέπει λοιπόν τον εαυτό της απογυμνωμένο όχι μόνον από την καταφατική χρήση της επιστημονικής και της καθημερινής γλώσσας, αλλά και από εκείνη την αντιτιθέμενη γλώσσα των εννοιών. Δεν προσφέρεται πια καμιά έκφραση που δεν θα έτεινε προς τη συναίνεση με τις κυρίαρχες διανοητικές κατευθύνσεις, και ό,τι η παραφθαρμένη γλώσσα δεν καταφέρνει από μόνη της το κάνουν με ακρίβεια οι κοινωνικοί μηχανισμοί. Στους λογοκριτές, τους οποίους τα κινηματογραφικά εργοστάσια συντηρούν οικειοθελώς, για να προφυλαχθούν από τυχόν μεγαλύτερες δαπάνες, αντιστοιχούν ανάλογες ελεγκτικές αρχές σε όλους τους τομείς. Η διαδικασία στην οποία υποβάλλεται ένα λογοτεχνικό κείμενο, αν όχι με αυτόματη πρόβλεψη του παράγωγου του, τουλάχιστον από το επιτελείο των λεικτόρων, των επιμελητών, των διασκευαστών, των ghost writers*

*συγγραφείς-φαντάσματα που γράφουν για λογαριασμό επωνύμων. [Όλες οι υποσέλιδες σημειώσεις με αστερίσκους είναι σημειώσεις του μεταφραστή και, όπου αυτό αναφέρεται, του επιμελητή.]

μέσα και έξω από τα γραφεία εκδοτικών οίκων, είναι πιο εξονυχιστική από οποιαδήποτε λογοκρισία. Φιλοδοξία του εκπαιδευτικού συστήματος, παρ' όλες τις ευεργετικές μεταρρυθμίσεις, φαίνεται πως είναι να κάνει εντελώς περιττές αυτές τις λειτουργίες. Πιστεύοντας ότι χωρίς τον αυστηρό περιορισμό στη διαπίστωση γεγονότων και τον υπολογισμό πιθανοτήτων το γνωστικό πνεύμα θα έμενε πάρα πολύ ανοιχτό στην αγυρτεία και τη δεισιδαιμονία, προετοιμάζει το ξηραϊνόμοιο έδαφος να δεχθεί λαίμαργα την αγυρτεία και τη δεισιδαιμονία. Όπως οι απαγορεύσεις ανέκαθεν άνοιγαν την πόρτα σε πιο δηλητηριώδη προϊόντα, έτσι και ο φραγμός της θειορητικής φαντασίας προπαρασκεύαζε το έδαφος για την πολιτική παράνοια. Και όπου οι άνθρωποι δεν έχουν ακόμη περιπέσει σε αυτή, οι μηχανισμοί λογοκρισίας, οι εξωτερικοί καθώς και οι εμφυτευμένοι μέσα τους, τους αφαιρούν τα μέσα αντίστασης.

Αποδείχθηκε λοιπόν ότι η απορία στην οποία μας οδήγησε η πρόοδος των εργασιών ήταν το πρώτο αντικείμενο που είχαμε να διερευνήσουμε: η αυτοκαταστροφή του διαφωτισμού. Δεν έχουμε καμιά αμφιβολία -και εδώ έγκειται η δική μας *petitio principii**- ότι η ελευθερία στην κοινωνία είναι αδιαχώριστη από τη διαφωτιστική σκέψη. Ωστόσο πιστεύουμε πως διαβλέψαμε με την ίδια σαφήνεια ότι τόσο η έννοια αυτής ακριβώς της σκέψης όσο και οι συγκεκριμένες ιστορικές μορφές, οι θεσμοί της κοινωνίας με τους οποίους είναι συνυφασμένα, εμπεριέχουν ήδη τον πυρήνα αυτής της επαναστροφής που συντελείται σήμερα παντού. Αν ο διαφωτισμός δεν περιλάβει το στοχασμό πάνω σε αυτή την οπισθοδρομική

* Χρησιμοποίηση μιας αναπόδεικτης ακόμη πρότασης, που πρέπει να αποδειχθεί, ως αποδεικτικό λόγου για άλλη πρόταση, λήψη του ζητουμένου, αίτείσθαι τό νχ αρχή" (Αριστοτέλης).

κίνηση, θα επισφραγίσει ο ίδιος τη μοίρα του. Καθώς ο στοχασμός πάνω στο καταστροφικό στοιχείο της προόδου παραμένει εγκαταλειμμένος στους εχθρούς της, η σκέψη που πορεύεται τυφλά στον πραγματισμό χάνει τον αναιρετικό της χαρακτήρα, κατά συνέπεια και τη σχέση της με την αλήθεια. Η αινιγματική ροπή των τεχνολογικά διαπαιδαγωγημένων μαζών να περιέρχονται στη μαγική δίνη οποιουδήποτε δεσποτισμού, η αυτοκαταστροφική τους συγγένεια προς τη λάϊκοεθνική παράνοια, όλος αυτός ο μη κατανοημένος παραλογισμός κάνει φανερή την αδυναμία της σημερινής θεωρητικής αντίληψης.

Πιστεύουμε ότι με αυτά τα αποσπάσματα συμβάλλουμε σε μια τέτοια αντίληψη, καθόσον δείχνουμε ότι η αιτία της επαναστροφής του διαφωτισμού σε μυθολογία δεν πρέπει να αναζητηθεί τόσο στις ειδικά για το σκοπό της επαναστροφής επινοημένες εθνικιστικές, παγανιστικές και άλλες σύγχρονες μυθολογίες, αλλά στον ίδιο το διαφωτισμό, που κοκαλώνει από φόβο μπροστά στην αλήθεια. Εδώ οι δύο έννοιες πρέπει να εννοηθούν όχι μόνο στο πλαίσιο της ιστορίας του πνεύματος, αλλά και της πραγματικότητας. Όπως ο διαφωτισμός εκφράζει την πραγματική κίνηση της αστικής κοινωνίας ως συνόλου από την άποψη της ιδέας της, ενσαρκωμένης σε πρόσωπα και θεσμούς, έτσι και η αλήθεια δεν είναι απλώς η έλλογη συνείδηση, αλλά και η μορφή αυτής της συνείδησης μέσα στην πραγματικότητα. Ο φόβος του γνήσιου γιου του σύγχρονου πολιτισμού μην παρεκκλίνει από τα γεγονότα, τα οποία όμως ήδη κατά την πρόσληψη τους έχουν προπαρασκευασθεί στερεοτυπικά από τις κυρίαρχες πρακτικές στην επιστήμη, στο εμπόριο και στην πολιτική, είναι άμεσα ίδιος με το φόβο μπροστά στην κοινωνική παρέκκλιση. Από τις ίδιες πρακτικές ορίζεται και η έννοια της σαφήνειας στη γλώσσα και τη σκέψη, στην οποία οφείλουν να ανταποκρίνο-

νται σήμερα η τέχνη, η λογοτεχνία και η φιλοσοφία. Καθώς αυτή η έννοια αποκλείει ως ταμπού τη σκέψη η οποία προσεγγίζει αρνητικά τόσο τα γεγονότα όσο και τις κυρίαρχες μορφές σκέψης, αποδίδοντας της την κατηγορία ότι είναι πολύπλοκη και σκοτεινή ή ξένη προς την ντόπια πραγματικότητα, κρατάει το πνεύμα καθηλωμένο σε όλο και πιο βαθιά τυφλότητα. Συστατικό της αθεράπευτης τάξης πραγμάτων είναι ότι και ο πιο ειλικρινής μεταρρυθμιστής, όταν υποδεικνύει μια καινοτομία χρησιμοποιώντας την τετριμμένη γλώσσα, με την υιοθέτηση του μηχανισμού κατηγοριών που του έχει γίνει ρουτίνα και της κακής φιλοσοφίας που βρίσκεται πίσω του, ενισχύει την εξουσία του κατεστημένου, την οποία επιθυμεί να σπάσει. Η ψευδής σαφήνεια είναι μόνο μια άλλη έκφραση για το φαινόμενο του μύθου. Αυτός ήταν πάντα σκοτεινός και ταυτόχρονα προφανής. Τον χαρακτήριζαν ανέκαθεν η οικειότητα και η τάση του να απαλλάσσει τον άνθρωπο από την εννοιολογική δουλειά.

Η καθήλωση των ανθρώπων σε φυσική κατάσταση σήμερα δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την κοινωνική πρόοδο. Η αύξηση της οικονομικής παραγωγικότητας, η οποία από τη μια μεριά δημιουργεί τους όρους για έναν δικαιότερο κόσμο, παρέχει από την άλλη στον τεχνικό μηχανισμό και στις κοινωνικές ομάδες που τον εξουσιάζουν μια άμετρη υπεροχή απέναντι στον υπόλοιπο πληθυσμό. Το μεμονωμένο άτομο εκμηδενίζεται εντελώς απέναντι στις οικονομικές εξουσίες, τη στιγμή που αυτές ανεβάζουν την κυριαρχία της κοινωνίας πάνω στη φύση σε απροσδόκητα ύψη. Ενώ το άτομο εξαφανίζεται μπροστά στη μηχανή που χειρίζεται, αυτή τον εφοδιάζει καλύτερα από οποιοσδήποτε ως τώρα. Στην άδικη τάξη πραγμάτων η αδυναμία και η καθοδηγησιμότητα της μάζας μεγαλώνουν μαζί με την ποσότητα αγαθών που της κατανέμεται. Η υλικά αξιόλογη και κοινωνικά αξιοθρήνητη άνοδος

του επιπέδου ζωής των κατώτερων στρωμάτων καθρεφτίζεται στην υποκριτική διάδοση του πνεύματος. Το αληθινό μέλημα του πνεύματος είναι η άρνηση της εκπραγμάτισης· όμως το πνεύμα διαλύεται αναγκαστικά εκεί όπου παγιώνεται σε πολιτιστικό αγαθό και διανέμεται για καταναλωτικούς σκοπούς. Η πλημμυρά της ακριβούς πληροφόρησης και της καλλωπισμένης διασκέδασης κάνει τους ανθρώπους πιο ξύπνιους και ταυτόχρονα τους αποβλακώνει.

Το θέμα δεν είναι η κουλτούρα ως αξία, όπως νομίζουν οι κριτικοί του πολιτισμού Χάξλεϋ, Γιάσπερς, Ορτέγα υ Γασέτ και άλλοι, αλλά ότι ο διαφωτισμός πρέπει να αυτοστοχασθεί, για να μην προδοθούν τελείως οι άνθρωποι. Το ζητούμενο δεν μπορεί να είναι η συντήρηση του παρελθόντος, αλλά η εκπλήρωση της παλαιάς ελπίδας. Σήμερα όμως το παρελθόν συνεχίζεται ως καταστροφή του παρελθόντος. Αν η σεβαστή μόρφωση ως τον δέκατο ένατο αιώνα ήταν προνόμιο, με τίμημα τον αυξημένο πόνο των αμόρφωτων, στον εικοστό αιώνα ο υγιεινολογικά καθαρός χώρος του εργοστασίου εξαγοράζεται με τη σύντηξη κάθε πολιτιστικού στοιχείου στο γιγαντιαίο χωνευτήρι. Αυτό το τίμημα δεν θα ήταν ίσως τόσο μεγάλο όσο πιστεύουν εκείνοι οι υπερασπιστές της κουλτούρας, αν το ξεπούλημα της κουλτούρας δεν συνέβαλλε στη μετατροπή των οικονομικών επιτευγμάτων στο αντίθετο τους.

Υπό τις δεδομένες συνθήκες τα ίδια τα αγαθά της ευτυχίας γίνονται στοιχεία της δυστυχίας. Αν στο παρελθόν, λόγω της απουσίας κοινωνικού υποκειμένου, το πλήθος των αγαθών, αποκαλούμενο υπερπαραγωγή, προκαλούσε κρίσεις της εγχώριας οικονομίας, σήμερα, με την ενθρόνιση ομάδων εξουσίας ως κοινωνικού υποκειμένου, η πληθώρα αγαθών παράγει τη διεθνή απειλή του φασισμού: η πρόοδος αντιστρέφεται σε οπισθοδρόμηση. Το γεγονός ότι ο υγιεινολογικά καθαρός χώρος του εργοστασίου και τα συναφή, Φόλκ-

σβάγкен και παλαί ντε σπορ, εξοντώνουν στην αμβλύνοια τους τη μεταφυσική θα μας άφηνε ακόμη αδιάφορους, οτι αυτά όμως μέσα στο κοινωνικό όλον γίνονται τα ίδια μεταφυσική, μεταβάλλονται σε ιδεολογικό παραπέτασμα, πίσω από το οποίο συγκεντρώνεται η πραγματική συμφορά, αυτό δεν είναι αδιάφορο. Από εδώ ξεκινούν τα αποσπάσματα μας. Η πρώτη μελέτη, το θεωρητικό θεμέλιο των επόμενων, προσπαθεί να κάνει πιο κατανοητή τη διασύνδεση μεταξύ ορθολογικότητας και κοινωνικής πραγματικότητας καθώς και την αδιαχώριστη από αυτή σχέση μεταξύ της φύσης και της υποδούλωσης της. Η κριτική που ασκείται στο διαφωτισμό αποβλέπει στην προετοιμασία μιας θετικής έννοιας του διαφωτισμού, η οποία θα τον αποδεσμεύσει από την εμπλοκή του στην τυφλή κυριαρχία.

Χονδρικά το κριτικό μέρος της πρώτης μελέτης θα μπορούσε να δοθεί σε δύο θέσεις: ήδη ο μύθος είναι διαφωτισμός, και: ο διαφωτισμός ξαναγίνεται μυθολογία. Το περιεχόμενο αυτών των θέσεων αναπτύσσεται πάνω σε ειδικά αντικείμενα στα δύο παραρτήματα. Η πρώτη παρακολουθεί τη διαλεκτική μύθου και διαφωτισμού πάνω στην *Οδύσσεια*, μια από τις αρχαιότερες αντιπροσωπευτικές μαρτυρίες του αστικού-δυτικού πολιτισμού. Στο επίκεντρο βρίσκονται οι έννοιες θυσία και απάρνηση, στις οποίες διαφαίνονται τόσο η διαφορά όσο και η ενότητα μυθικής φύσης και πεφωτισμένης υποδούλωσης της φύσης. Η δεύτερη ασχολείται με τον Καντ, τον Σαντ και τον Νίτσε, τους ανένδοτους αποπερατωτές του διαφωτισμού. Δείχνει πώς η υποδούλωση κάθε φυσικού στοιχείου στο δεσποτικό υποκείμενο τελικά κορυφώνεται ακριβώς στην κυριαρχία της τυφλής αντικειμενικότητας, της φυσικότητας. Αυτή η τάση ισοπεδώνει όλες τις αντιθέσεις του αστικού σκέπτεσθαι, προπάντων εκείνη μεταξύ της ηθικής αυστηρότητας και του απόλυτου ηθικού κενού.

Το κεφάλαιο «Πολιτιστική βιομηχανία» δείχνει την επανατροφή του διαφωτισμού στην ιδεολογία, που βρίσκει την αυθεντική έκφραση της στον κινηματογράφο και το ραδιόφωνο. Εδώ ο διαφωτισμός συνίσταται προπάντων στον υπολογισμό της απήχησης και στην τεχνική της παραγωγής και της διάδοσης· πραγματική ουσία της ιδεολογίας είναι η θεοποίηση της κυρίαρχης τάξης πραγμάτων και της εξουσίας, από την οποία ελέγχεται η τεχνική. Πραγματευόμενοι αυτή την αντίφαση παίρνουμε την πολιτιστική βιομηχανία πιο σοβαρά από όσο θα το ήθελε η ίδια. Επειδή όμως η επίκληση του εμπορικού της χαρακτήρα, η υποστήριξη της μετριασμένης αλήθειας, έχει γίνει κιάλας πρόσχημα, προκειμένου να μην αναλάβει την ευθύνη για το ψέμα, η ανάλυση μας εμμένει στην αντικειμενικά ενύπαρκτη αξίωση των προϊόντων της να θεωρούνται αισθητικά μορφώματα, και κατά συνέπεια αισθητικά διαμορφωμένη αλήθεια. Η ανάλυση καταδεικνύει την κοινωνική κακοδαιμονία βάσει της ακυρότητας αυτής της αξίωσης. Το κεφάλαιο για την πολιτιστική βιομηχανία είναι ακόμη πιο αποσπασματικό από τα άλλα.

Η υπό μορφή θέσεων ανάπτυξη των «Στοιχείων του αντισημιτισμού» αναφέρεται στην πραγματική επιστροφή του πεφωτισμένου πολιτισμού στη βαρβαρότητα. Όχι απλώς η ιδεατή, αλλά και η πρακτική τάση αυτοεξόντωσης είναι εξαρχής στοιχείο της ορθολογικότητας γενικά, όχι μόνο της φάσης στην οποία η πρώτη εκδηλώνεται απροκάλυπτα. Υπό αυτή την έννοια σχεδιάζεται σε γενικές γραμμές μια φιλοσοφική προϊστορία του αντισημιτισμού. Ο «ανορθολογισμός» του συνάγεται από την ίδια τη φύση του κυρίαρχου Λόγου και του κόσμου που ανταποκρίνεται στην εικόνα του. Τα «Στοιχεία» συναρτώνται άμεσα με εμπειρικές έρευνες του Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας, του ιδρύματος που θεμελιώθηκε και διατηρείται στη ζωή από τον Φέλιξ Βάιλ, χωρίς το οποίο όχι

μόνο οι μελέτες μας, αλλά και ένα μεγάλο μέρος της θεωρητικής δουλειάς των εξόριστων Γερμανών που συνέχισαν παρά τον Χίτλερ δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν. Οι τρεις πρώτες θέσεις γράφηκαν από κοινού με τον Λέο Λέβενταλ, με τον οποίο συνεργαζόμαστε σε πολλά επιστημονικά ζητήματα από τα πρώτα χρόνια της Φραγκφούρτης.

Στο τελευταίο μέρος δημοσιεύονται σημειώσεις και σχεδιάσματα, τα οποία εν μέρει ανήκουν στον κύκλο σκέψεων των προηγούμενων μελετών, αλλά δεν βρήκαν εκεί τη θέση τους, και εν μέρει σκιαγραφούν προσωρινά μερικά προβλήματα μελλοντικών εργασιών. Τα περισσότερα αναφέρονται σε μια διαλεκτική ανθρωπολογία.

Λος Άντζελες Καλιφόρνια, Μάιος 1944. Το βιβλίο δεν περιέχει καμιά ουσιαστική αλλαγή στο κείμενο όπως αποπερατώθηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Προστέθηκε εκ των υστέρων μόνον η τελευταία θέση των «Στοιχείων του αντισημιτισμού».

Ιούνιος 1947

Μαξ Χόρκχάιμερ
Τέοντορ Β. Αντόρνο

Η έννοια του διαφωτισμού

Στόχος του διαφωτισμού υπό την ευρύτατη έννοια της προοδούσας σκέψης ήταν ανέκαθεν να απαλλάξει τους ανθρώπους από το φόβο και να τους εγκαταστήσει ως κυρίους. Όμως η πλήρως πεφωτισμένη γη αστράφτει στον αστερισμό της θριαμβευτικής συμφοράς. Πρόγραμμα του διαφωτισμού ήταν η απομαγικοποίηση του κόσμου. Ήθελε να διαλύσει τους μύθους και να ανατρέψει τη φαντασίωση μέσω της γνώσης. Ο Βάκων, «ο πατέρας της πειραματικής φιλοσοφίας»¹, συγκέντρωσε ήδη τα κεντρικά θέματα. Περιφρονεί τους θιασώτες της παράδοσης, οι οποίοι «πρώτα πιστεύουν ότι άλλοι γνωρίζουν ό,τι αυτοί δεν γνωρίζουν και κατόπιν ότι αυτοί οι ίδιοι γνωρίζουν ό,τι δεν γνωρίζουν. Ευπιστία όμως, αποστροφή προς την αμφιβολία, απεισκευασία στις απαντήσεις, επίδειξη μόρφωσης, δειλία για αναλογία, συμφεροντολογία, αμέλεια στην προσωπική έρευνα, λεκτικός φетиχισμός, ικανοποίηση με απλώς επιμέρους γνώσεις: αυτά και άλλα παρόμοια εμπόδισαν τον ανθρώπινο νου να συνάψει ευτυχή γάμο

1. Voltaire, «Lettres philosophiques» *XII* (*Œuvres complètes*. Ed. Garnier, Παρίσι 1879, τόμ. XXII, σελ. 118.

με τη φύση των πραγμάτων και αντ' αυτού τον ζευγάρωσαν με ματαιόδοξες ε'ννοιες και απρογραμματίστα πειράματα: εύκολα *μπορούμε να φαντασθούμε τον καρπό και τους απογόνους μιας τόσο ένδοξης ένωσης. Το πιεστήριο, μια χονδροειδής εφεύρεση· το κανόνι, λίγο έλειπε για να επινοηθεί· η πυξίδα, ως ένα βαθμό και παλαιότερα γνωστή: τι αλλαγές δεν επέφεραν αυτές οι τρεις εφευρέσεις - η μία στα επιστημονικά πράγματα, η άλλη στα πολεμικά, η τρίτη στα οικονομικά, στο εμπόριο και στη ναυσιπλοΐα! Και σας λέω ότι όλα αυτά τα συναπάντησαν μόνο τυχαία. Άρα η ανωτερότητα του ανθρώπου βρίσκεται στη γνώση, εδώ δεν χωράει αμφιβολία. Μέσα σε αυτή τη γνώση είναι φυλαγμένα πολλά πράγματα, που και βασιλιάδες δεν μπορούν να τα αγοράσουν με όλους τους θησαυρούς τους, που δεν υπάγονται στις διαταγές τους, για τα οποία οι κατάσκοποι και οι χαφιέδες τους δεν φέρνουν πληροφορίες, στις χώρες προέλευσης των οποίων οι εξερευνητές και οι θαλασσοπόροι τους δεν μπορούν να πλεύσουν. Σήμερα έχουμε απλώς τη γνώμη ότι είμαστε κύριοι της φύσης, ενώ είμαστε υποταγμένοι στις αναγκαιότητες της· αν αφήναμε να μας κατευθύνει η ίδια στις εφευρέσεις μας, θα μπορούσαμε να την εξουσιάζουμε στην πράξη».²*

Μολονότι ξένος προς τα μαθηματικά, ο Βάκων εκτίμησε εύστοχα το φρόνημα της επιστήμης που επακολούθησε. Ο ευτυχής γάμος μεταξύ του ανθρώπινου νου και της φύσης των πραγμάτων που είχε στο νου του είναι πατριαρχικός: ο νους που υπερνικά τη δεισιδαιμονία πρέπει να υποτάξει την απομαγικοποιημένη φύση. Η γνώση που είναι δύναμη δεν γνωρίζει περιορισμούς, ούτε στην υποδούλωση των πλασμάτων ού-

2. Bacon, «In Praise of Knowledge. Miscellaneous Tracts Upon Human Philosophy», *The Works of Francis Bacon*. Ed. Basil Montagu. Λονδίνο 1825, τόμ. I, σελ. 254 κ.ε.

τε στην πειθήνια στάση της απέναντι στους κυρίους του κόσμου. Όπως υπηρετεί όλους τους σκοπούς της αστικής οικονομίας, στο εργοστάσιο και στο πεδίο της μάχης, έτσι είναι και στη διάθεση των επιχειρούντων χωρίς να εξετάζει την προέλευση τους. Οι βασιλιάδες έχουν την τεχνική στο χέρι τους όσο και οι έμποροι: η ίδια είναι τόσο δημοκρατική όσο και το οικονομικό σύστημα μαζί με το οποίο αναπτύσσεται. Η τεχνική είναι η ουσία αυτής της γνώσης. Η τελευταία δεν στοχεύει σε έννοιες και εικόνες ούτε στην ευτυχία της σοφής κρίσης, αλλά στη μέθοδο, στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλων, στο κεφάλαιο. Τα πολλά πράγματα που κατά τον Βάκωνα διαφυλάσσει ακόμη μέσα της είναι και πάλι απλώς εργαλεία: το ραδιόφωνο ως μετουσιωμένο τυπογραφικό πιεστήριο, το αεροπλάνο κάθετης εφόρμησης ως αποτελεσματικότερο πυροβολικό, ο τηλεχειρισμός ως πιο αξιόπιστη πυξίδα. Αυτό που οι άνθρωποι θέλουν να μάθουν από τη φύση είναι να την εφαρμόζουν, για να κυριαρχήσουν τελειωτικά πάνω σε αυτή και στους ανθρώπους. Τίποτε άλλο δεν ισχύει. Αδυσώπητος απέναντι στον εαυτό του, ο διαφωτισμός έχει κάψει και το τελευταίο κατάλοιπο της δικής του αυτοσυνείδησης. Αρκετά σκληρή για να θρυμματίσει τους μύθους είναι μόνον η σκέψη που ασκεί βία στον εαυτό της. Μπροστά στο θρίαμβο του ρεαλισμού σήμερα, ακόμη και το νομιναλιστικό πιστεύω του Βάκωνα θα ήταν ύποπτο ως μεταφυσική και θα επέσυρε την κατηγορία της ματαιοδοξίας την οποία είχε απαγγείλει ο ίδιος κατά της φιλοσοφίας των Σχολαστικών. Εξουσία και γνώση είναι συνώνυμα.³ Η στείρα ευτυχία που παρέχεται από τη γνώση είναι λαγνεία για τον Βάκωνα, όπως και για τον Λούθηρο. Το ζητούμενο δεν είναι εκείνη η ικανοποίηση που οι άνθρωποι ονομάζουν αλήθεια, αλλά η «opera-

3. Βλέπε Bacon, *Novum Organum*, ό.π., τόμ. XIV, σελ. 31.

tion», η αποτελεσματική τεχνική διαδικασία: «ο αληθινός στόχος και το πραγματικό αξίωμα της επιστήμης» δεν βρίσκεται στα «πειστικά, τερπνά, σεβάσματα ή εντυπωσιακά λόγια, ούτε σε κάποια προφανή επιχειρήματα, αλλά στην εργασία και τη δράση καθώς και στην ανακάλυψη άγνωστων ακόμη λεπτομερειών ως καλύτερων εφοδίων και βοηθημάτων στη ζωή».⁴ Δεν πρέπει να υπάρχει κανένα μυστικό, ούτε όμως και η επιθυμία για την αποκάλυψη του.

Η απομαγικοποίηση του κόσμου είναι η εξολόθρευση του ανιμισμού. Ο Ξενοφάνης ειρωνεύεται τους πολλούς θεούς, επειδή μοιάζουν με τους ανθρώπους, τους δημιουργούς τους, σε ό,τι τυχαίο και κακό έχουν, και η νεότερη Λογική καταγγέλλει τις κυκλοφορούσες λέξεις της γλώσσας ως κάλπικα νομίσματα που θα ήταν καλύτερο να αντικατασταθούν με ουδέτερες μάρκες παιγνιδιού. Ο κόσμος γίνεται χάος και η σύνθεση σωτηρία. Καμιά διαφορά δεν βλέπουν ανάμεσα στο τοτέμ, στα όνειρα του οραματιζόμενου* και την απόλυτη ιδέα. Οδεύοντας προς τη σύγχρονη επιστήμη, οι άνθρωποι παραιτούνται από το νόημα. Αντικαθιστούν την έννοια με τον τύπο, την αιτία με τον κανόνα και τις πιθανότητες. Η αιτία ήταν μόνον η τελευταία φιλοσοφική έννοια που χρησίμευε ως κριτήριο για την επιστημονική κριτική, τρόπον τινά επειδή ήταν η μόνη από τις παλαιές ιδέες που της αντιπαρασώσαν η αιτία είναι η πιο όψιμη εκκοσμίκευση της δημιουργούσας αρχής. Ένα μέλημα της φιλοσοφίας από τον Βάκωνα και ύστερα ήταν να ορίζει σύμφωνα με τις απαιτήσεις της εποχής την

4. Bacon, «Valerius Terminus, of the Interpretation of Nature. Miscellaneous Tracts», *ό.π.*, τόμ. I, σελ. 281.

* Υπαιτιγμός στην απάντηση που έδωσε ο Κανί στο φυσιοδίφη και θεοσοφιστή Swedenborg (1688-1772), γνωστού για τα οράματα του, στο: «Traume eines Geistersehers, erlautert durch Traume der Metaphysik».

ουσία και την ποιότητα, το ενεργείν και το πάσχειν, το είναι και την ύπαρξη, η επιστήμη όμως τα κατάφερνε ήδη χωρίς τέτοιες κατηγορίες. Κατάλοιπα ως *idola theatri* της παλαιάς μεταφυσικής, ήδη στην εποχή τους ήταν μνημεία οντοτήτων και δυνάμεων της προϊστορίας. Ζωή και θάνατος τότε έβρισκαν την εξήγησή τους στους μύθους, με τους οποίους διαπλέκονταν. Οι κατηγορίες με τις οποίες η δυτική φιλοσοφία όριζε την αιώνια φυσική τάξη της σημάδευαν τις θέσεις που καταλάμβαναν άλλοτε ο Όγκνος και η Περσεφόνη, η Αριάδνη και ο Νηρέας. Οι προσωκρατικές κοσμολογίες συγκρατούν τη στιγμή της μετάβασης. Το υγρό, το αδιαχώριστο, ο αέρας, η φωτιά, που εκεί θεωρούνται η πρωταρχική ύλη της φύσης, είναι ιζήματα της μυθικής αντίληψης, που μόλις άρχισαν να παίρνουν ορθολογική μορφή. Όπως οι εικόνες της δημιουργίας από τον ποταμό και τη γη, που είχαν έλθει στους Έλληνες από τον Νείλο, έγιναν εδώ υλοζωιστικές αρχές και στοιχεία, έτσι εκπνευματίσθηκε συνολικά η υπερανάπτυκτομένη πολυσημία των μυθικών δαιμόνων, λαμβάνοντας την καθαρή μορφή των οντολογικών οντοτήτων. Τελικά μέσω των ιδεών του Πλάτωνα κατελήφθησαν και οι πατριαρχικοί θεοί του Ολύμπου από τον φιλοσοφικό λόγο. Ο διαφωτισμός όμως διέκρινε στην πλατωνική και στην αριστοτελική κληρονομιά της μεταφυσικής πάλι τις παλαιές δυνάμεις και καταπολέμησε την αξίωση για αλήθεια των *universalia* ως δεισιδαιμονία. Στο κύρος των γενικών εννοιών ο διαφωτισμός πιστεύει πως διαβλέπει ακόμη το φόβο που προκαλούσαν οι δαίμονες, με τα ομοιώματα των οποίων οι άνθρωποι προσπαθούσαν στις μαγικές τελετές να επηρεάσουν τη φύση. Στο εξής η ύλη πρέπει επιτέλους να εξουσιασθεί, χωρίς την πλάνη περί κυρίαρχων ή ενυπαρκτων δυνάμεων, περί κρυφών ιδιοτήτων. Ό,τι δεν θέλει να συμμορφωθεί με το κριτήριο της υπολογισιμότητας και της χρησιμότητας είναι για το διαφωτι-

σμό ύποπτο. Από τη στιγμή που του επιτρέπεται να αναπτυχθεί ανενόχλητος από κάθε εξωτερική καταπίεση τίποτε δεν τον σταματάει. Οι ίδιες του οι ιδέες για τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν έχουν πια διαφορετική τύχη από τα παλαιά *universalia*. Με κάθε πνευματική αντίσταση που συναντά μεγαλώνει απλώς η δύναμή του.⁵ Αυτό γίνεται επειδή ο διαφωτισμός ακόμη και στους μύθους αναγνωρίζει τον εαυτό του. Όποιους μύθους και αν επικαλείται η αντίσταση, ήδη το γεγονός ότι αυτοί σε μια τέτοια αντιπαράθεση μετατρέπονται σε επιχειρήματα, αποτελεί αναγνώριση της αρχής της διαλυτικής ορθολογικότητας για την οποία κατηγορούν το διαφωτισμό. Ο διαφωτισμός είναι ολοκληρωτικός.

Ως βάση του μύθου ο διαφωτισμός θεώρησε πάντοτε τον ανθρωπομορφισμό, την προβολή του υποκειμενικού πάνω στη φύση.⁶ Το υπερφυσικό, τα πνεύματα και οι δαίμονες είναι γι' αυτόν κατοπτρικά είδωλα των ανθρώπων που αφήνουν τα φυσικά στοιχεία να τους προκαλούν τρόμο. Οι πολλές μυθικές μορφές μπορούν σύμφωνα με το διαφωτισμό να αναχθούν όλες στον ίδιο παρονομαστή, το υποκείμενο. Η απάντηση του Οιδίποδα στο αίνιγμα της Σφίγγας. «Είναι ο άνθρωπος», επαναλαμβάνεται ως στερεότυπη πληροφορία του διαφωτισμού, χωρίς διακρίσεις, αδιάφορο αν πρόκειται για την έκφραση ενός αντικειμενικού νοήματος, το περίγραμμα μιας τάξης πραγμάτων, το φόβο μπροστά σε κακές δυνάμεις ή την ελπίδα για λύτρωση. Ως είναι και ως συμβαίνει ο διαφωτισμός αναγνωρίζει εκ των προτέρων μόνον ό,τι μπορεί να συλληφθεί μέσω της ενότητας· ιδανικό του είναι το σύστημα,

5. Βλέπε Hegel, *Phanomenologie des Geistes*, Werke, τόμ. II, σελ. 410 κ.ε.

6. Ο Ξενοφάνης, ο Μοντέν, ο Χιουμ, ο Φόουερμπαχ και ο Σάλομον Ράιναχ συμφωνούν σε αυτό. Βλέπε σχετικά με τον Ράιναχ: *Orpheus*, From the French by F. Simmons, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1909, σελ. 6 κ.ε.

από το οποίο έπονται τα πάντα και το καθετί χωριστά. Σε αυτό δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ της ορθολογιστικής και της εμπειριστικής εκδοχής του.

Έστω και αν οι επιμέρους σχολές ερμήνευαν τα αξιώματα με διαφορετικό τρόπο, η δομή της ενιαίας επιστήμης ήταν πάντοτε η ίδια. Το αίτημα του Βάκωνα για una scientia universalis⁷ είναι, παρά την πολυμορφία των πεδίων της έρευνας, τόσο εχθρικό απέναντι στο μη συνδέσιμο όσο και η Mathesis universalis του Λάιμπνιτς απέναντι στο άλμα. Το πλήθος των μορφών περιστέλλεται στη θέση και τη διάταξη, η ιστορία στα γεγονότα, τα πράγματα στην ύλη. Μεταξύ ανώτατων αρχών και εμπειρικών προτάσεων υπάρχει, επίσης συμφωνά με τον Βάκωνα, μονοσήμαντη λογική σύνδεση μέσσω κλιμάκων γενικότητας. Ο Ντε Μαιστρ τον ειρωνεύεται επειδή φυλάει μέσα του «ένα είδωλο της κλίμακας»⁸. Η τυπική Λογική ήταν η μεγάλη σχολή της ενοποίησης. Προσέφερε στους διαφωτιστές το σχήμα της υπολογισιμότητας του κόσμου. Η μυθοποιητική εξίσωση των ιδεών με τους αριθμούς στα τελευταία έργα του Πλάτωνα εκφράζει τη λαχτάρα κάθε απομυθοποίησης: ο αριθμός έγινε ο γνώμονας του διαφωτισμού. Οι ίδιες εξισώσεις διέπουν την αστική δικαιοσύνη και την ανταλλαγή εμπορευμάτων. «Δεν είναι ο κανόνας, όταν προσθέτεις άνισα σε ίσα να βγαίνουν άνισα, μια αρχή τόσο της δικαιοσύνης όσο και των μαθηματικών; Και δεν υπάρχει μια αληθινή συμφωνία μεταξύ αμοιβαίας και εξισορροπητικής δικαιοσύνης από τη μια μεριά και μεταξύ γεωμετρικών και αριθμητικών αναλογιών από την άλλη;»⁹ Η αστική κοινω-

7. Bacon, «De augmentis scientiarum», *ό.π.*, τόμ. VIII, σελ. 152.

8. «Les soires de Saint-Petersbourg». 5ieme entretien, (Euvres completes, Λυον 1891, τόμ. IV, σελ. 256.

9. Bacon, «Advancement of Learning», *ό.π.*, τόμ. II, σελ. 126.

νία κυριαρχείται από την αρχή των ισότιμων μεγεθών. Κάνει τα ετερόνυμα συγκρίσιμα ανάγοντας τα σε αφηρημένα μεγέθη. Για το διαφωτισμό είναι ψεύδος ό,τι δεν χωράει ακριβώς σε αριθμούς, σε τελική ανάλυση στη μονάδα· ο σύγχρονος θετικισμός το αποβάλλει παραπεμποντάς το στην ποίηση. Ενότητα παραμενεί το σύνθημα, από τον Παρμενίδη ως τον Ράσελ. Επιμένουν στην καταστροφή θεών και ποιητών.

Οι ίδιοι οι μύθοι όμως, που πέφτουν θύματα του διαφωτισμού, ήταν ήδη δικό του προϊόν. Με τον επιστημονικό υπολογισμό των συμβαινόντων ακυρώνονται οι εξηγήσεις για τα συμβαίνοντα, τις οποίες έδινε κάποτε η σκέψη με τη μορφή των μύθων. Ο μύθος ήθελε να εξιστορήσει, να ονομάσει, να πει την αρχή: έτσι όμως ήθελε και να εκθέσει, να σημειώσει, να εξηγήσει. Με την καταγραφή και τη συλλογή των μύθων αυτό ενισχύθηκε. Από εξιστόρηση έγιναν χωρίς διδασκαλία. Κάθε τελετουργία περικλείει μια ιδέα των συμβαινόντων καθώς και της ορισμένης διαδικασίας που πρέπει να επηρεασθεί μέσω της μαγείας. Αυτό το θεωρητικό στοιχείο της τελετουργίας αυτονομήθηκε στα πιο παλαιά έπη των λαών. Οι μύθοι, όπως τους βρήκαν οι τραγικοί ποιητές, βρίσκονται ήδη υπό την επιρροή της πειθαρχίας και της εξουσίας, που ο Βάκων εξυμνεί ως στόχο. Τη θέση των τοπικών πνευμάτων και δαιμόνων είχε πάρει ο ουρανός και η ιεραρχία του, οι εξορκιστικές πρακτικές του μάγου και της φυλής είχαν αντικατασταθεί από την καλά διαβαθμισμένη θυσία και τη διαμεσολαβούμενη από τη διαταγή εργασία των ανελεύθερων. Οι θεότητες του Ολύμπου δεν είναι πια άμεσα ταυτόσημες με τα στοιχεία, αλλά τα σημαίνουν. Ο Δίας στον Όμηρο προϊστάται του ουρανού της μέρας. Ο Απόλλωνας οδηγεί τον ήλιο, ο Ήλιος και η Ηώς κλίνουν κιόλας προς τη σφαίρα του αλληγορικού. Οι θεοί διαχωρίζονται από τις υλικές ουσίες ως ιδανικοί ενσαρκωτές τους. Στο εξής το είναι διαιρείται στον λό-

γο, ο οποίος με την πρόοδο της φιλοσοφίας συστέλλεται σε μονάδα,* σε απλό σημείο αναφοράς, καθώς και στη μάζα όλων των εξωτερικών πραγμάτων και πλασμάτων. Η μία και μοναδική διαφορά μεταξύ της ίδιας ύπαρξης και της πραγματικότητας καταβροχθίζει όλες τις άλλες. Χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές, ο κόσμος γίνεται υπόδουλος των ανθρώπων. Σε αυτό συμφωνούν η εβραϊκή Γένεση και η θρησκεία του Ολύμπου. «... και ας εξουσιάσουν τα ψάρια της θάλασσας και τα πτηνά του ουρανού και τα ζώα της στεριάς και ολόκληρη τη γη και όλα τα ερπετά που σέρνονται πάνω στη γη»¹⁰. «Ω Δία, πατέρα Δία, δική σου είναι η κυριαρχία του ουρανού, εσύ εποπτεύεις τα έργα των ανθρώπων, τα αισχρά και τα δίκαια και την προπέτεια των ζώων, και η εντιμότητα είναι το μέλημα σου».¹¹ «Διότι έτσι έχουν τα πράγματα, και ο ένας τιμωρείται αμέσως, ο άλλος αργότερα* αν όμως ένας ξεφύγει και γλιτώσει από τη φοβερή μοίρα που όρισαν γι' αυτόν οι θεοί, αυτή θα επέλθει τελικά με βεβαιότητα και αθώοι θα πληρώσουν την αδικία, είτε τα παιδιά του είτε μια κατοπινότερη γενιά».¹² Δεν υπάρχει σωτηρία ενώπιον των θεών, παρά μόνο για κείνον που θα υποταχθεί εντελώς. Η αφύπνιση του υποκειμένου εξαγοράζεται με την αναγνώριση της εξουσίας ως αρχής όλων των σχέσεων. Απέναντι στην ενότητα ενός τέτοιου Λόγου η διάκριση μεταξύ θεού και ανθρώπου καταντάει εντελώς ασήμαντη, όπως επισήμανε απαρέγκλιτα ο Λόγος ήδη από την πιο παλαιά κριτική του Ομήρου. Ως εξουσιαστές

*Monade (μονάδα) υπό την έννοια του Λάμπνιτς: πρωτογενής μονάδα, αδιαίρετη, κλειστή και τέλεια. Από τέτοιες μονάδες απαρτίζεται ο κόσμος.

10. Γένεση 1,26.

11. Αρχιλόγος, απ. 87. Παρατίθεται στο: *De'wissen, Allgemeine Geschichte der Philosophie*, τόμ. II, πρώτο κεφάλαιο. Λειψία 1911, σελ. 18.

12. Σόλων, απ. 13,25 κ.ε., ό.π., σελ. 20.

της φύσης εξομοιώνονται μεταξύ τους ο δημιουργός θεός και το πνεύμα που βάζει τάξη. Το κατ' εικόνα και ομοίωση του ανθρώπου συνίσταται στην κυριαρχία πάνω στη ζωή, στο *βλέμμα τον κυρίου*, στην αρχηγία.

Ο *μύθος* περνάει στο διαφωτισμό και η φύση μετατρέπεται σε απλή αντικειμενικότητα. Οι άνθρωποι πληρώνουν την αύξηση της εξουσίας τους με την αποξένωση από αυτό που εξουσιάζουν. Ο διαφωτισμός συμπεριφέρεται προς τα πράγματα όπως ο δικτάτορας προς τους ανθρώπους. Τους γνωρίζει όσο του χρειάζεται για να τους χειραγωγεί. Ο άνθρωπος της επιστήμης γνωρίζει τα πράγματα όσο του χρειάζεται για να τα φτιάχνει. Από καθ' εαυτά γίνονται έτσι δι' εαυτόν. Στη μεταμόρφωση τους αποκαλύπτεται ότι η φύση των πραγμάτων είναι πάντοτε η ίδια: ένα υπόστρωμα της κυριαρχίας. Αυτή η ταυτότητα συνιστά την ενότητα της φύσης. Ο μαγικός εξορκισμός την προϋπέθετε τόσο λίγο όσο και την ενότητα του υποκειμένου. Οι τελετουργικές πράξεις του μάγου-ιερέα στόχευαν στον άνεμο, στη βροχή, στο φίδι έξω ή στο δαίμονα μέσα στον άρρωστο, όχι σε υλικά ή σε δείγματα ενός είδους. Το πνεύμα που ασκούσε μαγεία δεν ήταν ένα και το αυτό αλλάζε όπως οι μάσκες της λατρείας που όφειλαν να μοιάζουν με τα πολυάριθμα πνεύματα. Η μαγεία είναι αιματηρή αληθία, αλλά δεν συγκαλύπτει ακόμη την κυριαρχία μετασχηματιζόμενη σε καθαρή αλήθεια και τοποθετούμενη έτσι στα θεμέλια του κόσμου που υπέκυψε σε αυτή. Ο μάγος εξομοιώνεται μιμητικά με τους δαίμονες για να τους τρομάξει ή να τους κατευνάσει εμφανίζεται σαν σκιάχτρο ή μελίχιος. Μολονότι καθήκον του είναι η επανάληψη, δεν έφθασε να αυτοανακηρυχτεί σε εικόνα και ομοίωση της αόρατης εξουσίας όπως ο πολιτισμένος, για τον οποίο οι πενιχροί κυνηγότοποι συρρικνώθηκαν σε ενιαίο σύμπαν, στην ενσάρκωση όλων των δυνατοτήτων λαφυραγωγής. Μόνο σαν τέτοια εικόνα

και ομοίωση φθάνει ο άνθρωπος να αποκτήσει την ταυτότητα του εαυτού, ο οποίος δεν μπορεί να χαθεί όταν ταυτίζεται με άλλους, αλλά κατακτά μια για πάντα την κυριότητα πάνω του σαν αδιαπέραστη μάσκα. Είναι η ταυτότητα του πνεύματος και το αντίστοιχο του, η ενότητα της φύσης, στην οποία υποκύπτει το πλήθος των ποιοτήτων. Η αποποιοτικοποιημένη φύση μετατρέπεται σε χαοτικό υλικό προς ταξινόμηση και μόνο, και ο παντοδύναμος εαυτός σε απλό έχειν, αφηρημένη ταυτότητα. Στη μαγεία υπάρχει ειδική αντιπροσωπευσιμότητα. Την τύχη του κονταριού, των μαλλιών ή του ονόματος του εχθρού υποτίθεται ότι θα έχει ταυτόχρονα ο ίδιος ως πρόσωπο· αντί του θεού σφάζεται το θυσιαστήριο ζώο. Η υποκατάσταση στη θυσία σημαίνει ένα βήμα προς τη συλλογιστική Λογική. Μολονότι η ελαφίνα, που έπρεπε να προσφερθεί αντί της κόρης, και ο αμνός, που προσφερόταν αντί του πρωτότοκου γιου, έπρεπε να έχουν και δικά τους ποιοτικά χαρακτηριστικά, αντιπροσώπευαν εντούτοις το είδος. Έφεραν μέσα τους το τυχαίο ενός δείγματος του είδους. Όμως η ιερότητα του *hic et nunc**, η μοναδικότητα του εκλεκτού στην οποία εντάσσεται το υποκατάστατο, το κάνει ριζικά διαφορετικό, στην ανταλλαγή μη ανταλλάξιμο. Σε αυτό η επιστήμη θέτε ι τέλος. Δεν υπάρχει σε αυτή ειδική αντιπροσωπευσιμότητα: θυσιάζονται ίσως τα ζώα, όχι όμως και ο θεός. Η αντιπροσωπευσιμότητα μεταβάλλεται σε οικουμενική αντικαταστατότητα. Ένα άτομο δεν διασπάται ως αντιπρόσωπος, αλλά ως δοκιμαστικό δείγμα της ύλης, και το κουνέλι δεν υφίσταται τα πάθη του εργαστηρίου αντιπροσωπεύοντας κάτι, αλλά παραγνωριζόμενο ως σκέτο δείγμα του είδους του. Επειδή στη λειτουργική επιστήμη οι διαφορές είναι τόσο ρευστές, που όλα μπορούν να υπαχθούν σε μία και μοναδική ύλη, το επιστημο-

*εδώ και τώρα.

νικό αντικείμενο απολιθώνεται και η παλαιά πάγια τελετουργία φαίνεται εύκαμπτη, αφού στη θέση του ενός μπορούσε ακόμη να υπεισάγει το άλλο. Ο κόσμος της μαγείας γνώριζε διαφορε'ς που τα ίχνη τους χάθηκαν ακόμα και στη μορφή της γλώσσας.¹³ Οι ποικιλόμορφες συγγένειες μεταξύ των όντων εκτοπίζονται από τη μία και μοναδική σχέση μεταξύ του νοηματοδοτούντος υποκειμένου και του χωρίς νόημα αντικειμένου, μεταξύ της ορθολογικής σημασίας και του τυχαίου φορέα της σημασίας. Στη μαγική βαθμίδα εξέλιξης όνειρο και εικόνα δεν ήταν απλώς σημεία του πράγματος, αλλά συνδέονταν με αυτό μέσω της ομοιότητας ή του ονόματος. Δεν είναι μια σχέση πρόθεσης, αλλά συγγένειας. Η μαγική πρακτική αποβλέπει όπως και η επιστήμη σε σκοπούς, αλλά τους επιδιώκει μέσω της μίμησης, όχι σε ολοένα αυξανόμενη απόσταση προς το αντικείμενο. Δεν βασίζεται διόλου στην «παντοδυναμία των σκέψεων», που ο πρωτόγονος υποτίθεται ότι αποδίδει στον εαυτό του όπως ο νευρωτικός.¹⁴ μια «υπερτίμηση των ψυχικών διαδικασιών έναντι της πραγματικότητας» δεν μπορεί να υπάρξει εκεί όπου οι σκέψεις και η πραγματικότητα δεν είναι ριζικά διαχωρισμένες. Η «ακλόνητη πεποίθηση για τη δυνατότητα καθυπόταξης του κόσμου»,¹⁵ την οποία ο Φρόυντ αναχρονιστικά αποδίδει στη μαγεία, δεν ανταποκρίνεται παρά μόλις στη μεταγενέστερη βαθμίδα της σύμφωνης με την αρχή της πραγματικότητας καθυπόταξης του κόσμου μέσω της πιο επιτήδειας επιστήμης. Για να αντικατασταθούν οι εκάστοτε τοπικές πρακτικές του γιατρού-μάγου από την οικουμενικής εμβέλειας βιομηχανική τεχνική

13. Βλέπε π.χ. Robert H. Lowie, *An introduction to Cultural Anthropology*, Νέα Υόρκη 1940, σελ. 344 κ.ε.

14. Βλέπε S. Freud, *Totem und Tabu. Gesammelte Werke*, τόμ. IX, σελ. 106 κ.ε.

15. Ο. π., σελ. 110.

έπρεπε πρώτα να επιτευχθεί η αυτονομία των σκέψεων απέναντι στα αντικείμενα, όπως συντελείται στο εγώ που ανταποκρίνεται στην αρχή της πραγματικότητας.

Ως γλωσσικά ανεπτυγμένη ολότητα, της οποίας η αξίωση για αλήθεια καταπιέζει την παλαιότερη μυθική πίστη, τη θρησκεία του λαού, ο ίδιος ο ηλιακός, πατριαρχικός μύθος είναι ένας διαφωτισμός με τον οποίο η φιλοσοφική εκδοχή του πρέπει να αναμετρηθεί στο ίδιο επίπεδο. Τώρα εισπράττει την εκδίκηση. Η ίδια η μυθολογία έθεσε σε κίνηση την ατέλειωτη διαδικασία του διαφωτισμού, στην πορεία της οποίας κάθε καθορισμένη θεωρητική άποψη συνεχώς και με αναπόδραστη αναγκαιότητα καταδικάζεται από την εξουθενωτική κριτική ως απλώς και μόνο πίστη, ώσπου ακόμη και οι έννοιες του πνεύματος, της αλήθειας ή και του ίδιου του διαφωτισμού, έγιναν ανιμιστική μαγεία. Η αρχή εκείνης της μοιραίας αναγκαιότητας που στάθηκε η αιτία εξόντωσης των μυθικών ηρώων και που ξετυλίγεται μέσα από το χρησμό του μαντείου ως λογική συνέπεια, δεν κυριαρχεί απλώς, εξαγνισμένη ώσπου να φθάσει στην αυστηρή ακρίβεια της τυπικής Λογικής, σε κάθε ορθολογιστικό σύστημα της δυτικής φιλοσοφίας, αλλά εξουσιάζει ακόμη και τη σειρά των συστημάτων η οποία αρχίζει με την ιεραρχία των θεών και μέσα από ένα διαρκές λυκόφως των ειδώλων κληροδοτεί ως ταυτόσημο περιεχόμενο την οργή για την έλλειψη εντιμότητας. Όπως οι μύθοι επιτελούν ήδη διαφωτισμό, έτσι και ο διαφωτισμός εμπλέκεται με κάθε βήμα του βαθύτερα στη μυθολογία. Για να καταστρέψει τους μύθους αντλεί όλο το υλικό από αυτούς, και ως κριτής υποκύπτει στη μυθική γοητεία. Θέλει να ξεφύγει από τη διαδικασία της μοίρας και των αντιποίνων εφαρμόζοντας αντίποινα κατά της ίδιας. Στους μύθους τιμωρείται κάθε συμβάν, ακριβώς επειδή συνέβη. Στο διαφωτισμό αυτό παραμένει ως έχει: το γεγονός ακυρώνεται μόλις προλάβει

να συμβεί. Το δόγμα της ισότητας μεταξύ δράσης και αντίδρασης επιβεβαιώνει την εξουσία της επανάληψης πάνω στη δεδομένη ύπαρξη επί μεγάλο διάστημα αφότου οι άνθρωποι απαλλάχθηκαν από την αυταπάτη ότι μέσω της επανάληψης ταυτίζονται με την επαναλαμβανόμενη δεδομένη ύπαρξη και έτσι απαλλάσσονται από την εξουσία της. Όσο πιο πολύ όμως χάνεται η μαγική αυταπάτη τόσο πιο αδυσώπητα η επανάληψη, υπό τον τίτλο νομοτέλεια, κρατάει τον άνθρωπο μέσα σε εκείνον τον κλειστό κύκλο που με την αντικειμενοποίησή του υπό τη μορφή του φυσικού νόμου επιτρέπει στον άνθρωπο να φαντάζεται πως διασφαλίστηκε ως ελεύθερο υποκείμενο. Η αρχή της εμμονής στα δεδομένα όρια, του χαρακτηρισμού κάθε συμβαίνοντος ως επανάληψης, την οποία ο διαφωτισμός εκπροσωπεί αντιπαραθέτοντας τη στη μυθική φαντασία, είναι η αρχή του ίδιου του μύθου. Η στεγνή σοφία που δεν αναγνωρίζει τίποτε νέο κάτω από τον ήλιο, επειδή τάχα όλα τα πόνια του ανόητου παιγνιδιού έχουν χαθεί, όλες οι μεγάλες ιδέες έχουν ήδη συλληφθεί, οι πιθανές ανακαλύψεις είναι εκ των προτέρων σχεδιασμένες, οι άνθρωποι είναι ταγμένοι να αυτοσυντηρούνται μέσω προσαρμογής - αυτή η στεγνή σοφία αναπαράγει απλώς τη φανταστική σοφία που απορρίπτει τον καθαγιασμό της μοίρας, η οποία μέσω αντιποίνων αποκαθιστά αδιάκοπα ό,τι υπήρχε ανέκαθεν. Ό,τι θα ήταν διαφορετικό εξισώνεται με το προϋπάρχον. Αυτή είναι η ετυμολογία η οποία ανορθώνει κριτικά τα όρια της δυνατής εμπειρίας. Η ταυτότητα των πάντων με τα πάντα έχει το τίμημα ότι ταυτόχρονα τίποτε δεν επιτρέπεται να είναι ταυτόσημο με τον εαυτό του. Ο διαφωτισμός καταλύει το άδικο της παλαιάς ανισότητας, την αδιαμεσολάβητη δεσποτεία, ταυτόχρονα όμως τη διαιώνίζει στην οικουμενική διαμεσολάβηση, στη συσχέτιση του καθενός με το καθετί. Πραγματοποιεί εκείνο για το οποίο ο Κίρκεγκαρντ υμνεί την προτεσταντική

ηθική και που στον μυθολογικό κύκλο του Ηρακλή είναι ένα από τα αρχέτυπα της μυθικής βίας: αποκόπτει το ασύμμετρο. Δεν διαλύονται μόνον οι ποιότητες μέσα στη σκέψη, αλλά και στους ανθρώπους επιβάλλεται η συμμόρφωση με την υφιστάμενη πραγματικότητα. Για το ευεργέτημα ότι η αγορά δεν ρωτάει για τη γέννηση του, ο ανταλλάσσει έχει πληρώσει ένα τίμημα: αφήνει τις δυνατότητες που του έχουν δοθεί από τη γέννηση του να τυποποιούνται από την παραγωγή των εμπορευμάτων που μπορεί κανείς να αγοράσει στην αγορά. Στους ανθρώπους χαρίστηκε ο εαυτός ως μοναδικός για κάθε πρόσωπο, ως διαφορετικός από όλους τους άλλους, για να γίνει με ακόμη μεγαλύτερη βεβαιότητα όμοιος. Επειδή όμως αυτό ποτέ δεν επιτυγχανόταν εντελώς, ο διαφωτισμός ερωτοτροπούσε πάντοτε, ακόμη και ολόκληρη την περίοδο του φιλελευθερισμού, με τον κοινωνικό καταναγκασμό. Η ενότητα της χειραγωγούμενης συλλογικότητας συνίσταται στην άρνηση κάθε ατόμου, είναι χλευασμός του είδους της κοινωνίας που θα μπορούσε να κάνει τον καθένα άτομο. Η ορδή, που ως ονομασία αναμφίβολα εμφανίζεται μέσα στην οργάνωση της Χιτλερικής Νεολαίας, δεν είναι υποτροπή στην παλαιά βαρβαρότητα, αλλά ο θρίαμβος της καταπιεστικής ισότητας, η ανάπτυξη της ισονομίας σε αδικία διαπραττόμενη από τους ίσους. Ο ψευδεπίχρυσος μύθος των φασιστών αποκαλύπτεται ως ο γνήσιος της προϊστορίας, στο βαθμό που ο γνήσιος θεωρούσε την εκδίκηση, ενώ ο κίβδηλος εκδικείται τα θύματα του τυφλά. Κάθε απόπειρα των ανθρώπων να σπάσουν τη φυσική ανάγκη με το σπάσιμο της φύσης βουλιάζει ακόμη βαθύτερα στη φυσική ανάγκη. Αυτή τη διαδρομή ακολούθησε ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Η αφαίρεση, το εργαλείο του διαφωτισμού, συμπεριφέρεται απέναντι στα αντικείμενα της όπως η μοίρα, την έννοια της οποίας εξαλείφει: ως εξόντωση. Κάτω από την ισοπεδωτική κυριαρχία του αφηρημένου, η

οποία κάνει τα πάντα στη φύση επαναλήψιμα, και της βιομηχανίας, για την οποία τα ετοιμάζει, οι ίδιοι οι απελευθερωμένοι έγιναν τελικά εκείνος ο «λόχος» τον οποίο ο Χέγκελ¹⁶ χαρακτήρισε αποτέλεσμα του διαφωτισμού.

Η απόσταση του υποκειμένου από το αντικείμενο, προϋπόθεση της αφαίρεσης, έχει τη βάση της στην απόσταση από το πράγμα, την οποία ο κύριος αποκτά με την παρεμβολή του κυριαρχούμενου. Η ραψωδία του Ομήρου και οι ύμνοι της Ριγκ-Βέδα χρονολογούνται από την εποχή του τιμαριωτισμού και των μόνιμων θέσεων, όταν ένας πολεμικός λαός κυρίων εγκαθίσταται μόνιμα υποδουλώνοντας τη μάζα των ηττημένων αυτοχθόνων.¹⁷ Ο ύψιστος μεταξύ των θεών δημιούργησε μαζί με αυτόν τον αστικό κόσμο, στον οποίο ο βασιλιάς ως επικεφαλής των οπλισμένων ευγενών καθλώνει τους υπόδουλους στη γη, ενώ γιατροί, μάντεις, χειροτέχνες, έμποροι φροντίζουν για τις συναλλαγές. Με το τέλος της νομαδικής ζωής έχει εγκαθιδρυθεί ένα κοινωνικό σύστημα βασισμένο στην ακίνητη ιδιοκτησία. Κυριαρχία και εργασία διαχωρίζονται. Ένας ιδιοκτήτης όπως ο Οδυσσέας «διευθύνει από μακριά ένα πολυάριθμο, αυστηρά διαρθρωμένο προσωπικό αγελαδάρηδων, προβατοβοσκών, χοιροβοσκών και υπηρετών. Το βράδυ, όταν έχει δει από το παλάτι του την περιοχή να φωτίζεται από χίλιες φωτιές, μπορεί να πάει ήσυχος για ύπνο: ξέρει ότι οι άξιοι υπηρέτες του αγρυπνούν για να κρατήσουν σε απόσταση τα άγρια θηρία, να διώξουν τους κλέφτες από τους περίφρακτους χώρους που έχουν αναλάβει να προστατέψουν».¹⁸ Η γενικότητα των σκέψεων, η καθολική.

16. *Phänomenologie des Geistes*, Λjg., σελ. 424.

17. Βλέπε W. Kirfel, *Geschichte Indiens*, στο: *Propyläenweltgeschichte*, τόμ. III, σελ. 261 κ.ε. και G. Glotz: *Histoire Grecque*, τόμ. I, στο: *Histoire Ancienne*, Παρίσι 1938, σελ. 137 κ.ε.

18. G. Glotz, *ό.π.*, σελ. 140.

ισχύς τους, όπως την αναπτύσσει η συλλογιστική Λογική, η κυριαρχία στη σφαίρα της έννοιας, έχει ανεγερθεί πάνω στα θεμέλια της κυριαρχίας στην πραγματικότητα. Στην αντικατάσταση της μαγικής κληρονομιάς, των παλαιών συγκεχυμένων παραστάσεων, από την εννοιολογική ενότητα εκφράζεται η νέα οργάνωση της ζωής, διαρθρωμένη με διαταγή και οριζόμενη από τους ελεύθερους. Ο εαυτός, που έμαθε την τάξη και την υποταγή υποτάσσοντας τον κόσμο, δεν άργησε να ταυτίσει την αλήθεια εν γένει με τη διευθετούσα σκέψη, χωρίς τις σαφείς διακρίσεις της οποίας δεν μπορεί να υπάρξει. Μαζί με τη μιμητική μαγεία κήρυξε ταμπού και τη γνώση που αγγίζει πραγματικά το αντικείμενο της. Το μίσος του στρέφεται κατά της εικόνας του ξεπερασμένου προϊστορικού κόσμου και της φανταστικής ευτυχίας του. Οι χθόνιοι θεοί των αρχέγονων ιθαγενών εξορίζονται σε αυτή την κόλαση στην οποία μετατρέπεται η γη υπό τη θρησκεία του ήλιου και του φωτός, του Ίνδρα και του Δία.

Ο ουρανός και η κόλαση όμως συνδέονται στενά. Όπως το όνομα του Δία, σε λατρείες που δεν αποκλείει η μία την άλλη, αποδιδόταν σε έναν χθόνιο θεό και έναν θεό του φωτός,¹⁹ όπως οι ολύμπιοι θεοί είχαν κάθε είδους συναναστροφές με τους χθόνιους, έτσι και οι καλές και οι κακές δυνάμεις, η σωτηρία και η συμφορά, δεν ήταν σαφώς διαχωρισμένες. Συνδέονταν αλυσιδωτά όπως η γένεση και η παρέλευση, η ζωή και ο θάνατος, το καλοκαίρι και ο χειμώνας. Στον φωτεινό κόσμο της ελληνικής θρησκείας επιζεί το θολό αδιαχώριστο εκείνης της θρησκευτικής αρχής η οποία στα αρχαιότερα γνωστά στά-

19. Βλέπε Kurt Eckermann, *Jahrbuch der Religionsgeschichte und Mythologie*. Χόλε 1845, τόμ. I, σελ. 241 και O. Kern, *Die Religion der Griechen*. Βερολίνο 1926, τόμ. I, σελ. 181, κ.ε.

δια της ανθρωπότητας λατρευόταν ως το μάνα.* Ως πρωτογενές και αδιαφοροποίητο αντιπροσώπευε ό,τι είναι άγνωστο και ξένο⁷ αυτό που υπερβαίνει τον ορίζοντα των εμπειριών, ό,τι μέσα στα πράγματα είναι παραπάνω από την εκ των προτέρων γνωστή ύπαρξη τους. Αυτό που ο πρωτόγονος εδώ νιώθει ως υπερφυσικό δεν είναι μια πνευματική ουσία ως αντίθεση προς την υλική, αλλά η διαπλοκή του φυσικού σε αντιπαράβολή προς το μεμονωμένο μέλος. Η φωνή του τρόμου, με την οποία βιώνεται το ασυνήθιστο γίνεται το όνομα του. Αυτό προσδιορίζει την υπερβατικότητα του αγνώστου έναντι του γνωστού, και κατά προέκταση τη φρίκη ως ιερότητα. Ο διπλασιασμός** της φύσης σε φαινόμενο και ουσία, ενέργεια και δύναμη, χωρίς τον οποίο δεν θα ήταν δυνατόν να υπάρξει ούτε ο μύθος ούτε η επιστήμη, ξεκινά από τον ανθρώπινο φόβο, που η έκφραση του γίνεται εξήγηση. Δεν τοποθετείται η ψυχή στη φύση, όπως θέλει να μας κάνει να πιστέψουμε ο ψυχολογισμός· το μάνα, το κινητήριο πνεύμα, δεν είναι προβολή, αλλά η ηχώ της πραγματικής υπεροχής της φύσης στις αδύναμες ψυχές των αγρίων. Ο χωρισμός σε έμψυχα και άψυχα, η κατάληψη ορισμένων τόπων με δαίμονες και θεότητες, έχει τις ρίζες του σε αυτόν τον προανιμισμό. Σε αυτόν υπάρχει ήδη ως τάση ακόμη και ο διαχωρισμός μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου. Όταν το δέντρο δεν χαρακτηρίζεται πια απλώς ως δέντρο, αλλά ως μαρτυρία για κάτι άλλο, ως έδρα του μάνα, η γλώσσα εκφράζει την αντίφαση ότι ένα πράγμα είναι αυτό το ίδιο και ταυτόχρονα κάτι διαφορετικό από αυτό, ταυτόσημο

* (Συμφωνά με τις δοξασίες των Πολυνησίων) μια μυστική, υπερφυσική δύναμη μέσα στους ανθρώπους, στα ζώα και στα πράγματα.

Verdoppelung: διπλασιασμός, η παρουσίαση της φύσης υπό διπλή μορφή, η ιδέα του διχασμού της σε αυτό που είναι και αυτό που αντιπροσωπεύει. Μια τέτοια θεώρηση συνιστά έναν γνωσιολογικό δυϊσμό.

και ταυτόχρονα μη ταυτόσημο.²⁰ Μέσω της θεότητας η γλώσσα εγκαταλείπει την ταυτολογία και γίνεται γλώσσα. Η έννοια, η οποία κατά προτίμηση ορίζεται ως ενότητα των γνωρισμάτων που περιλαμβάνει, ήταν ωστόσο εξαρχής προϊόν της διαλεκτικής σκέψης, όπου το καθετί είναι πάντοτε αυτό που είναι, μόνον επειδή γίνεται αυτό που δεν είναι. Αυτή ήταν η πρωταρχική μορφή του αντικειμενοποιούντος ορισμού, στην οποία η έννοια και το πράγμα διαχωρίστηκαν, και η οποία στο ομηρικό έπος ήταν ήδη αρκετά ανεπτυγμένη και στη σύγχρονη θετική επιστήμη χάνει την ισορροπία της και ανατρέπεται. Αυτή όμως η διαλεκτική παραμένει ανίσχυρη ενόσω αναπτύσσεται από τη φωνή του τρόμου, η οποία είναι ο διπλασιασμός, η ταυτολογία του ίδιου του τρόμου. Οι θεοί δεν μπορούν να απαλλάξουν τον άνθρωπο από το φόβο, του οποίου τους απολιθωμένους φθόγγους φέρουν ως ονόματα τους. Από το φόβο φαντάζεται πως θα απαλλαγεί όταν δεν θα υπάρχει πια τίποτε άγνωστο. Αυτό καθορίζει την τροχιά της απομυθοποίησης, του διαφωτισμού, ο οποίος ταυτίζει το ζων με το μη ζων όπως ο μύθος το μη ζων με το ζων. Ο διαφωτισμός είναι μυθικός φόβος που έχει λάβει ριζική μορφή. Η θετικιστική καθαρή εμμονή στα δεδομένα όρια, το τελευταίο προϊόν του διαφωτισμού, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα τρόπον τινά οικουμενικό ταμπού. Τίποτε απολύτως δεν επιτρέπεται να είναι έξω, διότι η ιδέα και μόνο τού έξω είναι η καθαυτό πηγή του φόβου. Όταν η εκδίκηση του πρωτόγονου για τη δολοφονία που διαπράχθηκε σε έναν δικό του μπορούσε μερικές φορές να κατευνάζεται με την αποδοχή του δολοφόνου ως μέλους

20. Έτσι περιγράφουν ο Χούμπερτ και ο Μως το περιεχόμενο της παράστασης για τη «συμπάθεια», για τη μίμηση: «Το ένα είναι τα πάντα, τα πάντα είναι μέσα στο ένα, η φύση θριαμβεύει πάνω στη φύση». H. Hubert και M. Mauss, «Thoorie generale de la Magie», στο: *L'Année Sociologique*. 1902-1903, σελ. 100.

της οικογένειάς του,²¹ αυτό σήμαινε και στις δύο περιπτώσεις την απορρόφηση του ξένου αίματος, τη δημιουργία της εμμονής στο δεδομένο. Ο μυθικός δυϊσμός δεν οδηγεί πέρα από τον ορίζοντα της δεδομένης ύπαρξης. Ο διακατεχόμενος από το μάνα κόσμος, όπως ακόμη και αυτός του ινδικού και του ελληνικού μύθου, είναι χωρίς διέξοδο και αιωνίως ο ίδιος. Κάθε γέννηση πληρώνεται με το θάνατο, κάθε ευτυχία με τη δυστυχία. Άνθρωποι και θεοί μπορούν να προσπαθήσουν μέσα στα χρονικά τους όρια να μοιράσουν τους κληρούς σε διαφορετικές αναλογίες από εκείνες της τυφλής πορείας της μοίρας, στο τέλος όμως το υπάρχον θριαμβεύει πάνω τους. Ακόμη και η δικαιοσύνη τους, που αποσπάσθηκε με αγώνες από τη μοίρα, φέρει τα χαρακτηριστικά του- ανταποκρίνεται στη ματιά που οι άνθρωποι, τόσο οι πρωτόγονοι όσο και οι Έλληνες και οι βάρβαροι, ρίχνουν στον περιβάλλοντα κόσμο τους μέσα από μια κοινωνία της καταπίεσης και της αθλιότητας. Γι' αυτό στη μυθική καθώς και στην πεφωτισμένη δικαιοσύνη η ενοχή και η τιμωρία, η ευτυχία και η δυστυχία θεωρούνται σκέλη μιας εξίσωσης. Η δικαιοσύνη βυθίζεται και χάνεται μέσα στο δίκαιο. Οι μάγοι ως γιατροί και ιερείς εξορκίζουν το επικίνδυνο με την εικόνα του. Η ομοιότητα-ισότητα είναι το μέσον τους. Αυτή ρυθμίζει την τιμωρία και τις απολαβές στον πολιτισμό. Αλλά και οι παραστάσεις των μύθων μπορούν ανεξαιρέτως να αναχθούν σε φυσικές συνθήκες. Όπως ο αστερισμός των Διδύμων, μαζί με όλα τα άλλα σύμβολα της δυαδικότητας, παραπέμπει στον αναπόδραστο κλειστό κύκλο της φύσης, όπως και αυτός ο κύκλος ως παμπάλαιο σύμβολο του έχει το αυγό, από το οποίο ξεπήδησαν οι δίδυμοι, έτσι και η ζυγαριά στο χέρι του Δία, η οποία συμβολίζει τη δικαιοσύνη ολόκληρου του πα-

21. Βλέπε Westermarck, *Ursprung der Moralbegriffe*, Λειψία 1913, τόμ. Ι, σελ. 402.

τριαρχικού κόσμου, ανάγεται απλώς στη φύση. Το βήμα από το χάος στον πολιτισμό, στον οποίο οι φυσικές συνθήκες δεν κυριαρχούν πια άμεσα, αλλά διαμέσου της συνείδησης των ανθρώπων, δεν επέφερε καμιά αλλαγή στην αρχή της ισότητας. Οι άνθρωποι πλήρωσαν μάλιστα αυτό το βήμα προσκυνώντας εκείνο στο οποίο προηγουμένως ήταν υποταγμένοι μόνον όσο και όλα τα άλλα πλάσματα. Παλαιότερα τα φετίχ διέπονταν από το νόμο της ισότητας. Τώρα γίνεται φετίχ η ίδια η ισότητα. Ο επίδεσμος πάνω στα μάτια της Justitia δεν δηλώνει μόνον ότι δεν πρέπει να επεμβαίνει κανείς στη δικαιοσύνη, αλλά και ότι αυτή δεν είναι προϊόν ελευθερίας.

Η διδασκαλία των ιερέων ήταν συμβολική, υπό την έννοια ότι το σημείο και η εικόνα συνέπιπταν. Όπως μαρτυρούν τα ιερογλυφικά, η λέξη εκπλήρωνε αρχικά και τη λειτουργία της εικόνας, η οποία πέρασε στους μύθους. Οι μύθοι, όπως και οι μαγικές τελετές, σημαίνουν την επαναλαμβανόμενη φύση. Αυτή είναι ο πυρήνας του συμβολικού: ένα είναι ή μια διαδικασία που παρουσιάζεται ως αιώνια, επειδή η συμβολίζουσα πράξη το αναδεικνύει διαρκώς ως πραγματικό γεγονός. Το ανεξάντλητο, η ατέλειωτη ανανέωση, η μονιμότητα του σημαίνόμενου δεν είναι μόνον ουσιώδη γνωρίσματα όλων των συμβόλων, αλλά το πραγματικό τους περιεχόμενο. Οι παραστάσεις της δημιουργίας, όπου ο κόσμος γεννιέται από την πρώτη μητέρα, την αγελάδα ή το αυγό, είναι, σε αντίθεση προς την εβραϊκή γένεση, συμβολικές. Οι ειρωνείες των αρχαίων για τους πάρα πολύ ανθρώπινους θεούς άφηναν τον πυρήνα άθικτο. Η ατομικότητα δεν εξαντλεί την ουσία των θεών. Διατηρούσαν ακόμη μέσα τους κάτι από το μάνα· ενσάρκωναν τη φύση ως γενική εξουσία. Με τα προανιμιστικά τους χαρακτηριστικά προεκτείνονται μέσα στο διαφωτισμό. Κάτω από το σεμνό κάλυμμα της ολύμπιας σκανδαλογραφίας

(chronique scandaleuse) είχε διαμορφωθεί κιόλας η διδασκαλία για την ανάμειξη, για την πίεση και την ώθηση των στοιχείων, που σύντομα εδραιώθηκε ως επιστήμη κάνοντας τους μύθους προϊόντα φαντασίας. Με τον καθαρό διαχωρισμό της επιστήμης και της ποίησης ο καταμερισμός της εργασίας, που συντελέστηκε ήδη με τη βοήθεια του, επεκτείνεται στη γλώσσα. Ως σημείο η λέξη υπάγεται στην επιστήμη· ως ήχος, ως εικόνα, ως κυρίως λέξη κατανέμεται στις διάφορες τέχνες, χωρίς να είναι ποτέ δυνατόν να αποκατασταθεί πάλι με την άθροιση τους, μέσω συναισθησίας* ή μιας συνολικής τέχνης.** Ως σημείο η γλώσσα πρέπει να αυτοπεριορισθεί στον υπολογισμό προκειμένου να γνωρίσει τη φύση, πρέπει να παραιτηθεί από την αξίωση να της μοιάζει. Ως εικόνα πρέπει να αυτοπεριορισθεί στην απεικόνιση προκειμένου να είναι εντελώς φύση, πρέπει να παραιτηθεί από την αξίωση να τη γνωρίσει. Με την πρόοδο του διαφωτισμού μόνο τα αυθεντικά έργα τέχνης μπόρεσαν να αποφύγουν τη σκέτη απομίμηση αυτού που έτσι κι αλλιώς υπάρχει. Η συνήθης αντίθεση μεταξύ της τέχνης και της επιστήμης, η οποία αποσπά με τη βία τη μία από την άλλη ως πολιτιστικά πεδία για να τις κάνει από κοινού διοικήσιμες, ως πολιτιστικά πεδία τις αφήνει τελικά, ως εκ διαμέτρου αντίθετες, να ενωθούν χωρίς ορατά όρια δυνάμει των ιδιαίτερων τάσεων τους. Η επιστήμη, στη νεοθετικιστική της ερμηνεία, γίνεται αισθητικισμός, ένα σύστημα αποσυνδεδεμένων σημείων, κενό από κάθε ενδιάθετη πρόθεση που θα ξεπερνούσε το σύστημα: μετατρέπεται σε

*Synesthesie: συνδιέγερση ενός αισθητήριου οργάνου όταν ερεθίζεται ένα άλλο (συναντίληψη χρωμάτων με το άκουσμα ήχων), συγχώνευση περισσότερων εντυπώσεων, προκαλούμενη από εκφράσεις όπως: κραυγαλέο κόκκινο κ.λπ.

**Υπαινιγμός στο συνολικό έργο τέχνης (Gesamtkunstwerk), μια έννοια της αισθητικής του R. Wagner.

εκείνο το παιγνίδι που οι μαθηματικοί έχουν θεωρήσει προ πολλού ήδη με περηφάνια ως το αντικείμενο τους. Η τέχνη της πλήρους απεικόνισης έχει αφιερωθεί όμως, ακόμη και ως προς τις τεχνικές της, στη θετικιστική επιστήμη. Γίνεται πράγματι ακόμη μια φορά ο κόσμος, ο ιδεολογικός διπλασιασμός, η πειθήνια αναπαραγωγή. Ο διαχωρισμός μεταξύ σημείου και εικόνας είναι αναπότρεπτος. Αν όμως αυτός υποστασιοποιείται με ανυποψίαστη αυταρέσκεια και πάλι, τότε η καθεμιά από τις δυο απομονωμένες αρχές τείνει προς την καταστροφή της αλήθειας.

Το αβυσσαλέο χάσμα που άνοιξε αυτός ο διαχωρισμός, η φιλοσοφία το είδε στη σχέση μεταξύ της εποπτείας και της έννοιας και προσπάθησε, κάθε φορά μάταια, να το κλείσει: αυτή η προσπάθεια συνιστά μάλιστα τον ορισμό της. Τις πιο πολλές φορές τάχθηκε βέβαια με το μέρος από το οποίο έχει λάβει το όνομα της. Ο Πλάτων εξόρισε την ποίηση με την ίδια χειρονομία όπως ο θετικισμός τη διδασκαλία περί ιδεών. Με την περιλάλητη τέχνη του, είπε, ο Όμηρος δεν πέτυχε ούτε δημόσιες ούτε ιδιωτικές μεταρρυθμίσεις, ούτε πόλεμο κέρδισε ούτε εφευρέσεις έκανε. Δεν ακούσαμε να τον είχαν τιμήσει ή αγαπήσει πολυάριθμοι οπαδοί. Η τέχνη πρέπει πρώτα να αποδείξει τη χρησιμότητά της.²² Η μίμηση αναθεματίζεται από τον Πλάτωνα όπως και από τους Εβραίους. Λόγος και θρησκεία προγράφουν την αρχή της μαγείας, η οποία και στην ασκητική απόσταση από τη ζωή, ως τέχνη, διατηρεί το στίγμα της ανειλικρίνειας· όσοι εφαρμόζουν αυτή την αρχή γίνονται πλανήτες, επιζώντες νομάδες που δεν βρίσκουν πατρίδα μεταξύ των μόνιμα εγκατεστημένων. Η φύση δεν πρέπει πια να επηρεάζεται μέσω της εξομοίωσης, αλλά να εξουσιάζεται μέσω της εργασίας. Το έργο τέχνης διατηρεί

22. Βλέπε Πλάτων, το δέκατο βιβλίο της *Πορείας*.

ένα κοινό σημείο με τη μαγεία, καθώς δημιουργεί μια δική του, κλειστή περιοχή έξω από το πλαίσιο της βέβηλης ύπαρξης. Μέσα σε αυτή ισχύουν ειδικοί νόμοι. Όπως ο μάγος στην τελετουργική πράξη περιχαράκωνε πρώτα τον τόπο όπου έμελλε να δράσουν οι ιερές δυνάμεις έναντι ολόκληρου του περιβάλλοντος κόσμου, έτσι και με κάθε έργο τέχνης διαγράφεται η περιφέρεια του κλείνοντας έξω τον κόσμο της πραγματικότητας. Αυτή ακριβώς η παραίτηση από την επίδραση, που διακρίνει την τέχνη από τη μαγική συμπάθεια,* διατηρεί τη μαγική κληρονομιά ακόμη πιο βαθιά μέσα της. Αυτή η μη επιδίωξη επηρεασμού φέρνει την καθαρή εικόνα σε αντίθεση προς την απτή ύπαρξη, τα συστατικά στοιχεία της οποίας αναιρεί-διατηρεί (aufhebt)** μέσα της. Έγκειται στο νόημα του έργου τέχνης, στην αισθητική φαινομενικότητα, να είναι αυτό που με τη μαγική πράξη του πρωτόγονου γινόταν το νέο και τρομερό συμβάν: εμφάνιση του όλου μέσα στο ιδιαίτερο. Στο έργο τέχνης επιτελείται ακόμη μια φορά ο διπλασιασμός με τον οποίο το πράγμα εμφανιζόταν ως πνευματικό, ως εξωτερίκευση του μάννα. Αυτό συνιστά την αύρα του (Aura).*** Ως έκφραση της ολότητας η τέχνη διεκδικεί το αξίωμα του απόλυτου. Αυτό παρακίνησε συχνά τη φιλοσοφία να της ανα-

*Sympathie: η πίστη σε μια μυστική αμοιβαία επενέργεια όλων των έμψυχων όντων και των πραγμάτων δεσμός μεταξύ των μερών ενός όλου, έτσι ώστε, όταν προσβάλλεται ένα μέρος, τα άλλα να συμπάσχουν. **Aufhebt: υπό την εγγεληνή έννοια, σύμφωνα με την οποία κάθε στάδιο εξέλιξης είναι υπέρβαση-αναίρεση ενός προηγούμενου με ταυτόχρονη διατήρηση στοιχείων του σε υψηλότερη μορφή.

* * * Aura (από το ελληνικό αύρα): πνεύμα, περιρρέουσα ατμόσφαιρα, ακτινοβολία, αποπνεόμενο κλίμα. Βασική έννοια της αισθητικής του Βάλτερ Μπένγιαμιν, σύμφωνα με τον οποίο Aura είναι «η μοναδική εμφάνιση του μακρινού, όσο κοντά κι αν βρίσκεται», η τελετουργική λειτουργία και αξία του έργου τέχνης: Το ουσιαστικό μακρινό είναι το απρόσιτο' τέτοιο παραμένει και μετά την εμφάνιση του.

γνωρίζει την υπεροχή έναντι της γνώσης μέσω εννοιών. Σύμφωνα με τον Σέλιγκκ η τέχνη ξεκινά από εκεί όπου η γνώση εγκαταλείπει τους ανθρώπους στην τύχη τους. Τη θεωρεί ως «το πρότυπο της επιστήμης, η οποία πρέπει να φθάσει μελλοντικά εκεί όπου βρίσκεται η τέχνη».²³ Συμφωνά με τη διδασκαλία του, ο διαχωρισμός μεταξύ εικόνας και σημείου «αναιρεείται εντελώς από κάθε επιμέρους εκδήλωση της τέχνης».²⁴ Σπάνια ο αστικός κόσμος έδειξε τόση εμπιστοσύνη στην τέχνη. Όταν έθεσε περιορισμούς στη γνώση, το έκανε κατά κανόνα για να δώσει θέση όχι στη γνώση, αλλά στην πίστη. Μέσω της τελευταίας ισχυρίστηκαν οι θρησκευτικοί ηγέτες της νεότερης εποχής, ο Τορκεμάδα,* ο Λούθηρος, ο Μωάμεθ, συμφιλιώνεται το πνεύμα με την ύπαρξη. Η πίστη όμως είναι στερητική έννοια: ως πίστη εκμηδενίζεται, όταν δεν προβάλλει διαρκώς την αντίθεση της προς τη γνώση ή τη συμφωνία της με αυτή. Παραμένοντας εξαρτημένη από τον περιορισμό της γνώσης, είναι και η ίδια περιορισμένη. Η πίστη προσπάθησε μέσω του προτεσταντισμού να βρει την υπερβατική γι' αυτή αρχή της αλήθειας, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρξει, με άμεσο τρόπο στην ίδια τη λέξη, όπως ακριβώς στους προϊστορικούς χρόνους και να ξαναδώσει στη λέξη τη συμβολική της δύναμη, αλλά γι' αυτή την προσπάθεια πλήρωσε με την άμεση υπακοή στο λόγο, και μάλιστα όχι στον ιερό. Καθώς η πίστη μένει αναπόδραστα δέσμια της γνώσης ως φίλος ή ως εχθρός, διαιωνίζει το διαχωρισμό μέσα στον αγώνα για το ξεπέραςμα του: ο φανατισμός της πίστης είναι

23. *Enter Entwurf eines Systems der Naturphilosophie*. Πέμπτο μέρος. *Werke*. Πρώτο κεφάλαιο, τόμ. III, σελ. 623.

24. *Ο.π.*, σελ. 626.

Tomas de Torquemada (1420-1498), διαβόητος Ισπανός ιεροεξεταστής.

το σημάδι της αναλήθειάς της, η αντικειμενική ομολογία ότι όποιος μόνο πιστεύει, ακριβώς γι' αυτό δεν πιστεύει πια. Η ένοχη συνείδηση είναι η δεύτερη φύση της. Στην κρυφή επίγνωση της έλλειψης, της ανεπάρκειας που κατ' ανάγκη παρουσιάζει, της ενύπαρκτης σε αυτή αντίφασης ότι κάνει τη συμφιλίωση επάγγελμα, έγκειται ο λόγος για τον οποίο όλη η ειλικρίνεια των πιοτών ήταν ανέκαθεν ευερέθιστη και επικίνδυνη. Οι φρικαλεότητες του πυρός και του σιδήρου, της Αντιμεταρρύθμισης και της Μεταρρύθμισης δεν ήταν μια παρατραβηγμένη εφαρμογή, αλλά η υλοποίηση της ίδιας της αρχής της πίστης. Η πίστη αποκαλύπτεται πάντοτε ως κατασκευάσμα παρόμοιου τύπου όπως η παγκόσμια ιστορία, στην οποία θα ήθελε να επιβληθεί· στους νεότερους χρόνους μάλιστα γίνεται το προτιμώμενο μέσον της ιστορίας, η ιδιαίτερη πανουργία της. Ακάθεκτος δεν είναι μόνο ο Διαφωτισμός του δέκατου όγδοου αιώνα, όπως το επιβεβαίωσε ο Χέγκελ, αλλά, όπως ο ίδιος το ήξερε καλύτερα από κάθε άλλον, η κίνηση της ίδιας της σκέψης. Ήδη στην κατώτερη, όπως ακόμη και στην υψηλότερη γνώση, ενυπάρχει εκείνη η συνείδηση της απόστασης της από την αλήθεια, που κάνει τον απολογητή ψευτή. Το παράδοξο της πίστης εκφυλίζεται τελικά σε απάτη, στο μύθο του εικοστού αιώνα,* και η ανορθολογικότητά της σε ορθολογική οργάνωση στα χέρια των εντελώς πεφωτισμένων, οι οποίοι έτσι κι αλλιώς οδηγούν την κοινωνία προς τη βαρβαρότητα.

Ήδη όταν η γλώσσα εισέρχεται στην ιστορία, διακεκριμένοι γνώστες της είναι οι ιερείς και οι μάγοι. Όποιος παραβιάζει τα σύμβολα πέφτει στα χέρια των επίγειων δυνάμεων στο όνομα των υπέργειων, αντιπρόσωποι των οποίων είναι

*Υπαινιγμός στο βιβλίο του εθνικοσοσιαλιστή Alfred Rosenberg, «Ο μύθος του εικοστού αιώνα».

αυτά τα εκλεκτά όργανα της κοινωνίας. Τα προηγούμενα στάδια μένουν στο σκοτάδι. Οπουδήποτε η εθνολογία συναντά το συναίσθημα της φρίκης, από το οποίο γεννιέται το μάννα, ήταν ήδη καθαγιασμένο τουλάχιστον από τους γεροντότερους της φυλής. Οι άνθρωποι καθιστούν συνεκτικό το μη ταυτόσημο, ρευστό μάννα προσδίδοντας του με τη βία υλική υπόσταση. Δεν αργούν οι μάγοι να γεμίσουν κάθε τόπο με εκπορεύσεις* και στην πολλαπλότητα των ιερών περιοχών να κατατάξουν την αντίστοιχη πολυμορφία των μυστηριακών τελετών. Μαζί με τον κόσμο των πνευμάτων και των ιδιαιτεροτήτων τους αναπτύσσουν τη συντεχνιακή τους γνώση και την εξουσία της. Η ιερότητα μεταβιβάζεται στους μάγους που έρχονται σε επαφή με τα ιερά. Στα πρώτα στάδια της νομαδικής ζωής τα μέλη του γένους συμμετέχουν ακόμα αυτόνομα στον επηρεασμό της φυσικής πορείας. Το θήραμα ανιχνεύεται από τους άντρες, οι γυναίκες κάνουν δουλειές που μπορούν να γίνουν χωρίς αυστηρή επιστασία. Πόση βία προηγήθηκε ως τον εθισμό ακόμη και σε μια τόσο απλή τάξη πραγμάτων, παραμένει ακαθόριστο. Σε αυτή την τάξη πραγμάτων ο κόσμος έχει ήδη διαιρεθεί σε μια περιοχή της εξουσίας και σε μια βέβηλη· η φυσική πορεία, ως απόρροια του μάννα, είναι ήδη κανόνας που απαιτεί υποταγή. Αν όμως οι άγριοι νομάδες, παρ' όλη την υποταγή τους, εξακολουθούσαν να συμμετέχουν στις μαγικές τελετές που την περιόριζαν και μεταμφιέζονταν οι ίδιοι σε θηράματα προκειμένου να τα αιφνιδιάσουν, σε μεταγενέστερες εποχές η επικοινωνία με τα πνεύματα και η υποταγή ήταν καταμερισμένες σε διαφορετικές τάξεις ανθρώπων: η εξουσία βρίσκεται από τη μία μεριά, η υπακοή από την άλλη. Οι περιοδικά επανερχόμενες, αιωνίως

•Emanation: σύμφωνα με το νεοπλατωνισμό, εκπόρευση ή εκροή όλων των κατώτερων και ατελών από το αμετάβλητο, τέλειο θεϊκό Ένα.

ίδιες φυσικές διαδικασίες εγχαράσσονται στους υποταγμένους, είτε από ξένες φυλές είτε τις δικές τους κλίκες, ως ρυθμός εργασίας συμφωνά με το χτύπημα της ράβδου και του ροπάλου, που αντηχεί σε κάθε βάρβαρο τύμπανο, σε κάθε μονότονη ιεροτελεστία. Τα σύμβολα παίρνουν την έκφραση του φετίχ. Η επανάληψη της φύσης, την οποία σημαίνουν, αποδεικνύεται στη συνέχεια πάντοτε ως η συμβολιζόμενη από αυτά μονιμότητα του κοινωνικού καταναγκασμού. Η αντικειμενοποιημένη σε σταθερή εικόνα φρίκη γίνεται το σημάδι της εδραιωμένης κυριαρχίας των προνομούχων. Τέτοια σημάδια παραμένουν οι γενικές έννοιες, έστω και αν έχουν αποβάλει κάθε ίχνος εικόνας. Ακόμη και η παραγωγική (απαγωγική) μορφή της επιστήμης αντανάκλα την ιεραρχία και τον καταναγκασμό. Όπως οι πρώτες κατηγορίες αντιπροσωπεύουν την οργανωμένη φυλή και την εξουσία της πάνω στο άτομο, έτσι και ολόκληρη η λογική τάξη, η εξάρτηση, η αλυσιδωτή σύνδεση, η συμπερίληψη και η συλλογιστική συνένωση των εννοιών έχουν τη ρίζα τους στις αντίστοιχες συνθήκες της κοινωνικής πραγματικότητας, στον καταμερισμό της εργασίας.²⁵ Όμως αυτός ο κοινωνικός χαρακτήρας των νοητικών σχημάτων δεν είναι βέβαια έκφραση κοινωνικής αλληλεγγύης, όπως διδάσκει ο Ντιρκέμ, αλλά μαρτυρία της αδιαπέραστης ενότητας μεταξύ κοινωνίας και κυριαρχίας. Η κυριαρχία παρέχει μεγαλύτερη συνοχή και δύναμη στο κοινωνικό όλον όπου εγκαθίσταται. Ο καταμερισμός της εργασίας, στον οποίο η κυριαρχία τείνει να εξελιχθεί κοινωνικά, χρησιμεύει στην αυτοσυντήρηση του κυριαρχούμενου όλου. Έτσι όμως το όλον ως όλον, η ενεργοποίηση του ενυπάρχοντος σε αυτό Λόγου, γίνεται αναγκαστικά η πραγ-

5. Βλέπε E. Durkheim, «De quelques formes primitives de classification», *I'Année Sociologique*, τόμ. IV, 1903, σελ. 66 κ.ε.

ματοποίηση του μερικού. Η κυριαρχία παρουσιάζεται απέναντι στο άτομο ως το γενικό, ως ο Λόγος στην πραγματικότητα. Η εξουσία όλων των μελών της κοινωνίας, τα οποία ως τέτοια δεν έχουν άλλη διέξοδο, αθροίζεται με τον επιβαλλόμενο σε αυτά καταμερισμό της εργασίας ολοένα εκ νέου για την πραγματοποίηση αυτού ακριβώς του όλου, η ορθολογικότητα του οποίου με αυτόν τον τρόπο πολλαπλασιάζεται και πάλι. Ό,τι οι λίγοι προξενούν σε όλους συντελείται πάντοτε ως καθυπόταξη μεμονωμένων ατόμων από πολλούς: πάντοτε η καταπίεση της κοινωνίας έχει και τα χαρακτηριστικά της καταπίεσης από μια συλλογικότητα. Αυτό που κατασταλάζει στις μορφές της σκέψης είναι η ενότητα της συλλογικότητας και της κυριαρχίας και όχι η άμεση κοινωνική καθολικότητα, η αλληλεγγύη. Οι φιλοσοφικές έννοιες, με τις οποίες ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης παριστάνουν τον κόσμο, με την αξίωση τους για καθολική ισχύ ανέβασαν τις συνθήκες που αιτιολογούσαν στη βαθμίδα της αληθινής πραγματικότητας. Αυτές προέρχονταν, όπως λέει ο Βίκο,²⁶ από την Αγορά των Αθηνών καθρέφτιζαν με την ίδια καθαρότητα τους νόμους της φυσικής, την ισότητα των πολιτών με πλήρη δικαιώματα και την κατωτερότητα των γυναικών, των παιδιών και των δούλων. Η ίδια η γλώσσα απέδιδε στα λεγόμενα, στις σχέσεις κυριαρχίας, εκείνη την καθολικότητα που είχε αποκτήσει ως μέσον επικοινωνίας μιας αστικής κοινωνίας. Η μεταφυσική έμφαση, ο καθαγιασμός μέσω ιδεών και κανόνων, δεν ήταν παρά η υποστασιοποίηση της σκληρότητας και της αποκλειστικότητας που έπρεπε να αποκτήσουν οι έννοιες εκεί όπου η γλώσσα ένωνε την κοινότητα των κυρίαρχων για την άσκηση της διοικητικής εξουσίας. Ως τέτοιο μέσον ενίσχυσης της κοι-

26. G. Vico, *Die Neue Wissenschaft iiber die gemeinschaftliche Natur der Wolker*, Μόναχο 1924, σελ. 397.

νωνικής εξουσίας της γλώσσας οι ιδέες γίνονταν όλο και πιο περιττές, όσο αυτή η εξουσία μεγάλωνε, και η γλώσσα της επιστήμης επέφερε το τέλος τους. Η υποβολή, που ακόμη διατηρεί κάτι από τον τρόπο του φετίχ, δεν συνδεόταν με τη συνειδητή δικαιολόγηση. Η ενότητα συλλογικότητας και κυριαρχίας καταφαίνεται κυρίως στην καθολικότητα που αναγκαστικά το κακό περιεχόμενο αποκτά στη γλώσσα, τόσο στη μεταφυσική όσο και στην επιστημονική. Η μεταφυσική απολογητική πρόδιε την αδικία του κατεστημένου τουλάχιστον μέσα από την ασυμφωνία μεταξύ έννοιας και πραγματικότητας. Μέσα στην αμεροληψία της επιστημονικής γλώσσας το ανίσχυρο έχασε εντελώς τη δύναμη να εκφρασθεί, και το ουδέτερο σημείο της βρίσκει μόνο το κατεστημένο. Μια τέτοια ουδετερότητα είναι πιο μεταφυσική από τη μεταφυσική. Ο διαφωτισμός δεν ανάλωσε τελικά μόνο τα σύμβολα, αλλά και τους διαδόχους τους, τις γενικές έννοιες: από τη μεταφυσική δεν άφησε να μείνει τίποτε άλλο εκτός από τον αφηρημένο φόβο μπροστά στη συλλογικότητα, από την οποία προήλθε. Μπροστά στο διαφωτισμό οι έννοιες είναι όπως οι μικροεισοδηματίες μπροστά στα βιομηχανικά τραστ: κανένας τους δεν μπορεί να αισθάνεται ασφαλής. Αν ο λογικός θετικισμός έδινε στην πιθανότητα μια ευκαιρία, ο εθνολογικός θετικισμός τη θέτει ήδη στην ίδια μοίρα με την ουσία. «Οι ασαφείς ιδέες μας για τη θετική πιθανότητα και την πεμπουσία είναι ωχρά κατάλοιπα αυτής της πολύ πλουσιότερης έννοιας»,²⁷ δηλαδή της μαγικής ουσίας.

Ο διαφωτισμός, ως νομιναλιστικός, αφήνει απείραχτο το *nomen*, τη χωρίς διαστάσεις, σημειακή έννοια, το κύριο όνομα. Αν, όπως υποστήριξαν μερικοί,²⁸ τα κύρια ονόματα ήταν

27. Hubert και Mauss, *ό.π.*, σελ. 118.

28. Βλέπε Tonnies, «Philosophische Terminologie», στο: *Psychologisch-Soziologische Ansicht*, Λειψία 1908, σελ. 31.

αρχικά και προσηγορικά, γι' αυτό δεν μπορεί πια κανείς να αποφανθεί με βεβαιότητα· πάντως τα πρώτα δεν είχαν ακόμη την τύχη των δευτέρων. Η ουσία του εγώ, την οποία ο Χιουμ και ο Μαχ αρνήθηκαν, δεν είναι ταυτόσημη με το όνομα. Στην εβραϊκή θρησκεία, όπου η ιδέα του πατριαρχισμού κορυφώνεται στην εξαφάνιση του μύθου, ο δεσμός μεταξύ του ονόματος και του είναι παραμένει αναγνωρισμένος με την απαγόρευση εκφώνησης του ονόματος του θεού. Ο απομαγικοποιημένος κόσμος του ιουδαϊσμού κατευνάζει τη μαγεία καθώς την αρνείται στην ιδέα του θεού. Η εβραϊκή θρησκεία δεν ανέχεται καμιά λέξη που θα χάριζε παρηγοριά στην απόγνωση κάθε θνητού. Ελπίδα υφίσταται μόνο σε συνάρτηση με την απαγόρευση να επικαλείται κανείς το ψευδές ως θεό, το πεπερασμένο ως το άπειρο, το ψέμα ως αλήθεια. Το εχέγγυο της σωτηρίας βρίσκεται στην απόρριψη κάθε πίστης που θα έπαιρνε τη θέση της, η γνώση έγκειται στην καταγγελία της παρανοϊκής πλάνης. Η άρνηση βέβαια δεν είναι αφηρημένη. Η χωρίς διακρίσεις αμφισβήτηση κάθε θετικού, το στερεότυπο σχήμα της μηδενικότητας, όπως εφαρμόζεται στο βουδισμό, περιφρονεί την απαγόρευση κατονομασίας του απόλυτου, ακριβώς όπως το αντίθετο του, ο πανθεισμός, ή το κακέκτυπο του, ο αστικός σκεπτικισμός. Οι ερμηνείες σύμφωνα με τις οποίες ο κόσμος είναι ή τίποτε ή τα πάντα είναι μυθολογίες και οι εγγυημένοι δρόμοι προς τη λύτρωση μετουσιωμένες μαγικές πρακτικές. Η αυτάρεσκη ικανοποίηση μιας γνώσης εκ των προτέρων και η ανακήρυξη της αρνητικότητας σε λύτρωση είναι αναληθείς μορφές αντίστασης κατά της απάτης. Το δίκαιο της εικόνας σώζεται στην πιστή εκτέλεση της απαγόρευσης της. Μια τέτοια εκτέλεση, η «καθορισμένη άρνηση»,²⁹ δεν είναι λόγω της ανωτερότητας της αφηρημένης

29. Hegel, *ό.π.*, σελ. 65.

έννοιας άτρωτη έναντι της σαγηνευτικής εποπτείας,* όπως είναι ο σκεπτικισμός, ο οποίος μηδενίζει τόσο το ψευδές όσο και το αληθές. Η καθορισμένη άρνηση απορρίπτει τις ατελείς παραστάσεις του απόλυτου, τα είδωλα, όχι όμως όπως η άτεγκτη ηθική αυστηρότητα, που τις αντιπαραβάλλει με την ιδέα, στην οποία δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Η διαλεκτική, αντίθετα, αναδεικνύει κάθε εικόνα ως γραφή. Διδάσκει πώς να διαβάζουμε μέσα από τα χαρακτηριστικά της την ομολογία του ψευδούς της, η οποία της αποσπά την εξουσία και την αποδίδει στην αλήθεια. Έτσι η γλώσσα γίνεται κάτι παραπάνω από απλό σύστημα σημείων. Με την έννοια της καθορισμένης άρνησης ο Χέγκελ υπογράμμισε ένα στοιχείο που ξεχωρίζει το διαφωτισμό από τη θετικιστική διάλυση, στην οποία τον καταλογίζει. Ανεβάζοντας όμως τελικά στη βαθμίδα του απόλυτου το γνωστό του αποτέλεσμα ολόκληρης της διαδικασίας της άρνησης, τον ολικό χαρακτήρα του συστήματος και της ιστορίας, παραβίασε την απαγόρευση και περιέπεσε ο ίδιος στη μυθολογία.

Αυτό δεν το έπαθε μόνον η φιλοσοφία του ως η αποθέωση της προοδευούσας σκέψης, αλλά ο ίδιος ο διαφωτισμός, που ως νηφαλιότητα νομίζει ότι διακρίνεται από τον Χέγκελ και από τη μεταφυσική γενικά. Διότι ο διαφωτισμός είναι τόσο ολοκληρωτικός όσο οποιοδήποτε σύστημα. Αναλήθειά του δεν είναι αυτό που του καταλόγιζαν ανέκαθεν οι ρομαντικοί εχθροί του -αναλυτική μέθοδος, επιστροφή σε στοιχεία, αποσύνθεση μέσω του στοχασμού-, αλλά το γεγονός ότι γι' αυτόν η πορεία είναι προαποφασισμένη. Όταν στη μαθηματική μέθοδο το άγνωστο μετατρέπεται σε άγνωστο μιας εξίσωσης,

* Υπό την καντιανή έννοια της σύλληψης ενός αντικειμένου με τις (παθητικά προσλαμβάνουσες) αισθήσεις και όχι μέσω της ενεργού σκέψης ή των εννοιών.

τότε παίρνει τα χαρακτηριστικά του παλαιού γνώριμου, προτού ακόμη λάβει μια τιμή. Φύση είναι, πριν και μετά τη θεωρία των κβάντα, αυτό που πρέπει να συλληφθεί μαθηματικά ακόμη και αυτό που δεν χωράει μέσα σε αυτά, το άλτο και το ανορθολογικό, περικυκλώνεται από μαθηματικά θεωρήματα. Με την προκαταβολική ταύτιση του μελετημένου ως το τέλος μαθηματικοποιημένου κόσμου με την αλήθεια ο διαφωτισμός θεωρεί ότι διασφαλίζεται από την επιστροφή του μυθικού, θέτει τη σκέψη ως ταυτόσημη με τα μαθηματικά. Έτσι αυτά αφέθηκαν τρόπον τινά αχαλίνωτα και έχουν αναχθεί σε απόλυτη αρχή. «Ένας άπειρος κόσμος, εδώ ένας κόσμος ιδεατοτήτων,* συλλαμβάνεται με τέτοιον τρόπο που τα αντικείμενα του δεν γίνονται προσιτά στη γνώση μας ένα ένα ως ατελή και σαν τυχαία, αλλά μια ορθολογική, συστηματική και ενιαία μέθοδος-σε μια ατέλειωτη προοδευτική πορεία-προσεγγίζει τελικά κάθε αντικείμενο κατά το πλήρες του είναι καθ' εαυτό... Στη γαλιλαϊκή μαθηματικοποίηση της φύσης ιδεατοποιείται πλέον η *idea* η φύση υπό την καθοδήγηση των νέων μαθηματικών, γίνεται η ίδια -με μια σύγχρονη έκφραση- μια μαθηματική πολλαπλότητα».³⁰ Η σκέψη εκπραγματίζεται σε μια αυτενεργά εκτυλισσόμενη, αυτόματη διαδικασία, σε ζηλότυπη άμιλλα με τη μηχανή, την οποία παράγει η ίδια, για να μπορέσει τελικά η μηχανή να την υποκαταστήσει. Ο διαφωτισμός³¹ παραμέρισε το κλασικό αίτημα να σκέφτε-

*Ιδεατότητα (Idealitat): το είναι ως *ιδέα* ή παράσταση, σε αντίθεση προς την *πραγματικότητα*. Ιδεατότητα είναι επίσης ο τρόπος ύπαρξης των μαθηματικών, των μεγεθών, των τιμών.

30. Edmund Husserl, «Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie», στο: *Philosophie* Βελιγράδι 1936, σελ. 95 κ.ε.

31. Βλέπε Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena*, τόμ. II, § 356. *Werke*. Έκδοση Οει^η, τόμ. V, σελ. 671.

ται κανείς τη σκέψη* -η φιλοσοφία του Φίχτε είναι η ακραία έκφραση του-, με τη δικαιολογία ότι αυτό εκτρέπει από το καθήκον της σκέψης να εξουσιάζει την πρακτική, ενώ ο ίδιος ο Φίχτε ήθελε να εκπληρώσει αυτό το *καθήκον*. Η μαθηματική μεθοδολογία έγινε τρόπον τινά το Τυπικόν της σκέψης. Παρά τον αξιωματικό αυτοπεριορισμό της εγκαθιδρύεται ως αναγκαία και αντικειμενική: καθιστά τη σκέψη πράγμα, εργαλείο, όπως το αποκαλεί ίδια. Με μια τέτοια μίμηση όμως, όπου η σκέψη εξομοιώνεται με τον κόσμο, το πραγματικό γίνεται πλέον τόσο *πολύ* το μοναδικό, ώστε ακόμη και η αθεΐα υπόκειται στην ίδια καταδίκη όπως η μεταφυσική. Για το θετικισμό, ο οποίος ανέλαβε το δικαστικό αξίωμα του φωτισμένου Λόγου, η παρέκκλιση σε νοητούς κόσμους** δεν είναι πια απλώς απαγορευμένη, αλλά ανόητη φλυαρία. Δεν χρειάζεται -για καλή του τύχη- να είναι αθεϊστικός, αφού η εκπραγματισμένη σκέψη δεν μπορεί ούτε καν να θέσει το ερώτημα. Την επίσημη λατρεία ο θετικισμός ως λογοκριτής την αφήνει ανενόχλητη, ως μια ιδιαίτερη σφαίρα κοινωνικής δραστηριότητας έξω από την επικράτεια της γνώσης, όπως και την τέχνη· την αθεΐα όμως, που η ίδια εγείρει την αξίωση να θεωρείται γνώση, ποτέ. Η απομάκρυνση της σκέψης από τη δουλειά της, τη ρύθμιση των δεδομένων, η έξοδος από την περιχαρακωμένη σφαίρα της δεδομένης ύπαρξης είναι, σύμφωνα με το φυσικοεπιστημονικό φρόνημα, παράνοια της

**Νόησις νοήσεως* ήταν ουσιαστικό μέλημα της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, δηλαδή αυτοοτοχασμός, αυτοσυνείδηση του νοούντος ανθρώπινου υποκειμένου.

* *Νοητό είναι σύμφωνα με τον Καντ ό,τι συλλαμβάνεται μόνο με το νου, τον Λόγο, τη θεωρητική σκεΐψη, όχι με τις αισθήσεις. Νοητός κόσμος είναι το ιδανικό ενός βασιλείου των σκοπών καθ' εαυτούς (των *ε'λλογων όντων*), όπου κάθε *έλλογο* ον μεταχειρίζεται τον εαυτό του και τους άλλους όχι απλώς ως μέσον, αλλά και ως αυτοσκοπό.

αυτοεξόντωσης, ακριβώς όπως για την πρωτόγονη μαγεία η εγκατάλειψη του μαγικού κύκλου που χαράχθηκε για τον εξορκισμό· και στις δυο περιπτώσεις έχει ληφθεί μέριμνα ώστε η παραβίαση του ταμπού να αποβεί πράγματι συμφορά για τον ανοσιουργό. Η υποδούλωση της φύσης χαράζει τον κύκλο στον οποίο η κριτική του καθαρού Λόγου έκλεισε τη σκέψη. Ο Καντ συνδύασε τη διδασκαλία για την ακατάπαυστη και επίπονη πρόοδο της σκέψης επ' άπειρον με την επιμονή στην επάρκεια της και τον αιωνίως πεπερασμένο χαρακτήρα της. Η κρίση που εξέφερε είναι χρησμός. Δεν υπάρχει κανένα είναι στον κόσμο το οποίο η επιστήμη δεν θα μπορούσε να διαπεράσει, όμως αυτό που μπορεί να διαπερασθεί από την επιστήμη δεν είναι το είναι. Σύμφωνα με τον Καντ η φιλοσοφική κρίση στοχεύει στο νέο, και όμως δεν γνωρίζει τίποτε νέο, αφού πάντοτε επαναλαμβάνει μόνον ό,τι ο Λόγος είχε ήδη εναποθέσει στο αντικείμενο. Αυτή τη σκέψη όμως, η ασφαλισμένη στους κλάδους της επιστήμης από τα όνειρα ενός οραματιζόμενου*, πρέπει πια να δει τις συνέπειες της: η παγκόσμια κυριαρχία πάνω στη φύση στρέφεται εναντίον του ίδιου του σκεπτόμενου υποκειμένου, δεν του άφησε τίποτε άλλο εκτός από εκείνο το αιωνίως ίδιο «Σκέπτομαι, το οποίο πρέπει να μπορεί να συνοδεύει όλες μου τις παραστάσεις»**. Υποκείμενο και αντικείμενο μηδενίζονται και τα δύο. Ο αφηρημένος εαυτός, το δικαιολογητικό για την πρωτοκόλληση και συστηματοποίηση, δεν έχει απέναντι του παρά μόνο το αφηρημένο υλικό, το οποίο δεν έχει άλλη ιδιότητα παρά μόνον ότι είναι υπόστρωμα αυτής της κατοχής. Η εξί-

*Βλέπε τη σχετική σ.τ.μ. στην αρχή αυτού του κεφαλαίου (τρίτη παράγραφος).

**Βλέπε I. Kant, *Κριτική του καθαρού Λόγου*, Υπερβατική στοιχειολογία, §16 και αλλαχού.

σωση πνεύματος και κόσμου μπορεί να λυθεί, αλλά μόνο με απλοποιήσεις και στα δύο σκέλη της. Η περιστολή της σκέψης σε μαθηματικά εργαλεία περικλείει την επικύρωση του κόσμου στα μέτρα τους. Ό,τι εμφανίζεται ως θρίαμβος της υποκειμενικής ορθολογικότητας, η καθυπόταξη όλων των όντων στη λογική τυποκρατία, εξαγοράζεται με τη δουλική υπακοή των Λόγων στο άμεσα υπάρχον. Η κατανόηση του υπάρχοντος ως τέτοιου, ο μη περιορισμός στην απλή διαπίστωση των αφηρημένων χωροχρονικών σχέσεων των δεδομένων, από τις οποίες μπορεί κανείς να τα πιάσει, αλλά, αντίθετα, η επιταγή να θεωρηθούν ως επιφάνεια, ως διαμεσολαβημένα εννοιολογικά στοιχεία, τα οποία μόνο με την ανάπτυξη του κοινωνικού, ιστορικού και ανθρώπινου νοήματος τους πληρούνται - όλη η αξίωση της γνώσης εγκαταλείπεται. Η αξίωση της γνώσης δεν συνίσταται στην απλή αισθητήρια αντίληψη, στην ταξινόμηση και τον υπολογισμό, αλλά ακριβώς στην καθορίζουσα άρνηση του εκάστοτε άμεσου. Η μαθηματική τυποκρατία όμως, μέσον της οποίας είναι ο αριθμός, η πιο αφηρημένη μορφή του άμεσου, παγιδεύει αντ' αυτού τη σκέψη στην απλή αμεσότητα. Το δεδομένο δικαιώνεται κατ' αυτά, η γνώση περιορίζεται στην επανάληψη του, η σκέψη καταντά απλή ταυτολογία. Όσο περισσότερο η μηχανή της σκέψης υποδουλώνει το υπάρχον τόσο πιο τυφλά περιορίζεται στην αναπαραγωγή του. Έτσι ο διαφωτισμός ξαναπέφτει στη μυθολογία, από την οποία ποτέ δεν μπόρεσε να ξεφύγει. Διότι η μυθολογία αντανάκλούσε στις μορφές της το ουσιώδες του κατεστημένου -την κυκλική πορεία, τη μοίρα, την κυριαρχία του κόσμου- ως αλήθεια, και αποκήρυσε την ελπίδα. Στη μεστή ακρίβεια της μυθικής εικόνας, όπως και στη σαφήνεια του επιστημονικού τύπου, επιβεβαιώνεται η αιωνιότητα του απτά πραγματικού και η απλή ύπαρξη δηλώνεται ως το νόημα που αυτό αποκλείει. Ο κόσμος ως γιγαντιαία

αναλυτική κρίση, το μόνο από όλα τα όνειρα που απέμεινε στην επιστήμη, ανήκει στο ίδιο είδος όπως ο κοσμογονικός μύθος ο οποίος συνέδεε την εναλλαγή της άνοιξης και του φθινοπώρου με την αρπαγή της Περσεφόνης. Η μοναδικότητα του μυθικού γεγονότος, που σκόπευε στη νομιμοποίηση του αντικειμενικά πραγματικού, είναι απάτη. Αρχικά η αρπαγή της θεάς ήταν ένα και το αυτό με το θάνατο της φύσης και επαναλαμβανόταν κάθε φθινόπωρο η ίδια η επανάληψη δεν ήταν ακολουθία χωριστών συμβάντων, αλλά κάθε φορά το ίδιο. Με τη σκλήρυνση της συνείδησης του χρόνου το γεγονός εμπεδώθηκε στο παρελθόν ως μοναδικό, και σε κάθε νέο κύκλο των εποχών του έτους οι άνθρωποι επιχειρούσαν με τελετές να κατευνάσουν τη φρίκη του θανάτου, ανατρέχοντας στο μακρινό γεγονός. Ο διαχωρισμός όμως είναι ανίσχυρος. Με την καθιέρωση εκείνου του μοναδικού συμβάντος ο κύκλος παίρνει το χαρακτήρα αναπόδραστο και η φρίκη εκπέμπει τις ακτίνες της από το παλαιό σε όλο το γίγνεσθαι ως απλή επανάληψη του. Η υπαγωγή του πραγματικού στη μυθική προϊστορία ή στη μαθηματική τυποκρατία, η συμβολική συσχέτιση του σημερινού με το μυθικό γεγονός στη λειτουργία ή με την αφηρημένη κατηγορία στην επιστήμη κάνει το νέο να εμφανίζεται ως προκαθορισμένο, οπότε στην πραγματικότητα είναι το παλαιό. Χωρίς ελπίδα δεν είναι η ύπαρξη, αλλά η γνώση, η οποία με το εικονιστικό ή μαθηματικό σύμβολο οικειοποιείται και διαιώνίζει την ύπαρξη ως σχήμα. Στον πεφωτισμένο κόσμο η μυθολογία ενσωματώθηκε στην περιοχή του βέβηλου. Η ύπαρξη, η οποία έχει αποκαθαρθεί ριζικά από τους δαίμονες και τους εννοιολογικούς τους απογόνους, στη στιλπνή φυσικότητα της παίρνει το χαρακτήρα μιας μυστηριώδους ανώτερης δύναμης, τον οποίο ο προϊστορικός κόσμος απέδιδε στους δαίμονες. Υπό την ονομασία *ωμή πραγματικότητα* η κοινωνική αδικία, από την

οποία προκύπτει αυτή η πραγματικότητα, καθαγιάζεται σήμερα σαν κάτι αιωνίως απρόσιτο για οποιαδήποτε επέμβαση, κάτι απαραβίαστο, ακριβώς όπως ο ιατρομάγος που υπό την προστασία των θεών του ήταν ιερός και όσιος. Η κυριαρχία δεν πληρώνεται μόνο με το τίμημα της αποξένωσης των ανθρώπων από τα κυριαρχούμενα αντικείμενα: με τον ξερά αντικειμενικό χαρακτήρα που απαιτείται από το πνεύμα μοιάζουν σαν μαγεμένες οι ίδιες οι σχέσεις των ανθρώπων, ακόμη και αυτές κάθε ατόμου με τον εαυτό του. Το άτομο συρρικνώνεται σε έναν κόμβο συμβατικών αντιδράσεων και τρόπων λειτουργίας, οι οποίες προσδοκούνται από αντικειμενικά. Ο ανιμισμός εμψύχωνε τα αντικείμενα, ο βιομηχανισμός αντικειμενοποιεί τις ψυχές. Οι οικονομικοί μηχανισμοί εφοδιάζουν αυτενεργά, ήδη πριν από τον ολοκληρωτικό σχεδιασμό, τα εμπορεύματα με τις αξίες που κρίνουν αποφασιστικά τη συμπεριφορά των ανθρώπων. Από τότε που, με το τέλος της ελεύθερης ανταλλαγής, τα εμπορεύματα έχασαν τις οικονομικές τους ιδιότητες εκτός από τον φετιχιστικό χαρακτήρα, αυτός μεταδίδεται σαν καταληψία σε όλες τις όψεις της κοινωνικής ζωής. Μέσω των αναρίθμητων πρακτορείων της μαζικής παραγωγής και της κουλτούρας της αποτυπώνονται στο μεμονωμένο άτομο οι τυποποιημένοι τρόποι συμπεριφοράς ως οι μόνοι φυσικοί, ευπρεπείς και λογικοί. Το άτομο ορίζεται μόνον ως αντικείμενο πια, ως στατιστικό στοιχείο, ως success or failure.* Γνώμονας του είναι η αυτοσυντήρηση, η επιτυχημένη ή αποτυχημένη εξομοίωση προς την αντικειμενικότητα της λειτουργίας του και προς τα πρότυπα που έχουν τεθεί σε αυτή. Όλα τα άλλα, η ιδέα και η εγκληματικότητα, υφίστανται τη δύναμη της συλλογικότητας, που επιτηρεί παντού,

*Επιτυχία ή αποτυχία. Βλέπε κεφ. «Σημειώσεις και σχέδια», «Δυο κόσμοι», τελευταία γραμμή.

από τη σχολική τάξη ως το συνδικάτο. Ακόμη και η απειλητική συλλογικότητα όμως είναι μέρος της απατηλής επιφάνειας, κάτω από την οποία κρύβονται οι δυνάμεις που τη χειραγωγούν ως όργανο της βίας. Η ωμότητα της, που κρατάει το άτομο μέσα στις γραμμές, εκφράζει τόσο λίγο την αληθινή ποιότητα των ανθρώπων, όσο και η αξία την ποιότητα των αντικειμένων καθημερινής χρήσης. Η δαιμονιωδώς διαστρεβλωμένη μορφή την οποία πράγματα και άνθρωποι έχουν λάβει στη φωτεινότητα της αποκατάληπτης γνώσης παραπέμπει πίσω στην κυριαρχία, στη βασική αρχή, η οποία ήδη επιτελούσε την εξειδίκευση του μάνα σε πνεύματα και θεότητες και αιχμαλώτιζε τη ματιά στις πρακτικές οφθαλμαπάτης των μάγων και των ιατρομάγων. Το μοιραίο στο οποίο κατέφευγε ο προϊστορικός κόσμος για να επικυρώσει τον ακατανόητο θάνατο, μεταβιβάζεται στη χωρίς κενά κατανοητή ύπαρξη. Ο πανικός ταραχος του μεσημεριού, κατά τον οποίο οι άνθρωποι ξαφνικά αποκτούσαν συναίσθηση της φύσης ως ολότητας, βρήκε την αντιστοιχία του στον πανικό που σήμερα είναι κάθε στιγμή έτοιμος να ξεσπάσει: οι άνθρωποι περιμένουν να πυρποληθεί ο κόσμος, ο οποίος δεν έχει έξοδο, από μια ολότητα, που είναι αυτοί οι ίδιοι και που απέναντι της είναι ανίσχυροι.

Αυτό που προκαλεί μυθική φρίκη στο διαφωτισμό είναι ο μύθος. Δεν τον εντοπίζει μόνο σε μη αποσαφηνισμένες έννοιες και λέξεις, όπως φαντάζεται η σημασιολογική γλωσσοκριτική, αλλά σε κάθε ανθρώπινη έκφραση που δεν έχει θέση στο σύστημα σκοπιμοτήτων της αυτοσυντήρησης. Η πρόταση του Σπινόζα «Conatus sese conservandi primum et unicum virtutes est fundamentum»,*³² περιέχει την αληθινή κατευθυντή-

*«Η προσπάθεια αυτοσυντήρησης είναι το πρώτο και το μοναδικό θεμέλιο της αρετής».

32. B. Spinoza, *Ethica*, μέρος IV, πρστ. XXII. Προσθήκη.

ρια αρχή ολόκληρου του δυτικού πολιτισμού, στην οποία οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές διαφορές της αστικής τάξης είναι διευθετημένες. Ο εαυτός, ο οποίος μετά τη μεθοδική εξάλειψη κάθε φυσικού ίχνους ως μυθολογικού, δεν επιτρέπεται πια να είναι ούτε σώμα ούτε αίμα ούτε ψυχή, μάλιστα δε ούτε καν φυσικό εγώ, μετουσιωμένος στο υπερβατικό ή λογικό υποκείμενο, αποτέλεσε το σημείο αναφοράς του Λόγου, του νομοθετικού κέντρου του πράττε ιν. Όποιος δίνεται στη ζωή άμεσα, χωρίς ορθολογική σχέση προς την αυτοσυντήρηση, οπισθοδρομεί σύμφωνα με την κρίση του διαφωτισμού, όπως και του προτεσταντισμού, σε προϊστορικά στάδια. Οι ορμές ως τέτοιες θεωρούνται μυθικές όπως η δεισιδαιμονία ή λατρεία ενός θεού, τον οποίο ο εαυτός δεν προϋποθέτει αξιωματικά, είναι παραφροσύνη όπως η έξη της φιλοποσίας. Η πρόοδος επιφύλαξε και στα δύο την ίδια τύχη: στη λατρεία και στην απορρόφηση από το άμεσα φυσικό είναι' αναθεμάτισε αυτόν που ξεχνιέται και παραδίδεται σε σκέψεις ή εντρυφεί στην απόλαυση. Η κοινωνική εργασία κάθε ατόμου μέσα στην αστική οικονομία είναι διαμεσολαβημένη από την αρχή του εαυτού και οφείλει να αποδίδει στους μεν το αυξημένο κεφάλαιο, στους δε τη δύναμη για υπερεργασία. Όσο περισσότερο όμως η διαδικασία της αυτοσυντήρησης επιτελείται μέσα από τον αστικό καταμερισμό της εργασίας τόσο περισσότερο επιβάλλει την αυτοαποξένωση των ατόμων, τα οποία υποχρεώνονται να διαμορφώνονται στην ψυχή και στο σώμα σύμφωνα με τον τεχνικό εξοπλισμό. Αυτό όμως λαμβάνεται επίσης υπόψη από την πεφωτισμένη σκέψη: τελικά καταργείται φαινομενικά το ίδιο το υπερβατικό υποκείμενο της γνώσης, ως η τελευταία ανάμνηση της υποκειμενικότητας, και αντικαθίσταται από την ακόμη πιο απρόσκοπτη εργασία των αυτοελεγχόμενων μηχανισμών. Η υποκειμενικότητα εξανεμίστηκε παραχωρώντας τη θέση της στη λογική των δή-

θεν τυχαίων κανόνων παιγνιδιού, για να μπορεί να ορίζει ακόμη πιο ασύστολα. Ο θετικισμός, ο οποίος τελικά δεν άφησε απείραχτο ούτε το πλάσμα του εγκεφάλου υπό την πιο κυριολεκτική έννοια, την ίδια τη σκε΄ψη, παραμε΄ρισε και την τελευταία διαφραγματική αρχή μεταξύ της ατομικής πράξης και του κοινωνικού κανόνα. Η τεχνική διαδικασία, η αντικειμενική μορφή που ε΄λαβε το υποκείμενο μετά την εξάλειψη του από τη συνείδηση, είναι απαλλαγμένη από την πολυσημία της μυθικής σκε΄ψης καθώς και από κάθε σημασία εν γένει, διότι ο ίδιος ο Λόγος έγινε απλώς βοηθητικό μέ΄σον του οικονομικού μηχανισμού που αγκαλιάζει τα πάντα. Χρησιμεύει ως γενικό εργαλείο, κατάλληλο για την κατασκευή όλων των άλλων εργαλείων, πάγια προσανατολισμένο προς τη σκοπιμότητα, μοιραίο όπως ο ακριβώς υπολογισμένος χειρισμός στην υλική παραγωγή, που το αποτέλεσμα του για τους ανθρώπους ξεφεύγει από κάθε υπολογισμό. Επιτέλους εκπληρώθηκε η παλαιά του φιλοδοξία να είναι καθαρό όργανο των σκοπών. Η αποκλειστικότητα των λογικών νόμων προέρχεται από αυτή τη μονονοηματικότητα της λειτουργίας, σε τελική ανάλυση από τον καταναγκαστικό χαρακτήρα της αυτοσυντήρησης. Η τελευταία οξύνεται κάθε τόσο καταλήγοντας στην επιλογή μεταξύ επιβίωσης και αφανισμού, η ανταύγεια της οποίας είναι ορατή και στην αρχή ότι μεταξύ δύο αντιφατικών προτάσεων μόνο μία μπορεί να είναι αληθινή, οπότε η άλλη είναι εσφαλμένη. Ο τυποκρατικός χαρακτήρας αυτής της αρχής και ολόκληρης της Λογικής, με τον τίτλο της οποίας η ίδια καθιερώνεται, απορρέει από την αδιαφάνεια και την πολυπλοκότητα των συμφερόντων σε μια κοινωνία στην οποία η διατήρηση των μορφών και η συντήρηση των ατόμων μόνο τυχαία συμπίπτουν. Η απέλαση της σκέψης από τη Λογική επικυρώνει στο πανεπιστημιακό αμφιθέατρο την αντικειμενοποίηση του ανθρώπου στο εργοστάσιο και στο γρα-

φείο. Έτσι το ταμπού επεκτείνεται στην εξουσία που το κηρύσσει, ο διαφωτισμός στο πνεύμα που και ο ίδιος είναι. Με αυτόν τον τρόπο όμως η φύση αποδεσμεύεται ως αληθινή αυτοσυντήρηση μέσω της διαδικασίας η οποία υποσχέθηκε τον εξοβελισμό της, τόσο στο άτομο όσο και στη συλλογική μοίρα των κρίσεων και των πολέμων. Αν το μόνο πρότυπο που απομένει στην επιστήμη είναι το ιδανικό της ενιαίας επιστήμης,* τότε η πρακτική εξαναγκάζεται να υποταχθεί στην ακάθεκτη κίνηση της παγκόσμιας ιστορίας. Ο ολοκληρωτικά κατελιμμένος από τον πολιτισμό εαυτός μετατρέπεται σε στοιχείο εκείνης της απανθρωπιάς από την οποία ο πολιτισμός προσπαθούσε εξ αρχής να ξεφύγει. Ο πιο αρχαϊκός φόβος του ανθρώπου, μήπως χάσει το όνομα του, έγινε πραγματικότητα. Η καθαρά φυσική ύπαρξη, ζωική και φυτική, ήταν για τον πολιτισμό ο απόλυτος κίνδυνος. Μιμητικοί, μυθικοί και μεταφυσικοί τρόποι συμπεριφοράς θεωρήθηκαν διαδοχικά ως ξεπερασμένες προαιώνιες περίοδοι απροσμέτρητης διάρκειας και το ξαναβούλιαγμα σε αυτές συνδεόταν με τον τρόπο ότι ο εαυτός θα αναμεταμορφωνοταν σε εκείνη την απλή φύση από την οποία είχε αποξενωθεί με ανεκδιήγητες προσπάθειες και η οποία ακριβώς γι' αυτό του προξενούσε ανεκδιήγητη φρίκη. Η ζωντανή ανάμνηση των παλαιών καιρών, ακόμη και της νομαδικής εποχής, πόσο μάλλον των κυρίως προπατριαρχικών βαθμίδων, καυτηριαζόταν σε όλες τις χιλιετίες με τις πιο φοβερές τιμωρίες για να εξαλειφθεί από τη συνείδηση των ανθρώπων. Το πνεύμα του διαφωτισμού αντικατέστησε τη φωτιά και τον τροχό των μαρτυριών με το στίγμα που επέθεσε σε κάθε ανορθολογικότητα, διότι αυτή οδηγεί στην καταστροφή. Ο ηδονισμός ήταν μετριοπα-

*Η «ενότητα της επιστήμης» είναι μια ιδέα που προβλήθηκε από τον Κύκλο της Βιέννης, ιδιαίτερα από τον Νόιρατ και τον Κάρναπ.

θής, μισούσε τα άκρα όσο και ο Αριστοτέλης. Το αστικό ιδανικό της φυσικότητας δεν εννοεί την άμορφη φύση, αλλά την αρετή της χρυσής τομής. Σεξουαλικότητα χωρίς σταθερό δεσμό και ασκητισμός, υπεραφθονία και πείνα, παρά την αντίθεση τους, είναι άμεσα ταυτόσημες ως διαλυτικές δυνάμεις. Υποτάσσοντας ολόκληρη τη ζωή στις απαιτήσεις της διατήρησης της, η δεσπόζουσα μειονότητα, μαζί με τη δική της ασφάλεια, εγγυάται και τη διάρκεια του όλου. Το κυρίαρχο πνεύμα, από τον Όμηρο ως τη σύγχρονη εποχή, επιθυμεί μια γραμμή πλευσης ανάμεσα στη Σκύλλα του πισωγυρίσματος στην απλή αναπαραγωγή και τη Χάρυβδη της αχαλίνωτης εκπλήρωσης' ανέκαθεν ήταν δύσπιστο απέναντι σε κάθε άλλον οδηγό αστέρα εκτός από εκείνον του μικρότερου κακού. Οι Γερμανοί νεοπαγανιστές και διαχειριστές της πολεμικής δημιουργίας θέλουν να ξαναελευθερώσουν την απόλαυση.* Επειδή όμως αυτή κάτω από την πίεση της εργασίας τόσων χιλιαίων έμαθε να αυτομισείται, στον ολοκληρωτισμό της χειραφέτησης της παραμένει χυδαία και ακρωτηριασμένη εξαιτίας της αυτοπεριφρόνησης. Μένει προσκολλημένη στην αυτοσυντήρηση, την οποία είχε διδαχτεί από τον Λόγο, που στο μεταξύ καθαιρέθηκε. Στις καμπές του δυτικού πολιτισμού, από τη μετάβαση στη θρησκεία του Ολύμπου ως την Αναγέννηση, τη Μεταρρύθμιση και τον αστικό αθεϊσμό, κάθε φορά που νέοι λαοί και κοινωνικά στρώματα απωθούσαν αποφασιστικότερα το μύθο, ο φόβος που ενέπνεε η ακατάληπτη, απειλητική φύση, μια συνέπεια της ίδιας της μετατροπής της σε ύλη και αντικείμενο, υποβιβάζόταν σε ανιμιστική δεισιδαιμονία και η κυριαρχία πάνω στη φύση, την εσωτερική

*Υπαινίσσονται την εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδη της σωματικής κουλτούρας στο πλαίσιο μιας φυλετικής ευγονικής, που συνδεόταν με την άρση ορισμένων σεξουαλικών ταμπού.

και την εξωτερική, γινόταν ο απόλυτος σκοπός της ζωής. Όταν τελικά η αυτοσυντήρηση αυτοματοποιείται, ο Λόγος εγκαταλείπεται από εκείνους οι οποίοι ως διευθυντές της παραγωγής έγιναν οι κληρονόμοι του και τώρα τον φοβούνται στα πρόσωπα των αποκληρωμένων. Η ουσία του διαφωτισμού είναι η εναλλακτική εκλογή που αναπόφευκτα καταλήγει στην κυριαρχία. Οι άνθρωποι είχαν πάντα να επιλέξουν μεταξύ της υποδούλωσης τους στη φύση ή της υποδούλωσης της φύσης στον εαυτό. Με την εξάπλωση της αστικής εμπορευματικής οικονομίας ο σκοτεινός ορίζοντας τον μύθου φωτίζεται από τον ήλιο του υπολογίζοντος Λόγου, κάτω από τις παγερές ακτίνες του οποίου ωριμάζει η σπορά της νέας βαρβαρότητας. Υπό τον καταναγκασμό της κυριαρχίας η ανθρώπινη εργασία *οδί/γοόε* ανέκαθεν μακριά από το μύθο, στον μαγικό κύκλο του οποίου περιερχόταν πάντα υπό την πίεση της κυριαρχίας.

Σε μια ομηρική ιστορία έχει διατηρηθεί η συνύφανση μύθου, κυριαρχίας και εργασίας. Η δωδέκατη ραψωδία της *Οδύσσειας* διηγείται τον πλου μπροστά στις Σειρήνες. Ο δειλασμός τους είναι ο πειρασμός να χαθεί κανείς στο παρελθόν. Ο ήρωας όμως στον οποίο απευθύνεται έχει ωριμάσει μέσα στα βάσανα. Στην πολλαπλότητα των θανάσιμων κινδύνων, στους οποίους έπρεπε να αντέξει ως το τέλος, αποκρυσταλλώθηκε η ενότητα της ίδιας της ζωής του, η ταυτότητα του προσώπου του. Όπως το νερό, η γη και ο αέρας,* χωρίζονται γι' αυτόν οι περιοχές του χρόνου. Η πλημμυρίδα αυτού που υπήρξε αποτραβήχθηκε γι' αυτόν από το βράχο του παρόντος και το μέλλον μένει συννεφιασμένο στον ορίζοντα. Ότι ο Οδυσσεύς άφηγε πίσω του εισέρχεται στο βασίλειο των σκιών: ο εαυτός βρίσκεται ακόμη τόσο κοντά στον προϊστορικό μύθο, από τους

βασικά στοιχεία της κοσμογονίας των Προσωκρατικών.

κόλλπους του οποίου απελευθερώθηκε με αγώνα, ώστε το προσωπικά βιωμένο παρελθόν γίνεται γι' αυτόν μυθική προϊστορία. Προσπαθεί να ανταποκριθεί βάζοντας σταθερή τάξη στο χρόνο. Το τρίμερες σχήμα αποσκοπεί στην απελευθέρωση της παρούσας στιγμής από την εξουσία του παρελθόντος, στέλλοντας το τελευταίο πίσω από τα απόλυτα όρια του ανεπίστρεπτου και θέτοντας το, ως εφαρμόσιμη γνώση, στην υπηρεσία του παρόντος. Η ανάγκη να διασώζεται το παρελθόν ως ζωντανό, αντί να χρησιμοποιείται ως υλικό της προόδου, ικανοποιήθηκε μόνο στην τέχνη, στην οποία ανήκει και η ίδια η ιστορία ως παρουσίαση της παρελθούσας ζωής. Όσο η τέχνη παραιτείται από την αξίωση να θεωρείται γνώση και έτσι απομονώνεται από την πρακτική, γίνεται ανεκτή από την κοινωνική πρακτική όπως η απόλαυση. Το τραγούδι των Σειρήνων όμως δεν έχει γίνει ακόμη αποδυναμωμένη τέχνη. Γνωρίζουν «ακόμα κι όσα στη γης ακέρια γίνονται στην πολυθρόφα απάνω»,³³ ιδιαίτερα τα γεγονότα στα οποία συμμετείχε ο ίδιος ο Οδυσσεύς, «από βουλή θεών τα που 'συραν οι Τρώες κι οι Αργίτες στάθη στις Τροίας τον κάμπο...».³⁴ Ξαναζωντανεύοντας άμεσα το πρόσφατο παρελθόν απειλούν, με την ακαταμάχητη υπόσχεση της απόλαυσης που ακούγεται μέσα από το τραγούδι τους, την πατριαρχική τάξη πραγμάτων, η οποία αποδίδει στον καθένα τη ζωή του μόνον έναντι ολόκληρου του χρόνου του. Όποιος ακολουθεί τα απατηλά τεχνάσματα τους τρέχει προς το χαμό του, αφού μόνο με συνεχή ετοιμότητα αποσπάται η ύπαρξη από τη φύση. Για το γεγονός ότι οι Σειρήνες γνωρίζουν ό,τι έχει συμβεί ζητούν ως τίμημα το μέλλον, και η επαγγελία του ευτυχισμένου νόστου είναι το δόλωμα με

33. *Οδύσσεια*, XII, 191. (Χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση Ν. Καζαντζάκη -Ι. Κακριδή).

34. *Ο.π.*, XII, 189-190.

το οποίο το παρελθόν αιχμαλωτίζει το νοσταλγό. Η Κίρκη, η θεότητα της αναμεταμόρφωσης των ανθρώπων σε ζώα, έχει προειδοποιήσει τον Οδυσσέα, ο οποίος της αντιστάθηκε, γι' αυτό εκείνη του δίνει τη δύναμη να αντισταθεί σε άλλες διαλυτικές δυνάμεις. Η γοητεία όμως των Σειρήνων παραμένει πανίσχυρη. Κανένας από όσους άκουσαν το τραγούδι τους δεν μπόρεσε να αντισταθεί. Η ανθρωπότητα έπρεπε να προξενήσει στον εαυτό της πολλά δεινά ώσπου να δημιουργηθεί ο εαυτός, ο ταυτόσημος ανδρικός χαρακτήρας των ανθρώπων, που προσανατολίζεται προς τα γυμνούς σκοπούς, και κάτι από αυτά επαναλαμβάνεται ακόμη σε κάθε παιδική ηλικία. Η προσπάθεια να διατηρηθεί η συνοχή του εγώ είναι συνυφασμένη με το εγώ σε όλες τις βαθμίδες, και ο πειρασμός να χαθεί ήταν πάντοτε αδιαχώριστος από την τυφλή αποφασιστικότητα για τη διάσωση του. Η ναρκωτική μέθη που επιβάλλει έναν ύπνο όμοιο με το θάνατο ως τίμημα της ευφορίας, στην οποία ο εαυτός είναι σε αναστολή, είναι μια από τις παλαιότερες κοινωνικές πρακτικές που μεσολαβούν ανάμεσα στην αυτοσυντήρηση και την αυτοεξόντωση, μια απόπειρα του εαυτού να επιζήσει μετά το χαμό του. Ο φόβος ότι μπορεί να χάσει κανείς τον εαυτό και μαζί με τον εαυτό να αρθεί το όριο μεταξύ του ίδιου και των άλλων ζώων, το δέος μπροστά στο θάνατο και την καταστροφή, συνδέεται στενά με μια υπόσχεση ευτυχίας, που απειλούσε κάθε στιγμή τον πολιτισμό. Ο δρόμος του ήταν αυτός της υπακοής και της εργασίας και η εκπλήρωση φέγγει από πάνω πάντοτε μόνο κατ' επίφαση, ως αποδυναμωμένη ομορφιά. Η σκέψη του Οδυσσέα, εξίσου εχθρική προς τον δικό του θάνατο και προς τη δική του ευτυχία, το ξέρει. Μόνο δύο δυνατότητες γλιτωμού γνωρίζει. Τη μία την υπαγορεύει στους συντρόφους του. Τους βουλώνει τα αυτιά με κεριά και τους επιβάλλει να κωπηλατούν με όλες τους τις δυνάμεις. Όποιος θέλει να επιζήσει δεν επιτρέπεται να υπακούει στα

δελεαστικά καλέσματα του ανεπίστρεπτου, και αυτό το καταφέρνει μόνον αν καταφέρει να μην τα ακούσει. Η κοινωνία φρόντιζε πάντοτε γι' αυτό. Φρέσκοι και συγκεντρωμένοι οι εργαζόμενοι πρέπει να κοιτάζουν μπροστά και να αφήνουν κατά μέρος ό,τι βρίσκεται δίπλα τους. Τις ορμές, που τείνουν να τους αποσπάσουν την προσοχή, πρέπει να τις μετουσιώνουν πεισματικά σε πρόσθετη προσπάθεια. Έτσι γίνονται πρακτικοί. Την άλλη δυνατότητα την επιλέγει ο ίδιος ο Οδυσσεάς, ο γαιοκτήμονας-άρχοντας που βάζει τους άλλους να δουλεύουν γι' αυτόν. Ακούει, αλλά είναι ανίσχυρος, διότι έχει δεθεί στο κατάρτι, και όσο μεγαλώνει ο πειρασμός τόσο πιο γερά βάζει να τον δέσουν, όπως αργότερα οι αστοί στερούσαν την ευτυχία και από τον εαυτό τους, και μάλιστα τόσο πιο πεισματικά, όσο πιο προσιτή γινόταν γι' αυτούς με την αύξηση της εξουσίας τους. Αυτό που ακούει ο Οδυσσεάς δεν έχει καμιά συνέπεια γι' αυτόν δεν είναι σε θέση παρά μόνο να κάνει με το κεφάλι του νεύματα για να τον λύσουν, αλλά είναι πολύ αργά οι σύντροφοι, που οι ίδιοι δεν ακούν, γνωρίζουν μόνο το επικίνδυνο του τραγουδιού, όχι την ομορφιά του, και τον αφήνουν δεμένον στο κατάρτι, για να σωθούν αυτός και οι ίδιοι. Αναπαράγουν τη ζωή του καταπιεστή μαζί με τη δική τους, και εκείνος δεν είναι πια σε θέση να εγκαταλείψει τον κοινωνικό του ρόλο. Οι δεσμοί με τους οποίους έχει δεθεί αμετάκλητα με την πρακτική κρατούν ταυτόχρονα τις Σειρήνες μακριά από την πρακτική: Ο δελεασμός τους εξουδετερώνεται σε απλό αντικείμενο θεώρησης εν απραξία, σε τέχνη. Ο δέσμιος παρακολουθεί μια συναυλία, ακούγοντας με προσοχή και αμετακίνητος όπως αργότερα ο ακροατής συναυλιών, και η ενθουσιώδης κραυγή του για απελευθέρωση σβήνει ήδη σαν να ήταν χειροκρότημα. Έτσι η απόλαυση της τέχνης και η χειρωνακτική εργασία διαχωρίζονται, καθώς αποχαυετίζεται ο προϊστορικός κόσμος. Το έπος περιέχει ήδη τη

σωστή θεωρία. Το πολιτιστικό αγαθό βρίσκεται σε ακριβή αντιστοιχία προς την καθοδηγούμενη εργασία, και τα δυο όμως βασίζονται στην αναπόφευκτη ανάγκη για κοινωνική κυριαρχία πάνω στη φύση.

Μέτρα όπως αυτά που εφαρμόζονται πάνω στο πλοίο του *Οδυσσέα* ενόψει των Σειρήνων προεικάζουν αλληγορικά τη διαλεκτική του διαφωτισμού. Καθώς η αντιπροσωπευσιμότητα είναι το μέτρο της κυριαρχίας και ο ισχυρός είναι εκείνος που μπορεί να αναθέτει την εκτέλεση των περισσότερων εργασιών σε άλλους, η ίδια είναι όχημα της προόδου και ταυτόχρονα της επανατροφής.* Υπό τις δεδομένες συνθήκες η εξαίρεση από την *εργασία* σημαίνει επίσης ακρωτηριασμό, και αυτό όχι μόνο για τους άνεργους, αλλά ακόμη και για τον κοινωνικά αντίθετο πόλο. Οι ανώτεροι βιώνουν την ύπαρξη, με την οποία δεν χρειάζεται πια να βρίσκονται σε άμεση επαφή, μόνον ως υπόστρωμα και παγώνουν εντελώς σε έναν εαυτό που διατάζει. Ο πρωτόγονος βίωνε το φυσικό πράγμα απλώς ως διαφεύγον αντικείμενο της επιθυμίας, «ο κύριος όμως, ο οποίος παρενέβαλε τον δούλο ανάμεσα σε αυτό και τον εαυτό του, συνδέεται έτσι μόνο με τη μη αυτοτέλεια του πράγματος και το απολαμβάνει καθαρό· την πλευρά της αυτοτέλειας όμως την αναθέτει στο δούλο, ο οποίος το επεξεργάζεται».³⁵ Ο Οδυσσέας υποκαθίσταται στην εργασία. Όπως δεν μπορεί να υποκύψει στον πειρασμό της αυτοεγκατάλειψης, έτσι ως ιδιοκτήτης στερείται πια και τη συμμετοχή στην εργασία, τελικά παραιτείται ακόμη και από τη διεύθυνση της, ενώ οι σύντροφοι δεν μπορούν βέβαια να απολαύσουν την ερ-

*Επαναστροφή (Regression), τοπισωγύρισμα σε μια παλαιότερη βαθμίδα εξέλιξης, ως βιολογική υποπλασία, κοινωνική οπισθοδρόμηση, ψυχική ή πνευματική επαναστροφή κ.λπ. 35. Hegel, *Phanomenologie des Geistes*, ό.π., σελ. 146.

γασία παρά τη στενή επαφή τους με τα πράγματα, διότι την εκτελούν υπό καταναγκασμό, απεγνωσμένα και με βίαια σφαιλισμένες τις αισθήσεις. Ο δούλος παραμένει σωματικά και ψυχικά υπό το ζυγό, ο κύριος επαναστρέφεται. Καμιά κυριαρχία δεν κατάφερε ως τώρα να αποφύγει αυτό το τίμημα, και η κυκλοειδής πρόοδος της ιστορίας εξηγείται και από αυτή την εξασθένηση, το ισοδύναμο τίμημα της εξουσίας. Η ανθρωπότητα, οι δεξιότητες και οι γνώσεις της οποίας διαφοροποιούνται* με τον καταμερισμό της εργασίας, αναγκάζεται ταυτόχρονα να επαναστρέφεται σε ανθρωπολογικά πιο πρωτόγονες βαθμίδες, διότι η διατήρηση της κυριαρχίας προϋποθέτει την καθήλωση των ενστίκτων μέσω εντονότερης καταπίεσης, ενώ η τεχνική κάνει τη ζωή ευκολότερη. Η φαντασία συρρικνώνεται. Η συμφορά δεν είναι ότι τα άτομα έχουν μείνει πίσω από την κοινωνία ή από την υλική της παραγωγή. Εκεί όπου η ανάπτυξη της μηχανής έχει ήδη μετατραπεί σε ανάπτυξη του μηχανισμού κυριαρχίας, οπότε η τεχνική και η κοινωνική τάση, ανέκαθεν διαπλεγμένες, συγκλίνουν στην ολική κατάληψη των ανθρώπων, οι καθυστερημένοι δεν εκπροσωπούν απλώς την αναλήθεια. Η προσαρμογή στην εξουσία της προόδου συνεπάγεται από την άλλη μεριά την πρόοδο της εξουσίας, κάθε φορά εκ νέου εκείνες τις υποπλασίες οι οποίες αποκαλύπτουν κατάφωρα όχι την αποτυχημένη, αλλά ακριβώς την επιτυχημένη πρόοδο ως το αντίθετο της. Η κατάρα της ακάθεκτης προόδου είναι η ακάθεκτη επαναστροφή.

Αυτή η επαναστροφή δεν αφορά μόνο την εμπειρία του αισθητού κόσμου, η οποία απαιτεί σωματική εγγύτητα προς αυτόν, αλλά ταυτόχρονα προσβάλλει και τον δεσποτικό νου,

♦ Διαφοροποίηση είναι η εξέλιξη μιας απλής, σχετικά αδιάρθρωτης δομής σε μια πιο σύνθετη, με πιο ειδικευμένες λειτουργίες των μερών και πιο λεπτή διαβάθμιση· πνευματική διαφοροποίηση είναι η ικανότητα διάκρισης διαφορών και αποχρώσεων.

που διαχωρίζεται από την αισθητηριακή εμπειρία για να την καθυποτάξει. Η τυποποίηση της διανοητικής λειτουργίας ως ενιαίας, δυνάμει της οποίας συντελείται η κυριαρχία πάνω στις αισθήσεις, η αυτοπεριοτολή της σκέψης σε όργανο επίτευξης ομοφωνίας και μόνο, σημαίνει φτώχεμα τόσο της σκέψης όσο και της εμπειρίας· ο διαχωρισμός των δυο σφαιρών αφήνει πίσω του ακρωτηριασμένους και τις δύο. Με τον περιορισμό της σκέψης στην οργάνωση και τη διοίκηση, στον οποίο ασκούνται οι ανώτεροι, από τον πανούργο Οδυσσέα ως τους αφελείς γενικούς διευθυντές σήμερα, συμβαδίζει η στενότητα αντίληψης που προσβάλλει τους μεγάλους, όταν δεν πρόκειται μόνο για τη χειραγώγηση των μικρών. Το πνεύμα μετατρέπεται πράγματι σε μηχανισμό κυριαρχίας και αυτοκυριαρχίας, όπως ακριβώς το έβλεπε η αστική φιλοσοφία ανέκαθεν παραγνωρίζοντας το. Τα ότα μη ακουόντων, που απέμειναν στους πειθήνιους προλετάριους από την εποχή της μυθολογίας, δεν υπερτερούν σε τίποτε έναντι της ακινησίας του εξουσιαστή. Από την ανωριμότητα των κυριαρχούμενων ζει η υπερωριμότητα της κοινωνίας. Όσο πιο πολύπλοκος και εκλεπτυσμένος είναι ο κοινωνικός, ο οικονομικός και ο επιστημονικός μηχανισμός, στις λειτουργικές ανάγκες του οποίου το σύστημα παραγωγής έχει προσαρμόσει προ πολλού το σώμα, τόσο πιο φτωχά έγιναν τα βιώματα για τα οποία είναι ικανό. Η εξάλειψη των ποιοτήτων, η μετάφραση τους σε λειτουργίες, μεταφέρεται, δυνάμει των εξορθολογισμένων μεθόδων εργασίας, από την επιστήμη στον κόσμο της εμπειρίας των λαών και τείνει να τον επανεξομοιώσει με τον κόσμο της εμπειρίας των αμφιβίων. Η επαναστροφή των μαζών σήμερα είναι η ανικανότητα να ακούσουν με τα δικά τους αυτιά αυτό που δεν έχουν ακούσει, να πιάσουν τα δικά τους χέρια αυτό που δεν έχουν αγγίξει, η νέα μορφή της τύφλωσης, η οποία διαδέχεται κάθε νικημένη μυθική. Μέσα από τη διαμεσολά-

βηση της ολοκληρωτικής κοινωνίας, η οποία διαπερνά όλες τις σχέσεις και τις παρορμήσεις, οι άνθρωποι μετατρέπονται πάλι ακριβώς σε εκείνο εναντίον του οποίου είχε στραφεί ο νόμος εξέλιξης της κοινωνίας, η αρχή του εαυτού: σε απλά αντίτυπα του γένους, όμοια μεταξύ τους μέσω της απομόνωσης στην καταναγκαστικά διευθυνόμενη συλλογικότητα. Οι κωπηλάτες, που δεν μπορούν να μιλήσουν μεταξύ τους, είναι όλοι ζευγμένοι στον ίδιο ρυθμό όπως ο σύγχρονος εργάτης στο εργοστάσιο, στον κινηματογράφο και στη συλλογικότητα. Οι συγκεκριμένες συνθήκες εργασίας στην κοινωνία επιβάλλουν τον κομορμισμό και όχι οι συνειδητές επιρροές, οι οποίες επιπροσθέτως θα αποβλάκωναν τους καταπιεσμένους ανθρώπους και θα τους απομάκρυναν από την αλήθεια. Η αδυναμία των εργατών δεν είναι απλώς μια παραπλανητική επινόηση των κυριαρχούντων, αλλά η λογική συνέπεια της βιομηχανικής κοινωνίας, η τελική μετεξέλιξη του αρχαίου πεπωμένου κάτω από τις προσπάθειες διαφυγής από αυτό. Αυτή η λογική αναγκαιότητα όμως δεν είναι οριστική. Παραμένει στενά συνδεδεμένη με την κυριαρχία, ως ανταύγεια και ταυτόχρονα εργαλείο της. Γι' αυτό η αλήθεια της είναι το ίδιο αμφισβητήσιμη όσο αναπόδραστη είναι η προφανής πειστικότητα της. Η σκέψη βέβαια επαρκούσε πάντα για να χαρακτηρίζει συγκεκριμένα τη δική της αμφισβητησιμότητα. Είναι ο δούλος τον οποίο ο κύριος δεν μπορεί να σταματά κατ' επιθυμία. Καθώς η κυριαρχία, αφότου οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν μόνιμα, όπως και αργότερα στην εμπορευματική οικονομία, εκπραγματίστηκε σε νόμο και οργάνωση, αναγκάστηκε να αυτοπεριορισθεί. Το εργαλείο αποκτά αυτοτέλεια: το πνεύμα ως διαμεσολαβούσα αρχή μετριάζει, ανεξάρτητα από τη θέληση των ιθυνόντων, την αμεσότητα της οικονομικής αδικίας. Τα εργαλεία της κυριαρχίας, που προορίζονται να καταλάβουν όλους τους ανθρώπους, η

γλώσσα, τα όπλα και τελικά οι μηχανές, πρέπει να μπορούν να καταλαμβάνονται από όλους. Έτσι επιβάλλεται μέσα στην κυριαρχία το στοιχείο της ορθολογικότητας ως κάτι που μπορεί και να διαφέρει από αυτή. Ο αντικειμενικός χαρακτήρας του μέσου, ο οποίος το κάνει οικουμενικά διαθέσιμο, η «αντικειμενικότητα» του για όλους, περικλείει ήδη την κριτική της κυριαρχίας, ως μέσον της οποίας αναπτύχθηκε η σκέψη. Στην πορεία της από τη μυθολογία στη μαθηματική Λογική η σκέψη έχασε το στοιχείο του αυτοστοχασμού και οι κοινωνικές μηχανές ακρωτηριάζουν τους ανθρώπους σήμερα, ακόμη και αν τους τρέφουν. Με τη μορφή των μηχανών όμως ο αλλοτριωμένος ορθός λόγος (ratio) κινείται προς μια κοινωνία η οποία συμφιλιώνει το σκέπτεσθαι, που στερεοποιείται ως υλικός και διανοητικός μηχανισμός, με την ελευθερωμένη ζωτική υπόσταση των ανθρώπων και την ίδια την κοινωνία ως το πραγματικό του υποκείμενο. Η μερική προέλευση της σκέψης ήταν ανέκαθεν αδιαχώριστη από την οικουμενική της προοπτική. Σήμερα, με τη μεταμόρφωση του κόσμου σε βιομηχανία, η προοπτική του γενικού, η κοινωνική πραγμάτωση της σκέψης, είναι τόσο ανοιχτή που εξαιτίας της η σκέψη αποκηρύσσεται από τους ίδιους τους κυρίαρχους ως σκέπη ιδεολογία. Η ένοχη συνείδηση των κλίκων, οι οποίες τελικά ενσαρκώνουν την οικονομική αναγκαιότητα, προδίδεται από το γεγονός ότι οι αποκαλύψεις της, από τις ενοράσεις του αρχηγού (Fuhrer) ως τη δυναμική κοσμοθεωρία, σε αποφασιστική αντίθεση προς την παλαιότερη αστική απολογητική, δεν αναγνωρίζουν πια τις ίδιες τους τις εγκληματικές πράξεις* ως αναγκαίες συνέπειες νομοτελειών. Τα μυθολογικά

"Untathandlungein ο νεολογισμός παραπέμπει αντιθετικά στην Tathandlung (πράξη, δραστηριότητα, ενεργεια), μια βασική έννοια του Φίχτε- οι «αποκαλύψεις» παραπέμπουν και στον Σελινγκ.

ψέματα περί αποστολής και πεπρωμένου,* που βάζουν στη θέση των νομοτελειών, δεν εκφράζουν καν μόνο την αναλήθεια: δεν είναι πια οι αντικειμενικοί νόμοι της αγοράς αυτοί που καθόρισαν τις πράξεις των επιχειρηματιών και οδήγησαν στην καταστροφή. Απεναντίας, η συνειδητή απόφαση των γενικών διευθυντών εκτελεί, ως συνισταμένη η οποία δεν είναι λιγότερο αναγκαστική από τους πιο τυφλούς μηχανισμούς διαμόρφωσης των τιμών, τον παλαιό νόμο της αξίας, οπότε και τη μοίρα του καπιταλισμού. Οι ίδιοι οι κυρίαρχοι δεν πιστεύουν σε καμιά αντικειμενική αναγκαιότητα, ακόμη κι αν βαφτίζουν συχνά έτσι αυτά που μηχανεύονται. Αρέσκονται να εμφανίζονται ως οι μηχανικοί της παγκόσμιας ιστορίας. Μόνον οι κυριαρχούμενοι αποδέχονται ως απαραίτητη αναγκαιότητα την εξέλιξη, η οποία με κάθε επιτασσόμενη αύξηση του βιοτικού τους επιπέδου τους κάνει κατά μία βαθμίδα πιο ανίσχυρους. Αφού τα προς το ζην αυτών που είναι ακόμη απαραίτητοι για το χειρισμό των μηχανών μπορούν να κατασκευάζονται σε ελάχιστο μέρος του χρόνου εργασίας που είναι στη διάθεση των κυρίων της κοινωνίας, το πλεονάζον υπόλοιπο, η τεράστια μάζα του πληθυσμού, γυμνάζεται ως συμπληρωματική φρουρά του συστήματος, για να χρησιμεύσει ως υλικό των μεγάλων, σημερινών και αυριανών, σχεδίων του. Αυτές οι μάζες συντηρούνται ως στρατιά ανέργων. Η υποβίβαση τους σε απλά αντικείμενα των διοικητικών αρχών, η οποία προδιαμορφώνει κάθε τομέα της σύγχρονης ζωής ακόμη και ως προς τη γλώσσα και την αισθητήρια αντίληψη, τους δημιουργεί την απατηλή εντύπωση μιας αντικειμενικής αναγκαιότητας, απέναντι στην οποία πιστεύουν ότι είναι

*Οι «ενοράσεις», η «δυναμική κοσμοθεωρία», η «αποστολή» και το «πεπρωμένο» ανήκουν στη φρασεολογία των «μορφωμένων» εθνικοσοσιαλιστών.

ανίσχυροι. Η αθλιότητα ως αντίθεση μεταξύ δύναμης και αδυναμίας αυξάνεται στο έπακρο μαζί με την αντικειμενική δυνατότητα για μόνιμη κατάργηση όλης της αθλιότητας. Αδιαπέραστο για κάθε άτομο είναι το δάσος των κλίκων και των θεσμών που, από τα υψηλότερα διευθυντικά κέντρα της οικονομίας ως τα τελευταία επαγγελματικά rackets,* φροντίζουν για την απεριόριστη συνέχιση της κοινωνικής ιεραρχίας. Ένας προλετάριος δεν είναι τίποτε άλλο για ένα μανδάρينو των συνδικάτων, αν ποτέ πέσει στην αντίληψη του, πόσο μάλλον για ένα διευθυντή, παρά μόνον ένα περιττό αντίτυπο, ενώ ο μανδάρινος πρέπει να τρέμει μήπως χάσει την καρέκλα του.

Το παράλογο της κατάστασης, όπου η εξουσία του συστήματος πάνω στους ανθρώπους μεγαλώνει με κάθε βήμα που τους βγάζει από την εξουσία της φύσης, καταγγέλλει τον Λόγο της λογικής κοινωνίας ως πεπαλαιωμένο. Η αναγκαιότητα της είναι μια φαινομενικότητα όπως και η ελευθερία των επιχειρηματιών, η καταναγκαστική φύση της οποίας φανερώνεται τελικά στις αναπόδραστες διαμάχες και συμφωνίες τους. Μια τέτοια φαινομενικότητα, μέσα στην οποία η εντελώς διαφωτισμένη ανθρωπότητα χάνεται, δεν μπορεί να διαλυθεί από τη σκέψη που, ως όργανο της κυριαρχίας, έχει να επιλέξει μεταξύ διαταγής και υπακοής. Χωρίς να μπορεί να διαφύγει από την εμπλοκή, η οποία την κρατά προσκολλημένη στην προϊστορία, * * ε ίναι εντούτοις επαρκής ώστε να αναγνωρίσει τη λογική τού *ή το α ή το β*, τη συνέπεια και την αντινομία, με

* Υπό τη στενή έννοια είναι συστήματα ή ομάδες που «πωλούν προστασία».

Ο όρος όμως χρησιμοποιήθηκε από τους δύο συγγραφείς υπό μία ευρύτερη έννοια για το χαρακτηρισμό ομάδων που διασφαλίζουν την κυριαρχία.

**Εδώ υπό τη μαρξική έννοια της ιστορίας: κάθε προσοσιαλιστική κοινωνία.

την οποία χειραφετήθηκε ριζικά από τη φύση, ως αυτή τη φύση, ως ασυμφιλίωτη με τον εαυτό της και αυτοαλλοτριωμένη. Η σκέψη που στον καταναγκαστικό μηχανισμό της καθρεφτίζεται και συνεχίζεται η φύση καθρεφτίζεται και η ίδια, δύναμη της ακάθεκτης συνέπειας της, ως φύση που ξέχασε τον εαυτό της, ως καταναγκαστικός μηχανισμός. Το φαντάζεσθαι είναι βέβαια μόνον ένα όργανο. Οι άνθρωποι σκεπτόμενοι δημιουργούν απόσταση από τη φύση, για να τη φέρουν νοερά μπροστά τους έτσι ώστε να μπορούν να την εξουσιάζουν. Όπως το πράγμα, το υλικό εργαλείο, το οποίο παραμένει ένα και το αυτό σε διαφορετικές καταστάσεις και έτσι διαχωρίζει τον κόσμο ως κάτι χαστικό, πολύπλευρο, ανομοιογενές από το γνωστό, το ένα, το ταυτόσημο, έτσι και η έννοια είναι το ιδεατό εργαλείο, που ταιριάζει σε εκείνο το σημείο όλων των πραγμάτων από το οποίο μπορεί κανείς να τα πιάσει. Η σκέψη βέβαια γίνεται επίσης αυταπάτη, οποτεδήποτε θελήσει να μην παραδεχτεί τη διαχωριστική λειτουργία, την αποστασιοποίηση και την αντικειμενοποίηση. Κάθε μυστικιστική ένωση* παραμένει απατηλό φάντασμα, ανήμπορο εσωτερικό ίχνος της ξεπουλημένης επανάστασης. Καθώς όμως ο διαφωτισμός δικαιώνεται έναντι κάθε υποστασιοποίησης της ουτοπίας και ασυγκίνητος διακηρύσσει την κυριαρχία ως διχασμό, το ρήγμα μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, που αυτός δεν επιτρέπει να επικαλυφθεί, γίνεται δείκτης της ίδιας του της αναλήθειας και της αλήθειας.** Η προγραφή της δεισιδαιμονίας σήμαινε πάντοτε την πρόοδο της κυριαρχίας και ταυτόχρονα τη στηλίτευση της. Ο διαφωτι-

* Η υποτιθέμενη ένωση της ψυχής με το θεό, ως στόχος της γνώσης του θεού στους μυστικιστές (γνωστή ως unio mystica).

**Οι συγγραφείς εννοούν τη γνωστή διατύπωση των Σχολαστικών «verum index sui et falsi».

σμός είναι κάτι *παραπάνω* από διαφωτισμός: η φύση που γίνεται αισθητή στην αλλοτρίωση της. Στην αυτογνωσία του πνεύματος ως φύσης που διαφωνεί με τον εαυτό της η φύση καλεί, όπως στην προϊστορία, τον εαυτό της, όχι όμως κατευθείαν με το υποτιθέμενο όνομα της, ως μάνα, που σημαίνει την παντοδυναμία, αλλά ως κάτι τυφλό, ακρωτηριασμένο. Ο ξεπεσμός σε φυσική κατάσταση συνίσταται στην καθυπόταξη της φύσης, χωρίς την οποία το πνεύμα δεν υπάρχει. Με την υιοθέτηση μιας ολιγάρκειας, όπου το πνεύμα ομολογεί ότι είναι κυριαρχία και ανακαλεί τον εαυτό του στη φύση, διαλύεται μέσα του η κυριαρχική απαίτηση, η οποία ακριβώς το υποδουλώνει στη φύση. Αν η ανθρωπότητα, στη φυγή της από την αναγκαιότητα, στην πρόοδο και τον πολιτισμό, δεν είναι σε θέση να ανακόψει την πορεία της χωρίς να εγκαταλείψει την ίδια τη γνώση, τουλάχιστον δεν παραγνωρίζει πια τα τείχη που ανεγείρει κατά της αναγκαιότητας, τους θεσμούς, τις εξουσιαστικές πρακτικές, που από την υποδούλωση της φύσης ανέκαθεν επέστρεφαν σαν κύμα πάνω στην κοινωνία, θεωρώντας τα ως εγγυητές της μελλοντικής ελευθερίας. Κάθε πρόοδος του πολιτισμού ανανέωνε μαζί με την κυριαρχία και την προοπτική μετριασμού της. Ενώ όμως η πραγματική ιστορία είναι υφασμένη από τον πραγματικό πόνο, ο οποίος δεν μειώνεται διόλου ανάλογα με την αύξηση των μέσων για την κατάργησή του, η πραγμάτωση της προοπτικής χρειάζεται οπωσδήποτε την έννοια. Διότι η τελευταία δεν αποστασιοποιεί μόνο, ως επιστήμη, τους ανθρώπους από τη φύση, αλλά, ως αυτοστοχασμός ακριβώς της σκέψης η οποία με τη μορφή της επιστήμης παραμένει αιχμαλωτισμένη στην τυφλή οικονομική τάση, επιτρέπει την εκτίμηση της απόστασης, που διαιωνίζει την αδικία. Δυνάμει μιας τέτοιας ζωντανής μέσα στο υποκείμενο ενθύμησης της φύσης, στη διατήρηση της οποίας εμπεριέχεται η παραγνωρισμένη αλήθεια όλου του πολιτι-

σμού, ο διαφωτισμός αντιτίθεται γενικά στην κυριαρχία, και το κάλεσμα για την αναχαίτιση του διαφωτισμού αντηχούσε, ακόμη και στην εποχή του Βανίνι,* λιγότερο από το φόβο που προκαλούσε η ακριβής επιστήμη, αλλά κυρίως από το μίσος για την απειθάρχητη σκέψη, η οποία αποχωρεί από τον μαγικό κύκλο της φύσης αναγνωρίζοντας ότι εκφράζει τον τρόπο της φύσης μπροστά στον εαυτό της. Οι ιερείς εκδικούνταν πάντοτε το διαφωτιστή για το μάνα, το οποίο αυτός εξευμένιζε εμφανιζόμενος σαν τρομαγμένος μπροστά σε αυτό που ονομαζόταν τρόμος, και η ύβρις ήταν κοινό γνώρισμα των οιωνοσκόπων του διαφωτισμού και των ιερέων. Ο διαφωτισμός, ως αστικός, είχε απορροφηθεί από το θετικιστικό του στοιχείο πολύ πριν από τον Τυργκό και τον ντ' Αλαμπέρ.** Ποτέ δεν ήταν απαλλαγμένος από την τάση να συγχέει την ελευθερία με τις πρακτικές της αυτοσυντήρησης. Η αναστολή της έννοιας, στο όνομα είτε της προόδου είτε της κουλτούρας, οι οποίες σιωπηρά είχαν συμβληθεί ήδη από καιρό εναντίον της αλήθειας, έχει παραχωρήσει το πεδίο στο ψέμα. Αυτό δεν μπορούσε να διακριθεί πια από την εξουδετερωμένη σε πολιτιστικό αγαθό αλήθεια σε έναν κόσμο ο οποίος μόνον επαλήθευε προτάσεις πρωτοκόλλου και διατηρούσε σαν ένα είδος πεπαλαιωμένου πρωτοσέλιδου τίτλου τη σκέψη, την οποία εξευτέλισε σε επίδοση μεγάλων διανοητών.

Η διάγνωση όμως της κυριαρχίας ακόμη και μέσα στην ίδια τη σκέψη ως μη συμφιλιωμένης φύσης θα μπορούσε να χαλαρώσει εκείνη την αναγκαιότητα την οποία ο ίδιος ο σο-

*Lucilio Vanini (1584 ή 1585-1619), καθολικός ιερέας και φιλόσοφος από τη Ν. Ιταλία: κήκε στην πυρά της Ιεράς Εξέτασης στην Τουλούζη λόγω του ένθερμου πανθειστικού νατουραλισμού του.

**Turgot (1727-1781), d'Alembert (1717-1783): εκπρόσωποι του γαλλικού διαφωτισμού.

σιαλισμάς, κάνοντας μια παραχώρηση στον αντιδραστικό κοινό νου (common sense), έσπευσε να επιβεβαιώσει ως αιώνια.* Αναγνωρίζοντας την αναγκαιότητα ως βάση κάθε μελλοντικής εποχής και υποβιβάζοντας, εντελώς ιδεαλιστικά, το πνεύμα με την τοποθέτησή του στην ανώτατη κορυφή, ο σοσιαλισμός διατήρησε πάρα πολύ πεισματικά την κληρονομιά της αστικής φιλοσοφίας. Έτσι η σχέση μεταξύ της αναγκαιότητας και του βασιλείου της ελευθερίας θα έμενε απλώς ποσοτική, μηχανική, και η φύση, αντιληπτή ως εντελώς ξένη όπως στην πρώτη μυθολογία, θα γινόταν ολοκληρωτική και θα απορροφούσε την ελευθερία μαζί με το σοσιαλισμό. Με την εγκατάλειψη της σκέψης, η οποία στην εκπραγματισμένη της μορφή, ως μαθηματικά, ως μηχανή, ως οργάνωση, εκδικείται τον αυτεπλήσιμονα άνθρωπο, ο διαφωτισμός απαρνήθηκε την ίδια του την πραγματοποίηση. Επιβάλλοντας πειθαρχία πάνω σε καθετί ατομικό άφησε ελεύθερο το μη κατανοημένο όλον ως κυριαρχία πάνω στα πράγματα να επιστρέφει κυρίαρχο πάνω στο είναι και τη συνείδηση των ανθρώπων. Η αληθινή, η επαναστατική πρακτική όμως εξαρτάται από την ανένδοτη στάση της θεωρίας απέναντι στην ασυνειδησία με την οποία η κοινωνία κάνει τη σκέψη να αποστεώνεται. Δεν είναι οι υλικές προϋποθέσεις της πραγματοποίησης, η αχαλίνωτη τεχνική ως τέτοια, αυτό που θέτει σε κίνδυνο την πραγματοποίηση. Αυτό το ισχυρίζονται οι κοινωνιολόγοι, που με τη σειρά τους προσπαθούν να επινοήσουν ένα αντίδοτο, κολλεκτιβιστικού έστω τύπου, για να γίνουν κύριοι αυτού του αντιδότη.³⁶ Φταίει ένα κοινωνικό πλέγμα τύφλω-

*Βλέπε Karl Marx, *Das Capital* (Το κεφάλαιο), τόμ. III, Marx-Engels-Werke, τόμ. 25, Βερολίνο 1959, σελ. 829.

36. «Το πρώτιστο ερώτημα που αντιμετωπίζει η γενιά μας σήμερα -το ερώτημα στο οποίο όλα τα άλλα είναι απλώς επακόλουθα- είναι εάν η τεχνολογία μπορεί να τεθεί υπό έλεγχο... Κανένας δεν μπορεί να είναι βέβαιος για

σης.* Ο μυθικός επιστημονικός σεβασμός των λαών για την κατεστημενή τάξη πραγμάτων, την οποία οι ίδιοι αναπαράγουν ακατάπαυστα, γίνεται τελικά η ίδια θετικό γεγονός, οχυρό, απέναντι στο οποίο ακόμη και η επαναστατική φαντασία ντρέπεται για τον εαυτό της αυτοεκλαμβανόμενη ως ουτοπιστική φαντασιοκοπία και εκφυλίζεται σε πειθήνια εμπιστοσύνη στην αντικειμενική τάση της κοινωνίας. Ως όργανο μιας τέτοιας προσαρμογής, ως απλή κατασκευή μέσων, ο διαφωτισμός είναι τόσο καταστροφικός όσο τον θεωρούν οι ρομαντικοί εχθροί του. Δεν θα βρει τον εαυτό της, αν δεν απαρνηθεί και την παραμικρή συμφωνία με τους τελευταίους και δεν τολμήσει να άρει την αρχή της τυφλής κυριαρχίας. Το πνεύμα τέτοιων ανένδοτων θεωριών θα ήταν σε θέση να αναστρέψει το πνεύμα της ίδιας της ανελέητης προόδου πάνω στο στόχο της. Ο κήρυκας της Βάκων ονειρεύθηκε τα πολλά πράγματα, «που και βασιλιάδες δεν μπορούν να τα αγοράσουν με όλους τους θησαυρούς τους, που δεν υπάγονται στις διαταγές τους, για τα οποία οι κατάσκοποι και οι χαφιέδες τους δεν φέρνουν πληροφορίες».** Όπως επιθυμούσε ο ίδιος, τα πράγματα αυτά περιήλθαν στην κατοχή των αστών, των πεφωτισμένων κληρονόμων των βασιλιάδων. Καθώς η αστική οικονομία με τη διαμεσολάβηση της αγοράς πολλαπλασίασε την εξουσία, πολλαπλασίασε επίσης τα πράγματα της και τις δυνάμεις της τόσο που για τη διαχείριση τους δεν αρκούν όχι απλώς οι βασιλιάδες, αλλά ούτε οι αστοί: τώρα πια μόνον όλοι είναι αρκετοί. Από τη δύναμη των πραγμάτων τη φόρμουλα με την οποία μπορεί να επιτευχθεί αυτός ο στόχος... Πρέπει να αντλήσουμε από όλες τις πηγές στις οποίες μπορεί να υπάρξει πρόσβαση...» (*The Rockefeller Foundation. A Review for 1943*. Νέα Υόρκη 1944, σελ. 33 κ.ε.).

*Berblendungszusammenhang: πλέγμα τύφλωσης, οι συναρτήσεις μεταξύ του κοινωνικού είναι και των ψευδών παραστάσεων για την ουσία του.

* *Βλέπε το αναφερόμενο στη σημείωση 2 κείμενο, σελ. 26. (Σ.τ.Ε.)

θα μάθουν να μη χρειάζονται πια τη δύναμη. Ο διαφωτισμός θα φθάσει στην τελείωση του και θα αναιρεθεί, όταν αποκαλυφθεί ότι οι πιο κοντινοί πρακτικοί στόχοι είναι οι επιτευγμένοι πιο μακρινοί, και οι άνθρωποι ξαναθυμηθούν τις χώρες «για τις οποίες οι κατάσκοποι και οι χαφιέδες δεν φέρνουν πληροφορίες», δηλαδή την παραγνωρισμένη από την ηγεμονική επιστήμη φύση, ως χώρες προέλευσης τους. Σήμερα που το ουτοπικό όραμα του Βάκωνα για τη φύση, «να την εξουσιάζουμε στην πράξη», έχει πραγματοποιηθεί σε πλανητική κλίμακα, γίνεται φανερό η ουσία του καταναγκασμού, τον οποίο αυτός απέδιδε στην ανεξουσίαστη φύση. Ήταν η ίδια η κυριαρχία. Στην κατάλυση της είναι πια σε θέση να προχωρήσει η γνώση, η οποία συμφωνά με τον Βάκωνα χωρίς αμφιβολία συνιστούσε την «ανωτερότητα του ανθρώπου». Ενόψει μιας τέτοιας δυνατότητας όμως ο διαφωτισμός, στην υπηρεσία του παρόντος, μετατρέπεται σε πλήρη εξαπάτηση των μαζών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Οδυσσέας ή Μύθος και διαφωτισμός

Όπως η ιστορία για τις Σειρήνες εμπεριέχει το συνδυασμό μύθου και ορθολογικής εργασίας, έτσι και η *Οδύσσεια* στο σύνολο της αποτελεί μαρτυρία της διαλεκτικής του διαφωτισμού. Το έπος, προπάντων στο πιο παλιό του στρώμα, φαίνεται προσκολλημένο στο μύθο: οι περιπέτειες προέρχονται από τη λαϊκή παράδοση. Καθώς όμως το ομηρικό πνεύμα κυριεύει τους μύθους και τους «οργανώνει», έρχεται σε αντίφαση προς αυτούς. Η συνήθης ταύτιση έπους και μύθου, η οποία έτσι και αλλιώς αναιρέθηκε από τη νεότερη κλασική φιλολογία, αποδεικνύεται εντελώς απατηλή στο φως της φιλοσοφικής κριτικής. Οι δύο έννοιες διαχωρίζονται. Σημαδεύουν δύο φάσεις μιας ιστορικής πορείας, η οποία είναι ευδιάκριτη ακόμη και στα σημεία συρραφής του ομηρικού κειμένου. Ο ομηρικός λόγος δημιουργεί την καθολικότητα της γλώσσας, αν δεν την προϋποθέτει κιόλας· μέσω της εξωτερικιστικής* μορφής της παρουσίας της καταλύει την ιε-

**Εξωτερικιστική*: (εδώ) ευρύτερα κατανοητή, προορισμένη για τη δημόσιο-

ραρχική τάξη πραγμάτων της κοινωνίας ακόμη και όπου την εξυμνεί, μάλιστα δε ιδιαίτερα εκεί τα τραγούδια για την οργή του Αχιλλέ'α και την περιπλάνηση του Οδυσσέα είναι ήδη νοσταλγικό στυλιζάρισμα αυτού που δεν προσφέρεται πια για τραγούδι, και ο ήρωας των περιπετειών καταδεικνύεται ως αρχέτυπο ακριβώς του αστικού ατόμου, η έννοια του οποίου πηγάζει μέσα από εκείνη την ενιαία ατομική επικράτηση που το προϊστορικό πρότυπο της είναι ο περιπλανώμενος. Στο έπος, που από τη σκοπιά της φιλοσοφίας της ιστορίας είναι το αντίστοιχο του μυθιστορήματος, διακρίνονται τελικά τα μυθιστορηματοειδή χαρακτηριστικά, και η σεβάσμια ευταξία του μεστού από νόημα ομηρικού κόσμου αποκαλύπτεται ως έργο του Λόγου που δημιουργεί τάξη και που καταστρέφει το μύθο ακριβώς δυνάμει της ορθολογικής τάξης μέσα στην οποία τον καθρεφτίζει.

Οι Γερμανοί ερμηνευτές της αρχαιότητας κατά την όσημη περίοδο του ρομαντισμού, που ακολούθησαν τα νεανικά έργα του Νίτσε, υπογράμμισαν το αστικό διαφωτιστικό στοιχείο στον Όμηρο. Ο Νίτσε διέκρινε όσο λίγοι μετά τον Χέγκελ τη διαλεκτική του διαφωτισμού. Διατύπωσε την αμφίρροπη σχέση του διαφωτισμού προς την κυριαρχία. Πρέπει «να διαδοθεί ο διαφωτισμός μέσα στο λαό, ώστε όλοι οι παπάδες να γίνονται παπάδες με τύψεις της συνείδησης τους- το ίδιο πρέπει να γίνει και το κράτος. Είναι δουλειά του διαφωτισμού να αποκαλύψει ως σκόπιμο ψέμα ό,τι πράττουν οι ευγενείς ηγεμόνες και οι πολιτικοί...».¹ Από την άλλη μεριά ο διαφωτισμός ήταν ανέκαθεν ένα από τα μέσα των «μεγάλων δεξιοτεχνών της διακυβέρνησης» (ο Κομφούκιος στην Κίνα, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο Ναπολέων, ο παπισμός την εποχή που ήταν

τητα· αντίθετο του *εσωτεριστική*: κατανοητή μόνο από τους μνημένους και ειδικούς.

1. Nietzsche, *Nachlaß, Werke*, xli. XIV. Λειψία 1904, σελ. 206.

στραμμένους προς την εξουσία και όχι μόνο προς τον κόσμο...). Η αυταπάτη της μάζας σε αυτό το σημείο, π.χ. σε όλες τις δημοκρατίες, είναι εξαιρετικά πολύτιμη: η σμίκρυνση και η ευκυβερνησία των ανθρώπων επιδιώκεται ως «πρόοδος»!² Καθώς αυτός ο διττός χαρακτήρας του διαφωτισμού αποκαλύπτεται ως βασικό ιστορικό μοτίβο, η έννοιά του, ως η ιδέα της προοδευούσας σκέψης, εκτείνεται μέχρι τις αρχές της ιστορικής παράδοσης. Ενώ όμως η σχέση του ίδιου του Νίτσε προς το διαφωτισμό, άρα και προς τον Όμηρο, έμεινε αμφίροπη· ενώ αυτός έβλεπε το διαφωτισμό τόσο ως το οικουμενικό κίνημα του αυτεξούσιου πνεύματος, ως αποπερατωτή του οποίου αισθανόταν τον εαυτό του, όσο και ως εχθρική προς τη ζωή, «μηδενιστική» δύναμη, στους απογόνους του πριν από το φασισμό απέμεινε μόνο το δεύτερο στοιχείο και διαστράφηκε σε ιδεολογία. Αυτή γίνεται τυφλή εξύμνηση της τυφλής ζωής, στην οποία αφιερώνεται η ίδια πρακτική που καταπιέζει καθετί ζωντανό. Αυτό γίνεται σαφώς στη στάση των φασιστών της κουλτούρας απέναντι στον Όμηρο. Στην ομηρική παρουσίαση των φεουδαρχικών συνθηκών μυρίζονται ένα δημοκρατικό στοιχείο, χαρακτηρίζουν το ιωνικό έπος ως έργο για θαλασσοπόρους και εμπόρους και το απορρίπτουν ως υπερβολικά ορθολογικό και ως συμβατική επικοινωνία. Το κακό μάτι εκείνων που αισθάνονται σύμφωνοι με όλη τη φαινομενικά άμεση κυριαρχία και προγράφουν τη διαμεσολάβηση εν γένει, το «φιλελευθερισμό» κάθε βαθμίδας, αντιλήφθηκε κάτι ορθό. Στην πραγματικότητα οι γραμμές του Λόγου, του φιλελεύθερου πνεύματος και του αστισμού εκτείνονται πολύ πιο βαθιά στο παρελθόν από όσο δέχονται οι ιστορικοί, σύμφωνα με τους οποίους η έννοια του αστού χρονολογείται μόλις από τα τέλη της μεσαιωνικής φε-

2. *Ό.π.*, τόμ. XV, σελ. 235.

ουδαρχίας. Καθώς η νεορομαντική αντίδραση αναγνωρίζει τον αστό ακόμη και εκεί όπου ο παλαιότερος αστικός ουμανισμός φαντάζεται ότι επικρατούσε όρθρος βαθύς, κάτι που υποτίθεται ότι νομιμοποιεί τον ίδιο, η παγκόσμια ιστορία ταυτίζεται με το διαφωτισμό. Η ιδεολογία της μόδας, που έχει κάνει πρωταρχικό της καθήκον την εκκαθάριση του διαφωτισμού, άθελα της υποβάλλει τα σέβη της σε αυτόν. Ακόμη και στο πιο απομακρυσμένο παρελθόν είναι αναγκασμένη να αναγνωρίσει την ύπαρξη της διαφωτιστικής σκέψης. Ιδιαίτερα τα πιο παλαιά "χνη αυτής της σκέψης απειλούν την ένοχη συνείδηση των σημερινών αρχαϊστών ότι θα θέσουν σε κίνηση ακόμη μια φορά ολόκληρη τη διαδικασία που αυτοί έχουν αναλάβει να αποπνίξουν, ενώ ταυτόχρονα, χωρίς επίγνωση, την προωθούν.

Όμως η διάγνωση του αντιμυθολογικού, διαφωτιστικού χαρακτήρα του ομηρικού έργου, της αντίθεσης του προς τη χθόνια μυθολογία, παραμένει αναληθής, καθόσον είναι περιορισμένη. Ο Ρούντολφ Μπόρχαρντ,* λόγου χάρη, ο πιο σημαντικός, άρα και ο πιο ανίσχυρος από τους εσωτεριστές-εκπροσώπους της γερμανικής βαριάς βιομηχανίας, διακόπτει την ανάλυση του σε ένα πολύ πρώιμο ιστορικό στάδιο, υπηρετώντας έτσι την κατασταλτική ιδεολογία. Δεν βλέπει ότι και οι ίδιες οι εξυμνούμενες πρωτογενείς δυνάμεις εκφράζουν κιόλας ένα στάδιο του διαφωτισμού. Καταγγέλλοντας υπερβολικά αβασάνιστα το έπος ως μυθιστόρημα, αφήνει να του διαφύγει το όντως κοινό χαρακτηριστικό του έπους και του μύθου: κυριαρχία και εκμετάλλευση. Το μη ευγενές στοιχείο που καταδικάζει το έπος, η διαμεσολάβηση και η κυκλοφορία, δεν είναι παρά η μετεξέλιξη εκείνου του αμφισβητή-

Βλεπε R. Borchardt, «Einleitung in des Verstanduis der Pindarischen Poesie», *Gesammelte Werke*, Prosa II, Στουτγάρδη 1959, σελ. 161 κ.ε. (Σ.τ.Ε.).

σιμού ευγενούς, το οποίο εκθειάζει στο μύθο, του στοιχείου της γυμνής βίας. Στη δήθεν γνησιότητα, στην αρχαϊκή αρχή του αίματος και της θυσίας, ενυπάρχει ήδη κάτι από την ένοχη συνείδηση και την πονηριά της κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν την εθνική παλιγγενεσία, η οποία χρησιμοποιεί σήμερα την προϊστορία ως διαφήμιση. Ήδη ο αρχέγονος μύθος περιέχει το στοιχείο του ψέματος, που θριαμβεύει στην απάτη του φασισμού και που αυτός το καταλογίζει στο διαφωτισμό. Κανένα έργο δεν μαρτυρεί πιο εύγλωττα τη διαπλοκή του διαφωτισμού και του μύθου όσο το ομηρικό, αυτό το βασικό κείμενο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Έπος και μύθος, μορφή και υλικό δεν διαχωρίζονται στον Όμηρο απλώς, αλλά μάλλον αντιδιαλέγονται και αλληλοδιακρίνονται. Ο αισθητικός δυϊσμός πιστοποιεί την ιστοριοφιλοσοφική τάση. «Ο απολλώνιος Όμηρος δεν είναι παρά ο συνεχιστής εκείνης της γενικά ανθρώπινης καλλιτεχνικής πορείας στην οποία οφείλουμε την ατομοποίηση».³

Στα στρώματα του υλικού του Ομήρου βρίσκονται κατασταλαγμένοι οι μύθοι¹ η εξιστόρηση τους όμως, η ενότητα που επιβλήθηκε στους διάχυτους θρύλους, είναι ταυτόχρονα η περιγραφή της τροχιάς που ακολουθεί η φυγή του υποκειμένου ενόψει των μυθικών δυνάμεων. Αυτό ισχύει υπό τη βαθύτερη έννοια ήδη για την *Ιλιάδα*. Η οργή του μυθικού γιου μιας θεάς εναντίον του ορθολογικού βασιλιά-αρχηγού των στρατευμάτων και οργανωτή, η απείθαρχη απραξία εκείνου του ήρωα, τέλος η συγκίνηση του σημαδεμένου από το θάνατο νικητή από μια έκτακτη ανάγκη που δεν είναι πια της ιδιαίτερης φυλής του, αλλά πανελλήνια, εθνική, διαμεσολαβούμενη από τη μυθική πίστη στον νεκρό σύντροφο, εκφράζουν τη διαπλοκή της προϊστορίας και της ιστορίας. Αυτό ισχύει με πολύ περισσότε-

3. *Ο.π.*, τόμ. ΙΧ, σελ. 289.

ρη έμφαση για την *Οδύσσεια*, καθόσον αυτή είναι πιο κοντά στον τύπο του περιπετειώδους μυθιστορήματος. Στην αντίθεση του ενός επιζώντος *εγώ* προς το πολλαπλό πεπρωμένο εκφράζεται γλαφυρά η αντίθεση των διαφωτισμού προς το μύθο. Η περιπλάνηση από την Τροία ως την Ιθάκη είναι ο δρόμος του σωματικά απροσμέτρητα αδυνάτου απέναντι στις φυσικές δυνάμεις και αυτοσυνειδησιακά μόλις διαμορφωμένου εαυτού διαμέσου των μύθων. Ο προϊστορικός κόσμος είναι εκκοσμικευμένος στο χώρο που διασχίζει ο εαυτός, οι παλαιοί δαίμονες κατοικούν στις μακρινές παρυφές και τα νησιά της πολιτισμένης Μεσογείου, αναμεταμορφωμένοι από τον τρόπο τους σε βράχια και σπηλιές, από όπου κάποτε αναδύθηκαν μέσα στην αρχαϊκή ανατριχίλα. Οι περιπέτειες όμως χαρίζουν σε κάθε τόπο το όνομα του και έτσι επιτρέπουν την ορθολογική και ευσύνοπτη παράσταση του χώρου. Ο τρεμάμενος ναυαγός προεπιτελείτο έργο της πυξίδας. Η αδυναμία του, που δεν της μένει πια άγνωστο κανένα σημείο της θάλασσας, στοχεύει ταυτόχρονα στην αποδυνάμωση των δυνάμεων. Η απλή αληθία των μύθων όμως, ότι δηλαδή ξηρά και θάλασσα δεν κατοικούνται αλήθεια από δαίμονες, αυτή η μαγική απάτη και διάδοση της κληρονομημένης λαϊκής θρησκείας, γίνεται, κάτω από τη ματιά του ώριμου, «πλάνη» σε σχέση με τη σαφήνεια του μονοσήμαντου στόχου της αυτοσυντήρησης του, την επιστροφή στην πατρίδα και τη σταθερή ιδιοκτησία. Όλες οι περιπέτειες, που ο Οδυσσέας τις περνά με επιτυχία, είναι πολύ επικίνδυνοι δελεασμοί που αποσπούν τον εαυτό από την τροχιά της λογικής. Μερικές φορές ενδίδει σε αυτούς, δοκιμάζει όπως ένας αδιόρθωτος που μαθαίνει συχνά ακόμη και σαν μωροπερίεργος, όπως ο μίμος που δεν χορταίνει να πειραματίζεται πάνω στους ρόλους του. «Αλλ' όπου υπάρχει κίνδυνος, φυτρώνει και η σωτηρία»⁴ η ουσία της γνώσης που συνιστά την 4. Holderlin, «Patmos», *Gesamtausgabe* [εκδ. Insel], Λειψία, σελ. 230.

ταΐτιότητάτου και κάνει δυνατή την επιβίωση του έγκειται στην εμπειρία της πολλαπλότητας, αυτού που του αποσπά την προσοχή, του διαλυτικού, και ο επιζών ως γνώστης είναι αυτός που εκτίθεται πιο παράτολμα στις θανάσιμες απειλές οι οποίες τον κάνουν στη ζωή του σκληρό και δυνατό. Αυτό είναι το μυστικό στις διεργασίες μεταξύ έπους και μύθου: Ο εαυτός δεν αποτελεί την άκαμπτη αντίθεση προς την περιπέτεια, αλλά στην ακαμψία του αρχίζει να διαμορφώνεται μόνο μέσω αυτής της αντίθεσης· η έννοια του βρίσκεται απλώς στην πολλαπλότητα αυτού που αρνείται την ενότητα.⁵ Ο Οδυσσεάς, όπως οι μετα-

5. Αυτή η διαδικασία βρήκε την άμεση μαρτυρία της στην αρχή της εικοστής ραψωδίας. Ο Οδυσσεάς παρατηρεί τις δούλες που τη νύχτα πάνε στους μνηστήρες: «Βαθιά η καρδιά του αλίχτα. Πώς τρέχει η σκύλα γύρω στ' άπλερα μικρά της και γαυγίζει θωρώντας άνθρωπο ξενόφερτο, και ν' αρπαχθεί γυρεύει όμοια η καρδιά του αλίχτα κι έβραζε για τ' άνομα τους έργα. Και τότε χτύπησε το στήθος του και λέει μαλώνοντας τη: 'Καρδιά μου, βάστα! Πόνο βάσταξες ακόμα πιο σκυλίσιο τη μέρα εκείνη που ο Πολύφημος στην άγρια μάνητα του τους αντρειανούς συντρόφους σου 'τρώγε, και συ βαστούσες, ώσπου μια πονηριά απ' το σπήλιο σ' έβγαλε, πια το χαμό ως θωρούσες'. - Αυτά της έλεγε αποπαίρνοντας στα στήθη την καρδιά του, κι αυτή τον άκουσε και βάσταξε, να μην ξεσπάσει οργή της· όμως εκείνος στριφογύριζε μια δω, μια κει στο στρώμα» (*Οδύσσεια*, υ 13-24). Το υποκείμενο δεν έχει ακόμη στέρεη εσωτερική δομή και ταυτότητα. Τα συναισθήματα του, το θάρρος του και η καρδιά του κινούνται ανεξάρτητα από αυτό. «Στην αρχή της ραψωδίας υ γαυγίζει η *κραδίη* ή επίσης το *i'τορ* (οι δύο λέξεις είναι συνώνυμες, 17, 22) και ο Οδυσσεάς χτυπάει το στήθος του, δηλαδή πάνω στην καρδιά του και απευθύνεται σε *αυτή*. Νιώθει δυνατό χτυποκάρδι, δηλαδή αυτό το μέρος του σώματος αντιδρά παρά τη θέληση του. Γι'αυτό δεν απευθύνεται απλώς τυπικά σε αυτή, όπως στον Ευριπίδη όπου η προσαγόρευση του χεριού και του ποδιού γίνεται για να τεθούν σε κίνηση, αλλά η καρδιά ενεργεί αυτόνομα» (Wilamowitz-Moellendorff, *Die Heimkehrdes Odysseus*. Βερολίνο 1927, σελ. 189). Η συγκίνηση παρομοιάζεται με το ζώο που καθυποτάσσεται από τον άνθρωπο: η παρομοίωση με τη σκύλα ανήκει στο ίδιο στρώμα εμπειρίας με τη **μεταμόρφωση** των συντρόφων σε χοίρους. Το υποκείμενο, διχασμένο ακόμα και αναγκασμένο να ασκεί βία κατά της φύσης μεσάτου και έξω από αυτό, «τιμωρεί» την

γενέστεροι ήρωες όλων των καθαυτό μυθιστορημάτων, πετάει τρόπον τινά τον εαυτό του προκειμένου να τον αποκτήσει την αλλοτρίωση από τη φύση την πραγματοποιεί παραδιδόμενος στη φύση, με την οποία αναμετρείται σε κάθε περιπέτεια, και κατά ειρωνικό τρόπο θριαμβεύει αυτή η αδυσώπητη, που τη διατάζει καθώς επιστρέφει αδυσώπητος στο σπίτι του: ως δικαστής και εκδικητής γίνεται ο κληρονόμος των εξουσιών από τις οποίες διέφυγε. Στο ομηρικό στάδιο ανάπτυξης η ταυτότητα του εαυτού είναι τόσο πολύ συνάρτηση του μη ταυτόσημου, των ασυνάρτητων, μη αρθρωμένων μύθων, που πρέπει να δαυνίζεται από αυτούς την ύπαρξη της. Η εσωτερική μορφή οργάνωσης της ατομικότητας, ο χρόνος, είναι ακόμη τόσο αδύνατη, που η ενότητα των περιπετειών παραμένει εξωτερική, καθώς η διαδοχή τους εκτυλίσσεται ως αλλαγή των τόπων δράσης, χώρων αφιερωμένων σε τοπικές θεότητες, στους οποίους η φουρτούνα έριχνε το πλοίο. Οποτεδήποτε αργότερα ο εαυ-καρδιά προστάζοντας της να είναι υπομονετική και, ενόψει του μέλλοντος, της απαγορεύει το άμεσο παρόν. Το χτύπημα του στήθους έγινε αργότερα χειρονομία θριάμβου: ο νικητής θέλει να πει ότι η νίκη του είναι πάντοτε μια υπερνίκηση της ίδιας του της φύσης. Το επίτευγμα αποδίδεται στον αυτοσυντηρητικό Λόγο. «... αρχικά ο Οδυσσέας σκεφτόταν ακόμη την αγριεμένη καρδιά που χτυπούσε: ανώτερη από αυτή ήταν η *μντις*, η οποία είναι μια διαφορετική εσωτερική δύναμη: αυτή έσωσε τον Οδυσσέα. Οι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι την αντιπαρέθεσαν, με την ονομασία *νους* ή *λογιστικόν*, στο μη συνετό μέρος της ψυχής» (Wilamowitz, *ό.π.*, σελ. 190). Αλλά ο εαυτός *-αυτός-* αναφέρεται σε αυτό το σημείο μόλις στο στίχο 24: αφού πρώτα έχει επιτευχθεί η τιθάσευση της ορμής από τον Λόγο. Αν αποδώσουμε αποδεικτική αξία στην επιλογή και τη διαδοχή των λέξεων, ο Όμηρος δεν πρέπει να θεωρούσε το ταυτόσημο εγώ παρά μόνον αποτέλεσμα της κυριαρχίας πάνω στην εσωτερική φύση του ανθρώπου. Αυτός ο νέος εαυτός τρέμει μέσα του, ένα πράγμα, το σώμα, αφού η καρδιά μέσα σε αυτό έχει τιμωρηθεί. Πάντως η παράλληλη τοποθέτηση των στοιχείων της ψυχής, που συχνά το ένα μιλάει στο άλλο, όπως την ανέλυσε λεπτομερειακά ο Βιλαμόβιτς, φαίνεται ότι επιβεβαιώνει τη χαλαρή και εφήμερη συναρμογή του υποκειμένου, που η ουσία του είναι μόνον η ευθυγράμμιση αυτών των στοιχείων.

τός υφίστατο ιστορικά πάλι μια τέτοια εξασθένηση ή ο τρόπος γραφής προϋπέθετε στον αναγνώστη μια τέτοια αδυναμία ως δεδομένη, η εξιστόρηση της ζωής ξέπεφε πάλι σε μια διαδοχική σειρά περιπετειών. Κοπιαστικά και ανακλητά αποσπάται στην εικόνα του ταξιδιού ο ιστορικός χρόνος από το χώρο, το αμετάκλητο σχήμα όλης της μυθικής εποχής.

Το όργανο που χρησιμοποιεί ο εαυτός, για να περάσει με επιτυχία τις περιπέτειες, να πεταχτεί προκειμένου να συντηρηθεί, είναι η πανουργία. Ο θαλασσοπόρος Οδυσσέας εξαπατά τις φυσικές θεότητες όπως κάποτε ο πολιτισμένος ταξιδιώτης τους άγριους, στους οποίους προσέφερε πολύχρωμες γυάλινες χάνδρες αντί ελεφαντοστού. Μόνο λίγες φορές βέβαια ανταλλάσσει είδη, όταν δίδονται και λαμβάνονται δώρα φιλοξενίας. Το ομηρικό δώρο φιλοξενίας βρίσκεται μεταξύ ανταλλαγής και θυσίας. Όπως η θυσία, έτσι και αυτό το δώρο προσφέρεται από τον υπαίτιο ως αποζημίωση, για το χυμένο αίμα, είτε ενός ξένου είτε ενός ντόπιου που νικήθηκε από τον πειρατή, και αποβλέπει στην ένορκη αποκήρυξη της βεντέτας. Ταυτόχρονα όμως το δώρο φιλοξενίας αναγγέλλει την αρχή της ισοδυναμίας: στο φιλοξενούντα δίδεται, πραγματικά ή συμβολικά, το αντίτιμο των υπηρεσιών του, στον φιλοξενούμενο το φαγητό για το ταξίδι, κατά βάση αρκετό ώσπου να επιστρέψει στο σπίτι του. Ακόμη και αν ο οικοδεσπότης δεν λαμβάνει την αντίστοιχη αμοιβή, μπορεί εντούτοις να υπολογίζει ότι ο ίδιος ή συγγενείς του θα έχουν κάποτε την ίδια υποδοχή: ως θυσία στις στοιχειώδεις φυσικές θεότητες το δώρο φιλοξενίας, είναι ταυτόχρονα μια υποτυπώδης εξασφάλιση απέναντι σε αυτά τα στοιχεία. Η διαδεδομένη, αλλά γεμάτη κινδύνους ναυσιπλοΐα των αρχαίων Ελλήνων είναι η πραγματιστική βάση ύπαρξης αυτού του θεσμού. Ο ίδιος ο Ποσειδών, ο στοιχειώδης εχθρός του Οδυσσέα, σκέφτεται με όρους ανταλλαγής ισοτίμων, καθώς διαμαρτύρεται κάθε τόσο ότι ο

τελευταίος θα έπαιρνε περισσότερα δώρα φιλοξενίας στους σταθμούς της περιπλάνησης του από ολόκληρο το μερίδιο του σε λάφυρα από την Τροία, αν δεν τον εμπόδιζε ο ίδιος να τα μεταφερεί. Στον Όμηρο όμως μια τέτοια εκλογίκευση μπορούμε να τη διαπιστώσουμε ήδη στις κανονικές τελετές θυσίας. Ως ανταμοιβή για εκατόμβες ορισμένου μεγέθους οι άνθρωποι αναμένουν κάθε φορά την εύνοια των θεοτήτων. Αν η ανταλλαγή είναι η εκκοσμίκευση της θυσίας, αυτή η τελευταία εμφανίζεται ήδη σαν το μαγικό σχήμα της ορθολογικής ανταλλαγής, μια μεθόδευση των ανθρώπων για την καθυπόταξη των θεών, που εκθρονίζονται ακριβώς από το σύστημα των τιμών που τους προσφέρονται.⁶

Το στοιχείο της απάτης στη θυσία είναι το αρχέτυπο της

6. Σε αντίθεση προς την υλιστική ερμηνεία του Νίτσε, ο Κλάγκες συνέλαβε τη σχέση μεταξύ θυσίας και ανταλλαγής ως εντελώς μαγική. «Η αναγκαιότητα της θυσίας είναι γενική και αφορά τον καθένα, διότι, όπως είδαμε, ο καθένας παίρνει από τη ζωή και από όλα τα αγαθά της ζωής το μερίδιο που του αναλογεί -το αρχικό *sum cuique*- μόνον αν δεν πάψει ποτέ να δίνει. Δεν γίνεται όμως λόγος για μια ανταλλαγή υπό την έννοια της συνηθισμένης ανταλλαγής αγαθών (η οποία πρωταρχικά καθαγιάζεται επίσης από την ιδέα της θυσίας), αλλά για την ανταλλαγή των πηκτικών υγρών ή ουσιών που διαχέονται με την αφοσίωση της προσωπικής ψυχής στη ζωή του κόσμου, η οποία στηρίζει και τρέφει τα πράγματα». (Ludwig Klages, *Der Geist ah Widersacher der Seele*, Λειψία 1932, τόμ. ΗΙ, μέρος 2ο, σελ. 1409). Αλλά ο διπλός χαρακτήρας της θυσίας, η μαγική αυτοεγκατάλειψη του ατόμου στη συλλογικότητα -όπως και αν έχει το πράγμα- και η αυτοσυντήρηση χάρη στην τεχνική αυτής της μαγείας, εμπεριέχει μια αντικειμενική αντίφαση που τείνει προς την ανάπτυξη του ορθολογικού ακριβώς στοιχείου μέσα στη θυσία. Υπό τη συνεχιζόμενη μαγική επίρεια η ορθολογικότητα, ως τρόπος συμπεριφοράς του θυσιάζοντος, γίνεται πανουργία. Ο ίδιος ο Κλάγκες, ένθερμος απολογητής του μύθου και της θυσίας, προσέκρουσε σε αυτό το γεγονός και νιώθει αναγκασμένος να κάνει, ακόμη και στην ιδανική εικόνα της πελασγικής εποχής, διάκριση μεταξύ της γνήσιας επικοινωνίας με τη φύση και του ψέματος, χωρίς όμως να είναι σε θέση μέσα από την ίδια τη

πανουργίας του Οδυσσέα, καθώς πράγματι πολλές από τις πανουργίες μοιάζουν σαν ένθετες σε μια θυσία που προσφέρεται σε φυσικές θεότητες.⁷ Αυτές εξαπατώνται τόσο από τον ήρωα όσο και από τους ηλιακούς θεούς. Οι ολύμπιοι φίλοι του Οδυσσέα εκμεταλλεύονται την παραμονή του Ποσειδώνα στους Αιθίοπες, που ζουν στο περιθώριο του κόσμου και εξακολουθούν να τον τιμούν και να του προσφέρουν τεράστιες θυσίες, για να συνοδεύσουν τον προστατευόμενο τους χωρίς να κινδυνεύσει. Απάτη ενυπάρχει ακόμη και στην ίδια τη θυσία που ο Ποσειδών δέχεται με ευχαρίστηση: ο περιορισμός του άμορφου θεού της θάλασσας σε έναν ορισμένο τόπο, στην ιερή περιοχή, περιορίζει ταυτόχρονα και την εξουσία του, και για να γευθεί τα χορταστικά αιθιοπικά βόδια, είναι αναγκασμένος να μην ξεθυμάνει πάνω στον Οδυσσέα. Όλες οι ανθρώπινες πράξεις θυσίας, καθώς εκτελούνται σχεδιασμένα, εξαπατούν το θεό για τον οποίο προορίζονται: τον υπάγουν στην πρωτοκαθεδρία των ανθρώπινων σκοπών, καταλύουν την εξουσία του και η εξαπάτηση του περνάει ομαλά στην απάτη που αρκούν οι άπιστοι ιερείς εις βάρος της κοινότητας των πιστών. Η πανουργία έχει τις ρίζες της στη λατρεία. Ο ίδιος ο Οδυσσέας εμφανίζεται στο ρόλο

μυθική σκέψη να αντιτάξει στη φαινομενικότητα της μαγικής κυριαρχίας πάνω στη φύση μια αντίθετη αρχή, διότι αυτή η (φαινομενικότητα αποτελεί ακριβώς την ουσία του μύθου. «Δεν είναι πια μόνον παγανιστική πίστη, είναι ήδη παγανιστική πρόληψη όταν λόγου χάρη κατά την ενθρόνιση του ο βασιλιάς-θεός πρέπει να ορκισθεί ότι θα κάνει τον ήλιο να φωτίζει συνεχώς και τους αγρούς να γεμίζουν με καρπούς» (Klages, *ό.π.*, σελ. 1408). 7. Αυτό συμφωνεί με το γεγονός ότι στον Όμηρο δεν υπάρχουν ανθρωποθυσίες με την κυριολεκτική έννοια. Η εκπολιτιστική τάση του έπους είναι έκδηλη στην επιλογή των ιστορούμενων γεγονότων. «With one exception... both *Iliad* and *Odyssey* are completely expurgated of the abomination of Human Sacrifice». (Gilbert Murray, *The Rise of the Greek Epic*. Οξφόρδη 1911, σελ. 150.)

του θύματος και ταυτόχρονα του ιερέα. Υπολογίζοντας το κόστος της θυσίας του, την πόστα, επιτυγχάνει την άρνηση της εξουσίας στην οποία καταθέτει την πόστα. Με τέτοια παζάρια σώζει τη σημαδεμένη από το θάνατο ζωή του. Η απάτη, η πανουργία και η ορθολογικότητα δεν βρίσκονται βέβαια διόλου σε απλή αντίθεση προς τον αρχαϊκό χαρακτήρα της θυσίας. Απλώς μέσω του Οδυσσέα ανεβαίνει στο επίπεδο της αυτοσυνείδησης η απάτη ως συστατικό στοιχείο της θυσίας, πράγμα που αποτελεί ίσως τον εσώτερο λόγο για τον πλασματικό χαρακτήρα του μύθου. Πανάρχαιη πρέπει να είναι η εμπειρία ότι η συμβολική επικοινωνία με τη θεότητα μέσω της θυσίας δεν είναι πραγματική. Η αρχή της αντιπροσώπευσης που ενυπάρχει στη θυσία, εκθειαζόμενη από τους ανορθολογιστές του νεότερου συρμού, δεν πρέπει να διαχωρισθεί από τη θεοποίηση του θυσιαζομένου, την απάτη της ιερατικής εκλογίκευσης της δολοφονίας με την αποθέωση του εκλεκτού θύματος. Κάτι από αυτή την απάτη, που ανυψώνει ακριβώς το αδύνατο πρόσωπο σε φορέα της θείκης ουσίας, παρατηρείται ανέκαθεν στο εγώ, η ύπαρξη του οποίου οφείλεται στη θυσία της στιγμής υπέρ του μέλλοντος. Η ουσιαστικότητά του είναι φαινομενική όπως και η αθανασία του σφαγιασθέντος. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί λάτρευαν τον Οδυσσέα ως θεό.

Όσο θα θυσιάζονται άτομα, όσο η θυσία θα περιλαμβάνει την αντίθεση μεταξύ συλλογικότητας και ατόμου, η θυσία θα εμπεριέχει αντικειμενικά και την απάτη. Αν η πίστη στην αντιπροσώπευση μέσω της θυσίας σημαίνει τη ζωντανή ανάμνηση όχι της πρωτογενούς συνιστώσας του εαυτού, αλλά ενός στοιχείου που προέκυψε στην ιστορία της κυριαρχίας, αυτή η πίστη γίνεται ταυτόχρονα αναλήθεια σε σχέση με το διαμορφωμένο εαυτό: Ο εαυτός είναι ακριβώς ο άνθρωπος στον οποίο δεν αποδίδεται πια η μαγική δύναμη της αντιπροσώπευσης. Η συγκρότηση του εαυτού διακόπτεται ακριβώς

εκείνον τον κυμαινόμενο δεσμό με τη φύση, τον οποίο η θυσία του εαυτού ισχυρίζεται πως αποκαθιστά. Κάθε θυσία είναι μια παλινόρθωση που διαψεύδεται από την ιστορική πραγματικότητα στην οποία επιχειρείται. Η σεβάσμια πίστη στη θυσία όμως είναι ίσως ήδη ένα σχήμα στο οποίο έχουν εθισθεί οι υποταγμένοι προκειμένου να επαναλαμβάνουν στον εαυτό τους την αδικία που τους προξενήθηκε, για να μπορούν έτσι να την αντέχουν. Μέσω της αντιπροσωπευτικής ανταπόδοσης δεν σώζεται η άμεση, πλην όμως διακεκομμένη επικοινωνία, την οποία σύμφωνα με τους σύγχρονους μυθολόγους αποκαθιστά η θυσία, διότι απεναντίας ο θεσμός της θυσίας είναι ο ίδιος σημάδι μιας ιστορικής καταστροφής, μια πράξη βίας που άνθρωποι και φύση υφίστανται εξίσου. Η παύρα δεν είναι παρά η υποκειμενική ανάπτυξη αυτής της αντικειμενικής αναλήθειας της θυσίας, ο διάδοχος της. Ίσως εκείνη η αναλήθεια δεν ήταν πάντοτε μόνον αναλήθεια. Σε ένα στάδιο⁸ της προϊστορικής εποχής οι θυσίες μπορεί να περιείχαν ένα είδος αιματηρής ορθολογικότητας, η οποία βέβαια ακόμη και τότε δύσκολα θα μπορούσε να διαχωρισθεί από την απληστία του προνομίου. Η επικρατούσα σήμερα θεωρία της θυσίας τη συσχετίζει με την ιδέα του συλλογικού σώματος, της ιδιαίτερης φυλής, στην οποία υποτίθεται ότι επιστρέφει το χυμένο αίμα του μέλους της φυλής ως δύναμη. Ενώ

8. Πιθανότατα ό,τι στο αρχαιότερο. «Το έθιμο της ανθρωποθυσίας... είναι πολύ πιο διαδεδομένο ανάμεσα στους βαρβάρους και τους ημιπολιτισμένους λαούς παρά στους γνήσιους άγριους, και στα χαμηλότερα στάδια ανάπτυξης του πολιτισμού είναι ουσιαστικά άγνωστο. Έχει παρατηρηθεί ότι σε μερικούς λαούς με την πάροδο του χρόνου έλαβε μεγαλύτερες διαστάσεις», όπως στα νησιά της Κοινωνίας, στην Πολυνησία, στην Ινδία, στους Αζτέκους. Σχετικά με τους Αφρικανούς ο Winwood Reade λέει: «Όσο πιο ισχυρό το έθνος, τόσο πιο σημαντικές οι θυσίες». (Eduard Westermarck, *Ursprung und Entwicklung der Moralbegriffe*. Λειψία 1913, τόμ. Ι, σελ. 363.)

ο τοτεμισμός ήδη στην εποχή του ήταν ιδεολογία,* χαρακτηρίζει εντούτοις μια πραγματική τάξη πραγμάτων, στην οποία ο κυρίαρχος Λόγος είχε ανάγκη από θυσίες. Πρόκειται για συνθήκες αρχαϊκής έλλειψης, στις οποίες δεν είναι εύκολο να γίνει διάκριση μεταξύ ανθρωποθυσιών και κανιβαλισμού. Η αριθμητικά αυξημένη συλλογικότητα δεν μπορεί συχνά να διατηρηθεί στη ζωή παρά μόνο τρώγοντας ανθρώπινη σάρκα η ευχαρίστηση μερικών λαών ή κοινωνικών ομάδων ήταν ίσως συνδεδεμένη με τον κανιβαλισμό με έναν τρόπο τον οποίο σήμερα μαρτυρεί μόνον η αποστροφή που προκαλεί η ανθρώπινη σάρκα. Έθιμα μεταγενέστερων εποχών όπως αυτό του *ver sacrum*,** όπου σε περιόδους λιμού μια ολόκληρη γενιά νέων αναγκάζεται με τη βοήθεια τελετών να αποδημήσει, διαφυλάσσουν αρκετά ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά μιας τέτοιας βαρβαρικής και μεταρσιωμένης ορθολογικότητας. Αυτή πρέπει να έχει αποκαλυφθεί ως αυταπάτη πολύ πριν από τη διαμόρφωση των μυθικών λαϊκών θρησκειών: καθώς το συστηματικό κυνήγι απέφερε αρκετά θηράματα στη φυλή, ώστε να περιττεύει η ανθρωποφαγία μεταξύ των μελών, οι πονηρέμενοι κυνηγοί και παγιδευτές πρέπει να ήταν πλέον δύσπιστοι απέναντι στην εντολή των ιατρομάγων πως τα μέλη πρέπει να προσφέρονται για φάγωμα.⁹ Οι μαγικές συλλογικές ερμηνείες της θυσίας που δεν παραδέχονται διόλου την ορθολογικότητα της συνιστούν την εκλογίκευση της: η ευθύγραμμα πεφωτισμένη εκδοχή όμως, πως αυτό που

"Όχι απλώς σύνολο (ουδέτερων) ιδεών, αλλά η ψευδής συνείδηση που κατ' ανάγκην έχει μια κοινωνία για τον εαυτό της προκειμένου να δικαιολογήσει την κυριαρχία.

**Ιερή άνοιξη. *Sacrum* σημαίνει επίσης καταραμένο.

9. Σε κανιβαλιστικούς λαούς όπως σε εκείνους της Δυτικής Αφρικής δεν επιτρεπόταν «ούτε στις γυναίκες ούτε στους νέους... να γευθούν αυτό το εκλεκτό έδεσμα» (Westermarck, ό.π., Λειψία 1909, τόμ. II, σελ. 459).

σήμερα είναι ιδεολογία μπορεί κάποτε να ήταν η αλήθεια, είναι πολύ απλοϊκή:¹⁰ οι πιο πρόσφατες ιδεολογίες δεν είναι παρά επανεκδόσεις των πιο αρχαίων ανατρέχουν τόσο πιο

10. Ο Βιλαμόβιτς ορίζει το νοῦ σε «οξεία αντίθεση» προς τον λόγο (*Der GlaubederHellenen*, Βερολίνο 1931, τόμ. Ι, σελ. 41 κ.ε.). Γι' αυτόν ο μῦθος είναι «μια ιστορία που διηγείται κανείς», ένα παραμῦθι για παιδιά, κάτι αναληθές, ἢ, χωρίς να αντιδιαστέλλεται προς αυτά, ἡ μη αποδείξιμη ανώτερη αλήθεια ὅπως στον Πλάτωνα. Ἐνῶ ὁ Βιλαμόβιτς ἔχει συνείδηση του ψευδούς χαρακτήρα των μῦθων, τους εξισώνει με τὴν ποίηση. Με ἄλλα λόγια; τους αναζητῆί πρώτα στη δηλωτική γλώσσα, ὅπου μεταξύ του δηλώνειν και του εννοεῖν ἔχει ἐπέλθει μια αντικειμενική αντίφαση, τὴν ὁποία ἡ ποίηση ἐπιδιώκει να λύσει: «Μῦθος εἶναι πρώτα ὁ προφορικός λόγος που τὸ περιεχόμενο του δεν τὸ ἀφορᾷ ἡ λέξη» (ὁ.π.). Καθώς υποστασιοποιεῖ αὐτὴ τὴν ὁμίμη ἔννοια του μῦθου, ἡ ὁποία ἤδη προϋποθέτει τὸν Λόγο ὡς ρητὸ ἀντίθετο τῆς, φθάνει -ασκόντας μια ὑπόρρητη πολεμική κατὰ του Μπαχόφεν, τὸν ὁποῖο ἐρωνεύεται ὡς φαινόμενο του συρμού, χωρίς ὁμως να ἀναφέρει τὸ ὄνομα του- σε ἕναν σαφῆ διαχωρισμὸ μεταξύ τῆς μυθολογίας και τῆς θρησκείας (ὁ.π., σελ. 5), σύμφωνα με τὸν ὁποῖο ὁ μῦθος δεν ἀντιπροσωπεύει τὸ παλαιότερο στάδιο, ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ νεότερο: «Ἀποπειρώμαι να παρακολουθήσω... τὸ γίνεσθαι, τὴς μετεξελίξεις και τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν πίστη στο μῦθο» (ὁ.π., σελ. 1). Ἡ ἀμετανόητα τμηματοκεντρικὴ ἔπαρση του ἐλληνιστῆ δεν του ἐπιτρέπει να κατανοήσῃ τὴ διαλεκτικὴ του μῦθου, τῆς θρησκείας και του διαφωτισμοῦ: «Δεν καταλαβαίνω τὴς γλώσσες ἀπὸ τὴς ὁποῖες εἶναι παρμένες οἱ προσφιλεῖς σήμερα λέξεις *ταμπόν* και *τοτέμ*, *μάνα* και *ορέντα*, θεωρῶ ὁμως ὅτι εἶναι ἐπιτρεπτό να προσανατολιζομαι προς τὸς Ἕλληνες και ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐλληνικά πράγματα να σκέφτομαι ἐλληνικά» (ὁ.π., σελ. 10). Ἐτσι ὁμως παραμένει ἀκαθόριστο πῶς μπορεῖ με αὐτά, δηλαδή με τὴν ἀδιαμεσολάβητη γνώμη ὅτι «στον ἀρχαιότατο ἐλληνισμό βρισκόταν ὁ πυρήνας τῆς πλατωνικῆς θεότητας», να συμβιβασθεῖ ἡ ιστορικὴ ἀποψη που διατύπωσε ὁ Κίρχοφ και υιοθέτησε ὁ Βιλαμόβιτς, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ μυθικῆς συναντήσεις του *Νόστου* ἀποτελοῦν τὸν ἀρχαιότατο πυρήνα τῆς *Οδύσσειας*, ὅπως βέβαια και ἡ κεντρικὴ ἔννοια του μῦθου στον Βιλαμόβιτς δεν καθορίζεται ἐπαρκῶς ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἀποψη. Και ὁμως ἡ ἀντίσταση του κατὰ του ἀνθρωθολογισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐκθειάζει τὸ μῦθο, και ἡ ἐμμονή του στην ἀναλήθεια των μῦθων προδίδουν βαθιὰ κατανόηση. Ἡ ἀποστροφή του για τὴν πρωτόγονη σκέψη και τὴν προϊστορία ἀναδεικνύει

πίσω από τις προηγούμενες γνωστές, όσο η ανάπτυξη της ταξικής κοινωνίας διαψεύδει τις πιο πριν καθαγιασμένες ιδεολογίες. Η πολυμημονευμένη ανορθολογικότητα της θυσίας δεν είναι τίποτε άλλο παρά η έκφραση του γεγονότος ότι η πρακτική της θυσίας διαρκεί περισσότερο από την ήδη αναληθή, δηλαδή μερική* ορθολογική αναγκαιότητα της. Αυτό το χάσμα μεταξύ ορθολογικότητας και ανορθολογικότητας της θυσίας χρησιμοποιεί η πανουργία ως λαβή. Κάθε απομυθοποίηση έχει τη μορφή της αναπότρεπτης εμπειρίας ότι οι θυσίες είναι μάταιες και περιττές.

Αν η αρχή της θυσίας λόγω της ανορθολογικότητάς της αποδεικνύεται εφήμερη, εξακολουθεί εντούτοις να υφίσταται χάρη στην ορθολογικότητα της. Η τελευταία έχει μετασηματισθεί, δεν εξαφανίσθηκε. Ο εαυτός περισώζεται αμυνόμενος κατά της διάλυσης και της μετατροπής του σε τυφλή φύση, τις θεμιτές αξιώσεις της οποίας προβάλλει συνεχώς η θυσία. Μένει όμως δεσμευμένος μέσα στο πλαίσιο του φυσικού, ως ζωντανό που θέλει να επικρατήσει έναντι ζωντανού. Η αντικατάσταση της θυσίας από την αυτοσυντηρητική ορθολογικότητα είναι ανταλλαγή όσο και η θυσία προηγούμενος. Ο ταυτόσημος διαρκής εαυτός, που αναδύεται μέσα από το ξεπέραςμα της θυσίας, είναι και πάλι αμέσως ένα σκληρό σαν πέτρα, αустηρότατα τηρούμενο τελετουργικό

ακόμη ευκρινέστερα την ένταση που υπήρχε πάντοτε ανάμεσα στην απατηλή λέξη και την αλήθεια. Αυτό που κατά τον Βιλαμόβιτς βαραίνει τους μεταγενέστερους μύθους, η αυθαιρεσία της εφεύρεσης, πρέπει να εμπεριεχόταν ήδη και στους αρχαιότατους, αφού το *ψευδός* ήταν χαρακτηριστικό των θυσιών. Αυτό το *ψευδός* συγγενεύει ειδικά με εκείνη την πλατωνική θεότητα την οποία ο Βιλαμόβιτς τοποθετεί πολύ παλαιότερα, στην εποχή του αρχαϊκού ελληνισμού.

*Το μερικό (*partikular*) αναφέρεται μόνο σε ένα μέρος του κοινωνικού όλου, δηλαδή εκφράζει τα συμφέροντα μιας κοινωνικής ομάδας σε αντίθεση προς το σύνολο.

θυσίας, το οποίο ο άνθρωπος τελεί στον εαυτό του, καθώς αντιτάσσει τη συνείδηση του στο πλαίσιο του φυσικού. Αληθές στον περίφημο μύθο της βόρειας μυθολογίας, σύμφωνα με τον οποίο ο θεός Οντίν κρεμάστηκε στο δέντρο θυσιαζόμενος έτσι υπέρ του εαυτού του, καθώς και στη θέση του Κλάγκες είναι ότι κάθε θυσία γίνεται από το θεό προς το θεό, όπως παρουσιάζεται και στη μονοθεϊστική μεταμπίηση του μύθου, τη χριστολογία." Αλλά το στρώμα της μυθολογίας στο οποίο ο εαυτός εμφανίζεται ως θυσία προς τον εαυτό του δεν εκφράζει τόσο την αρχική αντίληψη της λαϊκής θρησκείας όσο κυρίως την ενσωμάτωση του μύθου στον πολιτισμό. Στην ταξική ιστορία η εχθρότητα του εαυτού προς τη θυσία περιέκλειε μια θυσία του εαυτού, διότι πληρωνόταν με τη μη παραδοχή της φύσης μέσα στον άνθρωπο στο όνομα της κυριαρχίας πάνω στην εξωανθρώπινη φύση και πάνω σε άλλους ανθρώπους. Αυτή ακριβώς η μη παραδοχή, ο πυρήνας όλης της εκπολιτιστικής ορθολογικότητας, είναι το κύτταρο της μυθικής ανορθολογικότητας, η οποία εξακολουθεί να υπεραναπτύσσεται: με τη μη παραδοχή της φύσης μέσα στον άνθρωπο συσκοτίζεται και γίνεται αδιαφανής ο τελικός σκοπός όχι μόνο της υποδούλωσης της εξωτερικής φύσης, αλλά και της ίδιας της ζωής. Τη στιγμή που ο άνθρωπος αποκλείει τη συνείδηση του εαυτού του ως φύσης, η αξία όλων των σκοπών για τους οποίους παραμένει στη ζωή, η κοινωνική πρόοδος, η ανάπτυξη όλων των υλικών και πνευματικών δυνάμεων, ακόμη και η ίδια η συνείδηση, εκμηδενίζεται, και η ενθρόνιση του μέσου ως σκοπού, η οποία στον όψιμο καπιταλισμό παίρνει το χαρακτήρα της έκδηλης παράνοιας, είναι αντιληπτή ήδη

11. Το έργο του Werner Hagemann *Dergerettete Christus* (Πότσταμ 1928) στηρίζεται κυρίως στην αντίληψη του χριστιανισμού ως παγανιστικής θρησκείας της θυσίας.

στην προϊστορία της υποκειμενικότητας. Η κυριαρχία του ανθρώπου πάνω στον εαυτό του, η οποία θεμελιώνει τον εαυτό του, είναι δυνητικά πάντοτε εξόντωση του υποκειμένου, στο όνομα του οποίου ασκείται, διότι η κυριαρχούμενη, καταπιεζόμενη και μέσω της αυτοσυντήρησης διαλυόμενη υπόσταση δεν είναι παρά η ζωντανή ύπαρξη, ως συνάρτηση της οποίας αποκλειστικά ορίζονται οι λειτουργίες της αυτοσυντήρησης, δηλαδή ακριβώς αυτό που πρόκειται να συντηρηθεί. Ο παραλογισμός του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, του οποίου η τεχνική ικανοποίηση των αναγκών με την ανακειμενοποιημένη, από την κυριαρχία καθορισμένη μορφή της καθιστά αδύνατη την ικανοποίηση των αναγκών και τείνει προς την εξόντωση των ανθρώπων - αυτός ο παραλογισμός είχε αναπτυχθεί ήδη ως αρχέτυπο με τη μορφή του ήρωα που απαλλάσσεται από τη θυσία αυτοθυσιαζόμενος. Η ιστορία του πολιτισμού είναι ιστορία της εσωστρέφειας της θυσίας. Με άλλα λόγια: η ιστορία της παραίτησης. Κάθε παραιτούμενος δίνει από τη ζωή του περισσότερα από όσα του ανταποδίδονται, περισσότερα από τη ζωή που υπερασπίζεται. Αυτή εκτυλίσσεται μέσα στο πλέγμα της ψευδούς κοινωνίας. Σε τούτη ο καθένας είναι περιττός και εξαπατάται. Η κοινωνική κακοδαιμονία είναι ότι όποιος θα ήθελε να αποφύγει την οικουμενική, άνιση και άδικη ανταλλαγή, να μην παραιτηθεί, να αδράξει κατευθείαν το ακέραιο όλον, αυτός θα τα έχανε τότε όλα, ακόμη και το πενιχρό υπόλοιπο που του παρέχει η αυτοσυντήρηση. Απαιτούνται όλες οι περιττές θυσίες: εναντίον της θυσίας. Θύμα είναι και ο Οδυσσεύς, ο εαυτός που συνεχώς επιβάλλει αυτοκυριαρχία¹² και αφήνει να του ξεφεύγει η ζωή, την οποία σώζει και μόνον ως περιπλάνηση

12. Λόγου χάρη όταν εγκαταλείπει την ιδέα να σκοτώσει αμέσως τον Πολύφημο (ι 302)· όταν ανέχεται την κακοποίηση από τη μεριά του Αντίνοου γιο.

θυμάται πια. Και όμως θυσιάζεται ταυτόχρονα για την κατάργηση της θυσίας. Η αρχοντική του παραίτηση, ως αγώνας με το μύθο, αντιπροσωπεύει μια κοινωνία που δεν χρειάζεται πια την παραίτηση και την κυριαρχία: αυτεξούσια, όχι για να εξουσιάζει τον εαυτό της και άλλους, αλλά για τη συμφιλίωση.

Ο μετασχηματισμός της θυσίας σε υποκειμενικότητα συντελείται υπό την επιρροή εκείνης της πανουργίας που ήταν πάντοτε μέ'ρος της θυσίας. Στην αναλήθεια της πανουργίας η ενυπάρχουσα στη θυσία απάτη γίνεται συστατικό στοιχείο του χαρακτήρα, ακρωτηριασμός του ίδιου του «πονά μην προδοθεί (ρ 460 κ.ε.). Βλέ'πε ακόμη το επεισόδιο με τους ανέμους (κ 50 κ.ε.) και την προφητεία του Τειρεσία στην πρώτη Νέκυια (λ 105 κ.ε.), συμφωνά με την οποία ο γυρισμός εξαρτάται από την τιθάσευση της καρδιάς. Βέβαια η συγκράτηση του Οδυσσέα δεν έχει ακόμη το χαρακτήρα της οριστικής παραίτησης, αλλά σημαίνει απλώς μια αναβολή: τις πράξεις εκδίκησης που απαγορεύει στον εαυτό του τις εκτελεί συνήθως αργότερα ακόμη πιο συστηματικά: ο πολύπαθος είναι υπομονετικός. Στη συμπεριφορά του είναι ακόμη σχετικά φανερό, σαν ένα είδος φυσικού σκοπού, αυτό που αργότερα κρύβεται μέσα στην ολική, επιτακτική παραίτηση, για να αποκτήσει έτσι την ακαταμάχητη δριμύτητα που χαρακτηρίζει την υποδούλωση όλων των φυσικών πραγμάτων. Τοποθετημένη στο υποκείμενο, χειραφετημένη από το περιεχόμενο που της είχε υπαγορεύσει ο μύθος, αυτή η υποδούλωση της φύσης γίνεται «αντικειμενική», αυτοτελής σαν ένα υλικό αντικείμενο απέναντι σε κάθε ιδιαίτερο σκοπό του ανθρώπου, γίνεται ορθολογικός νόμος. Ήδη στην υπομονή του Οδυσσέα, καθαρά μετά το φόνο των μνηστήρων, η εκδίκηση παίρνει τα χαρακτηριστικά της νομικής διαδικασίας: ακριβώς η τελική εκπλήρωση του μυθικού πόθου γίνεται αντικειμενικό όργανο της κυριαρχίας. Δίκαιο είναι η παραιτούμενη εκδίκηση. Καθώς όμως αυτή η δικαστική υπομονή αναπτύσσεται πάνω σε κάτι που βρίσκεται έξω από την ίδια, πάνω στη λαχτάρα για την πατρίδα, αποκτά τα χαρακτηριστικά της ανθρωπιάς, σχεδόν της εμπιστοσύνης, τα οποία παραπέμπουν πέρα από την εκάστοτε αναβαλλόμενη εκδίκηση. Στην ανεπτυγμένη αστική κοινωνία αργότερα καταργούνται και τα δύο: μαζί με την ιδέα της εκδίκησης γίνεται και η νοσταλγία ταμπού, και αυτό ακριβώς είναι η ενθρόνιση της εκδίκησης, που διαμεσολαβείται ως αυτοεκδίκηση του εαυτού.

λύπαθου πανούργου», η φυσιογνωμία του οποίου έχει χαραχθεί από τα πλήγματα που έδωσε στον εαυτό του για το σκοπό της αυτοσυντήρησης. Αυτό εκφράζει τη σχέση μεταξύ του πνεύματος και της σωματικής δύναμης. Ο φορέας του πνεύματος, ο προστάζων, όπως παρουσιάζεται σχεδόν πάντοτε ο πανούργος Οδυσσέας, είναι, παρ' όλες τις εξιστορήσεις των άθλων του, τουλάχιστον σωματικά πιο αδύναμος από τις δυνάμεις της προϊστορίας με τις οποίες πρέπει να αγωνίζεται για τη ζωή του. Τα επεισόδια με τα οποία εξυμνείται η απλή σωματική δύναμη του περιπλανώμενου, η ευνοημένη από τους μνηστήρες πυγμαχική αναμέτρηση με τον επαίτη Ίρο και το τάνυσμα του τόξου, είναι αθλητικής φύσης. Αυτοσυντήρηση και σωματική δύναμη είναι διαχωρισμένες: οι αθλητικές ικανότητες του Οδυσσέα είναι όπως αυτές του gentleman, ο οποίος απαλλαγμένος από υλικές φροντίδες μπορεί να προπονείται ως αυτοκυρίαρχος άρχοντας. Η αποστασιοποιημένη από την αυτοσυντήρηση δύναμη είναι αυτή ακριβώς που ωφελεί την αυτοσυντήρηση: στον αγώνα με τον αδύναμο, λαίμαργο και απειθάρχητο ζητιάνο ή με εκείνους που τεμπελιάζουν ανέμελοι ο Οδυσσέας προξενεί στους καθυστερημένους συμβολικά ακόμα μια φορά αυτό που τους έκανε η οργανωμένη τάξη των τιμαριούχων ανέκαθεν στην πραγματικότητα, και επιβεβαιώνεται ως ευγενής. Όπου όμως συναπαντά πρωτογενείς δυνάμεις, που δεν είναι ούτε εξημερωμένες ούτε αποχαυνωμένες, δυσκολεύεται περισσότερο. Σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να αντιπαραβληθεί σώμα με σώμα με τις ίδιες τις μυθικές δυνάμεις που συνεχίζουν την εξωτική ζωή τους. Είναι αναγκασμένος να αναγνωρίσει ως δεδομένες τις τελετουργίες των θυσιών που συνεχώς συναντά: δεν μπορεί να τις παραβιάσει. Αντ' αυτού τις δέχεται τυπικά ως προϋπόθεση των δικών του λογικών αποφάσεων. Αυτές εκτελούνται τρόπον τινά μέσα στο πλαίσιο της

προϊστορικής ετυμολογίας, στην οποία βασίζεται η κατάσταση της θυσίας. Το γεγονός ότι η ίδια η παλαιά θυσία έγινε στο μεταξύ ανορθολογική παρουσιάζεται στην εξυπνάδα του πιο αδύναμου ως βλακεία της τελετουργίας. Η τελετουργική θυσία παραμένει αποδεκτή, το γράμμα της τηρείται αυστηρά. Όμως η ανόητη πια ετυμολογία αναιρείται, εφόσον οι ίδιες της οι διατάξεις της αφήνουν ολοένα μεγαλύτερα περιθώρια για παρεκκλίσεις. Ακριβώς το πνεύμα που υποδουλώνει τη φύση αξιώνει συνεχώς να αναγνωρισθεί η υπεροχή της φύσης στον ανταγωνισμό. Όλος ο αστικός διαφωτισμός συμμερίζεται το αίτημα για νηφαλιότητα, ρεαλισμό, σωστή εκτίμηση του συσχετισμού των δυνάμεων. Δεν επιτρέπεται να σκέφτεται κανείς με βάση τις επιθυμίες του. Αυτό βέβαια συμβαίνει επειδή κάθε εξουσία στην ταξική κοινωνία είναι συνδεδεμένη με τη βασανιστική συνείδηση της δικής της αδυναμίας απέναντι στη σωματική φύση και τους κοινωνικούς διαδόχους της, τους πολλούς. Μόνον ο συνειδητός χειρισμός της προσαρμογής στη φύση εξασφαλίζει στους σωματικά πιο αδύνατους τον έλεγχο πάνω στη φύση. Ο ορθός λόγος, ο οποίος εκτοπίζει τη μίμηση (Mimesis), δεν είναι απλώς το αντίθετο της. Είναι ο ίδιος μίμηση: ως εξομοίωση προς το νεκρό. Το υποκειμενικό πνεύμα, το οποίο διαλύει την εμφύχωση της φύσης, εξουσιάζει την άησχη μόνο μιμούμενο την ακαμψία της και διαλύοντας τον εαυτό του, αφού τον θεωρεί προϊόν ανιμισμού. Η μίμηση μπαίνει στην υπηρεσία της κυριαρχίας, καθώς ακόμη και ο άνθρωπος ενώπιον του ανθρώπου γίνεται φαινόμενο ανθρωπομορφισμού. Το σχήμα της πανουργίας του Οδυσσέα είναι η υποδούλωση της φύσης μέσω μιας τέτοιας εξομοίωσης. Στην εκτίμηση του συσχετισμού των δυνάμεων, κατά την οποία εκ των προτέρων κρίνει ότι η επιβίωση του τρόπον τινά εξαρτάται από την παραδοχή της ήττας του, δυνητικά από το θάνατο, βρίσκεται εν σπέρμα-

τι ήδη η αρχή της αστικής αντιαυταπάτης, το εξωτερικό σχήμα της εσωτερίκευσης της θυσίας, της παραίτησης. Ο πανούργος επιβιώνει μόνο με τίμημα το δικό του όνειρο, που το πληρώνει απομαγικοποιώντας τον εαυτό του όπως και τις εξωτερικές δυνάμεις. Αυτός λοιπόν δεν μπορεί να έχει ποτέ το ακέραιο, πρέπει πάντοτε να περιμένει, να έχει υπομονή, να παραιτείται, δεν επιτρέπεται να γευθείτο λωτό ούτε τα βόδια του ιερού Υπερίωνα, και όταν περνάει τα στενά, πρέπει να συνυπολογίζει την απώλεια των συντρόφων που η Σκύλλα αρπάζει από το πλοίο. Διέρχεται με ελιγμούς, αυτή είναι η επιβίωση του, και όλη η φήμη που εξασφαλίζει ο ίδιος και του εξασφαλίζουν οι άλλοι επιβεβαιώνει απλώς ότι ο τιμητικός τίτλος του ήρωα κερδίζεται μόνο με την ταπείνωση του πόθου για την πλήρη, γενική και αδιαίρετη ευτυχία.

Το τυπικό σχήμα της πανουργίας του Οδυσσέα: το αποχωρισμένο, εργαλειακό πνεύμα, καθώς παραιτείται και προσκολλάται στη φύση, της δίνει όσα της ανήκουν και έτσι ακριβώς την εξαπατά. Τα μυθικά τέρατα, στην επικράτεια των οποίων εισέρχεται, αντιπροσωπεύουν όλα τρόπον τινά απολιθωμένα συμβόλαια, νόμιμες απαιτήσεις της προϊστορικής εποχής. Έτσι η παλαιότερη λαϊκή θρησκεία παρουσιάζεται κατά την εποχή της ανεπτυγμένης πατριαρχίας μέσα από τα σκόρπια λείψανα της: κάτω από τον ολύμπιο ουρανό αυτά έχουν γίνει φηγούρες της αφηρημένης μοίρας, της απομακρυσμένης από οποιοδήποτε νόημα αναγκαιότητας. Το γεγονός ότι θα ήταν αδύνατο να επιλεγεί λόγου χάρη άλλη διαδρομή από εκείνη μεταξύ Σκύλλας και Χάρυβδης μπορεί κανείς να το αντιληφθεί ορθολογιστικά ως μυθοποιητική μετάπλαση των πιο ισχυρών θαλάσσιων ρευμάτων έναντι των μικρών αρχαϊκών πλοίων. Αλλά σε αυτή τη μυθικά αντικειμενοποιητική μεταφορά η φυσική σχέση δύναμης και αδυναμίας έχει πάρει ήδη το χαρακτήρα μιας νομικής σχέσης. Η

Σκύλλα και η Χάρυβδη εγείρουν απαιτήσεις πάνω σε ό,τι πέφτει στα χέρια τους, όπως η Κίρκη θεωρεί δικαίωμα της να μεταμορφώνει τους μη άτρωτους ή ο Πολύφημος να καταβροχθίζει τους φιλοξενούμενους. Κάθε μυθική φιγούρα είναι ταγμένη να πράττει διαρκώς το ίδιο⁷ συνίσταται στην επανάληψη: μια αποτυχία της θα σήμαινε το τέλος της. Όλες φέρουν τα χαρακτηριστικά αυτού που στους κολαστήριους μύθους του Κάτω Κόσμου, όπως του Ταντάλου, του Σίσυφου, των Δαναΐδων, θεμελιώνεται με αποφάσεις της ολύμπιας δικαιοσύνης. Είναι φιγούρες καταναγκασμού: οι φρικαλεότητες που διαπράττουν είναι η κατάρα που τις βαραίνει. Το μυθικό αναπόφευκτο ορίζεται ως η ισοδυναμία μεταξύ αυτής της κατάρας, της εγκληματικής πράξης που την εξιλεώνει και της ενοχής που προκύπτει από αυτή και που αναπαράγει την κατάρα. Όλο το δίκαιο στην ώστώρα ιστορία φέρει τα ίχνη αυτού του σχήματος. Στο μύθο κάθε σταθμός του κύκλου εξοφλεί την οφειλή του προηγούμενου και έτσι συντελεί στην εδραίωση του πλέγματος ενοχής ως νόμου.* Σε αυτό ο Οδυσσέας αντιστέκεται. Ο εαυτός αντιπροσωπεύει την ορθολογική καθολικότητα σε αντίθεση προς το αναπόφευκτο του πεπρωμένου. Καθώς όμως ο Οδυσσέας βρίσκει την καθολικότητα περιπλεγμένη με το αναπόφευκτο, η ορθολογικότητα του παίρνει κατ' ανάγκη μια περιοριστική μορφή, εκείνη της εξαίρεσης. Πρέπει να ξεφύγει από τις νομικές σχέσεις που τον περικυκλώνουν και τον απειλούν και που ως ένα βαθμό είναι εγχαραγμένες σε κάθε μυθική φιγούρα. Ανταποκρίνεται στη νομική διάταξη έτσι ώστε αυτή να χάνει την εξουσία πάνω του, καθώς της αναγνωρίζει αυτή την εξουσία. Είναι

♦Χαρακτηριστική φιγούρα ενός τέτοιου πλέγματος ενοχής είναι ο Ορέστης, που δολοφονεί τη μητέρα του, η οποία δολοφόνησε τον Αγαμέμνονα. Η ενοχή (και η συνενοχή) εξιλεώνεται με νέα ενοχή κ.ο.κ.

αδύνατο να ακούσει τις Σειρήνες και να μην πέσει θύμα τους: δεν γίνεται να τις αφηγήσει πεισματικά. Πείσμα και τύφλωση είναι ένα και το αυτό, και όποιος εναντιώνεται σε αυτές με πείσμα παραδίδεται έτσι ακριβώς στο μύθο απέναντι στον οποίο λαμβάνει θέση. Πανουργία όμως είναι το πείσμα που πήρε ορθολογική μορφή. Ο Οδυσσέας δεν προσπαθεί να χαράξει διαφορετική πορεία ώστε να μην περάσει μπροστά από τις Σειρήνες. Ούτε αποτολμά λόγου χάρη να στηριχθεί στην υπεροχή των γνώσεων του και να ακούσει ελεύθερα τους θηλυκούς πειρασμούς νομίζοντας ότι η ελευθερία του είναι επαρκής προστασία. Μαζεύει τα φτερά του, το πλοίο ακολουθεί την προκαθορισμένη μοιραία πορεία του, και συνειδητοποιεί ότι, όσο και αν αποστασιοποιείται συνειδητά από τη φύση, ως ακροατής παραμένει εξαρτημένος από αυτή. Τηρεί το συμβόλαιο της υποταγής του και σπαρταράει δεμένος στο κατάρτι για να πέσει στην αγκαλιά των φθοροποιών θηλυκών. Έχει ανακαλύψει όμως ένα κενό στο συμβόλαιο, μέσα από το οποίο κατά την εκπλήρωση των όρων μπορεί να γλιστρήσει. Το πανάρχαιο συμβόλαιο δεν προσδιορίζει αν ο παραπλέων πρέπει να ακούει το τραγούδι άδετος ή αν μπορεί να το ακούει δεμένος. Το δέσιμο ανήκει σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, όταν οι αιχμάλωτοι δεν σκοτώνονται πια επιτόπου. Ο Οδυσσέας αναγνωρίζει την αρχαϊκή ανωτερότητα του τραγουδιού, καθώς ο ίδιος, από τεχνική άποψη φωτισμένος, βάζει να τον δέσουν. Τεντώνει τα αυτιά του προς το τραγούδι της απόλαυσης και ματαιώνει την ίδια καθώς και το θάνατο. Ο δεμένος ακροατής θέλει να πάει στις Σειρήνες όσο και οποιοσδήποτε άλλος. Έλαβε όμως τα μέτρα του, ώστε υποκύπτοντας στη γοητεία τους να μην υποκύψει στις ίδιες. Παρ' όλη τη σφοδρότητα του πόθου του, η οποία καθρεφτίζει τη δύναμη των ίδιων των ημιθεαϊκών, δεν μπορεί να πάει κοντά τους, διότι οι κωπηλατούντες σύντροφοι, που τα αυτιά τους

είναι βουλωμένα με κερί, δεν ακούνε ούτε το τραγούδι των Σειρήνων ούτε την απεγνωσμένη κραυγή του αρχηγού. Οι Σειρήνες έχουν την αξία τους, η οποία όμως στην αστική προϊστορία έχει ήδη εξουδετερωθεί παίρνοντας τη μορφή της λαχτάρας εκείνου που την προσπερνάει. Το έπος δεν λέει τι συνέβη με τις Σειρήνες αφότου το πλοίο εξαφανίστηκε στον ορίζοντα. Στην τραγωδία όμως θα έπρεπε να έχει έλθει η ώρα τους, όπως είχε έλθει και η ώρα της Σφίγγας, όταν ο Οιδίπους έλυσε το αίνιγμα εκπληρώνοντας την εντολή της και έτσι ανατρέποντας τη. Διότι το δίκαιο των μυθικών μορφών, ως δίκαιο του ισχυρότερου, ζει μόνον από το ανεκπλήρωτο του όρου που θέτουν. Αν αυτός ικανοποιηθεί, τότε οι μύθοι χάνονται ως τον τελευταίο τους διάδοχο. Μετά την ευτυχώς-ατυχή συνάντηση του Οδυσσέα με τις Σειρήνες όλα τα τραγούδια είναι άρρωστα και ολόκληρη η δυτική μουσική μοχθεί για να απαλλαγεί από το παράλογο του τραγουδιού μέσα στον πολιτισμό, από το οποίο όμως ταυτόχρονα πηγάζει και η κινητήρια δύναμη όλης της έντεχνης μουσικής.

Με τη διάλυση του συμβολαίου μέσα από την κατά γράμμα τήρηση του μεταβάλλεται η ιστορική θέση της γλώσσας, που τώρα αρχίζει να περνάει στη δήλωση. Η θυμική μοίρα, το πεπρωμένο, ήταν ταυτόσημο με τον ομιλούμενο λόγο. Ο κύκλος των παραστάσεων, μέσα στον οποίο εντάσσονταν οι ετυμολογίες της μοίρας που οι μυθικές μορφές εκτελούσαν απαρέγκλιτα, δεν γνωρίζει ακόμη τη διαφορά μεταξύ της λέξης και του δηλωνόμενου αντικειμένου. Η λέξη οφείλει να έχει άμεση εξουσία πάνω στο πράγμα, έκφραση και πρόθεση είναι συγκοινωνούντα δοχεία. Η πανουργία όμως συνίσταται στην εκμετάλλευση της διαφοράς. Πιάνεται κανείς από τη λέξη για ν' αλλάξει το πράγμα. Έτσι αναδύεται η συνείδηση της ενδιάθετης πρόθεσης. Στην αμηχανία του ο Οδυσσέας συνειδητοποιεί το δυϊσμό, καθώς αντιλαμβάνεται ότι η ίδια λέξη μπορεί

να σημαίνει διαφορετικά πράγματα. Επειδή υπό το όνομα Ουδείς μπορεί να υποτεθεί τόσο ο ήρωας όσο και ο Κανένας, εκείνος είναι σε θέση να λύσει τα μάγια του ονόματος. Οι αμετάβλητες λέξεις παραμένουν τύποι που χαρακτηρίζουν το αδυσώπητο πλέγμα φυσικών συναρτήσεων. Ήδη στη μαγεία η ακαμψία των λέξεων όφειλε να αντικρίσει πρόσωπο με πρόσωπο την ακαμψία της μοίρας, που εκείνη ταυτόχρονα καθρέφτιζε. Εδώ εμπεριεχόταν ήδη η αντίθεση μεταξύ της λέξης και εκείνου προς το οποίο αυτή εξομοιώνόταν. Στην ομηρική βαθμίδα ανάπτυξης αυτή η αντίθεση γίνεται καθοριστική. Ο Οδυσσέας ανακαλύπτει στις λέξεις αυτό που στην ανεπτυγμένη αστική κοινωνία λέγεται τυποκρατία: το τίμημα της διαρκούς δεσμευτικότητάς τους είναι ότι πρέπει να αποστασιοποιούνται από το εκάστοτε περιεχόμενο που τις πληροί και, στην απόσταση τους, να αναφέρονται σε κάθε δυνατό περιεχόμενο, στον Κανέναν ή στον ίδιο τον Οδυσσέα. Μέσα από την τυποκρατία των μυθικών ονομάτων και όρων συμβολαίου τα οποία θέλουν να κυριαρχούν, αδιάφορα όπως η φύση, πάνω στους ανθρώπους και στην ιστορία, προκύπτει ο νομιναλισμός, το αρχέτυπο της αστικής σκέψης. Η αυτοσυντηρητική πανουργία ζει από τη διαδικασία μεταξύ της λέξης και του πράγματος. Οι δυο αντιφατικές πράξεις του Οδυσσέα στη συνάντησή του με τον Πολύφημο, ότι υπάκουσε στο όνομα και ότι το απαρνήθηκε, είναι εντούτοις ένα και το αυτό. Ομολογεί την ταυτότητα του, την οποία ως Κανένας απαρνείται, σώζει τη ζωή του εξαφανίζοντας τον εαυτό του. Αυτή η προσαρμογή στο νεκρό στοιχείο μέσω της γλώσσας περιέχει το σχήμα των συγχρόνων μαθηματικών.

Η πανουργία ως μέσον μιας ανταλλαγής όπου όλα γίνονται σωστά, όπου το συμβόλαιο τηρείται και ο συμβαλλόμενος εντούτοις εξαπατάται, παραπέμπει πίσω σε έναν οικονομικό τύπο, ο οποίος εμφανίζεται, αν όχι στη μυθική προϊστο-

ρία, τουλάχιστον οπωσδήποτε στην πρώιμη αρχαιότητα: την παμπάλαη «περιστασιακή ανταλλαγή» μεταξύ κλειστών οικιακών οικονομιών. «Πλεονάσματα ανταλλάσσονται περιστασιακά, αλλά το κύριο βάρος του εφοδιασμού βρίσκεται στα αυτοπαραγόμενα».¹³ Τον τρόπο συμπεριφοράς του περιστασιακά ανταλλάσσοντος θυμίζει το φέ'ρσιμο του περιπλανώμενου Οδυσσέα. Ακόμη και στη μελοδραματική σκηνή με το ζητιάνο ο φεουδάρχης φέρει τα χαρακτηριστικά του ανατολίτη εμπόρου¹⁴ που γυρίζει στο σπίτι του φέρνοντας αμύθητα πλούτη, αφού πρώτη φορά σπάζοντας την παράδοση βγαίνει από τη σφαίρα της οικιακής οικονομίας και «μπαρκάρει». Το περιπετειώδες στοιχείο των επιχειρήσεων του δεν είναι από οικονομική άποψη παρά η ανορθολογική πλευρά του ορθού του λόγου (*ratio*) απέναντι στην ακόμη επικρατούσα παραδοσιακή μορφή της οικονομίας. Αυτή η ανορθολογικότητα του ορθού λόγου ενσαρκώθηκε στην πανουργία, σε αυτή την εξομοίωση του αστικού Λόγου προς κάθε παραλογισμό που θα του εναντιωθεί ως ακόμη πιο ισχυρός από αυτόν. Ο πανούργος μοναχικός είναι ήδη ο *homo oeconomicus*, με τον οποίο όλοι οι λογικοί άνθρωποι ασφαλώς μοιάζουν: γι' αυτό η *Οδύσσεια*¹⁵ είναι ήδη μια Ροβινσονιάδα.* Και

13. Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, Μόναχο και Λειψία, 1924, σελ. 3, 14.0 Victor Berard τόνισε με ιδιαίτερη έμφαση, χωρίς όμως να απαλλαγεί από μερικές αποκρυφικές κατασκευές, το σημαντικό στοιχείο της *Οδύσσειας*. Βλέπε το κεφάλαιο «Les Phéniciens et l'Odyssee» στη *Resurrection d'Homere*. Παρίσι 1930, σελ. III κ.ε. 15. *Οδύσσεια*, 192 κ.ε.

*Robinsonade λέγεται κάθε περιπετειώδες μυθιστόρημα τύπου *Robinson Crusoe*. Ο Μαρξ αποκαλούσε Ροβινσονιάδες και τις αστικές οικονομικές θεωρίες που πραγματεύονταν τον άνθρωπο ως μοναχικό παραγωγό-καταναλωτή έξω από κοινωνικές συνθήκες. [Βλέπε Καρλ Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. Α, Αθήνα 1989, σελ. 53. (Σ.τ.Ε.)]

τα δυο αρχέτυπα των ναυαγών μετατρέπουν την αδυναμία τους -εκείνη του ίδιου του ατόμου που αποχωρίζεται από το συλλογικό σώμα- σε κοινωνική δύναμή τους. Καθώς είναι παραδομένοι στους τυχαίους κυματισμούς, απομονωμένοι χωρίς ελπίδα βοήθειας, η απομόνωση τους τους επιτάσσει να επιδιώκουν αδυσώπητα το ατομιστικό* τους συμφέρον. Ενσαρκώνουν την αρχή της καπιταλιστικής οικονομίας προτού" καν βάλουν στην υπηρεσία τους έστω έναν εργάτη· τα διασωσμένα αγαθά που φέρνουν μαζί τους για τη νέα επιχείρηση ωραιοποιούν όμως την αλήθεια, το γεγονός ότι ο επιχειρηματίας έμπαινε ανέκαθεν στον ανταγωνισμό διαθέτοντας κάτι περισσότερο από την απλή εργατικότητα των χειριών του. Η αδυναμία τους απέναντι στη φύση εμφανίζεται ήδη ως ιδεολογία της κοινωνικής τους επικυριαρχίας. Το ανυπεράσπιστο του Οδυσσέα απέναντι στα πελώρια κύματα που θραύονται ακούγεται όπως τα επιχειρήματα του ταξιδιώτη υπέρ της νομιμοποίησης του πλουτισμού εις βάρος των ιθαγενών. Η αστική οικονομολογία συγκράτησε αργότερα μέσα στην έννοια του ρίσκου: η πιθανότητα βουλιάγματος καλείται να θεμελιώσει ηθικά το κέρδος. Από τη σκοπιά της ανεπτυγμένης οικονομίας των ανταλλαγών και των ατόμων της οιπεριπέτειες του Οδυσσέα δεν είναι παρά η ποιητική περιγραφή των ρίσκων, τα οποία σηματοδοτούν το δρόμο προς την επιτυχία. Ο Οδυσσέας ζει συμφωνά με την πρώτη αρχή που κάποτε συνέστησε την αστική κοινωνία. Είχε κανείς την επιλογή: να εξαπατήσει ή να καταστραφεί. Η απάτη ήταν το σημάδι της ratio το οποίο πρόδιδε τον μερικό χαρακτήρα της. Γι' αυτό στην καθολική κοινωνικοποίηση, όπως την προσχε-

*Atomistisch (ατομιστικός), αναφέρεται στα άτομα, τα αδιαίρετα στοιχεία, από τα οποία, συμφωνά με τις ατομιστικές θεωρίες, αρχαίες και νεότερες, αποτελείται ο κόσμος.

διάζουν ο κοσμοπεριηγητής Οδυσσέας και ο μοναχικός κατασκευαστής Ροβινσώνας, εμπεριέχεται από την αρχή κιόλας η απόλυτη μοναχικότητα, η οποία γίνεται φανερή στο τέλος της αστικής εποχής. Ριζική κοινωνικοποίηση σημαίνει ριζική αλλοτρίωση. Ο Οδυσσέας και ο Ροβινσώνας έχουν να κάνουν με την ολότητα: ο πρώτος τη διασχίζει, ο δεύτερος τη δημιουργεί. Και οι δυο επιτελούν αυτό το έργο μόνον εντελώς ξεκομμένοι από όλους τους άλλους ανθρώπους. Αυτούς τους συναντούν και οι δυο μόνον υπό αλλοτριωμένη μορφή, ως εχθρούς ή ως σημεία στήριξης, πάντοτε ως εργαλεία, ως πράγματα.

Μια από τις πρώτες περιπέτειες του καθαυτού *Νόστου* ανάγεται βέβαια σε πολύ παλαιότερες εποχές, πίσω ακόμη και από το βαρβαρικό στάδιο των δαιμόνων με την παραμορφωμένη όψη και των μαγικών θεοτήτων. Πρόκειται για την ιστορία των Λωτοφάγων. Όποιος δοκιμάζει τους λωτούς υποκύπτει όπως αυτός που ακούει τις Σειρήνες ή εκείνος που τον κρούει η ράβδος της Κίρκης. Το θύμα όμως υποτίθεται ότι δεν πάθαινε τίποτε: «Κι οι Λωτοφάγοι δε μελέτησαν κακό στους συντρόφους μας κανένα». Ο μόνος κίνδυνος ήταν ότι θα ξεχνούσε και τη θέληση του θα έσβηνε. Η κατάρα δεν τον καταδικάζει σε τίποτε άλλο παρά μόνο τον κάνει να επιστρέψει στην πρωτογενή κατάσταση, που δεν γνωρίζει εργασία και αγώνα στην «εύφορη χώρα».¹⁶ «Μα αν του λωτού το μελοτάλαχτο καρπό κανείς γευόταν, πια δε γνοιαζόταν για μηνύματα κι ούδ' έλεε να διαγείρει· το 'χε να μείνει εκεί καλύτερο και με τους Λωτοφάγους λωτό να γεύεται, κι ολότελα το γυρισμό ξεχνούσε».¹⁷ Μια τέτοια ειδυλλιακή ζωή, που θυμίζει βέβαια την ευτυχία των ναρκωτικών ουσιών, με τη βοή-

16/Ο.π., ψ 311.

17/Ο.π., 194κ.ε.

θεια των οποίων, σε πωρωμένα κοινωνικά συστήματα, υποδουλωμένα στρώματα γίνονται ικανά να υποφέρουν την ανυπόφορη ζωή, δεν μπορεί να επιτρέψει στους δικούς του ο αυτοσυντηρητικός Λόγος. Στην πραγματικότητα πρόκειται για απλή ψευδαίσθηση ευτυχίας, αποχαυνωτική φυτοζωία, πενιχρή όπως η ύπαρξη των ζώων. Στην καλύτερη περίπτωση απουσιάζει η συνείδηση της δυστυχίας. Η ευτυχία όμως περικλείει μέσα της την αλήθεια. Είναι από τη φύση της αποτέλεσμα. Αναπτύσσεται με την άρση του πάσχειν. Έτσι το δίκαιο είναι με το μέρος του πολύπαθου, που δεν μπορεί να υποφέρει τη ζωή κοντά στους Λωτοφάγους. Ερχόμενος σε αντίθεση προς αυτούς συνηγορεί υπέρ της δικής τους υπόθεσης, εκπροσωπεί την πραγματοποίηση της ουτοπίας μέσω της ιστορικής εργασίας, ενώ η απλή χρονοτριβή στην εικόνα της μακαριότητας απομυζά τη δύναμη που αυτή η εργασία απαιτεί.

Καθώς όμως η ορθολογικότητα, ο Οδυσσέας, προασπίζει έμπρακτα αυτό το δίκαιο, εμπλέκεται αναγκαστικά στην αδικία. Όντας αδιαμεσολάβητη, η δική του δράση αποβαίνει υπέρ της κυριαρχίας. Αυτή την ευτυχία «στις παρυφές του κόσμου»¹⁸ δε ν μπορεί ί να την επιτρέψ ε ι ο αυτοσυντηρητικός Λόγος, όπως εξάλλου ούτε την ακόμη πιο επικίνδυνη των κατοπινότερων φάσεων. Οι οκνηροί κυνηγούνται και μεταφέρονται στις γαλέρες: «Μα τους δικούς μου εγώ τραβώντας τους στα βαθουλά καράβια μεβιάς τους έδεσα θρηνάμενους στους πάγκους από κάτω».¹⁹ Ο λωτός είναι φαγώσιμο φρούτο της Ανατολής. Και σήμερα ακόμη, κομμένος σε λεπτές φέτες, έχει τη θέση του στην κινέζικη και ινδική κουζίνα. Ο πειρασμός στον οποίο υποτίθεται ότι βάζει τους ανθρώπους δεν εί-

18. Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte*, Stuttgart X.X., τόμ. III, σελ. 95.

19. *Οδύσσεια*, 198 κ.ε.

ναι ίσως άλλος από τον κίνδυνο της επαναστροφής στη φάση της συλλογής καρπών της γης²⁰ και της θάλασσας, ένα στάδιο παλαιότερο από τη γεωργία, την κτηνοτροφία ή και από το κυνήγι, δηλαδή πριν από κάθε παραγωγή. Μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι το έπος συνδέει την ιδεατής οικηρής και μακάριας ζωής με το φάγωμα λουλουδιών, ακόμη και αν μερικά από αυτά δεν θα μπορούσαμε να τα φαντασθούμε σήμερα ως τροφή. Τα λουλούδια ως φαγητό, που ως επιδόρπιο συνηθίζονται ακόμη στην Εγγύς Ανατολή, ενώ στην Ευρώπη είναι γνώριμα στα παιδιά από το ψήσιμο με ροδόνερο και από τους ζαχαρωμένους μενεξέδες, επαγγέλλονται μια κατάσταση στην οποία η αναπαραγωγή της ζωής είναι ανεξάρτητη από τη συνειδητή αυτοσυντήρηση, όπου η μακαριότητα του χορτασμένου δεν εξαρτάται από την ωφελιμότητα της προγραμματισμένης διατροφής. Η ανάμνηση της πιο απομακρυσμένης και πιο παλαιάς ευτυχίας, που αναδύεται σαν αστραπή στην όσφρηση, συνδυάζεται ακόμη με την ακραία εγγύτητα της άμεσης καταβρόχθισης. Αυτή η ανάμνηση παραπέμπει στην προϊστορία. Όσα δεινά και αν υπέφεραν τότε οι άνθρωποι, δεν θα μπορούσαν να διανοηθούν μια ευτυχία που δεν θα τρεφόταν από την εικόνα εκείνης της προϊστορίας: «Κι ανοίξαμε πανιά και φύγαμε με πικραμένα σπλάγχνα».²¹

Η επόμενη μορφή στην οποία εξοκέλλει το πλοίο του Οδυσσέα - *εξοκέλλω* και *είμαι πανούργος* είναι ισοδύναμα στον Όμηρο,* ο Κύκλωπας Πολύφημος, φέρει, στο μοναδικό

20. Στην ινδική μυθολογία ο λωτός είναι η θεά της γης (βλέπε Heinrich Zimmer, *Maja*, Στουτγάρδη και Βερολίνο 1936, σελ. 105 κ.ε.). Αν υπάρχει σχέση με τη μυθική παράδοση στην οποία στηρίζεται ο παλαιός ομηρικός Νόστος, θα έπρεπε και η συνάντηση με τους Λωτοφάγους να θεωρηθεί ένας σταθμός στην αντιπαράθεση με τις χθόνιες δυνάμεις.

21. *Οδύσσεια*, 1105.

* *Verschlagen werdeir παραπαίω, εξοκέλλω, με παρεκτρέπε/ η θαλασσοτα-*

και μεγάλο σαν τροχό μάτι του, τα ίχνη του ίδιου προϊστορικού κόσμου: το ένα και μοναδικό μάτι θυμίζει μύτη και στόμα, *κάτι* πιο πρωτόγονο από τη συμμετρία των ματιών και των αυτιών,²² η οποία μόνον ως ενότητα δύο αισθητήριων αντιλήψεων που συμπίπτουν μπορεί να εξασφαλίζει ταύτιση, βάθος, αντικειμενικότητα. Αυτός όμως σε σύγκριση με τους Λωτοφάγους ενσαρκώνει εντούτοις μια μεταγενέστερη, την κυρίως βαρβαρική εποχή των κυνηγών και των βοσκών. Για τον Όμηρο ο ορισμός της βαρβαρότητας συμπίπτει με το γεγονός ότι δεν υπάρχει συστηματική γεωργία και γιατί δεν είχε επιτευχθεί ακόμη καμιά συστηματική, δηλαδή χρονικά διατεταγμένη οργάνωση της εργασίας και της κοινωνίας. Αποκαλεί τους Κύκλωπες «άνομους, ανήμερους»,²³ επειδή -και εδώ βρίσκεται κάτι σαν κρυφή ομολογία ενοχής του ίδιου του πολιτισμού- «αφήνουν στους αθάνατους θεούς τις έγνοιες όλες, κι ουδέ φυτεύουν με τα χέρια τους ποτέ κι ουδέ κι οργώνουν όλα τους άσπαρτα κι ανόργωτα φυτρώνουν απ' το χώμα, στάρι, κριθάρι· μεγαλόρωγα στ' αμπέλια τους σταφύλια απ' τις βροχές του Δία τρανεύοντας κρασί τους δίνουν πλήθιο».²⁴ Η αφθονία δεν χρειάζεται νόμους, και οι κατηγορίες του πολιτισμού κατά της αναρχίας ηχούν σχεδόν σαν μια καταγγελία της αφθονίας: «Να βουλευτούν δεν έχουν σύναξες κι ουδέ από νόμους ξέρουν στων αγηλών βουνών τ' ακρόκρφα σε σπήλια μέσα ως ζούνε, χώρια απ' τους άλλους τις γυναίκες του και τα παιδιά του ορίζει ο καθανείς, κι ουδέ που γνοιάζεται τι κάνει ο γείτονας του».²⁵ Πρόκειται ήδη για μια παραχή (πλοίο): *verschlagen seiir* είμαι *πολύτροπος*, πανούργος, επειδή τα πολλά παθήματα (εκτροπές) μου έγιναν μαθήματα.

22. Συμφωνά με τον Βίλαμόβιτς οι Κύκλωπες είναι «στην πραγματικότητα ζώα» (*Der Glaube der Hellenen*, τόμ. I, σελ. 14).

23. *Οδύσσεια*, 1106.

24. Ο.π., 107 κ.ε.

25. Ο.π., 112 κ.ε.

τριαρχική συγγενειακή κοινωνία, που βασίζεται στην καταπίεση των σωματικά πιο αδυνάτων, και όμως δεν είναι ακόμη οργανωμένη με γνώμονα την ακίνητη ιδιοκτησία και την αντίστοιχη ιεραρχία: στην έλλειψη δεσμών μεταξύ των κατοικούντων σε σπηλιές οφείλεται κυρίως η απουσία αντικειμενικών νόμων, κατά συνέπεια και η ομηρική κατηγορία για την αμοιβαία αδιαφορία, το καθεστώς της αγριότητας. Πιο κάτω μάλιστα η πραγματολογική πιστότητα του αφηγητή διαψεύδει την πολιτισμένη του κρίση: μόλις ακούστηκαν οι κραυγές τρόμου του τυφλωμένου, παρά την αδιαφορία αυτή έτρεξαν οι συγγενείς του για να τον βοηθήσουν, και μόνο το τέχνασμα με το όνομα του Οδυσσέα δεν άφησε τους μωρούς να συμπαρασταθούν στον δικό τους άνθρωπο.²⁶ Βλακεία και ανομία παρουσιάζονται ως ταυτόσημα: όταν ο Όμηρος αποκαλεί τον Κύκλωπα «άνομα σκεπτόμενο τέρας»,²⁷ αυτό δεν σημαίνει μόνον ότι τη σκέψη του δεν σέβεται τους νόμους της πολιτισμένης συμπεριφοράς, αλλά και ότι η ίδια του η σκέψη είναι άνομη, μη συστηματική, ραψωδική,* και έτσι βέβαια δεν μπορεί να λύσειτο αστικό διανοητικό πρόβλημα, με ποιον τρόπο δηλαδή μπορούν οι απρόσκλητοι επισκέπτες του να διαφύγουν από τη σπηλιά, πιασμένοι δηλαδή από την κοιλιά των προβάτων, αντί να τα καβαλήσουν, ούτε αντιλαμβάνεται τη σοφιστική αμφισημία του ψεύτικου ονόματος του Οδυσσέα. Ο Πολύφημος, που έχει εμπιστοσύνη στη δύναμη των αθανάτων, είναι βέβαια ανθρωποφάγος και κατά συνέπεια παρά την εμπιστοσύνη αυτή αρνείται να σεβασθεί τους θεούς: «Μυαλό δεν έχεις, ξένε, φαίνεται, γιά από μακριά θα φτά-

26. Ό.π., 403 κ.ε.

27. Ό.π., 428.

*Χωρίς εσωτερική συνοχή, υπό την έννοια της συρραφής αποσπασματικών μερών.

νειος» -σε μεταγενέστερες εποχές δεν διεκρίνε κανείς με ιδιαίτερη επιμέλεια μεταξύ μωρών και ξένων και η άγνοια ηθών και εθίμων χαρακτηριζόταν, όπως και καθετί ξενικό, ως μωρία- «που τους θεούς με πόνο μου λες να σκιάζομαι, να φεύγω την οργή τους! Μηδέ το Δία ψηφούν οι Κύκλωπες το βροντοσκουταράτο, μηδ' άλλο θεό κανένα, τι είμαστε πολύ τρανότεροι τους!»²⁸ «Τρανότεροι», λέει ειρωνικά ο αφηγούμενος Οδυσσεάς. Ασφαλώς όμως εννοούσε: αρχαιότεροι· η δύναμη του ηλιακού συστήματος αναγνωρίζεται, αλλά περίπου όπως ένας φεουδάρχης αναγνωρίζει τη δύναμη του αστικού πλούτου, ενώ σιωπηρά αισθάνεται πιο αρχοντικός, χωρίς να διακρίνει ότι η αδικία την οποία έχει υποστεί είναι του ίδιου τύπου όπως αυτή που εκπροσωπεί ο ίδιος. Ο κοντινός θεός της θάλασσας, ο Ποσειδών, πατέρας του Πολύφημου και εχθρός του Οδυσσέα, είναι αρχαιότερος από τον οικουμενικό, αποστασιοποιημένο θεό του ουρανού, τον Δία, και η διαμάχη ανάμεσα στη στοιχειώδη λαϊκή θρησκεία και τη λογοκεντρική, έννομη θρησκεία διαδραματίζεται τρόπον τινά πάνω στην πλάτη του ατόμου. Ο άνομος Πολύφημος όμως δεν είναι απλώς ο κακούργος, όπως τον θέλουν τα ταμπού του πολιτισμού που τον παρουσιάζουν στον μυθικό κόσμο της πεφωτισμένης παιδικής ηλικίας κατ' αναλογία προς το γίγαντα Γολιάθ. Στο πενιχρό πεδίο όπου η αυτοσυντήρηση του απέκτησε τάξη και συνήθειες δεν του λείπει η συμφιλωτική στάση. Όταν βάζει τα νεογνά αρνάκια και κατσικάκια του στους μαστούς για θήλασμα, αυτή η πρακτική ενέργεια κρύβει μέσα της τη φροντίδα για τα ίδια τα πλάσματα, και τα περίφημα λόγια του τυφλωμένου προς το κριάρι, τον μπροστάρη του κοπαδιού, που το αποκαλεί φίλο του και το ρωτάει γιατί αυτή τη φορά εγκαταλείπει τελευταίο τη σπηλιά και μήπως η

28.Ο.π.,273κ.ε.

δυστυχία του κυρίου του το θλίβει, εκφράζουν μια τόσο υψηλή συγκίνηση, που μόνο στο κορυφαίο σημείο της *Οδύσσειας*, όταν το γέρικο σκυλί Άργος αναγνωρίζει τον παλινοστούντα, επιτυγχάνεται ακόμη μια φορά, παρά την αποτροπιαστική ωμότητα με την οποία κλείνει την ομιλία του. Η συμπεριφορά του γίγαντα δεν έχει πάρει ακόμη την αντικειμενική μορφή του χαρακτήρα. Στην ικετευτική προσφώνηση του Οδυσσέα δεν απαντά απλώς εκφράζοντας άγριο μίσος, αλλά μόνον αρνείται το νόμο, στον οποίο δεν έχει υπαχθεί ακόμη κανονικά: δεν θα λυπηθεί τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του: «αν δεν μου το ζητήσει η καρδιά μου»,²⁹ και είναι συζητήσιμο αν μιλάει πράγματι ύπουλα, όπως ισχυρίζεται ο αφηγούμενος Οδυσσέας. Με ενθουσιασμό και κομπορρημοσύνη ο μεθυσμένος υπόσχεται δώρα φιλοξενίας³⁰ στον Οδυσσέα και μόνο το γεγονός ότι ο Οδυσσέας συστήθηκε ως Κανένας του υπέβαλε την κακή ιδέα να ανταποδώσει αλλιώς το δώρο φιλοξενίας, τρώγοντας δηλαδή τον αρχηγό τελευταίον - ίσως επειδή αυτοαποκλήθηκε Κανένας και κατά συνέπεια ο Κύκλωπας με το λειψό του χιούμορ τον θεωρεί σαν ανύπαρκτο.³¹ Η σωματική ωμότητα του δυνατού γίγαντα είναι η συνεχώς μεταβαλλόμενη εμπιστοσύνη του. Γι' αυτό η εκπλήρωση του μυθικού όρου του συμβολαίου, πάντοτε αδικία κατά του δικαζομένου, γίνεται αδικία και κατά της θεσπίζουσας φυσικής δύναμης. Ο Πολύφημος και τα άλλα τέρατα που ο Οδυσσέας εξαπατά είναι ήδη μοντέλα των αντιδικούντων στα δικαστήρια κουτών ανθρώπων της χριστιανικής εποχής, που εκτείνονται ως τον Σάυλοκ και τον Μεφιστοφελή. Η κουταμάρα του

29.'Cbr., 278.

30.'Ο.π., 355 κ.ε.

31. «Τελικά οι πολλές μωρολογίες του ηλίθιου θα μπορούσαν να θεωρηθούν ένα είδος θνησιγενούς χιούμορ» (Klages, ό.π., σελ. 1469).

γί-γαντα, η ουσία της βαρβαρικής ωμότητας του, όσο ο ίδιος είναι καλά, αντιπροσωπεύει κάτι καλύτερο, τη στιγμή που ανατρε'πεται από εκείνον ο οποίος είναι σε θέση να ξέρει τα πράγματα καλύτερα. Ο Οδυσσέας υποκλέπτει κολακευτικά την εμπιστοσύνη του Πολύφημου και κατά συνέπεια επιβεβαιώνει την αξίωση του να καταβροχθίσει την ανθρώπινη σάρκα, ως δικαίωμα του στη λεία, σύμφωνα με το σχήμα της πανουργίας, που με την τήρηση του όρου σπάει τη συμφωνία: «Κύκλωπα, εγεύτης σάρκα ανθρώπινη· γιά πιες κρασί από πάνω, να μάθεις τι λογής φυλάγαμε πιετό στο πλοίο μας μέσα»,³² συνιστά ο φορέας του πολιτισμού.

Η εξομοίωση της *ratio* προς το αντίθετο της, προς μια κατάσταση της συνείδησης όπου δεν έχει αποκρυσταλλωθεί ακόμη μια πάγια ταυτότητα -την εκπροσωπεί ο γιγαντιαίος μουνταλάς- ολοκληρώνεται βέβαια με την πανουργία του ονόματος. Πρόκειται για ευρύτερα διαδεδομένη λαϊκή παράδοση. Στα ελληνικά είναι λογοπαίγνιο στη μία και ενιαία λέξη το όνομα -Οδυσσέας- και η πρόθεση -Κανένας- είναι διαχωρισμένες. Ακόμη και για τα αυτιά ενός σημερινού ανθρώπου Οδυσσέας και Ουδείς ηχούν παρόμοια, και θα μπορούσε να φαντασθεί κανείς ότι σε κάποια από τις διαλέκτους στις οποίες διασώθηκε η ιστορία της παλλινόστησης στην Ιθάκη, το όνομα αυτού του βασιλιά του νησιού ήταν ομόηχο με τη λέξη που σήμαινε *κανένας*. Ο υπολογισμός ότι μετά την αιματηρή πράξη ο Πολύφημος στο ερώτημα των συγγενών του για τον υπαίτιο θα απαντούσε «Κανένας», συγκαλύπτοντας έτσι την πράξη και βοηθώντας τους υπαίτιους να διαφύγουν ανενόχλητοι, δίνει την εντύπωση ενός λεπτού ορθολογιστικού επικαλύμματος. Στην πραγματικότητα το υποκείμενο Οδυσσέας αρνείται τη δική του ταυτότητα, που τον κάνει υπο-

32. *Οδύσσεια*, ό.π., σελ. 347 κ.ε.

κείμενο, και σώζει τη ζωή του μέσω μιμητισμού, με την εξομοίωση του προς το άμορφο. Αυτοαποκαλείται Κανένας, διότι ο Πολύφημος δεν έχει εαυτό και η σύγχυση ονόματος και πράγματος εμποδίζει τον εξαπατημένο βάρβαρο να απαλλαγεί από την παγίδα: η κραυγή του, ως κάλεσμα για εκδίκηση, παραμένει μαγικά συνδεδεμένη με το όνομα εκείνου τον οποίο θέλει να εκδικηθεί, και αυτό το όνομα κάνει την κραυγή αναποτελεσματική. Διότι, καθώς ο Οδυσσέας βάζει μέσα στο όνομα την πρόθεση, το *έχε* ι *από*σπασε ι *από* τη σφαίρα της μαγείας. Η αυτοδιάσωσή του όμως είναι, όπως σε όλο την εποποιία, όπως σε όλο τον πολιτισμό, αυταπάρηση. Έτσι ο εαυτός περιπλέκεται ακριβώς στον καταναγκαστικό κύκλο των φυσικών συναρτήσεων, από τον οποίο επιδιώκει να απαλλαγεί μέσω της εξομοίωσης. Όποιος στο όνομα του εαυτού του αυτοονομάζεται Κανένας και χρησιμοποιεί επιτήδεια την εξομοίωση προς τη φυσική κατάσταση ως μέσον κυριαρχίας πάνω στη φύση διαπράττει το αδίκημα της *ύβρεως*. Ο πανούργος Οδυσσέας δεν μπορεί να πράξει διαφορετικά: στη φυγή του, ακόμη στην εμβέλεια των λιθοβολούντων χεριών του γίγαντα, δεν τον χλευάζει απλώς, αλλά του αποκαλύπτει το αληθινό του όνομα και την καταγωγή του, σαν να είχε ακόμη τόση εξουσία ο προϊστορικός κόσμος πάνω σε αυτόν που μόλις είχε ίσα ίσα καταφέρει να γλιτώσει, ώστε, αφού ονομάσθηκε μια φορά Κανένας, θα έπρεπε να φοβάται μήπως ξαναγίνει Κανένας, αν δεν αποκαταστήσει την ταυτότητα του μέσω της μαγικής λέξης που μόλις είχε αποσυνδεθεί από την ορθολογική ταυτότητα. Οι φίλοι προσπαθούν να τον προφυλάξουν από την κουταμάρα τού να αποκαλύψει την εξυπνάδα του, αλλά δεν το καταφέρνουν, και παρά τρίχα γλιτώνει από τους ογκόλιθους που του ρίχνει ο Κύκλωπας, ενώ μάλλον η αναφορά του ονόματος του επισύρει το μίσος του Ποσειδώνα, ο οποίος βέβαια δεν φημιζόταν ως παντογνώ-

στης. Η πανουργία, που συνίσταται στο γεγονός ότι ο έξυπνος παίρνει τη μορφή της βλακείας, μεταβάλλεται σε βλακεία, μόλις ο έξυπνος εγκαταλείψει αυτή τη μορφή. Είναι η διαλεκτική της ρητορικής τέχνης. Από την αρχαιότητα ως το φασισμό, ο Όμηρος επικρίθηκε για τη φλυαρία, τόσο των ηρώων όσο και του αφηγητή. Ο Ίωνας αποδείχθηκε ωστόσο προφητικά ανώτερος από τους παλαιούς και νέους Σπαρτιάτες, καθόσον παρουσίασε ποιητικά τα μοιραία πλήγματα που συνεπάγεται ο λόγος του πανούργου, του μεσάζοντα, για τον εαυτό του. Ο λόγος που εξαπατά τη σωματική δύναμη δεν μπορεί να σταματήσει. Η ροή που συνοδεύει ως παρωδία το ρεύμα της συνείδησης, την ίδια τη σκέψη: η απαραπλήνητη αυτονομία της σκέψης αποκτά ένα στοιχείο τρέλας -μανιακού τύπου-, όταν μπαίνει στην πραγματικότητα, σαν η σκέψη και η πραγματικότητα να ήταν ομώνυμες, ενώ βέβαια η πρώτη μόνο τηρώντας απόσταση από τη δεύτερη έχει εξουσία πάνω της. Αυτή η απόσταση όμως είναι ταυτόχρονα πόνος. Γι' αυτό ο νοήμων -σε αντίθεση προς την παροιμία- μπαίνει πάντα στον πειρασμό να μιλήσει πάρα πολύ. Τον διέπει αντικειμενικά ο φόβος πως, αν δεν διατηρεί αδιάκοπα το ανασφαλές πλεονέκτημα του λόγου έναντι της εξουσίας, η τελευταία θα του πάρει πίσω αυτό το πλεονέκτημα. Διότι ο λόγος έχει επίγνωση ότι είναι πιο αδύνατος από τη φύση την οποία ξεγέλασε. Η πολλή ομιλία δημιουργεί την υποψία ότι αρχή της είναι η εξουσία και η αδικία και έτσι προτρέπει αυτούς που είναι να τους φοβάται κανείς κάθε φορά ακριβώς στην πράξη που φοβάται. Ο μυθικός καταναγκασμός που ασκεί ο λόγος κατά την προϊστορική εποχή συνεχίζεται στη συμφορά την οποία ο πεφωτισμένος λόγος επιφέρει εναντίον του. Ο Ουδείς, υποκύπτοντας στην ανάγκη να ομολογήσει ότι είναι ο Οδυσσέας, φέρει ήδη τα χαρακτηριστικά του Εβραίου που ακόμη και στην αγωνία του θανάτου προβάλλει την ανωτερότητα του, η

οποία προέρχεται από την αγωνία του θανάτου, και η εκδικητικότητα απέναντι στο μεσάζοντα δεν πρωτοεμφανίζεται στα τέλη της αστικής κοινωνίας, αλλά ήδη στις αρχές της, ως η αρνητική ουτοπία προς την οποία τείνει συνεχώς κάθε εξουσία. Σε αντιδιαστολή προς τις αφηγήσεις για τη διαφυγή από το μύθο ως γλιτωμό από τη βαρβαρότητα του ανθρωποφάγου, η μαγική ιστορία της Κίρκης παραπέμπει πάλι στη βαθμίδα της κυρίως μαγείας. Η μαγεία αποδιοργανώνει τον εαυτό που περιπίπτει πάλι στην εξουσία της και έτσι σπρώχνεται πίσω προς ένα παλαιότερο βιολογικό είδος. Η διαλυτική της δύναμη είναι και πάλι εκείνη της λήθης. Μαζί με τη σταθερή τάξη του χρόνου προσβάλλει και τη σταθερή θέληση του υποκειμένου που προσανατολίζεται σύμφωνα με αυτή την τάξη. Η Κίρκη παρασύρει τους άντρες του Οδυσσέα να αφεθούν στις ορμές τους· ανέκαθεν η ζωική μορφή των εκμαυλιζόμενων συνδέεται με αυτόν τον πειρασμό και η Κίρκη έγινε το αρχέτυπο της εταίρας· η αιτία πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στους στίχους του Ερμή που της απέδιδαν ως αυτονόητη την ερωτική πρωτοβουλία: «Κι αυτή θα φοβηθεί σαν έπειτα σου πει να κοιμηθείτε, πια της θεάς εσύ τον έρωτα μην τον αρνέσαι».³³ Σήμα της Κίρκης είναι η αμφισημία· έτσι εμφανίζεται πρώτα σαν φθοροποιός και ύστερα σαν βοηθός. Η αμφισημία εκφράζεται από το ίδιο το γενεαλογικό της δέντρο: είναι κόρη του Ήλιου και εγγονή του Ωκεανού.³⁴ Αδιαχώριστα είναι μέσα της τα στοιχεία φωτιά και νερό, και αυτό το αδιαχώριστο ως αντίθεση στην πρωτοκαθρεδρία μιας ορισμένης πλευράς της φύσης -είτε της μητρικής είτε της πατριαρχικής- συνιστά τη φύση της σεξουαλικής πολυσυντροφικότητας, την

33. *Ο.π.*, κ 296-297.

34. *Ο.π.*, 138 κ.ε. βλέπε επίσης F.C. Bauer, *Symbolik und Mythologie*, Στουτγάρδη 1824, τόμ. Ι, σελ. 47.

ουσία *αυτού* που ενσαρκώνει η εταίρα, και αφήνει ακόμη μια ανταύγεια στη ματιά της πόρνης, στην υγρή αντανάκλαση του άστρου.³⁵ Η εταίρα χαρίζει ευτυχία και καταστρέφει την αυτονομία του ευτυχισμένου- αυτό συνιστά την αμφισημία της. Όμως δεν τον εξοντώνει κατ' ανάγκη: διαιωνίζει μια παλαιότερη μορφή ζωής.³⁶ Όπως και οι Λωτοφάγοι, η Κίρκη δεν πλήττει θανάσιμα τους επισκέπτες της· ακόμη και εκείνοι τους οποίους έχει μεταμορφώσει σε άγρια ζώα είναι ειρηνικοί: «Λύκοι βουνίσιοι το τριγύριζαν και λιόντες, που 'χε ατή της γητέψει, δίνοντας τους βότανα φαρμακερά να φάνε. Κι ουδέ που χίμιζαν απάνω τους, καθώς τους είδαν ξένους, μόν' τις μακρυνές ουρές χαρούμενα κουνώντας σηκώθηκαν. Πώς κάνουν γύρα στον αφέντη τους τρανές χαρές οι σκύλοι, από τραπέζι ως φτάνει, ξέροντας καλούδια πως τους φέρνει, όμοια κι οι λιόντες κι οι ατσαλόνηχοι... λύχοι...»³⁷ Οι μαγεμένοι άνθρωποι συμπεριφέρονται παρόμοια με τα άγρια ζώα που ακούνε τον Ορφέα να παίζει. Η μυθική εντολή στην οποία υποτάσσονται απελευθερώνει ταυτόχρονα ακριβώς την καταπιεσμένη φύση μέσα τους. Αυτό που με την επαναστροφή τους στο μύθο αναιρείται είναι επίσης μύθος. Η καταπίεση της ορμής τους, που τους κάνει να συνιστούν έναν εαυτό και τους διαχωρίζει από το ζώο, ήταν η εσωστρέφεια της καταπίεσης στον απελπιστικά κλειστό κύκλο της φύσης, τον οποίο, σύμφωνα με μια παλαιότερη αντίληψη, υπαινίσσεται το όνομα Κίρκη.* Η βίαιη μαγεία αντίθετα, η οποία τους θυμίζει επιτακτικά τον εξιδανικευμένο προϊστορικό κόσμο,

35. Βλέπε Baudelaire, «Le vin du solitaire», *Les fleurs du mal*.

36. Βλέπε J.A.K. Thomson, *Studies in the Odysee*, Οξφόρδη 1914, σελ. 153.

37. *Οδύσσεια*, *ό.π.*, 212 κ.ε.

* Εννοούν την ετυμολογική συγγένεια του ονόματος *Κίρκη* με τα: *κίρκος* (είδος γερακιού, που διαγράφει κύκλους στον αέρα) και *κρίκος* καθώς και το λατ. *circus* (ίσως δάνεια από τα ελληνικά).

επιφέρει μαζί με τη ζωικότητα και την έστω επίσης ανελεύθερη ψευδαίσθηση της συμφιλίωσης, όπως ο ειδυλλιακός κόσμος των Λωτοφάγων. Επειδή όμως αυτοί υπήρξαν κάποτε ήδη άνθρωποι, το εκπολιτιστικό στην τάση του έπος δεν μπορεί παρά να περιγράψει ως δεινή κατακόρυφη πτώση αυτό που τους συνέβη· και δύσκολα βρίσκονται στην ομηρική αφήγηση ακόμη και ίχνη ηδονής. Αυτή εξαλείφεται τόσο πιο ριζικά, όσο πιο πολιτισμένα είναι τα ίδια τα θύματα.³⁸ Οι σύντροφοι του Οδυσσέα δεν μεταμορφώνονται όπως οι προγενέστεροι επισκέπτες σε ιερά πλάσματα της άγριας φύσης, αλλά σε ακάθαρτα κατοικίδια ζώα, σε γουρούνια. Στην ιστορία της Κίρκης υπεισέρχεται ίσως η ανάμνηση από τη χθόνια λατρεία της Δήμητρας, για την οποία το γουρούνι ήταν ιερό.³⁹ Ίσως όμως αυτό το θέμα να εξηγείται από την παρόμοια με τον άνθρωπο ανατομία του γουρουνιού και τη γυμνότητα του: σαν να βάραινε τους Ίωνες το ίδιο ταμπού της ανάμειξης με κάτι όμοιο τους, όπως διατηρήθηκε στους Εβραίους. Θα μπορούσε να σκεφθεί κανείς τέλος και την απαγόρευση του κανιβαλισμού, επειδή, όπως στον Γιουβενάλις, η γεύση της ανθρώπινης σάρκας περιγράφεται σαν όμοια με αυτή του χοιρινού κρέατος. Αργότερα πάντως, σε ολόκληρο τον πολιτισμό, γουρούνια αποκαλούσαν κατά προτίμηση εκείνους των οποίων οι ορμές αναπολούν διαφορετικές απολαύσεις από αυτές που η κοινωνία έχει καθιερώσει για τους σκοπούς της. Το μάγεμα και το ξεμάγεμα κατά τη μεταμόρφωση των συντρόφων συνδέονται με βότανα και κρασί, η μέθη και το ζύπνημα με

38. Ο Μάρειν μιλάει διεξοδικά για τις «sexual expurgations» στις οποίες υποθέτει ότι υποβλήθηκαν τα ποιήματα κατά τη συντακτική θεώρησή τους (άπ., σελ. 141 κ.ε.).

39. «Γουρούνια είναι κατά κανόνα τα σφάγια της Δήμητρας» (Wilamowitz, *Der Glaube der Hellenen*, τόμ. ΙΙ, σελ. 53).

την όσφρηση ως την ολοένα περισσότερο καταπιεσμένη και απωθημένη αίσθηση, η οποία βρίσκεται πιο κοντά τόσο στη σεξουαλικότητα όσο και στην αναθύμηση της προϊστορίας.⁴⁰ Στην εικόνα του γουρουνιού όμως αυτή η ευτυχία της όσφρησης είναι ήδη παραμορφωμένη σε ανελεύθερο ανιχνευτικό μύρισμα⁴¹ αυτού που έχει τη μύτη κοντά στο έδαφος και εγκαταλείπει το όρθιο βάδισμα. Η μάγισσα-εταίρα μοιάζει να επαναλαμβάνει, με την τελετουργική διαδικασία στην οποία υποβάλλει τους άντρες, εκείνη στην οποία η πατριαρχική κοινωνία υποβάλλει συνεχώς την ίδια. Παρόμοια με αυτή, υπό την πίεση του πολιτισμού, προπάντων οι γυναίκες έχουν την τάση να υιοθετούν την κρίση του πολιτισμού για τη γυναίκα και να δυσφημούν τη σεξουαλικότητα. Στην αντιπαράθεση μεταξύ διαφωτισμού και μύθου, τα ίχνη της οποίας σώζονται στην εποποιία, η δυνατή πλανεύτρα είναι ταυτόχρονα αδύνατη, απαρχαιωμένη, τρωτή, και χρειάζεται τα υποτελή ζώα ως ένοπλη συνοδεία.⁴² Ως αντιπρόσωπος της φύσης η γυναίκα στην αστική κοινωνία έγινε η αινιγματική εικόνα της ακαταμάχητης γοητείας⁴³ και της αδυναμίας. Έτσι καθρεφτίζει

40. Βλέπε S. Freud, «Das Unbehagen in der Kultur», *Gesammelte Werke*, τόμ. XIV, Φραγκφούρτη 1968, σελ. 459υποσημ.

41. Σε μια σημείωση του Βιλαμόβιτς επισημαίνεται κατά απροσδόκητο τρόπο η συνάντηση ανάμεσα στις έννοιες Schniiffeln (ανιχνευτικό μύρισμα ή ρουθοῦνισμα) και νους (νόος), δηλαδή αυτόνομος Λόγος: «Ο Σβύτσερ συνέδεσε με εντελώς πειστικό τρόπο τη λέξη νόος με το Schnauben (ρουθοῦνισμα) και Schniiffeln» (Wilamowitz-Moellendorff, *Die Heimkehr des Odysseus*, σελ. 191). Ο Βιλαμόβιτς δεν δέχεται βέβαια ότι από την ετυμολογική συγγένεια μπορεί να συναχθεί κάτι σχετικά με τη σημασία.

42. *Οδύσσεια*, κ 434.

43. Η συνείδηση της ακαταμάχητης σαγήνης εκφράσθηκε αργότερα στη λατρεία της Αφροδίτης ως θεάς της γοητείας, «τα θέλγητρα της οποίας δεν ανέχονται αντιστάσεις» (Wilamowitz, *Der Glaube der Hellenen*, τόμ. Π, σελ. 152).

απε'ναντι στην κυριαρχία το καθαρό ψε'μα, που εγκαθιδρύει την υπέρβαση της φύσης στη θε'ση της συμφιλίωσης της.

Ο γάμος είναι η μέση οδός του κοινωνικού συμβιβασμού: η γυναίκα παραμένει αδύνατη, καθώς η δύναμη περιέρχεται σε αυτή μόνο διαμεσολαβημένη από τον άντρα. Κάτι από αυτό διακρίνεται στην ήττα της θεάς-εταίρας μέσα στην *Οδύσσεια*, ενώ ο ολοκληρωμένος γάμος με την Πηνελόπη, λογοτεχνικά νεότερος, αντιπροσωπεύει ένα μεταγενέστερο στάδιο αντικειμενικότητας της πατριαρχικής τάξης πραγμάτων. Με την εμφάνιση του Οδυσσέα στην Αία η διαφορούμενη σχέση του άντρα προς τη γυναίκα, λαχτάρα και επιταγή, παίρνει ήδη τη μορφή μιας ανταλλαγής που προστατεύεται με συμβόλαια. Προϋπόθεση της είναι η παραίτηση. Ο Οδυσσέας αντιστέκεται στη μαγεία της Κίρκης. Γι' αυτό απολαμβάνει ακριβώς ό,τι η μαγεία της μόνο απατηλά υπόσχεται σε εκείνους που δεν της αντιστέκονται. Ο Οδυσσέας κοιμάται μαζί της. Προηγουμένως όμως της αποσπά τον μεγάλο όρκο των μακαρίων, τον ολύμπιο. Ο όρκος αποσκοπεί στην προστασία του άντρα από τον ακρωτηριασμό, την εκδίκηση για την απαγόρευση της πολυσυντροφικότητας και για την ανδρική κυριαρχία που με τη σειρά της όμως, ως διαρκής ορμική παραίτηση, εκτελεί συμβολικά τον αυτοακρωτηριασμό του άντρα. Η Κίρκη θέλει να δοθεί σε αυτόν που της αντιστάθηκε, στον κύριο, στον εαυτό, τον οποίο λόγω της μη μεταμορφωσιμότητάς του κατηγορεί ότι φέρει «αγητευτη ψυχή στα στήθια μέσα».⁴⁴ «Μόν' έλα, το σπαθί στη θήκη σου για ξαναχώσε τώρα κι ας ανεβούμε στο κλινάρι μου τον πόθο να χαρούμε ο ένας τού άλλού για να κερδίσουμε την πάσα εμπιστοσύνη».⁴⁵ Για την ηδονή που παρέχει θέτει ως τίμημα το γε-

44. *Οδύσσεια*, κ 429.

45. *Ο.π.*, 333κ.ε.

γονός ότι η ηδονή έπεσε σε περιφρόνηση· η τελευταία εταίρα αποδείχθηκε ο πρώτος γυναικείος χαρακτήρας. Κατά τη μετάβαση από το μύθο στην ιστορία συμβάλλει αποφασιστικά στην αστική ψυχρότητα. Η συμπεριφορά της τηρεί έμπρακτα την ερωτική απαγόρευση, η οποία αργότερα επιβλήθηκε με τόσο μεγαλύτερη ισχύ όσο περισσότερο ο έρωτας, ως ιδεολογία, έπρεπε να αποκρύπτει το μίσος μεταξύ των ανταγωνιστών. Στον κόσμο της ανταλλαγής έχει άδικο εκείνος που δίνει περισσότερα· αυτός που αγαπά όμως είναι πάντοτε αυτός που αγαπά περισσότερο. Ενώ η θυσία του εξυμνείται, υπάρχει ζηλότυπη επαγρύπνηση ώστε αυτός να μην απαλλαγεί από τη θυσία. Στον ίδιο τον έρωτα ακριβώς κρίνεται ότι αυτός που αγαπά έχει άδικο και έτσι τιμωρείται. Η ανικανότητα για κυριαρχία πάνω στον εαυτό του και στους άλλους, την οποία μαρτυρεί η αγάπη του, είναι αρκετός λόγος για να μην του παρασχεθεί η εκπλήρωση. Μαζί με την κοινωνία αναπαράγεται διευρυνόμενη και η μοναξιά. Αυτός ο μηχανισμός εισχωρεί ως τις τρυφερότατες διακλαδώσεις του συναισθήματος, ώσπου η ίδια η αγάπη, προκειμένου να μπορέσει να βρει το δρόμο προς τον άλλον, εξωθείται τόσο πολύ στην ψυχρότητα, ώστε πάνω στην πραγμάτωση της διαλύεται. Η δύναμη της Κίρκης που υποτάσσει τους άντρες κάνοντας τους υποτελείς της, μετατρέπεται σε υποτέλεια της απέναντι σε εκείνον ο οποίος με την παραίτηση του αρνήθηκε να υποταχθεί σε αυτή. Η επιρροή πάνω στη φύση, που ο ποιητής αποδίδει στη θεά Κίρκη, συρρικνώνεται σε προφητεία ιέρειας και μάλιστα σε έξυπνη πρόβλεψη των μελλοντικών ναυσιπλοϊκών δυσκολιών. Από τις προφητείες της αποδυναμωμένης μάγισσας για τις Σειρήνες, τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, στο τέλος επωφελείται μόνον η ανδρική αυτοσυντήρηση.

Πόσο ακριβά όμως στοίχισε η αποκατάσταση συνθηκών κανονικής διαδοχής των γενεών μπορούμε να το μαντέψουμε

κάπως μόνον από τους σκοτεινούς στίχους που περιγράφουν τη συμπεριφορά των φίλων, όταν η Κίρκη τους αναμεταμόρφωσε κατ' εντολή του συμβατικού κυρίου της. Διαβάζουμε πρώτα: «Και πήραν όψη πάλι ανθρώπινη κι ομπρός σου τους θωρούσες πιο νιους και πιο τρανούς και πιο όμορφους πολύ, παρ' ό,τι πρώτα».⁴⁶ Όμως οι έτσι επιβεβαιωμένοι και στην αρρενωπότητά τους ενισχυμένοι δεν είναι ευτυχείς. «... κι ως του θρήνου μάς έπνιξε ο καημός, ολόγυρα το σπίτι ανταλλούσε βαριά απ' τους βόγγους...».⁴⁷ Έτσι ίσως θα ακουγόταν το πιο αρχαίο γαμήλιο τραγούδι, το οποίο συνόδευε το γεύμα της τελετής για τον υποτυπώδη γάμο που κρατούσε μόνον ένα χρόνο. Ο κανονικός γάμος με την Πηνελόπη έχει περισσότερα κοινά με τούτον από όσα θα υπέθετε κανείς. Πόρνη και σύζυγος είναι συμπληρώματα της γυναικείας αυτοαλλοτρίωσης μέσα στον πατριαρχικό κόσμο: η σύζυγος προδίδει την ηδονή υπέρ της σταθερής οργάνωσης της ζωής και της ιδιοκτησίας, ενώ η πόρνη, η κρυφή σύμμαχος της, νέμεται ως νόμιμη κάτοχος ό,τι αφήνουν ακάλυπτο τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα της συζύγου και πουλάει την ηδονή. Η Κίρκη και η Καλυψώ, οι εταίρες, παρουσιάζονται όπως και οι μυθικές δυνάμεις της μοίρας⁴⁸ και οι αστές νοικοκυρές, ήδη ως εργατικές υφάντρες, ενώ η Πηνελόπη εξετάζει τον παλινοοτούντα με τη δυσπιστία της πόρνης, μήπως στην πραγματικότητα είναι απλώς ένας γέρος ζητιάνος ή ακόμη και περιπλανώμενος θεός. Βέβαια η περίφημη σκηνή της αναγνώρισης θυμίζει πράγματι πατρικούς: «Μα αυτή πολλήώρα εκάθουνταν και τά 'χε σα χαμένα, και μια τον θώρειε καταπρόσωπα στυλώνοντας τα μάτια, και μια καθόλου δεν τον γνώριζε ντυμένο στα

46/Ο.π., 395 κ.ε.
 47/Ο.π., 398κ.ε. 48. Βλέπε
 Bauer, *ό.π.*, και σελ. 49.

κουρέλια».⁴⁹ Η Πηνελόπη δεν εκδηλώνει κανένα αυθόρμητο συναίσθημα, θέλει μόνο να μην κάνει λάθος, κάτι που δύσκολα θα της επιτρεπόταν υπό την πίεση της τάξης πραγμάτων στην οποία είναι ενταγμένη. Ο νεαρός Τηλέμαχος, ο οποίος δεν έχει προσαρμοσθεί ακόμη στον μελλοντικό του ρόλο, είναι θυμωμένος, αλλά αισθάνεται ήδη αρκετά άντρας για να βάλει τη μητέρα του στη θέση της. Η επίπληξη για ξεροκεφαλιά και σκληρότητα που της απευθύνει είναι η ίδια ακριβώς με εκείνη την παλαιότερη μομφή της Κίρκης προς τον Οδυσσέα. Αν η εταίρα έχει ενστερνισθεί την πατριαρχική ιεραρχία αξιών, η μονογαμική σύζυγος δεν ικανοποιείται ούτε με αυτό και δεν ησυχάζει ωσότου εξομοιωθεί με τον ίδιο τον ανδρικό χαρακτήρα. Έτσι συνεννοούνται οι παντρεμένοι. Το τεστ στο οποίο αυτή υποβάλλει τον παλινοστούντα αφορά την αμετακίνητη θέση της συζυγικής κλίνης, που ο σύζυγος είχε κατασκευάσει στα νιάτα του γύρω από μια ελιά, σύμβολο ενότητας του σεξουαλικού και της ιδιοκτησίας. Με συγκινητική πονηριά αναφέρεται στο κρεβάτι σαν να μπορούσε να μετακινηθεί από τη θέση του, και ο σύζυγος «ξαναμμένος», της απαντά σε μια διεξοδική αφήγηση για τα μακρόπνοα μαστορέματα του: ως αρχέτυπο του αστικού ο επιτήδειος άντρας έχει ένα χόμπυ. Αυτό συνίσταται στη μίμηση μιας χειροτεχνικής εργασίας, από την οποία οι διαφοροποιημένες ιδιοκτησιακές σχέσεις τον έχουν εξαιρέσει κατ' ανάγκη από καιρό. Την απολαμβάνει, επειδή η ελευθερία να κάνει κάτι περιττό γι' αυτόν του επιβεβαιώνει την κυριαρχία πάνω σε εκείνους που πρέπει να εκτελούν τέτοιες εργασίες, αν θέλουν να ζήσουν. Από αυτό τον γνωρίζει η συνετή Πηνελόπη και τον κολακεύει επαινώντας το εξαιρετικό μυαλό του. Στην κολακεία όμως, στην οποία ήδη κρύβεται λίγη κοροϊδία, προστί-

49. Ο.π., ψ 93 κ.ε.

θενται, στην τομή του στίχου, τα *κοφτά* λόγια συμφωνά με τα οποία όλες οι κακοδαιμονίες των συζύγων οφείλονται στο φθόνο των θεών για εκείνη την ευτυχία που μόνον ο γάμος εγγυάται, την «επικυρωμένη ιδέα της διάρκειας».⁵⁰ «Μια αλήθεια βάσανα πολλά οι θεοί μάς δώκαν, που ζούλεψαν και δε μας άφηκαν τη νιότη να χαρούμε ο ένας του άλλου και να γεράσουμε μαζί συντροφεμένοι».⁵¹ Γάμος δεν σημαίνει ανταποδοτική τάξη της ζωής, αλλά και αλληλεγγύη, από κοινού αντίσταση στο θάνατο. Η συμφιλίωση αναπτύσσεται στη συζυγική ζωή γύρω από την υποταγή, όπως στην ιστορία ως τώρα το ανθρώπινο ευδοκιμεί ακριβώς και μόνο στην επαφή με τη βαρβαρότητα, την οποία η ανθρωπιά σκεπάζει. Ακόμη και αν το συμβόλαιο μεταξύ των συζυγών δεν επιτυγχάνει παρά μόνον επίπονα μια διαπραγματευτική αναστολή της πανάρχαιας έχθρας, οι ειρηνικά πορευμένοι προς τα γερατειά χάνονται εντούτοις μέσα στην εικόνα του Φιλημονα και της Βαυκίδας, όπως ο καπνός του θυσιαστηρίου μεταμορφώνεται στον ευεργετικό καπνό της εστίας. Ο γάμος ανήκει ασφαλώς στο πρωταρχικό πέτρωμα του μύθου, στα θεμέλια του πολιτισμού. Όμως η μυθική σκληρότητα και συμπάγιά του ξεπροβάλλει μέσα και πέρα από το μύθο όπως ξεμυτίζει το μικρό νησιωτικό βασίλειο μέσα από την απέραντη θάλασσα.

Ο έσχατος σταθμός της κυρίως περιπλάνησης δεν είναι τέτοιο καταφύγιο. Είναι ο Άδης. Οι εικόνες που θεωρεί ο θαλασσοπόρος κατά την πρώτη Νέκυια είναι προπάντων οι μητριαρχικές,⁵² που η θρησκεία του φωτός τις εξόρισε: μετά την ίδια του τη μητέρα, απέναντι στην οποία ο Οδυσσεάς επιβάλ-

50. Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, Jubiläumsausgabe, Στουτγάρδη και Βερολίνο χ.χ., τόμ. Ι, κεφ. 16, σελ. 70.

51. *Οδύσσεια*, ψ 210 κ.ε.

52. Βλέπε Thomson, *ό.π.*, σελ. 28.

λει στον εαυτό του την πατριαρχική αυστηρότητα της σκοπιμότητας,⁵³ εμφανίζονται οι πανάρχαιες ηρωίδες. Όμως η εικόνα της μητέρας είναι ανίσχυρη, τυφλή και βουβή,⁵⁴ ε'να φάντασμα όπως εκεί που η επική αφήγηση εγκαταλείπει το πεδίο της γλωσσάς στην εικόνα. Το αίμα της θυσίας είναι απαραίτητο ως εχέγγυο της ζωντανής μνήμης, για να μπορέσει η εικόνα να αποκτήσει, έστω μάταια και εφήμερα, τη γλώσσα, μέσω της οποίας απαλλάσσεται από τη μυθική βουβαμάρα. Η υποκειμενικότητα πρέπει πρώτα να αποκτήσει αυτοδυναμία φθάνοντας στη γνώση της μηδαμινότητας των εικόνων, για να μπορέσει να μοιρασθεί την ελπίδα, την οποία οι εικόνες μάταια απλώς υπόσχονται. Η γη της επαγγελίας του Οδυσσέα δεν είναι το αρχαϊκό βασίλειο των εικόνων. Όλες οι εικόνες, ως σκιές του κόσμου των νεκρών, του αποκαλύπτουν οριστικά την αληθινή τους φύση: τη φαινομενικότητα. Απαλλάσσεται από αυτές, αφού πια αντιλήφθηκε ότι είναι οι νεκροί, και με μια δεσποτική χειρονομία αυτοσυντήρησης τις εκδίωξε από τη θυσία, που την προορίζει μόνο για όσους του παρέχουν γνώση, χρήσιμη στη ζωή του, όπου η εξουσία του μύθου επικρατεί μόνον ως φαντασία, μετατεθειμένη στο πνεύμα. Το βασίλειο των νεκρών, όπου συγκεντρώνονται οι καθηρημένοι μύθοι, βρίσκεται στο πιο απομακρυσμένο σημείο από την πατρίδα. Μόνον από την πιο μεγάλη απόσταση επικοινωνεί με αυτή. Αν ακολουθήσει κανείς τον Κίρχοφ στην παραδοχή του ότι η επίσκεψη του Οδυσσέα στον Κάτω Κόσμο ανήκει

53. «Κι όπως την είδα, μου 'ρθαν κλάματα, την πόνεσε η καρδιά μου, μα δεν την άφηνα, κι ας ε'τρωγε τα σωθικά μου ο πόνος, κοντά στο γαίμα, πριν απόκριση μου δώσει ο Τειρεσίας» (*Οδύσσεια*, λ, 87 κ.ε.).

54. «Μπροστά μου την ψυχή της μάνας μου θεωρώ της πεθαμε'νης· κοντά στο γαίμα κάθεται άλαλη, κι ουδέ' βαστάει τα μάτια στο γιο της να στυλώσει αντίκρυ του και να του κουβεντιάσει. Θε'λω, τρανέ', να ξέρω αν γίνεται ποιος είμαι να γνωρίσει» (*ό.π.*, 141 κ.ε.).

στο πιο παλαιό, το κυρίως μυθικό στρώμα του έπους,⁵⁵ αυτό το πιο παλαιό στρώμα είναι ταυτόχρονα εκείνο στο οποίο ε'να χαρακτηριστικό υπερβαίνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο το μύθο -όπως στην παράδοση για τις καταβάσεις του Ορφέα και του Ηρακλή στον Κάτω Κόσμο- όπως βέβαια και το θέμα της διάρρηξης των πυλών του Άδη, της κατάργησης του θανάτου, συνιστά τον εσώτατο πυρήνα κάθε αντιμυθολογικής σκέψης. Αυτό το αντιμυθολογικό στοιχείο εμπεριέχεται στην προφητεία του Τειρεσία, σύμφωνα με την οποία είναι δυνατόν να εξευμενισθεί ο Ποσειδώνας. Ο Οδυσσεάς πρέπει με ένα κουπί στον ώμο να πάρει το δρόμο και να περπατήσει πολύ, ώσπου να φθάσει σε ανθρώπους που «θάλασσα δεν κατέχουν τι είναι, κι ουδέποτε με αλάτι αρτίζουνε τα φαγητά που τρώνε».⁵⁶ Όταν συναντήσει στο δρόμο του ένα διαβάτη που θα του πει ότι κουβαλάει ένα λιχνοτήρι στον ώμο του, τότε θα έχει φθάσει στον σωστό τόπο, όπου θα προσφέρει στον Ποσειδώνα την εξυλαστήρια θυσία. Πυρήνας της προφητείας είναι ότι το κουπί εκλαμβάνεται ως λιχνοτήρι. Αυτό πρέπει να φαινόταν ακαταμάχητα κωμικό στον Έωνα. Αυτή η κωμικότητα όμως, από την οποία εξαρτάται ο συμφιλιοτικός εξευμενισμός, δεν πρέπει να προοριζόταν για ανθρώπους, αλλά για τον θυμωμένο Ποσειδώνα.⁵⁷ Η παρανόη-

55. «Δεν μπορώ παρά να θεωρήσω ολόκληρο το λ, εκτός από μερικά σημεία, ... ένα απλώς μετατοπισμένο απόσπασμα του παλαιού *Νόστου* και κατά συνέπεια του πιο παλαιού μέρους του ποιήματος» (Kirchhoff, *Die homerische Odyssee*, Βερολίνο 1879, σελ. 226. «Whatever else is original in the myth of Odysseus, the Visit to Death is» (Thomson, *ό.π.*, σελ. 95).

56. *Οδύσσεια*, λ 122 κ.ε.

57. Αρχικά ήταν «σύζυγος της γης» (βλέπε Wilamowitz, *Der Glaube der Hellenen*, τόμ. Ι, σελ. 112 κ.ε.) και μόνον αργότερα έγινε θεός της θάλασσας. Η προφητεία του Τειρεσία υπαινίσσεται ίσως τη διπλή του φύση. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι η εξευμένιση του με μια γήινη θυσία, μακριά από κάθε πέλαγος, στηρίζεται στη συμβολική παλινόρθωση της χθόνιας δύναμης

ση σκόπευε να προκαλέσει το γέλιο του βλοσυρού στοιχειώδους θεού, ώστε με το γέλιο να του περάσει ο θυμός. Ανάλογη φαίνεται η περίπτωση στο παραμύθι των αδελφών Γκριμ όπου η γειτόνισσα συμβουλεύει τη μητέρα πώς θα μπορούσε να απαλλαγεί από το διαβολόσπαρμα:* «Να το πάει στην κουζίνα, να το καθίσει πάνω στην εστία, να ανάψει φωτιά και να βράσει νερό σε δύο τσόφλια αυγών: αυτό θα κάνει το διαβολόσπαρμα να γελάσει. Αν όντως γελάσει, θα έχει έλθει η ώρα του». ⁵⁸ Μολονότι μέχρι σήμερα το γέλιο είναι σημάδι της βίαιης δύναμης, το ξέσπασμα της τυφλής, πωρωμένης φύσης, έχει εντούτοις μέσα του το αντίθετο στοιχείο, ότι ακριβώς με το γέλιο η τυφλή φύση αποκτά επίγνωση του εαυτού της ως τέτοιας και έτσι εγκαταλείπει την καταστροφική της βία. Αυτή η αμφισημία του γέλιου συγγενεύει με εκείνη του ονόματος, ίσως μάλιστα τα ονόματα να μην είναι παρά απολιθωμένα γέλια, όπως ακόμη και σήμερα τα παρατσούκλια, τα μόνα στα οποία διατηρείται ζωντανό κάτι από την πρωταρχική πράξη

του. Αυτή η παλινόρθωση μπορεί να εκφράζει την αντικατάσταση της πειρατείας από τη γεωργία: τα όρια ανάμεσα στη λατρεία του Ποσειδώνα και τη λατρεία της Δήμητρας είναι ρευστά (βλε'πε Thomson, *ό.π.*, σελ. 96, υποσημ.).

*Διαβολόσπαρμα ή διαβολόσπερμα: παιδάκι άσχημο ή και παραμορφωμένο, το οποίο συμφωνά με παλαιά λαϊκή παράδοση είναι διαβολοσπορά, νεραϊδοπαίδι κ.λπ. και τοποθετήθηκε στην κούνια του κανονικού παιδιού από το διάβολο ή άλλο δαιμονικό σε αντικατάσταση του. 58. Αδελφοί Grimm, *Kinder-undHausmarchen*, Δειψία χ.χ., σελ. 208. Συναφή μοτίβα σώζονται από την αρχαιότητα και μάλιστα αναφέρονται στη Δήμητρα. Στην Ελευσίνα, όπου ε'φθασε «αναζητώντας την κόρη της που την είχαν αρπάξει», ε'γινε «δεκτή από τον Δυσσαυλή και τη γυναίκα του Βαυβώ, αλλά ήταν πολύ λυπημένη και αρνήθηκε να φάει ή να πει οτιδήποτε. Τότε η οικοδέσποινα Βαυβώ την έκανε να γελάσει σηκώνοντας ξαφνικά το φόρεμα της και φανερώνοντας το κάτω μέρος του κορμού της» (Freud, *Gesam-melte Werke*, τόμ. X, σελ. 399. Βλέπε Salomon Reinach, *Cultes, Mythes et Religions*, Παρίσι 1912, τόμ. IV, σελ. 115 κ.ε.

της ονοματοδοσίας. Το γέλιο συμμερίζεται ως συναυτουργός την ένοχη της υποκειμενικότητας, όμως στην αναστολή της ισχύος του δικαίου, την οποία αυτό εκφράζει, παραπέμπει επίσης πέρα από την ένοχη εμπλοκή. Υπόσχεται το δρόμο προς την πατρίδα. Η νοσταλγία είναι η αφορμή για τις περιπέτειες, μέσα από τις οποίες η υποκειμενικότητα, η προϊστορία της οποίας ενσαρκώνεται στην *Οδύσσεια*, διαφεύγει και γλιτώνει από τον προϊστορικό κόσμο. Το γεγονός ότι η έννοια της πατρίδας αντιτίθεται στο μύθο, τον οποίο οι φασίστες, ψευδόμενοι, επιθυμούν να παρουσιάσουν ως πατρίδα, περικλείει το εσώτατο παράδοξο του έπους. Σε αυτό ενσαρκώνεται η μνήμη της ιστορίας κατά την οποία η μόνιμη εγκατάσταση, προϋπόθεση κάθε πατρίδας, διαδέχθηκε τη νομαδική εποχή. Αν η πάγια τάξη της ιδιοκτησίας, που δημιουργείται με τη μόνιμη εγκατάσταση, θεμελιώνει την αλλοτρίωση των ανθρώπων από την οποία πηγάζει όλη η νοσταλγία και η λαχτάρα για τη χαμένη πρωτογενή κατάσταση, ταυτόχρονα η μόνιμη εγκατάσταση και η πάγια ιδιοκτησία είναι εκείνες πάνω στις οποίες και μόνο σχηματίζεται η έννοια της πατρίδας, προς την οποία στρέφονται κάθε λαχτάρα και κάθε νοσταλγία. Ο ορισμός του Νοβάλις σύμφωνα με τον οποίο όλη η φιλοσοφία είναι νοσταλγία αληθεύει μόνον αν η νοσταλγία δεν χάνεται μέσα στο φάντασμα μιας χαμένης πανάρχαιης κατάστασης, αλλά παρουσιάζει την πατρίδα, την ίδια τη φύση, ως κάτι που αποσπάσθηκε από το μύθο. Πατρίδα είναι ο γλιτωμός. Γι' αυτό η κατηγορία ότι οι ομηρικοί θρύλοι είναι αυτοί «που απογειώνονται» είναι μια εγγύηση της αλήθειας τους. «Στρέφονται προς την ανθρωπότητα».⁵⁹ Η μεταφορά των μύθων στη μορφή του μυθιστορήματος, όπως συντελείται στην περιπετειώδη ιστορία, δεν νοθεύει όντως τους μύθους, αλλά

59. Holderlin, «Der Herbst», *ό.π.*, σελ. 1066.

μάλλον συμπαρασύρει το μύθο στο χρόνο αποκαλύπτοντας την άβυσσο που τον χωρίζει από την πατρίδα και τη συμπιλίωση. Τρομακτική είναι η εκδίκηση που ο πολιτισμός λαμβάνει από τον προϊστορικό κόσμο, και σε αυτή, όπως φρικτότατα τεκμηριώνεται στον Όμηρο με την αφήγηση του ακρωτηριασμού του γιδοβοσκού Μελάνθιου, μοιάζει με τον ίδιο τον προϊστορικό κόσμο. Εκείνο ως προς το οποίο υπερβαίνει τον τελευταίο δεν είναι το περιεχόμενο των εξιστορούμενων πράξεων. Είναι η αυτοπερισυλλογή, η οποία κάνει τη βία να διακόπτεται τη στιγμή της διήγησης. Ο ίδιος ο λόγος, η γλώσσα στην αντίθεση της προς το μυθικό τραγούδι, η δυνατότητα να απαθανατισθεί με τη μνημόνευση του το κακό που έγινε, είναι ο νόμος του ομηρικού γλιτωμού. Δεν είναι τυχαίο ότι ο διασωζόμενος ήρωας παρεμβάλλεται κάθε τόσο ως αφηγητής. Η ψυχρή απόσταση της αφήγησης, που παρουσιάζει ακόμη και το φρικιαστικό σαν να ήταν προορισμένο να διασκεδάσει, είναι αυτή που ταυτόχρονα φανερώνει τη φρίκη, η οποία μέσα στο τραγούδι συγχωνεύεται πανηγυρικά με τη μοίρα. Η διακοπή στο λόγο όμως είναι η τομή, η μεταμόρφωση των εξιστορούμενων σε συμβάντα του μακρινού παρελθόντος, δυνάμει της οποίας αναλάμπει σαν αστραπή το όραμα της ελευθερίας, το οποίο ο πολιτισμός ποτέ πια δεν έσβησε εντελώς. Στη ραψωδία χ της *Οδύσσειας* περιγράφεται η τιμωρία που ο γιος του βασιλιά της νήσου επιβάλλει στις άπιστες δούλες εξαιτίας του ξεπεσμού τους στη στάθμη των εταίρων. Με ασυγκίνητη αταραξία, απάνθρωπα όπως μόνον η *Impassibilite** των πιο μεγάλων αφηγητών του δέκατου ένατου αιώνα, περιγράφεται η τύχη των κρεμασμένων και ανέκφραστα παρομοιάζεται με το θάνατο των πουλιών στο βρόχο,

*Απάθεια, αναισθησία, ψυχρή ουδετερότητα.

με εκείνη τη σιωπή, που το πάγωμα της είναι το αληθινό υπόλοιπο κάθε λόγου.* Ακολουθεί αμέσως ο στίχος που περιγράφει τις κρεμασμένες στη σειρά: «και σπάραζαν με τα ποδάρια τους - για λίγη ώρα μόνο». ⁶⁰ Με μια ακρίβεια η οποία ακτινοβολεί κιόλας την ψυχρότητα της ανατομίας και της ζωοτομίας ⁶¹ ο περιγράφων συντάσσει το μυθιστορηματικό πρακτικό για τους σπασμούς των υποταγμένων, οι οποίες στο όνομα του δικαίου και του νόμου κατακρημνίζονται σε εκείνο το βασίλειο από το οποίο διέφυγε ο δικαστής Οδυσσεύας. Ως αστός που στοχάζεται πάνω στην εκτέλεση ο Όμηρος παρηγορεί τον εαυτό του και τους ακροατές του, που είναι μάλλον αναγνώστες, με την ασφαλή διαπίστωση πως δεν κράτησε πολλή ώρα μια στιγμή μόνο και όλα είχαν τελειώσει. ⁶² Όμως μετά το «για λίγη ώρα μόνο» διακόπτεται η εσωτερική ροή της αφήγησης. Για λίγη ώρα μόνο; ρωτά η χειρονομία του αφηγητή και διαψεύδει την αταραξία του. Ανακόπτοντας

"Παραπομπή" στη γνωστή σαιξπηρική ρήση «Τα υπόλοιπα είναι σιωπή», τα τελευταία λόγια του Άμλεττην ώρα που πεθαίνει βλέπε *Hamlet*, Πράξη 5, σκηνή 2.

60. *Οδύσσεια*, χ 473.

61. Ο Βιλαμόβιτς πιστεύει ότι «ο ποιητής αφηγείται με ικανοποίηση» την εκτέλεση της τιμωρίας (*Die Heimkehrdes Odysseus*, ό.π., σελ. 67). Αν βέβαια ο ανταρχικός φιλόλογος ενθουσιασμένος διαπιστώνει ότι η παρομοίωση με την παγίδα των πουλιών «αποδίδει έξοχα και... με μοντέρνο τρόπο πώς αιωρούνται τα πτώματα των κρεμασμένων υπηρετριών» (ό.π., βλέπε επίσης ό.π., σελ. 76), αυτή η ικανοποίηση φαίνεται πως είναι κυρίως δική του. Τα βιβλία του Βιλαμόβιτς ανήκουν στα πιο εμφαντικά τεκμήρια της γερμανικής συνύπαρξης της βαρβαρότητας και του πολιτισμού, η οποία αποτελεί τη βάση του νεότερου φιλελληνισμού.

62. Την παρηγορητική πρόθεση του στίχου επισημαίνει ο Γκίλμπερτ Μάρεϋ. Συμφωνά με τη θεωρία του η εκπολιτιστική λογοκρισία εξάλειψε από τον Όμηρο τις σκηνές βασανιστηρίων. Απέμεινε μόνον ο θάνατος του Μελάνθιου και των υπηρετριών (ό.π., σελ. 146).

την αφήγηση δεν επιτρέπει να ξεχαστούν οι εκτελεσμένες γυναίκες και αποκαλύπτει τα ακατονόμαστα αιώνια βάσανα του ενός δευτερολέπτου, όταν οι δούλες πάλευαν με το θάνατο. Ως ηχώ δεν μένει από το «για λίγη ώρα μόνο» παρά μόνο *το qm̄o usque tandem*,* το οποίο οι μεταγενέστεροι ρήτορες ανυποψίαστοι βεβήλωσαν, καθώς παρότρυναν τον εαυτό τους να κάνει υπομονή. Η ελπίδα όμως στην εξιστόρηση της ανοσιουργίας συνδέεται με το γεγονός ότι πέρασε πολύς καιρός *από τότε*. Για τη διαπλοκή της προϊστορίας, της βαρβαρότητας και του πολιτισμού ο Όμηρος κάνει την παρηγορητική χειρονομία που δείχνει ότι έχει στο νου του εκείνο το «Μια φορά κι έναν καιρό». Το έπος έπρεπε πρώτα να γίνει, μυθιστόρημα, για να περάσει ύστερα στο παραμύθι.

*Ως πότε επιτέλους; Έτσι αρχίζει ο πρώτος λόγος του Κικε'ρωνα κατά του Κατιλίνα, όταν αυτός μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας του τόλμησε να παρουσιασθεί στη Σύγκλητο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Ιουλιέττα ή Διαφωτισμός και ηθική

Διαφωτισμός είναι, συμφωνά με τον Καντ, «η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητα του, για την οποία υπαίτιος είναι ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η ανικανότητα του ανθρώπου να χρησιμοποιεί τη διάνοια του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου».¹ «Διάνοια χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου» είναι διάνοια καθοδηγούμενη από τον Λόγο. Αυτό σημαίνει απλώς ότι χάρη στη συνέπεια που τη χαρακτηρίζει συγκροτεί τις μεμονωμένες γνώσεις σε σύστημα. «Ο Λόγος έχει... ως αντικείμενο του μόνο τη διάνοια και τη σκόπιμη χρησιμοποίηση της».² Θέτει «ως στόχο των πράξεων της διάνοιας μια ορισμένη συλλογική ενότητα»,³ και αυτή είναι το σύστημα. Οι κανόνες του είναι οι οδηγίες για την ιεραρχική δόμηση των εννοιών. Όπως στον Λάμπνιτς και τον Καρτέσιο, έτσι και στον Καντ η ορθολογικότητα συνίσταται «στην ολοκλήρωση

1. Καντ, «Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?», *Werke*, έκδοση *Akademie*, τόμ. VIII, σελ. 35.

2. *Kritikderreinen Vernunft*, ό.π., τόμ. III (2η έκδ.), σελ. 427.

3. *Ό.π.*

της συστηματικής συνοχής, τόσο ανοδικά προς τα ανώτερα γένη όσο και καθοδικά προς τα κατώτερα είδη». ⁴Το «συστηματικό» στοιχείο της γνώσης είναι «η συνοχή της βάσει μιας αρχής». ⁵ Σκέψη, συμφωνά με την αντίληψη του διαφωτισμού, είναι η δημιουργία μιας ενιαίας, επιστημονικής τάξης και η παραγωγή της γνώσης των γεγονότων από αρχές, αδιάφορο αν αυτές ερμηνεύονται ως αυθαίρετα τιθέμενα αξιώματα, ως ε'μφυτες ιδέ'ες ή ως ανώτατες αφαιρε'σεις. Οι λογικοί νόμοι θεμελιώνουν τις γενικότατες σχε'σεις στο εσωτερικό της τάξης, δηλαδή τις ορίζουν. Η ενότητα ε'γκείται στην ομοφωνία. Η αρχή της αντίφασης είναι το σύστημα εν σπε'ρματι. Η γνώση συνίσταται στην υπαγωγή σε αρχές. Ταυτίζεται με την κρίση που ενσωματώνει στο σύστημα. Κάθε διαφορετικό σκέπτεσθαι από εκείνο που τείνει προς το σύστημα είναι απροσανατόλιστο ή αυταρχικό. Ο Λόγος δεν συνεισφέρει τίποτε άλλο εκτός από την ιδέα της συστηματικής ενότητας, τα τυπικά στοιχεία της σταθερής εννοιολογικής συνοχής. Κάθε στόχος περιεχομένου τον οποίο θα μπορούσαν να επικαλεσθούν οι άνθρωποι ως φρόνηση του Λόγου είναι, συμφωνά με το αυστηρό πνεύμα του διαφωτισμού, αυταπάτη, ψέμα, «εκλογίκευση», όσο και αν οι διάφοροι φιλόσοφοι καταβάλλουν τη μεγαλύτερη προσπάθεια για να αποσπάσουν την προσοχή από αυτή τη λογική συνέπεια και να τη στρέψουν προς φιλανθρωπικά συναισθήματα. Ο Λόγος είναι «μια ικανότητα... παραγωγής του μερικού από το γενικό». ⁶ Η ομοιογένεια μεταξύ του γενικού και του μερικού διασφαλίζεται συμφωνά με τον Καντ από το «σχηματισμό»* της καθαρής διάνοιας». Έτσι

4. Ό.π., σελ. 435 κ.ε.

5. 'απ., σελ. 428.

6. Ό.π., σελ. 429.

*Schematismus (σχηματισμός) είναι η διαδικασία κατά την οποία η καθαρή

αποκαλείται η ασυνείδητη λειτουργία του διανοητικού μηχανισμού, ο οποίος διαρθρώνει την αισθητήρια αντίληψη ήδη σε ανταπόκριση προς τη διάνοια. Η διάνοια χαράζει την κατανοητότητα του πράγματος, την οποία η υποκειμενική κρίση ανακαλύπτει σε αυτό, πάνω στο πράγμα ως αντικειμενική ποιότητα, προτού αυτή εισέλθει στο εγώ. Χωρίς αυτόν το σχηματισμό, δηλαδή χωρίς τη διανοητικότητα της αντίληψης, δεν θα ταίριαζε καμιά εντύπωση στην έννοια, καμιά εννοιολογική κατηγορία στο δείγμα ενός είδους, δεν θα κυριαρχούσε ούτε καν η ενότητα του σκέπτεσθαι, πόσο μάλλον του συστήματος, στην οποία στοχεύουν τα πάντα. Η αποκατάσταση αυτής της ενότητας είναι το συνειδητό έργο της επιστήμης. Όταν «όλοι οι εμπειρικοί νόμοι...» δεν είναι «παρά μόνον ειδικοί προσδιορισμοί των καθαρών νόμων της διάνοιας»,⁷ η έρευνα πρέπει να προσέχει πάντα ώστε οι αρχές να μένουν ορθά συνδεδεμένες με τις κρίσεις για τα γεγονότα. «Αυτή η συμφωνία της φύσης προς τη γνωστική μας ικανότητα προϋποτίθεται... a priori από την ικανότητα κρίσης».⁸ Είναι ο «κατευθυντήριος μίτος»⁹ της οργανωμένης εμπειρίας.

Το σύστημα πρέπει να διατηρείται σε αρμονία με τη φύση· όπως ακριβώς τα γεγονότα προλέγονται από το σύστημα, έτσι πρέπει και να το επιβεβαιώνουν. Τα γεγονότα όμως ανήκουν στην πρακτική· χαρακτηρίζουν παντού την επαφή του μεμονωμένου υποκειμένου με τη φύση ως κοινωνικό αντικείμενο: η εμπειρία είναι πάντοτε πραγματικό ενεργείν και πάσχε iv. Στη φυσική βέβαια η αισθητήρια αντίληψη με τη βοή-

διάνοια χρησιμοποιείται λεγόμενο υπερβατικό σχήμα ως διαμεσολαβητή μεταξύ της κατηγορίας και του φαινομένου για να καταστεί δυνατή η εφαρμογή της πρώτης στο δεύτερο και να επιτευχθεί ομοιογένεια μεταξύ τους.

7. Ό.π., τόμ. IV (1η έκδ.), σελ. 93.

8. *Kritik der UrteUskraft*, ό.π., τόμ. V, σελ. 185.

9. Ό.π.

θεια της οποίας μπορεί να επαληθευθεί μια θεωρία περιορίζεται συνήθως στον ηλεκτρικό σπινθήρα που αναλάμπει στην πειραματική συσκευή. Η απουσία του δεν έχει κατά κανόνα πρακτικές συνέπειες, αχρηστεύει μόνο μια θεωρία ή καταστρέφει την καριέρα του υπευθύνου βοηθού που επέβλεπε τη διάταξη του πειράματος. Οι συνθήκες του εργαστηρίου όμως είναι η εξαίρεση. Η σκέψη που δεν διατηρεί το σύστημα σε συμφωνία με την *εποπτεία* δεν προσβάλλει μόνο μεμονωμένες οπτικές εντυπώσεις, αλλά έρχεται σε σύγκρουση με την πραγματική πρακτική. Όχι μόνο δεν πραγματοποιείται το αναμενόμενο γεγονός, αλλά συμβαίνει το μη αναμενόμενο: η γέφυρα καταρρέει, τα σπαρτά μαραίνονται, το φάρμακο προξενεί αρρώστια. Ο σπινθήρας που φανερώνει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την έλλειψη συστηματικής σκέψης και την παραβίαση της λογικής δεν είναι μια φευγαλέα αισθητήρια αντίληψη, αλλά ο ξαφνικός θάνατος. Το σύστημα, όπως το εννοεί ο διαφωτισμός, είναι η μορφή της γνώσης που δαμάζει αποτελεσματικότερα τα γεγονότα και στηρίζει το υποκείμενο με τον πιο δραστικό τρόπο στην υποδούλωση της φύσης. Οι αρχές του είναι οι αρχές της αυτοσυντήρησης. Η ανωριμότητα αποδεικνύεται ως ανικανότητα αυτοσυντήρησης. Ο αστός, στις σταδιακές μορφές του δουλοκτήτη, του ελεύθερου επιχειρηματία, του διαχειριστή, είναι το λογικό υποκείμενο του διαφωτισμού.

Οι δυσκολίες στην έννοια του Λόγου, που προκύπτουν από το γεγονός ότι τα υποκείμενα του, οι φορείς ενός και του αυτού Λόγου, βρίσκονται σε πραγματικές αντιπαραθέσεις μεταξύ τους, κρύβονται πίσω από τη φαινομενική σαφήνεια των κρίσεων του δυτικού διαφωτισμού. Στην *Κριτική τον καθαρού Λόγου* όμως εκφράζονται στην ασαφή σχέση του υπερβατικού προς το εμπειρικό εγώ καθώς και στις άλλες άλυτες αντιφάσεις. Οι έννοιες του Καντ είναι διφορούμενες. Ο Λό-

γος ως το υπερβατικό υπερατομικό εγώ εμπεριέχει την ιδέα της ελεύθερης συμβίωσης των ανθρώπων, στην οποία οργανώνονται σε καθολικό υποκείμενο και αίρουν τη σύγκρουση μεταξύ του καθαρού και εμπειρικού Λόγου με τη συνειδητή αλληλεγγύη του όλου. Αυτό ενσαρκώνει την ιδέα της αληθινής καθολικότητας, την ουτοπία. Ταυτόχρονα όμως ο Λόγος αποτελεί το κέντρο της υπολογιστικής σκέψης, η οποία ρυθμίζει τον κόσμο συμφωνά με τους σκοπούς της αυτοσυντήρησης και δεν γνωρίζει άλλες λειτουργίες εκτός από την προπαρασκευή του αντικειμένου από υλικό των αισθήσεων σε υλικό της υποδούλωσης. Ως αληθινή φύση του σχηματισμού, ο οποίος συντονίζει από τα έξω το γενικό με το μερικό, την έννοια με τη μεμονωμένη περίπτωση, αποδεικνύεται τελικά στη σύγχρονη επιστήμη το συμφέρον της βιομηχανικής κοινωνίας. Το είναι θεωρείται υπό το πρίσμα της επεξεργασίας και της διαχείρισης. Όλα γίνονται επαναλήψιμη, αντικαταστάσιμη διαδικασία, απλό παράδειγμα για τα εννοιολογικά μοντέλα του συστήματος, ακόμη και ο μεμονωμένος άνθρωπος, πόσο μάλλον το ζώο. Η σύγκρουση μεταξύ της διαχειριστικής, εκπραγματίζουσας επιστήμης, μεταξύ του δημόσιου πνεύματος και της εμπειρίας του ατόμου αποσοβείται χάρη στις επικρατούσες συνθήκες. Οι αισθήσεις είναι πάντοτε προκαθορισμένες από τον εννοιολογικό μηχανισμό προτού σχηματισθεί η αισθητήρια αντίληψη, ο πολίτης βλέπει τον κόσμο a priori ως υλικό από το οποίο κατασκευάζει αυτό τον κόσμο για τον εαυτό του. Ο Καντ προσυνέλαβε διαισθητικά αυτό που πρώτο το Χόλγουντ έφθασε να πραγματοποιήσει συνειδητά: οι εικόνες προλογοκρίνονται ήδη κατά την παραγωγή τους σύμφωνα με τις προδιαγραφές της διάνοιας, όπως δηλαδή πρέπει να ιδωθούν αργότερα. Η αισθητήρια αντίληψη μέσω της οποίας επιβεβαιώνεται η δημόσια κρίση ειλινη ήδη ρυθμισμένη από την τελευταία προτού εμφανισθεί. Αν η

κρυφή ουτοπία διέβλεπε στην έννοια του Λόγου μέσα από τις τυχαίες διαφορές των υποκειμένων το απωθημένο κοινό συμφέρον, ο Λόγος, ο οποίος στην πορεία των σκοπιμοτήτων λειτουργεί απλώς και μόνον ως συστηματική επιστήμη, ισοπεδώνει μαζί με τις διαφορές αυτό το κοινό ταυτόσημο συμφέρον. Αυτός δεν επιτρέπει κανέναν άλλον προσδιορισμό εκτός από τις ταξινομήσεις της κοινωνικής πρακτικής. Κανένας δεν είναι τίποτε άλλο εκτός από αυτό που έφθασε να γίνει: ένα χρήσιμο, επιτυχημένο ή αποτυχημένο μέλος επαγγελματικών και εθνικών ομάδων. Είναι ένας τυχαίος εκπρόσωπος του γεωγραφικού, ψυχολογικού, κοινωνιολογικού του τύπου. Η Λογική είναι δημοκρατική, μέσα σε αυτή οι μεγάλοι δεν υπερέχουν έναντι των μικρών. Οι πρώτοι ανήκουν στους επιφανείς όπως οι δεύτεροι στα δυνητικά αντικείμενα της κοινωνικής πρόνοιας. Η επιστήμη γενικά δεν συμπεριφέρεται απέναντι στη φύση και τους ανθρώπους διαφορετικά απ' ό,τι η επιστήμη των ασφαλίσεων ειδικά απέναντι στη ζωή και το θάνατο. Είναι αδιάφορο ποιος πεθαίνει, σημασία έχει μόνον η σχέση των συμβάντων προς τις υποχρεώσεις της εταιρείας. Στον μαθηματικό τύπο επαναλαμβάνεται ο νόμος των μεγάλων αριθμών και όχι η λεπτομέρεια. Η συμφωνία μεταξύ του γενικού και του μερικού δεν εμπεριέχεται πια ως λανθάνουσα σε μια διάνοηση που δεν αντιλαμβάνεται το μερικό παρά μόνο κάθε φορά ως περίπτωση του γενικού και το γενικό μόνον ως εκείνη την πλευρά του μερικού από την οποία μπορεί κανείς να το προσεγγίσει και να το χειρισθεί. Η ίδια η επιστήμη δεν έχει πια συνείδηση του εαυτού της, είναι εργαλείο. Ο διαφωτισμός όμως είναι η φιλοσοφία που ταυτίζει την αλήθεια με το επιστημονικό σύστημα. Η προσπάθεια θεμελίωσης αυτής της ταυτότητας, την οποία κατέβαλε ο Καντ με φιλοσοφική ακόμη πρόθεση, οδήγησε σε έννοιες που επιστημονικά δεν έχουν νόημα, διότι δεν είναι απλές οδηγίες για

χειρισμούς σύμφωνα με τους κανόνες του παιγνιδιού. Η έννοια της αυτοαντίληψης της επιστήμης αντιμάχεται την ίδια την έννοια της επιστήμης. Το έργο του Καντ υπερβαίνει την εμπειρία ως απλώς χειριστική, γι' αυτό απορρίπτεται σήμερα βάσει των δικών του αρχών από το διαφωτισμό ως δογματικό. Επιβεβαιώνοντας το επιστημονικό σύστημα ως μορφή της αλήθειας -εκεί έφθασε συμπερασματικά ο Καντ- η σκέψη επισφραγίζει την ιδιαίτερη μηδαμινότητα, καθώς η επιστήμη είναι μια τεχνική άσκηση που απέχει από το στοχασμό πάνω στον δικό της στόχο όσο και άλλες εργασίες υπό την πίεση του συστήματος.

Οι ηθικές διδασκαλίες του διαφωτισμού μαρτυρούν την απελπισμένη επιδίωξη να βρεθεί στη θέση της αποδυναμωμένης θρησκείας μια διανοητική βάση, για να αντέχει κανείς στην κοινωνία όταν δεν λειτουργεί το συμφέρον. Οι φιλόσοφοι, ως γνήσιοι αστοί, συμμαχούν στην πράξη με τις δυνάμεις που σύμφωνα με τη θεωρία τους είναι καταδικασμένες. Οι θεωρίες είναι συνεπείς και σκληρές, οι ηθικές διδασκαλίες προπαγανδιστικές και συναισθηματικές, ακόμη και όταν εμφανίζονται ως αυστηρά δεσμευτικές, ή είναι πραξικοπηματικές μέσα από τη συνείδηση ότι η ίδια η ηθική δεν είναι λογικά θεμελιώσιμη, όπως η προσφυγή του Καντ στις ηθικές δυνάμεις ως γεγονός. Το εγχείρημα του να παραγάγει τον αμοιβαίο σεβασμό από ένα νόμο του Λόγου, μολονότι ήταν προσεκτικότερος από όλη τη δυτική φιλοσοφία, δεν βρίσκει κανένα στήριγμα στην *Κριτική*. Πρόκειται για τη συνηθισμένη προσπάθεια της αστικής σκέψης να θεμελιώσει τον ανθρώπινο σεβασμό, χωρίς τον οποίο δεν μπορεί να υπάρξει πολιτισμός, πάνω σε κάτι διαφορετικό από το υλικό συμφέρον και τη βία η προσπάθεια ήταν εκλεπτυσμένη και παράδοξη όσο καμιά προηγούμενη, αλλά και εφήμερη όπως όλες τους. Ο πολίτης που, ορμώμενος από το καντιανό κίνητρο του σέβα-

σμού ακόμη και για τη μορφή του νόμου, θα άφηνε να του διαφύγει ένα κέρδος δεν θα ήταν φωτισμένος, αλλά προληπτικός - ένας τρελός. Στη ρίζα της καντιανής αισιοδοξίας, σύμφωνα με την οποία η ηθική συμπεριφορά είναι λογική ακόμη και όταν η αχρειότητα έχει προοπτική να επικρατήσει, βρίσκεται ο τρόμος που προκαλεί η δυνατότητα μιας επιστροφής στη βαρβαρότητα. Αν μία από αυτές τις μεγάλες ηθικές δυνάμεις, γράφει ο Καντ αναφερόμενος στον Χάλερ,¹⁰ η αμοιβαία αγάπη και ο σεβασμός, βυθισθούν, «τότε το μηδέν (της ανηθικότητας) με ορθάνοιχτο φάρυγγα θα κατάπινε όλο το βασίλειο των ηθικών όντων σαν μια σταγόνα νερού». Αλλά ενώπιον του επιστημονικού Λόγου, συμφωνά με τον Καντ, οι ηθικές δυνάμεις είναι παρορμήσεις και συμπεριφορές εξίσου ουδέτερες με τις ανήθικες, στις οποίες και μετατρέπονται αμέσως, όταν δεν στρέφονται προς αυτή την κρυφή δυνατότητα, αλλά προς τη συμφιλίωση με την εξουσία. Ο διαφωτισμός αποπέμπει από τη θεωρία αυτή τη διαφορά. Θεωρεί τα πάθη «ac si quaestio de lineis, planis aut de corporibus esset».¹¹ Η ολοκληρωτική τάξη πραγμάτων τα εφάρμοσε όλα κατά γράμμα. Απελευθερωμένος από τον έλεγχο της δικής του κοινωνικής τάξης, που κρατούσε τον επιχειρηματία του δέκατου ένατου αιώνα δεσμευμένο με τον καντιανό σεβασμό και την αμοιβαία αγάπη, ο φασισμός, ο οποίος απαλλάσσει τους λαούς του από τη σκοτούρα των ηθικών συναισθημάτων αντικαθιστώντας τα με τη σιδερένια πειθαρχία, δεν χρειάζεται πια να τηρεί κανενός είδους πειθαρχία. Παρά την κατηγορική προσταγή και σε ακόμη πιο αγαστή αρμονία με τον καθαρό Λόγο μεταχειρίζεται τους ανθρώπους σαν πράγματα, σαν κέντρα τρόπων συμπεριφοράς. Από τον ωκεανό της ανοικτής βίας, ο

10. *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, ό.π., τόμ. VI, σελ. 449.

11. Spinoza, *Ethica*, μέρος III, πρόλογος.

οποίος στην Ευρώπη ε'σπασε πραγματικά τα φράγματα, οι κυρίαρχοι ήθελαν να προστατεύσουν τον αστικό κόσμο μόνον όσο δεν είχε προχωρήσει ακόμη αρκετά η οικονομική συγκέντρωση. Προηγουμένως ήταν εκτεθειμένοι στα αχαλίνατα καπιταλιστικά στοιχεία μόνον οι φτωχοί και οι άγριοι. Η ολοκληρωτική τάξη πραγμάτων όμως δικαιώνει πλήρως το υπολογιστικό σκέπτεσθαι και μένει προσανατολισμένη προς την επιστήμη ως τέτοια. Γνώμονας της είναι η ίδια της η αιματηρή αποτελεσματικότητα. Το χέρι της φιλοσοφίας το είχε γράψει στον τοίχο, από την *Κριτική* του Καντ έως τη *Γενεαλογία της ηθικής* του Νίτσε· ένας μόνον το ολοκλήρωσε με όλες τις λεπτομέρειες του. Το έργο του μαρκήσιου ντε Σαντ δείχνει τη «διάνοια χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου»*, δηλαδή το απαλλαγμένο από την κηδεμονία αστικό υποκείμενο.

Η αυτοσυντήρηση είναι η συστηματική αρχή της επιστήμης, η ψυχή του πίνακα των εννοιολογικών κατηγοριών, ακόμη και αν πρέπει να παράγεται ιδεαλιστικά, όπως στον Καντ. Ακόμη και το εγώ, η συνθετική ενότητα της εννοιολογικής αντίληψης, η κεντρική αρχή που ο Καντ αποκαλεί το ύψιστο σημείο από το οποίο πρέπει αναγκαία να αναρτηθεί ολόκληρη η Λογική,¹² είναι στην πραγματικότητα τόσο προϊόν όσο και προϋπόθεση της υλικής ύπαρξης. Τα άτομα που πρέπει να φροντίζουν για τον εαυτό τους αναπτύσσουν το εγώ ως κέντρο της στοχαστικής πρόβλεψης και γενικής άποψης και αυτό το εγώ διευρύνεται και συρρικνώνεται ανάλογα με τις προοπτικές της οικονομικής αυτοτέλειας και της παραγωγικής ιδιοκτησίας διαμέσου των γενεών. Από τους αστούς που απαλλοτριώθηκε η ιδιοκτησία τους περνάει τελικά στους ιδιοκτήτες των ολοκληρωτικών τραστ, η επιστήμη των οποίων

*«σαν να επρόκειτο για γραμμές, επιφάνειες ή σώματα». 12.
Kritik der reinen Vernunft, ό.π., τόμ. III, σελ. 109.

έχει γίνει απλώς και μόνον η πεμπτουσία των μεθόδων ανα- παραγωγής της υποδουλωμένης μαζικής κοινωνίας. Ο Σαντ έστησε ένα πρώιμο μνημείο στο πνεύμα σχεδιασμού αυτής της κοινωνίας. Η συνωμοσία των εξουσιαστών εναντίον των λαών μέσω της απαρέγκλιτης οργάνωσης τους είναι τόσο κο- ντά στο πνεύμα του διαφωτισμού ήδη από την εποχή του Μα- κιαβέλι και του Χομπς όσο και η αστική Δημοκρατία. Στην αυθεντία εναντιώνεται μόνον όταν δεν έχει τη δύναμη να επι- βάλλει την υπακοή, στη βία όταν δεν είναι γεγονός. Ενόςω παραβλεπεί κανείς την ταυτότητα εκείνων που εφαρμόζουν το Λόγο, αυτός συγγενεύει με τη βία όσο και με τη διαμεσο- λάβηση· ανάλογα με τη θέση των ατόμων και των ομάδων εμ- φανίζει ως δεόμενα την ειρήνη ή τον πόλεμο, την ανοχή ή την καταστολή. Επειδή αποκαλύπτει τους ουσιαστικούς στό- χους ως εξουσία της φύσης πάνω στο πνεύμα, ως κώλυμα στη θέσπιση των δικών της νόμων, τυπική καθώς είναι, τίθεται στην υπηρεσία κάθε φυσικού συμφέροντος, Η σκέψη γίνεται εντελώς όργανο, επανέρχεται στο καθεστώς της φύσης. Για τους κυρίαρχους όμως οι άνθρωποι γίνονται υλικό, όπως ολό- κληρη η φύση για την κοινωνία. Μετά το βραχύβιο ιντερμέτζο του φιλελευθερισμού, όπου οι αστοί αλληλοελέγχονταν, η κυριαρχία φανερώνεται ως αρχαϊκός τρόμος υπό φασιστικά εξορθολογισμένη μορφή. «Πρέπει λοιπόν», λέει ο πρίγκιπας ντι Φρανκαβίλα σε μια συγκέντρωση στην Αυλή του βασιλιά Φερδινάνδου της Νεάπολης, «να αντικατασταθούν οι θρη- σκευτικές χίμαιρες με την πιο ακραία μορφή τρομοκρατίας· αν απαλλαγεί ο λαός από το φόβο της μέλλουσας κόλασης, αμέσως μετά τη διάλυση του φόβου θα παραδοθεί στο καθε- τί· πρέπει όμως να αντικατασταθεί αυτός ο φόβος με αυστη- ρότατους ποινικούς νόμους, οι οποίοι θα αφορούν βέβαια μόνον τον ίδιο το λαό, διότι μόνον αυτός δημιουργεί ταραχές στο κράτος· μόνον η κατώτερη τάξη γεννά δυσαρεστημένους.

Τι τον νοιάζει τον πλούσιο η ιδέα ενός χαλιναριού που ο ίδιος ποτέ δεν αισθάνεται πάνω του, όταν με αυτό το πρόσχημα αποκτά το δικαίωμα να απομυζά με τη σειρά του όλους εκείνους που ζουν κάτω από το ζυγό του; Σε αυτή την τάξη δεν θα βρείτε κανέναν που δεν θα επέτρεπε να ριχθείπάνωτου η πιο πυκνή σκιά της τυραννίας, όσο αυτή στην πραγματικότητα θα βάραινε άλλους». ¹³ Ο Λόγος είναι το όργανο του υπολογισμού, του σχεδιασμού· είναι ουδέτερος απέναντι στους στόχους, ο συντονισμός είναι το στοιχείο του. Αυτό που ο Καντ θεμελίωσε υπερβατικά, τη συγγένεια μεταξύ της γνώσης και του σχεδίου, η οποία προσδίδει το χαρακτήρα της αναπόδραστης σκοπιμότητας σε κάθε όψη της αστικής ζωής, που έχει εξορθολογισθεί εντελώς ακόμη και στα διαλείμματα αναψυχής, ο Σανττο παρουσίασε ήδη εμπειρικά έναν και πλέον αιώνα πριν από την εποχή του αθλητισμού. Οι σύγχρονες αθλητικές ομάδες, το παιχνίδι των οποίων υπόκειται σε τόσο ακριβείς κανονισμούς ώστε κανένα μέλος να μην έχει την παραμικρή αμφιβολία για το ρόλο του και για κάθε παίκτη να είναι σε ετοιμότητα ένας αναπληρωτής, βρίσκουν το ακριβές πρότυπο τους στις σεξουαλικές ομάδες (teams) της Ιουλιέτας, όπου δεν περνά ούτε μια στιγμή αναξιοποίητη, δεν παραμελείται κανένα στόμιο του σώματος και δεν μένει καμιά λειτουργία αδρανής. Στον αθλητισμό, όπως και σε όλους τους κλάδους της μαζικής κουλτούρας, επικρατεί εντατική δραστηριότητα που αποβλέπει σε σκοπούς, ενώ ο μη εντελώς μνημένος θεατής δεν θα μπορούσε να μαντέψει τη διαφορά των συνδυασμών, το νόημα των επερχόμενων μετατροπών, το οποίο προσδιορίζεται από κανόνες που έχουν τεθεί αυθαίρετα. Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική δομή του καντιανού συστήμα-

13. *Histoire de Juliette*, Ολλανδία 1797, τόμ. V, σελ. 319 κ.ε.

τος όπως και οι γυμναστικές πυραμίδες των οργίων του Σαντ και το σώμα των βασικών αρχών των τεκτονικών στοών της πρώιμης αστικής περιόδου -κυνικό τους κατοπτρικό είδωλο είναι ο αυστηρός κανονισμός της ελευθεριάζουσας κοινωνίας των *120 ημερών*-, αναγγέλλει την οργάνωση ολόκληρης της ζωής, η οποία στερείται στόχων ως προς το περιεχόμενο. Σε αυτές τις εκδηλώσεις φαίνεται πως η ένθερμη δραστηριότητα, η οργάνωση, είναι πιο σημαντική από την επιδιωκόμενη ευχαρίστηση, όπως συνέβαινε και σε άλλες απομυθοποιημένες εποχές, στη Ρώμη της περιόδου των αυτοκρατόρων, στην Αναγέννηση και στην εποχή του Μπαρόκ, όπου το σχήμα της δραστηριότητας ζύγιζε περισσότερο από το περιεχόμενο της. Στη σύγχρονη εποχή ο διαφωτισμός απέσπασε τις ιδέες της αρμονίας και της τελειότητας από την υποστασιοποίησή τους στο θρησκευτικό υπερπέραν και υπό τη μορφή του συστήματος τις αναγόρευσε σε κριτήρια των ανθρώπινων επιδιώξεων. Αφού η ουτοπία, η οποία έδινε ελπίδα στη γαλλική επανάσταση, είχε εισέλθει, κραταιή και ταυτόχρονα ανίσχυρη, στη γερμανική μουσική και φιλοσοφία, η κατεστημένη αστική τάξη πραγμάτων λειτουργικοποίησε εντελώς τον Λόγο, ο οποίος μετατράπηκε σε σκοπιμότητα χωρίς σκοπούς και γι' αυτό ακριβώς μπορεί να τεθεί στην υπηρεσία οποιουδήποτε σκοπού. Είναι το σχέδιο καθ' εαυτό. Το ολοκληρωτικό κράτος χειραγωγεί τα έθνη. «Αυτό είναι, αποκρίθηκε ο πρίγκιπας», γράφει ο Σαντ, «η κυβέρνηση πρέπει να ρυθμίζει ακόμη και τον πληθυσμό, πρέπει να διαθέτει όλα τα μέσα για να τον εξολοθρεύει όταν τον φοβάται, να τον πολλαπλασιάζει όταν το θεωρεί αναγκαίο, και ποτέ δεν επιτρέπεται να υπάρξει άλλη ισορροπία στη δικαιοσύνη της εκτός από εκείνη των συμφερόντων ή των παθών των κυβερνώντων σε συνδυασμό μόνο με τα πάθη και τα συμφέροντα εκείνων που, όπως είπαμε, έχουν λάβει από αυτή όση εξουσία χρειάζονται για να

πολλαπλασιάσουν τη δική τους».¹⁴ Ο πρίγκιπας δείχνει το δρόμο που ο ιμπεριαλισμός, ως η πιο τρομακτική μορφή του ορθού λόγου (ratio) ανέκαθεν έπαιρνε. «... Κάντε άθεο το λαό που θέλετε να υποδουλώσετε και εξαχρειώσετε τον όσο δεν προσκυνά άλλο θεό εκτός από σας και δεν έχει άλλα ήθη εκτός από τα δικά σας, θα είστε αφέντης του... αφήστε του από την άλλη μεριά ακόμη και τις πιο ακραίες εγκληματικές διαθέσεις· μην τον τιμωρήσετε ποτέ, εκτός αν στραφεί εναντίον σας».¹⁵

Αφού ο Λόγος δεν θέτει στόχους περιεχομένου, όλα τα συναισθήματα βρίσκονται σε ίση απόσταση από αυτόν. Είναι απλώς φυσικά. Η αρχή σύμφωνα με την οποία ο Λόγος είναι απλώς αντίθετος σε καθετί μη λογικό θεμελιώνει την αληθινή αντίθεση μεταξύ διαφωτισμού και μυθολογίας. Η τελευταία γνωρίζει το πνεύμα μόνον ως βυθισμένο στη φύση, ως φυσική *εξουσία*. Όπως οι εξωτερικές δυνάμεις, έτσι και οι εσωτερικές παρορμήσεις είναι γι' αυτή ζωντανές δυνάμεις θεϊκής ή δαιμονικής προέλευσης. Ο διαφωτισμός απεναντίας επανατοποθετεί τη συνάρτηση, το νόημα και τη ζωή εξ ολοκλήρου στην υποκειμενικότητα, η οποία κυριολεκτικά συγκροτείται μόνο με αυτή την επαναφορά. Ο Λόγος είναι γι' αυτήν η δρώσα χημική δύναμη που απορροφά μέσα της την ειδική ουσία των πραγμάτων και τη διαλύει μέσα στην απλή αυτονομία του ίδιου του Λόγου. Για να ξεφύγει από τον προληπτικό φόβο της φύσης, εξευτέλισε όλες τις αντικειμενικές ενότητες επίδρασης και μορφές παρουσιάζοντας τες ως προκαλύμματα ενός χαοτικού υλικού και αναθεμάτισε την επιρροή του πάνω στην ανθρώπινη αρχή ως δουλεία, ώσπου το υποκείμενο, σύμφωνα με την ιδέα, έγινε απλώς η μοναδική απεριόριστη,

14. 'απ., σελ. 322 κ.ε. 15.

Ο.π., σελ. 324 κ.ε.

κενή αυθεντία. Όλη η δύναμη της φύσης μετατράπηκε σε απλή, αδιαφοροποίητη αντίσταση απέναντι στην αφηρημένη εξουσία του υποκειμένου. Η ιδιαίτερη μυθολογία που είχε να εξουδετερώσει ο δυτικός διαφωτισμός, ακόμη και με τη μορφή του καλβινισμού, ήταν η διδασκαλία των Καθολικών για το σιδο* και η παγανιστική λαϊκή θρησκεία που εξακολουθούσε να ανθεί στη σκιά αυτής της διδασκαλίας. Η απελευθέρωση των ανθρώπων από αυτή ήταν ο στόχος της αστικής φιλοσοφίας. Η απελευθέρωση όμως επεκτάθηκε περισσότερο από όσο είχαν φαντασθεί οι ανθρωπιστές πρωτουργοί της. Η αποχαλινωμένη οικονομία της αγοράς ήταν η επίκαιρη μορφή του Λόγου και ταυτόχρονα η εξουσία που κατέστρεψε τον Λόγο. Οι ρομαντικοί αντιδραστικοί εξέφρασαν μόνον αυτό που βίωναν οι ίδιοι οι αστοί: στον κόσμο τους η ελευθερία οδηγούσε στην οργανωμένη αναρχία. Η κριτική της αντεπανάστασης των καθολικών δικαιώθηκε έναντι του διαφωτισμού, όπως και αυτός έναντι του καθολικισμού. Ο διαφωτισμός δεσμεύθηκε υπέρ του φιλελευθερισμού. Αν όλα τα συναισθήματα έχουν την ίδια αξία, η αυτοσυντήρηση, από την οποία η μορφή του συστήματος έτσι και αλλιώς διέπεται, φαίνεται να είναι και ο πιο πιθανός γνώμονας της δράσης. Μέσα στην ελεύθερη οικονομία θα έπρεπε να αφηθεί ελεύθερη. Οι σκοτεινοί συγγραφείς της πρώιμης αστικής περιόδου, όπως ο Μακιαβέλι, ο Χομπς και ο Μάντεβιλ, υπερασπίστηκαν τον εγωισμό του εαυτού και έτσι αναγνώρισαν την κοινωνία ως καταστροφική αρχή, καταγγέλλοντας την αρμονία προτού αυτή ανακηρυχθεί από τους φωτεινούς, τους κλασικούς, σε επίσημο δόγμα. Οι πρώτοι εξύμνησαν την ολότητα της αστικής τάξης πραγμάτων ως τη φρίκη που στο τέλος κα-

Θεία τάξη του κόσμου, ιεραρχική διάταξη των πραγμάτων του κόσμου προσανατολισμένη προς το θεό.

ταβράχθισε και τα δύο, το γενικό και το μερικό, την κοινωνία και τον εαυτό. Με την ανάπτυξη του οικονομικού συστήματος, στο οποίο η κυριαρχία ιδιωτικών ομάδων πάνω στο μηχανισμό της οικονομίας διαιρεί τους ανθρώπους, η αυτοσυντήρηση, την οποία ο Λόγος επιβεβαίωσε ως αμετάβλητη, η αντικειμενοποιημένη παρόρμηση του αστικού ατόμου, αποδείχθηκε ως καταστροφική φυσική δύναμη που δεν μπορούσε πια να διαχωρισθεί από την αυτοκαταστροφή. Εισέρρευσαν θολά η μια μέσα στην άλλη και ενώθηκαν. Ο καθαρός Λόγος έγινε άλογος, μια άψογη τεχνική διαδικασία χωρίς περιεχόμενο. Η ουτοπία όμως που ανήγγειλε τη συμφιλίωση μεταξύ της φύσης και του εαυτού αναδύθηκε μαζί με την επαναστατική πρωτοπορία από το κρησφύγετο της μέσα στη γερμανική φιλοσοφία, ανορθολογική και λογική ταυτόχρονα, ως η ιδέα της ένωσης των ελεύθερων ανθρώπων και επέσυρε όλη την οργή της ratio*. Στην κοινωνία όπως είναι, παρά τις πενιχρές ηθικιστικές προσπάθειες να προπαγανδισθεί ο ανθρωπισμός ως το πιο ορθολογικό μέσον, η αυτοσυντήρηση παραμένει ελεύθερη από την ουτοπία, που καταγγέλλεται ως μύθος. Πονηρή αυτοσυντήρηση είναι στην περίπτωση των ανώτερων στρωμάτων ο αγώνας για τη φασιστική εξουσία και για τα άτομα η πάση θυσία προσαρμογή στην αδικία. Ο πεφωτισμένος Λόγος δεν βρίσκει μέτρο για να διαβαθμίσει μια ορμή στο εσωτερικό της και σε αντιπαράβολή προς άλλες ορμές, ακριβώς όπως δεν μπορεί να τακτοποιήσει το σύμπαν σε σφαίρες. Κάθε ιεραρχία στη φύση αποκαλύφθηκε από τον Λόγο ορθά ως αντανάκλαση της μεσαιωνικής κοινωνίας, και τα μεταγενέστερα εγχειρήματα για να καταδειχθεί μια νέα αντικειμενική κλίμακα αξιών φέρουν εμφανή τη σφραγίδα

*Αναφορά σε μια διατύπωση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* (βλέπε *Das Kapital*, τόμ. 1, *Marx, Engeb Werke*, τόμ. 23, Βερολίνο, σελ. 92.

του ψέματος. Ο ανορθολογισμός, όπως εκδηλώνεται σε τέτοιες ανάξιες ανασυνθέσεις, δεν αντιστέκεται κατά κανέναν τρόπο στη βιομηχανική ratio. Αν η μεγάλη φιλοσοφία, με τον Λάμπνιτς και τον Χέγκελ, είχε ανακαλύψει την αξίωση για αλήθεια και σε εκείνες τις υποκειμενικές και αντικειμενικές εκδηλώσεις που οι ίδιες δεν είναι κιάλας σκέψεις, δηλαδή στα συναισθήματα, στους θεσμούς, στα έργα της τέχνης, ο ανορθολογισμός απομονώνει το συναίσθημα, όπως και τη θρησκεία και την τέχνη, από ό,τι λέγεται γνώση, και κατ' αυτό, όπως και από άλλες απόψεις, συγγενεύει προς το τελευταίο απόβρασμα του διαφωτισμού, τον σύγχρονο θετικισμό. Ο ανορθολογισμός περιορίζει μεν τον ψυχρό Λόγο υπέρ της άμεσης ζωής, αλλά μετατρέπει το συναίσθημα σε μια αρχή που στέκεται μόνον εχθρικά απέναντι στη σκέψη. Με το πρόσχημα αυτής της εχθρότητας το συναίσθημα και τελικά κάθε ανθρώπινη έκφραση, ή μάλλον ο πολιτισμός εν γένει, απαλλάσσεται από την ευθύνη να λογοδοτεί ενώπιον της σκέψης, αλλά έτσι μεταβάλλεται σε εξουδετερωμένο στοιχείο της παγκυρίαρχης ratio του προ πολλού πια ανορθολογικού οικονομικού συστήματος. Από την αρχή η ratio δεν μπορούσε να βασισθεί μόνο στη δική της δύναμη έλξης και τη συμπλήρωσε με τη λατρεία των συναισθημάτων. Όταν καταφεύγει σε αυτά, στρέφεται εναντίον του δικού της μέσου, της σκέψης, η οποία ήταν πάντοτε επίσης ύποπτη σε αυτόν τον αλλοτριωμένο Λόγο. Η διαχυτικότητα των τρυφερά ερωτευμένων στις κινηματογραφικές ταινίες έχει ήδη τη σημασία μιας αιχμής κατά της ασυγκίνητης θεωρίας· η συνέχεια βρίσκεται στο συναισθηματικό επιχείρημα κατά της σκέψης η οποία επιτίθεται στην αδικία. Αυτός ο προβιβασμός των συναισθημάτων σε ιδεολογία δεν αίρει την περιφρόνηση που υφίστανται στην πραγματικότητα. Το γεγονός ότι αυτά σε σχέση με το επίπεδο των αστεριών στο οποίο τα ανεβάζει η ιδεολογία φαίνονται

πάντοτε πολύ χυδαία συντελεί ακόμη πιο πολύ στον εξοστρακισμό τους. Η καταδίκη των συναισθημάτων εμπεριεχόταν ήδη στην τυποποίηση του Λόγου. Ακόμη και η αυτοσυντήρηση, ως ορμέμφυτο, όπως και άλλες φυσικές παρορμήσεις, αισθάνεται τύψεις, και μόνον η φιλόπονη δραστηριότητα και οι θεσμοί που έγιναν για να την υπηρετούν, δηλαδή η αυτονομημένη διαμεσολάβηση, ο μηχανισμός, η οργάνωση, η συστηματικότητα, απολαμβάνουν, όπως στη γνώση έτσι και στην πρακτική, το κύρος της λογικότητας: τα συναισθήματα είναι ενσωματωμένα σε αυτούς τους θεσμούς.

Ο διαφωτισμός της σύγχρονης εποχής είχε εξ αρχής ριζοσπαστικό χαρακτήρα: αυτό τον διακρίνει από κάθε προηγούμενο στάδιο της απομυθοποίησης. Όταν μαζί με έναν νέο τρόπο του κοινωνικού είναι μια νέα θρησκεία και ένας νέος τρόπος σκέψης κέρδιζαν έδαφος στην παγκόσμια ιστορία, μαζί με τις παλαιές κοινωνικές τάξεις, τα γένη και τους λαούς ρίχνονταν κατά κανόνα και οι παλαιοί θεοί στον κάλαθο των αχρήστων. Ιδιαίτερα όμως όταν ένας λαός, λόγω χάρη οι Εβραίοι, αναγκαζόταν από τη μοίρα του να περάσει σε μια νέα μορφή κοινωνικής ζωής, οι παλαιές αγαπημένες του συνήθειες, οι ιερές πράξεις και τα αντικείμενα της λατρείας μεταμορφώνονταν ως διά μαγείας σε αποτρόπαια εγκλήματα και τρομακτικά φαντάσματα. Οι παγωμένοι φόβοι και οι ιδιάζουσες υπερευαισθησίες σήμερα, τα χλευαζόμενα και περιφρονούμενα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, μπορούν να αποκρυπτογραφηθούν ως σημάδια που άφησαν οι βίαιες πρόοδοι στην ανθρώπινη εξέλιξη. Από την αηδία για τα περιττώματα και για την ανθρώπινη σάρκα ως την περιφρόνηση του φανατισμού, της τεμπελιάς, της φτώχειας, τόσο της πνευματικής όσο και της υλικής, υπάρχει μια συνδετική γραμμή που περνάει από συμπεριφορές οι οποίες από κατάλληλες και αναγκαίες μεταμορφώθηκαν σε βδελυρές. Αυτή η γραμ-

μή είναι ταυτόχρονα μια *πορεία* καταστροφής και εκπολιτισμού. Κάθε βήμα ήταν μια πρόοδος, ένα στάδιο του διαφωτισμού. Ενώ όμως όλες οι προηγούμενες *αλλαγές*, από τον προανιμισμό στη μαγεία, από το μητριαρχικό στον πατριαρχικό πολιτισμό, από τον πολυθεϊσμό της δουλοκτητικής κοινωνίας στη ρωμαιοκαθολική ιεραρχία, εγκαθιστούσαν νέες, μολονότι πεφωτισμένες μυθολογίες στη θέση των παλαιών, το θεό των αγγελικών λεγεωνών στη θέση της μεγάλης μητέρας, τη λατρεία του αμνοῦ στη θέση του τοτέμ, κάτω από το φως του διαφοπιστικού Λόγου διαλύθηκε ως μυθολογική κάθε μορφή αφοσίωσης που ισχυριζόταν πως είναι αντικειμενική, πως στηρίζεται στα πράγματα. Όλες οι προηγούμενες δεσμεύσεις υπόκεινται έτσι στο καταδικαστικό ταμπού, χωρίς να εξαιρούνται ούτε όσες ήταν αναγκαίες για την ύπαρξη της ίδιας της αστικής τάξης πραγμάτων. Το όργανο με τη βοήθεια του οποίου οι αστοί κατέκτησαν την εξουσία, η αποδέσμευση των δυνάμεων, η γενική ελευθερία, η αυτοδιάθεση, με λίγα λόγια ο διαφωτισμός, στράφηκε εναντίον της αστικής τάξης, μόλις αυτή, ως σύστημα κυριαρχίας, αναγκάστηκε να ασκήσει καταπίεση. Ο διαφωτισμός, συμφωνά με την αρχή του, δεν αφήνει άθικτο ούτε εκείνο το ελάχιστο όριο πίστης χωρίς το οποίο ο αστικός κόσμος δεν μπορεί να υπάρξει. Δεν προσφέρει στην κυριαρχία τις αξιόπιστες υπηρεσίες που της παρείχαν πάντοτε οι παλαιές ιδεολογίες. Η αντιαυταρχική του τάση, η οποία επικοινωνεί, μολονότι βέβαια υπόγεια, με την ουτοπία που ενυπάρχει στην έννοια του Λόγου, κάνει το διαφωτισμό τελικά τόσο εχθρικό προς την κατεστημένη αστική τάξη όσο και προς την αριστοκρατία, με την οποία οι αστοί δεν άργησαν να συμμαχήσουν. Η αντιαυταρχική αρχή μεταπίπτει τελικά αναγκαία στο αντίθετο της, μεταβαλλόμενη σε ορμητήριο κατά του ίδιου του Λόγου: η κατάργηση κάθε αφ' εαυτού δεσμευτικού στοιχείου που η ίδια επιτυγχάνει επιτρέ-

πει στην κυριαρχία να θεσπίζει αυτεξούσια και να χειρίζεται τις δεσμεύσεις που κάθε φορά της ταιριάζουν. Μετά την αστική αρετή και την ανβρωπιά, για τις οποίες ήδη δεν είχε πειστικούς λόγους, η φιλοσοφία αναγόρευσε λοιπόν σε αρετές την αυθεντία και την ιεραρχία, όταν στην πορεία του διαφωτισμού είχαν αποδειχθεί προ πολλού ψέματα. Αλλά ακόμη και κατά μιας τέτοιας διαστροφής του εαυτού του ο διαφωτισμός δεν είχε να αντιτάξει επιχειρήματα, διότι η καθαρή αλήθεια δεν προτιμάται από την παραμόρφωση ούτε η εκλογίκευση από τον ορθό λόγο, αν δεν μπορούν να προσφέρουν κανένα πρακτικό πλεονέκτημα. Με την τυποποίηση του Λόγου η ίδια η θεωρία, εφόσον θέλει να είναι κάτι παραπάνω από σύμβολο ουδέτερων τεχνικών διαδικασιών, γίνεται έννοια ακατανόητη, και η σκέψη θεωρείται μεστή νοήματος μόνον όταν παραιτείται από το νόημα. Ενταγμένος στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής, ο διαφωτισμός, ο οποίος τείνει προς την υπονόμηση της τάξης πραγμάτων που έγινε καταπιεστική, αυτοδιαλύεται. Αυτό εκφράζεται ήδη στις πρώιμες επιθέσεις κατά του Καντ, του κωνιορτοποιού των πάντων, τις οποίες επιχειρούσε ο τρέχων διαφωτισμός. Όπως η ηθική φιλοσοφία του Καντ περιόρισε τη διαφωτιστική κριτική του, προκειμένου να διασώσει τη δυνατότητα του Λόγου, έτσι και η αστόχαστη διαφωτιστική σκέψη έτεινε, αντίστροφα, για λόγους αυτοσυντήρησης, να αναιρέσει τον εαυτό της, να μεταμορφωθεί σε σκεπτικισμό, ώστε να εξασφαλίσει έτσι αρκετά περιθώρια για την κατεστημένη τάξη πραγμάτων.

Το έργο του Σαντ, όπως και του Νίτσε, αποτελεί, αντίθετα, την αδιάλλακτη κριτική του πρακτικού Λόγου, απέναντι στην οποία η κριτική του ίδιου του κωνιορτοποιού των πάντων δίνει την εντύπωση ότι ανακαλεί την ίδια του τη σκέψη. Η πρώτη ριζοσπαστικοποιεί τη φυσικοεπιτημονική αρχή κάνοντας την εξοντωτική. Ο Καντ βέβαια είχε καθαρίσει ήδη

προ πολλού τον «ηθικό νόμο μέσα μου» από κάθε ετερόνομη πίστη, *όσπου* ο σεβασμός, παρά τις διαβεβαιώσεις του Καντ, δεν ήταν πια παρά μόνον ένα ψυχολογικό φυσικό γεγονός, όπως ο «έναστρος ουρανός πάνω από μένα», ένα γεγονός που μελετά η φυσική. «Ένα γεγονός του Λόγου» το αποκαλεί ο ίδιος,¹⁶ «ένα γενικό ένστικτο της κοινωνίας» το ονομάζει ο Λάιμπνιτς.¹⁷ Τα *γεγονότα* όμως δεν έχουν καμιά ισχύ εκεί όπου απουσιάζουν. Ο Σαντ δεν αρνείται την ύπαρξη τους. Η Ιουστίνη, η καλή από τις δύο αδελφές, είναι μάρτυρας του ηθικού νόμου. Η Ιουλιέττα βγάζει βέβαια το συμπέρασμα που οι αστοί ήθελαν να αποφύγουν: αποδίδει δαιμονικές ιδιότητες στον καθολικισμό θεωρώντας τον μια νεότερη μυθολογία, και μαζί με αυτόν καταριέται ολόκληρο τον πολιτισμό. Οι ποσότητες ενέργειας που ήταν αφιερωμένες στο ιερό μυστήριο παραμένουν αρνητικά στραμμένες προς την ιεροσυλία. Αυτή η αντιστροφή όμως μεταβιβάζεται στην κοινότητα εν γένει. Σε όλα αυτά η Ιουλιέττα δεν ενεργεί φανατικά όπως ο καθολικισμός απέναντι στους Ίνκας· εφαρμόζει μόνο με φωτισμένο και δραστήριο τρόπο την πρακτική της ιεροσυλίας, την οποία άλλωστε έφεραν στο αίμα τους και οι καθολικοί ως αρχαϊκή κληρονομιά. Οι προϊστορικές συμπεριφορές, στις οποίες ο πολιτισμός έχει επιθέσει ένα ταμπού, επέζησαν υπόγεια, μεταμορφωμένες υπό το στίγμα της κτηνωδίας σε καταστροφικές. Η Ιουλιέττα δεν τις επικυρώνει πια ως φυσικές, αλλά τις εφαρμόζει ως απαγορευμένες. Αντισταθμίζει την αξιολογική κρίση εναντίον τους, η οποία ήταν ανατιολόγητη, διότι όλες οι αξιολογικές κρίσεις είναι ανατιολόγητες, με το αντίθετο της. Οι πρωτόγονες αντιδράσεις

16. *Kritikderpraktischen Vernunft*, ό.π., τόμ. V, σελ. 31,47,55 κ.α.

17. *Nouveaux Essais sur L'Entendement Humain*, εκδ. Erdmann, Βερολίνο 1840, βφλ. 1, κεφ. II, § 9, σελ. 215.

που επαναλαμβάνει δεν είναι συνεπώς πρωτόγονες, αλλά κτηνώδεις. Χωρίς να διαφέρει από τη Μερτέιγ στις *Liaisons Dangereuses*,¹⁸ η Ιουλιέττα δεν ενσαρκώνει από ψυχολογική άποψη ούτε τη μη μετουσιωμένη ούτε την επαναστροφική λίμπιντο, αλλά τη διανοητική ευχαρίστηση από την επαναστροφή, τον *amor intellectualis diaboli*,* την απόλαυση να επιτίθεται κατά του πολιτισμού με τα ίδια του τα όπλα. Αγαπά το σύστημα και τη λογική συνέπεια. Χειρίζεται θαυμάσια το όργανο της ορθολογικής σκέψης. Όσον αφορά την αυτοκυριαρχία, οι οδηγίες της σχετίζονται προς εκείνες του Καντ συχνά όπως η ειδική εφαρμογή προς τη βασική αρχή. «Η αρετή λοιπόν», γράφει ο τελευταίος,¹⁹ «εφόσον είναι θεμελιωμένη στην εσωτερική ελευθερία, περιέχει και μια θετική εντολή για τους ανθρώπους, συμφωνά με την οποία οφείλουν να θέτουν υπό τον έλεγχο του (δηλαδή του Λόγου) όλες τις ικανότητες και τις κλίσεις τους, συνεπώς υπό την αυτοκυριαρχία και αυτή έρχεται να προστεθεί στην αρνητική επιταγή, συμφωνά με την οποία απαγορεύεται να αφήνουν οι άνθρωποι τα συναισθήματα και τις κλίσεις τους να τους κυβερνούν (το καθήκον της απάθειας), διότι, αν δεν πάρει ο Λόγος τα χαλινάρια της κυβέρνησης στα χέρια του, ο άνθρωπος θα υποστεί την κυριαρχία τους». Η Ιουλιέττα διδάσκει την αυτοπειθαρχία του εγκληματία. «Σταθμίστε πρώτα το σχέδιο σας μερικές μέρες πριν, αναλογισθείτε όλες του τις συνέπειες, εξετάστε προσεκτικά ό,τι θα μπορούσε να σας βοηθήσει... ό,τι θα μπο-

18. Βλέπε την εισαγωγή του Heinrich Mann στην έκδοση του Insel. [Πρόκειται για γνωστό μυθιστόρημα του Γάλλου συγγραφέα P.C. de Laclos (1741-1803), που εκδόθηκε το 1782. (Σ.τ.Μ.)]

♦ Διανοητική (πνευματική) αγάπη για το διάβολο, σε αντίθεση προς τον *amor intellectualis dei* (πνευματική αγάπη για το θεό) (βλέπε Σπινόζα, *Ηθι-^*, V, 32).

19. *Metaphysische Anfänge der Tugendkhre*, ό.π., τόμ. VI, σελ. 4C8.

ροῦσε ίσως να σας προδώσει και ζυγίστε αυτά τα πράγματα με την ίδια ψυχραιμία που θα δείχνατε αν ήσασταν βέβαιη ότι θα αποκαλυφθείτε».²⁰ Το πρόσωπο του δολοφόνου πρέπει να φανερώνει τη μεγαλύτερη ηρεμία. «... τα χαρακτηριστικά σας να δείχνουν ηρεμία και αδιαφορία, προσπαθήστε να αποκτήσετε τη μεγαλύτερη δυνατή ψυχραιμία σε αυτή την κατάσταση... αν δεν είστε βέβαιη ότι δεν έχετε τύψεις, και βέβαιη θα είστε μόνον όταν το έγκλημα θα σας έχει γίνει συνήθεια, αν, λέω, δεν είστε εντελώς βέβαιη γι' αυτό, δεν θα έχετε επιτυχία στις προσπάθειες σας να ελέγξετε αριστοτεχνικά τη μιμική σας...»²¹ Η απελευθέρωση από τύψεις είναι τόσο ουσιαστική για τον τυποποιημένο Λόγο όσο και η ανεξαρτησία από την αγάπη και το μίσος. Η μεταμέλεια θέτει ως υπάρχον, ως είναι, το παρελθόν, το οποίο σε πείσμα προς τη δημοφιλή ιδεολογία δεν είχε καμιά ισχύ στους αστούς· η μεταμέλεια είναι η υποτροπή, η πρόληψη της οποίας θα ήταν η μόνη δικαιολογία που θα είχε ενώπιον της αστικής πρακτικής. Έτσι και ο Σπινόζα επαναλαμβάνει τα λόγια των Στωικών: «*Roenitentia virtus non est, sive ex ratione non oritur, sed is, quem facti poenitet, bis miser seu impotens est*».^{22*} Εντελώς μέσα στο πνεύμα του πρίγκιπα Φρανκαβίλα προσθέτει βέβαια αμέσως: «*terret vulgus, nisi metuat*»,^{23*} * για να υποστηρίξει έτσι, ως καλός μακιαβελιστής, ότι η ταπεινοφροσύνη και η μεταμέλεια, όπως και ο φόβος και η ελπίδα, είναι αρκετά χρήσιμες παρά την ανορθολογικότητά τους. «Αναγκαία προϋπόθεση

20. Juliette, *ό.π.*, τόμ. IV, σελ. 58.

21. *Ό.π.*, σελ. 60κ.ε.

22. *Spinoza, Ethica*, μέρος IV, πρότ. 54, σελ. 368.

*Η μεταμέλεια δεν είναι αρετή ή δεν πηγάζει από τον Λόγο, αλλά αιπόζπου μετανιώνει για μια πράξη είναι διπλά δυσυχής ή ανίσχυρος.

23. *Ό.π.*, σχόλιο.

* * Ο όγλος είναι φοβερός όταν δεν φοβάται.

της αρετής είναι η απάθεια (θεωρούμενη ως ικανότητα)», λέει ο Καντ,²⁴ χωρίς να διαφέρει από τον Σαντ, διακρίνοντας αυτή την «ηθική απάθεια» από την αναισθησία, δηλαδή από την αδιαφορία απέναντι στα ερεθίσματα των αισθήσεων. Ο ενθουσιασμός είναι κακός. Η ηρεμία και η αποφασιστικότητα είναι τα προτερήματα της αρετής. «Αυτή είναι η υγιής κατάσταση στην ηθική ζωή, ενώ το πάθος, ακόμη και όταν προκαλείται από την ιδέα του κάλου, είναι ένα στιγμιαίο λαμπρό φαινόμενο που το διαδέχεται η ατονία».²⁵ Η Κλαιρβίλ, φίλη της Ιουλιέττας, βεβαιώνει το ίδιο για το διεστραμμένο πάθος.²⁶ «Η ψυχή μου είναι σκληρή, διόλου δεν θα προτιμούσα την ευαισθησία από την ευτυχή απάθεια που απολαμβάνω. Ω, Ιουλιέττα... απατάσαι ίσως ως προς την επικίνδυνη ευαισθησία, για την οποία τόσοι μωροί καμαρώνουν». Η απάθεια εμφανίζεται σε εκείνες τις καμπές της αστικής ιστορίας, ακόμη και στην αρχαιότητα, κατά τις οποίες μπροστά στην πανίσχυρη ιστορική τάση οι *pauci beati** αντιλαμβάνονται τη δική τους αδυναμία. Χαρακτηρίζει την απόσυρση του ατομικού αυθορμητισμού στην ιδιωτική σφαίρα, η οποία τότε μόνο γίνεται η αυθεντικά αστική μορφή ύπαρξης. Η Στοά, δηλαδή η αστική φιλοσοφία, προετοιμάζει τους προνομιούχους ώστε, όταν βλέπουν τους άλλους να υποφέρουν, να μπορούν να δουν κατάματα τους κινδύνους που απειλούν τους ίδιους. Επικυρώνει το γενικό ανάγοντας την ιδιωτική ύπαρξη σε αρχή που προστατεύει από αυτό. Η ιδιωτική σφαίρα του αστού είναι ξεπεσμένο πολιτιστικό αγαθό της κυρίαρχης τάξης.

Το πιστεύω της Ιουλιέττας είναι η επιστήμη. Απεχθάνεται κάθε λατρεία που δεν μπορεί να αποδείξει την ορθολογικό-

24. *Metaphysische Anfänge der Tugendlehre*, ό.π., τόμ. VI, σελ. 408.

25. *Ο.π.*, σελ. 409.

26. *Juliette*, ό.π., τόμ. II, σελ. 114.

*οι λίγοι ευτυχείς.

τητά της: την πίστη στο θεό και στον νεκρό γιο του, την υπακοή στις δέκα εντολές, την προτίμηση του καλού από το κακό και της σωτηρίας από την αμαρτία. Έλκεται από τις αντιδράσεις που έχουν αναθεματισθεί από τις ιερές παραδόσεις του πολιτισμού. Κάνει χρήση της σημασιολογίας και της λογικής σύνταξης, όπως και ο σύγχρονος θετικισμός, αλλά δεν κατευθύνει τη γλωσσολογική κριτική της όπως αυτός ο υπάλληλος της σύγχρονης διοίκησης κυρίως εναντίον της σκέψης και της φιλοσοφίας, αλλά, ως θυγατέρα του μαχητικού διαφωτισμού, εναντίον της θρησκείας. «Ένας νεκρός θεός», λέει για τον Χριστό,²⁷ «δεν υπάρχει πιο γελοίο πράγμα από αυτόν τον ασυνάρτητο συνειρμό λέξεων του λεξιλογίου των καθολικών: θεός σημαίνει αιώνιος, θάνατος σημαίνει όχι αιώνιος. Ηλίθιοι χριστιανοί, τι θέλετε να κάνετε με τον νεκρό σας θεό;» Το ιδιαίτερο πάθος της είναι να μετατρέψει το καταδικασμένο χωρίς επιστημονικές αποδείξεις σε κάτι επιδιώξιμο και το αναπόδεικτα αναγνωρισμένο σε αντικείμενο βδελυγμίας, δηλαδή η μεταξίωση των αξιών, το «θάρρος για το απαγορευμένο»²⁸ χωρίς το προδοτικό «εμπρός, λοιπόν!» του Νίτσε, χωρίς τον βιολογικό του ιδεαλισμό. «Χρειάζονται δηλαδή προσχήματα για να διαπράξει κανείς ένα έγκλημα;» αναφωνεί η πριγκίπισσα Μποργκέζε, η καλή φίλη της Ιουλιέττας, εντελώς μέσα στο πνεύμα του τελευταίου.²⁹ Ο Νίτσε κηρύσσει την πεμπτουσία της διδασκαλίας της.³⁰ «Οι αδύνατοι και οι αποτυχημένοι πρέπει να χαθούν: αυτή είναι η πρώτη πρόταση της δικής μας φιλανθρωπίας. Και σε αυτό πρέπει μάλι-

27. *Ο.π.*, τόμ. III, σελ. 282.

28. Fr. Nietzsche, *Umwertung aUer Werte, Werke*, εκδ. Kroner, τόμ. VIII, σελ. 213.

29. *Juliette, ό.π.*, τόμ. IV, σελ. 204.

30. E. Diihren επισήμανε αυτή τη συγγε'νεια στο *Neue Forschungen*, Βερολίνο 1904, σελ. 453 κ.ε.

στα να τους βοηθήσουμε. Τι είναι πιο βλαβερό από οποιοδήποτε διεστραμμένο πάθος; Η έμπρακτη ευσπλαχνία για όλους τους αποτυχημένους και τους αδύνατους - ο χριστιανισμός...»³¹ Αυτός, «με το αξιοσημείωτο ενδιαφέρον του να δαμάσει τους τυράννους και να τους περιορίσει στις αρχές της αδελφосύνης... παίζει το παιγνίδι του αδυνάτου· τον εκπροσωπεί και πρέπει να μιλάει τη γλώσσα του... Μπορούμε να έχουμε την πεποίθηση ότι στην πραγματικότητα αυτός ο δεσμός της αδελφосύνης δεν έχει προταθεί μόνον, αλλά έχει τεθεί και σε ισχύ από τον αδύνατο, όταν κάποτε η ιερατική εξουσία έτυχε να περιέλθει στα χέρια του».³² Αυτή είναι η συμβολή του Νουαρσέιγ, του μέντορα της Ιουλιέττας, στη γενεαλογία της ηθικής. Με κακεντρέχεια δοξάζει ο Νίτσε τους ισχυρούς και τις φρικαλεότητες τους «προς τα έξω, εκεί όπου αρχίζουν τα ξένα», δηλαδή απέναντι σε ό,τι δεν ανήκει στους ίδιους. «Αυτοί απολαμβάνουν εκεί την ελευθερία από κάθε κοινωνικό καταναγκασμό, αποζημιώνονται στην ερημιά για την ένταση που δημιουργεί το μακρόχρονο κλείσιμο και μάντρωμα στην ειρήνη της κοινότητας, επιστρέφουν στην αθώτητα της συνείδησης του αρπακτικού ζώου, σαν αγαλλόμενα τέρατα που, ίσως μετά την πραγματοποίηση μιας φρικτής σειράς δολοφονιών, πυρπολήσεων, βιασμών, βασανισμών, επέρχονται προπετείς και ψυχικά ισορροπημένοι, σαν να έχουν κάνει μόνο μια φοιτητική πλάκα, πεπεισμένοι ότι οι ποιητές θα έχουν πάλι για πολύ καιρό κάτι να τραγουδήσουν και να εξυμνήσουν... Αυτή η «τόλμη» των αρχοντικών φυλών, τρελή, παράλογη, ξαφνική, όπως εξωτερικεύεται, το απρόβλεπτο και το απίθανο των ίδιων της των εγχειρημάτων... η αδιαφορία και περιφρόνηση της για την ασφάλεια, το σώμα,

31. Nietzsche, *ό.π.*, τόμ. VIII, σελ. 218.

32. *Juliette*, *ό.π.*, τόμ. I, σελ. 315 κ.ε.

τη ζωή, την άνεση, η τρομακτική της ευθυμία και το βάθος της απόλαυσης που της προσφέρει κάθε καταστροφή, όλες οι ηδονές της νίκης και της φρικαλεότητας»,³³ αυτή η τόλμη που διαλαλεί ο Νίτσε έχει συνεπάρει και την Ιουλιέττα. «Να ζεις επικίνδυνα» είναι και το δικό της μήνυμα: «... να τολμά κανείς στο εξής τα πάντα χωρίς φόβο».³⁴ Υπάρχουν οι αδύνατοι και οι δυνατοί, υπάρχουν τάξεις, φυλές και έθνη που κυριαρχούν, και υπάρχουν εκείνοι που έχουν υποκύψει. «Πού είναι, σας παρακαλώ», αναφωνεί ο κύριος ντε Βερνέιγ,³⁵ «ο θνητός που θα ήταν τόσο κουτός ώστε, μολονότι τα πράγματα είναι προφανή, να βεβαιώσει πως οι άνθρωποι γεννιούνται τάχα ίσοι, νομικά και πραγματικά! Έλαχε σε έναν μισάνθρωπο σαν τον Ρουσώ να διατυπώσει μια τέτοια παράδοξη θέση, διότι, όντας ο ίδιος τόσο αδύνατος, ήθελε να κατεβάσει στο επίπεδο του εκείνους που δεν μπορούσε να φθάσει. Αλλά σας ερωτώ, πώς θα μπορούσε να έχει την αναιδεια ο Πυγμαίος, που το ύψος του είναι τέσσερις πόδες και δύο δάχτυλοι, να παραβληθεί στο ανάστημα και τη δύναμη με τον τύπο που η φύση του χαρίζει τη δύναμη και το παράστημα ενός Ηρακλή; Δεν θα ήταν σαν να λέγαμε πως η μύγα είναι σαν τον ελέφαντα; Δύναμη, ομορφιά, ανάστημα, ευφράδεια: αυτές ήταν οι καθοριστικές αρετές στα πρώτα στάδια της κοινωνίας, όταν η αυθεντία περνούσε στους κυρίαρχους». «Να ζητεί κανείς από τη δύναμη», συνεχίζει ο Νίτσε,³⁶ «ναμην εκδηλώνεται ως δύναμη, να μην είναι μια θέληση για υπερνίκηση, μια θέληση για καθυπόταξη, μια θέληση για κυριαρχία, μια δίψα για εχθρό και

33. *GenealogiederMoral*, ό.π., τόμ. VII, σελ. 321 κ.ε.

34. *Juliette*, ό.π., τόμ. I, σελ. 300.

35. *Histoire de Justine*, Ολλανδία 1797, τόμ. IV, σελ. 4. (Παρατίθεται και από τον Diihren, ό.π., σελ. 452.)

36. *Genealogie der Moral*, ό.π., τόμ. VII, σελ. 326 κ.ε.

αντίσταση και θριάμβους, είναι εξίσου παράλογο σαν να ζητεί από την αδυναμία να εκδηλώνεται ως δύναμη». «Πώς θέλετε στ' αλήθεια», λέει ο Βερνέιγ,³⁷ «αυτός που κληρονόμησε από τη φύση την πιο εξαιρετική προδιάθεση για το έγκλημα, είτε βάσει της υπεροχής των δυνάμεων του και της λεπτότητας των οργάνων του είτε ως συνέπεια της ανατροφής του συμφωνά με την κοινωνική του θέση και τον πλούτο του· πώς θέλετε, σας λέω, αυτό το άτομο να δικάζεται βάσει του ίδιου νόμου όπως εκείνο που τα πάντα το ωθούν στην αρετή ή τη μετριοπάθεια; Θα ήταν πιο δίκαιος ο νόμος που θα επέβαλλε και στους δυο άντρες την ίδια ποινή; Είναι φυσικό εκείνος που όλα τον καλούν να κάνει κακό να έχει την ίδια μεταχείριση με εκείνον που όλα τον προτρέπουν να συμπεριφέρεται προνοητικά;» Όταν η αντικειμενική τάξη της φύσης έχει παραμερισθεί ως προκατάληψη και μύθος, αυτό που απομένει από τη φύση είναι μια υλική μάζα. Ο Νίτσε δεν ξέρει κανένα νόμο «τον οποίο απλώς γνωρίζουμε, αλλά δεν αναγνωρίζουμε ως ανώτερο μας».³⁸ Όσο ο νους, ο οποίος αναπτύχθηκε με γνώμονα την αυτοσυντήρηση, αναγνωρίζει ένα νόμο της ζωής, είναι ο νόμος του ισχυρότερου. Αυτός ο νόμος δεν μπορεί ίσως, εξαιτίας του τυπικού χαρακτήρα του Λόγου, να αποτελέσει ένα αναγκαίο πρότυπο για την ανθρωπότητα, έχει όμως ένα προτέρημα έναντι της απατηλής ιδεολογίας, ότι είναι κάτι πραγματικό. Ένοχοι, αυτό διδάσκει ο Νίτσε, είναι οι αδύνατοι, διότι με την πονηριά τους καταστρατηγούν τον φυσικό νόμο. «Ο μεγάλος κίνδυνος για τον άνθρωπο είναι οι νοσηροί: όχι οι κακοί, όχι τα "αρπακτικά ζώα". Οι εξαρχής κακότυχοι, και καθυποταγμένοι, οι συντριμμένοι, αυτοί, οι αδύνατοι δηλαδή, είναι εκείνοι που υπονομεύουν

37. *Justine*, ό.π., τόμ. IV, σελ. 7.

38. *Nachlaß*, ό.π., τόμ. XI, σελ. 214.

πιο πολύ τη ζωή ανάμεσα στους ανθρώπους, που δηλητηριάζουν και αμφισβητούν με τον πιο επικίνδυνο τρόπο την εμπιστοσύνη μας στη ζωή, στον άνθρωπο, στον εαυτό μας».³⁹ Αυτοί διέδωσαν τη χριστιανική θρησκεία στον κόσμο, την οποία ο Νίτσε απεχθάνεται και μισεί όσο και ο Σαντ. «... τα αντίποινα του αδύνατου κατά του δυνατού δεν ενυπάρχουν όντως στη φύση' ανήκουν στην πνευματική και όχι στη σωματική σφαίρα' για να εφαρμόσει τέτοια αντίποινα, ο αδύνατος πρέπει να κάνει χρήση δυνάμεων με τις οποίες δεν έχει προικισθεί' πρέπει να υιοθετήσει ένα χαρακτήρα που δεν διαθέτει, κατά κάποιον τρόπο να βιάσει τη φύση. Αυτό όμως που πράγματι ενυπάρχει στους νόμους αυτής της σοφής μητέρας είναι ο τραυματισμός του αδύνατου από το δυνατό, διότι ο τελευταίος μπορεί να το πράξει χρησιμοποιώντας μόνο τα προσόντα που έχει κληρονομήσει· δεν υποδύεται όπως ο αδύνατος ένα χαρακτήρα διαφορετικό από το δικό του· ενεργοποιεί μόνον αυτόν που του έδωσε η φύση. Ό,τι προκύπτει από αυτό είναι λοιπόν φυσικό: η καταπίεση που ασκεί, οι βιαιοπραγίες του, οι φρικαλεότητες του, οι τυραννίες του, οι αδικίες του... είναι καθαρές όπως το χέρι που τον σφράγισε με τέτοια χαρακτηριστικά· και όταν κάνει χρήση όλων των δικαιωμάτων του για να,καταπίεσει και να ληστεύσει τον αδύνατο, πράττειτο πιο φυσικό πράγμα στον κόσμο... Δεν πρέπει ποτέ λοιπόν να έχουμε ενδοιασμούς για ό,τι μπορούμε να αρπάξουμε από τον αδύνατο, διότι εμείς δεν εγκληματούμε, αφού το έγκλημα συνίσταται στην άμυνα ή στην εκδίκηση του αδυνάτου».⁴⁰ Όταν ο αδύνατος αμύνεται, διαπράττει μια αδικία, «καθόσον βγαίνει από τον αδύνατο χαρακτήρα που του έδωσε η φύση: αυτή τον έπλασε για να είναι δούλος και φτω-

39. *Genealogie derMoral*, ό.π., τόμ. VII, σελ. 433.

40. *Juliette*, ό.π., τόμ. I, σελ. 208 κ.ε.

χός, αυτός δεν θέλει να υποταχθεί, αυτό είναι το αδίκημα του».⁴¹ Με τέτοιες ομιλίες από καθέδρας ο Ντορβάλ, η κεφαλή μιας σεβαστής παρισινής συμμορίας, ξετυλίγει στην Ιουλιέττα το μυστικό πιστεύω όλων των κυρίαρχων τάξεων, το οποίο ο Νίτσε έδειξε στη σύγχρονη εποχή, αφού το εμπλούτισε με την ψυχολογία της μνησικακίας. Θαυμάζει και αυτός όπως η Ιουλιέττα «την ωραία τρομακτικότητα της πράξης»,⁴² μολονότι βέβαια ως Γερμανός καθηγητής διαφέρει από τον Σαντ, καθότι απορρίπτει τον εγκληματία, επειδή ο εγωισμός του «στρέφεται προς τόσο χαμηλούς στόχους και περιορίζεται σε αυτούς. Όταν οι στόχοι είναι μεγάλοι, η ανθρωπότητα έχει διαφορετικό κριτήριο και δεν θεωρεί "εγκλήματα" αυτές τις πράξεις ούτε καν τα πιο φοβερά μέσα».⁴³ Από μια τέτοια προκατάληψη υπέρ του μεγάλου, που είναι πράγματι χαρακτηριστικό γνώρισμα του αστικού κόσμου, η πεφωτισμένη Ιουλιέττα είναι βέβαια απελευθερωμένη· ο γκάνγκστερ δεν της είναι λιγότερο συμπαθής από τον υπουργό, όσο και αν τα θύματα του είναι αριθμητικά λιγότερα. Ο Γερμανός όμως βλέπει την ομορφιά σε συνάρτηση με το βεληνεκές και παρ' όλο το λυκόφως των ειδώλων* γύρω του δεν μπορεί να απαλλαγεί από την ιδεαλιστική συνήθεια που θέλει να βλέπει τον μικρό κλέφτη κρεμασμένο, αλλά να θεωρεί τις ιμπεριαλιστικές ληστρικές εκστρατείες ως κοσμοϊστορικές αποστολές. Καθώς ο γερμανικός φασισμός ανήγαγε τη λατρεία της ισχύος σε κοσμοϊστορικό δόγμα, την οδήγησε ταυτόχρονα στον παραλογισμό της. Ως ένσταση κατά του πολιτισμού η ηθική των κυρίων εκπροσωπούσε αντεστραμμένα τους κατα-

41. Ο.π., σελ. 211 κ.ε.

42. *Jenseits von Gut und Bose*, ό.π., τόμ. ΙΙΙ, σελ. 100.

43. *Nachlaf*, ό.π., τόμ. ΧΙΙ, σελ. 108.

Τίτλος βιβλίου του Νίτσε.

πιεσμένους: το μίσος κατά των ατροφικών ενστίκτων καταγγέλλει αντικειμενικά την αληθινή φύση των δεσμοφυλάκων, που μόνο πάνω στα θύματά τους φανερώνεται. Ως μεγάλη δύναμη όμως και επίσημη θρησκεία του κράτους η ηθική των κυρίων αφιερώνεται ανεπιφύλακτα στις εκπολιτιστικές powers that be,* στη συμπαγή πλειοψηφία, στη μνησικακία και σε όλα όσα παλαιότερα αντιμαχόταν. Ο Νίτσε καταρρίπτεται μέσα από την πραγματοποίηση των προτάσεων του και ταυτόχρονα ελευθερώνεται η αλήθεια του, η οποία παρ' όλη την κατάφαση στη ζωή εχθρευόταν το πνεύμα της πραγματικότητας.

Αν ήδη η μεταμέλεια είχε θεωρηθεί άλογη, η συμπόνια είναι καθαρή αμαρτία. Όποιος ενδίδει σε αυτή «διαστρέφει τον γενικό νόμο: αυτό συνεπάγεται ότι η συμπόνια, κάθε άλλο παρά αρετή, είναι αληθινό αμαρτωλό πάθος από τη στιγμή που μας παρασύρει να διαταράζουμε μια ανισότητα η οποία απαιτείται από τους φυσικούς νόμους».⁴⁴ Ο Σαντ και ο Νίτσε διέγνωσαν ότι μετά την τυποποίηση του Λόγου απέμεινε ακόμη η συμπόνια, τρόπον τινά ως αισθητήρια συνείδηση της ταυτότητας του γενικού και του μερικού, ως φυσικοποιημένη διαμεσολάβηση. Συνιστά την πιο καταναγκαστική προκατάληψη, «quamvis pietatis specimen prae se ferre videatur»,** όπως λέει ο Σπινόζα,⁴⁵ «διότι όποιος δεν παρακινείται ούτε από τον Λόγο ούτε από συμπόνια να παράσχει βοήθεια σε άλλους, δίκαια αποκαλείται απάνθρωπος».⁴⁶ Η Commiseratio είναι ανθρωπιά σε άμεση μορφή, αλλά ταυτόχρονα

*οι ιθύνοντες, οι κρατούντες.

44. *Juliette*, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 313. **«μολονότι φαίνεται σαν ένα είδος ευλάβειας».

45. *Ethica*, ό.π., μέρος IV, παράρτημα, § 16.

46. *Ό.π.*, πρότ. 50, σχόλιο.

«mala et inutilis»,^{47*} αφού συνιστά το αντίθετο της ανδρικής αξιοσύνης, η οποία, από τη virtus* * των Ρωμαίων ως αυτή των Μεδίκων και μέχρι την efficiency*** υπό την κυριαρχία της οικογένειας Φορντ, ήταν η μόνη αληθινή αστική αρετή. Γυναικίστικη και παιδιάστικη αποκαλεί τη συμπόνια η Κλαιρβίλ, υπερηφανευόμενη για το «στωικισμό» της, την «ηρεμία των παθών» που της επιτρέπει «να κάνει τα πάντα και να αντέχει ως το τέλος ατάραχη».⁴⁸ «... η συμπόνια είναι κάθε άλλο παρά αρετή, είναι μια αδυναμία που γεννιέται από το φόβο ή τη δυστυχία, μια αδυναμία που πρέπει να την ξεπεράσει κανείς, προπάντων όταν προσπαθεί να ξεπεράσει την υπερβολική ευαισθησία των νεύρων, η οποία δεν συμβιβάζεται με τις επιταγές της φιλοσοφίας».⁴⁹ Από τη γυναίκα προέρχονται τα «ξεσπάσματα απεριόριστης συμπόνιας».⁵⁰ Ο Σαντ και ο Νίτσε ήξεραν ότι η διδασκαλία τους για τον αμαρτωλό χαρακτήρα της συμπόνιας ήταν παλαιά αστική κληρονομιά. Ο δεύτερος παραπέμπει σε όλες τις «δυνατές εποχές», στους «αρχοντικούς πολιτισμούς», ο πρώτος στον Αριστοτέλη⁵¹ και στους Περιπατητικούς.⁵² Η συμπόνια δεν αντέχει μπροστά στη φιλοσοφία. Ακόμη και ο ίδιος ο Καντ δεν έκανε καμιά εξαίρεση. Είναι «μια ορισμένη ευσυγκινησία», λέει, «χωρίς

47. *Ο.π.*, πρότ. 50.

*Comisseratio = συμπόνια, mala et inutilis = κακή και ανώφελη. * "virtus (από το vir = άντρας) αντιστοιχεί στην αρετή και νοείται ως ανδρική.

***efficiency, αποδοτικότητα, δηλαδή η παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας, αποτελεσματικότητα.

48. *Juliette*, *ό.π.*, τόμ. Π, σελ. 125.

49. *Ο.π.*

50. *Nietzsche contra Wagner*, *ό.π.*, τόμ. VIII, σελ. 204.

51. *Juliette*, *ό.π.*, τόμ. I, σελ. 313.

52. *Ο.π.*, τόμ. Π, σελ. 126.

την αξία μιας αρετής».⁵³ Παραβλέπει όμως ότι και η αρχή της «γενικής ευμενείας προς το ανθρώπινο γένος»,⁵⁴ με την οποία, σε αντίθεση προς τον ορθολογισμό της Κλαιρβίλ, επιδιώκει να αντικαταστήσει τη συμπόνια, υπόκειται στο ίδιο ανάθεμα της ανορθολογικότητας όπως «αυτό το άκακο πάθος» που εύκολα μπορεί να παρασύρει τον άνθρωπο να γίνει «καλόκαρδος χασομέρης». Ο διαφωτισμός δεν εννοεί να ξεγελαστεί· γι' αυτόν το γενικό δεν υπερτερεί έναντι του ειδικού ούτε η οικουμενική αγάπη έναντι της περιορισμένης. Η συμπόνια έχει κακή φήμη. Όπως ο Σαντ, έτσι και ο Νίτσε επικαλείται την *ars poetica*,* για να στηρίξει την κρίση του. «Οι Έλληνες έπασχαν συχνά, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, από υπέρμετρη συμπόνια: γι' αυτό ήταν αναγκαία η εκφόρτιση μέσω της τραγωδίας. Βλέπουμε πόσο ύποπτη τους φαινόταν αυτή η ροπή. Είναι ένας κίνδυνος για το κράτος, αφαιρεί την απαραίτητη σκληρότητα και αυστηρότητα, κάνει τους ήρωες να συμπεριφέρονται σαν κλαψιάρες γυναικούλες κ.λπ.».⁵⁵ Ο Ζαρατούστρα κηρύσσει: «Βλέπω τόση καλοσύνη όση και αδυναμία. Τόση δικαιοσύνη και συμπόνια όση και αδυναμία».⁵⁶ Πράγματι η συμπόνια περιέχει ένα στοιχείο που αντιτίθεται στη δικαιοσύνη, με την οποία βέβαια ο Νίτσε τη θέτει σε ίση μοίρα. Η συμπόνια επιβεβαιώνεται κανόνα της απανθρωπιάς με την εξαίρεση που εφαρμόζει. Καθώς η συμπόνια αναθέτει την άρση της αδικίας στην τυχαία αγάπη του πλη-

53. *Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen*, ό.π., τόμ. II, σελ. 215 κ.ε.

54. *Ο.π.*

*Ποιητική τέχνη· ένα από τα κύρια έργα του Οράτιου, που έχει τη μορφή διδακτικής επιστολής και είναι βαθύτατα επηρεασμένο από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη.

55. *Nachlaß*, ό.π., τόμ. XI, σελ. 227 κ.ε.

56. *Abosprache Zarathustra*, ό.π., τόμ. VI, σελ. 248.

σίον, αποδέχεται το νόμο της οικουμενικής αλλοτρίωσης, την οποία θα επιθυμούσε να απαλύνει, ως αμετάβλητο. Ο συμπονών ως άτομο αντιπροσωπεύει ασφαλώς την απαίτηση του γενικού, δηλαδή την αξίωση για ζωή, τασσόμενος εναντίον του γενικού, εναντίον της φύσης και της κοινωνίας που την αρνούνται. Όμως η ενότητα με το γενικό, νοούμενο ως εσωτερικό, την οποία το άτομο πραγματοποιεί, αποδεικνύεται απατηλή λόγω της αδυναμίας του τελευταίου. Αυτό που κάνει τη συμπόνια προβληματική δεν είναι η μαλθακότητα του φιλεϋσπλαχνου, αλλά το στοιχείο του περιορισμού που αυτή περιέχει, το γεγονός ότι είναι πάντοτε ανεπαρκής. Όπως η στωική απάθεια, πνευματική θυγατέρα της οποίας είναι η αστική ψυχρότητα, ο αντίποδας της συμπόνιας, έμεινε με τον πενιχρό της τρόπο πιο πιστή στο γενικό, από το οποίο είχε αποσυρθεί, απ' ό,τι η συμμετέχουσα κακοήθεια που προσαρμοζόταν στον κόσμο, έτσι και εκείνοι οι οποίοι διέσυραν τη συμπόνια τάχθηκαν με αρνητικό τρόπο υπέρ της επανάστασης. Ακόμη και οι ναρκισσιστικές παραμορφώσεις της συμπόνιας, όπως και η αγαλλίαση του φιλόφρονου και η ηθική αυτοσυνείδηση του κοινωνικού λειτουργού, δεν είναι παρά η εσωτερικευμένη επιβεβαίωση της διαφοράς μεταξύ φτωχών και πλουσίων. Το γεγονός ότι η φιλοσοφία ομολόγησε ακριτόμυθα την απόλαυση που προκαλεί η σκληρότητα επέτρεψε βέβαια σε εκείνους που της συγχώρεσαν λιγότερο από όλους αυτή την ομολογία να τη θέσουν στην υπηρεσία τους. Οι φασίστες κύριοι του κόσμου μετεφράσαν την κραυγαλέα απόρριψη της συμπόνιας σε αποστροφή προς την πολιτική επιείκεια και σε έκκληση για συνοπτικές διαδικασίες εκτάκτων στρατοδικείων, και σε αυτό το σημείο συναντήθηκαν με τον Σοπενχάουερ, το μεταφυσικό της συμπόνιας. Γι' αυτόν η ελπίδα για την αποκατάσταση ενός ανθρωπίνου κόσμου ισοδυναμούσε με την παράτολμη παραφροσύ-

νη αυτού που δεν μπορεί να ελπίζει παρά μόνο στη δυστυχία. Οι εχθροί της συμπόνιας δεν ήθελαν να ταυτίσουν τον άνθρωπο με τη δυστυχία. Γι' αυτούς η ύπαρξη της δυστυχίας ήταν αίσχος. Πολύ ευαίσθητοι στην αδυναμία τους, δεν άντεχαν να βλέπουν τον άνθρωπο να γίνεται αντικείμενο οίκτου και στην απελπισία τους μετατρέπονταν σε εγκωμιαστές της εξουσίας, την οποία όμως στην πρακτική τους απαρνούσαν, κάθε φορά που αυτή έσπινε γέφυρες για να τους προσεγγίσει.

Η καλοσύνη και η αγαθοεργία μετατρέπονται σε αμαρτία, η κυριαρχία και η καταπίεση σε αρετή. «Όλα τα καλά πράγματα ήταν κάποτε κακά πράγματα από κάθε προπατορικό αμάρτημα γεννήθηκε μια προπατορική αρετή».⁵⁷ Αυτό η Ιουλιεττα το παίρνει πια στα σοβαρά και στη σύγχρονη εποχή: πρώτη φορά εκτελεί τη μεταξίωση των αξιών* συνειδητά. Αφού όλες οι ιδεολογίες έχουν καταστραφεί, αυτή υιοθετεί ως δική της ηθική αυτό που οι χριστιανοί στην ιδεολογία τους, και βέβαια όχι πάντοτε στην πρακτική τους, θεωρούσαν αποτροπιαστικό. Σαν καλή φιλόσοφος μένει ψυχρή και στοχαστική. Κάνει τα πάντα χωρίς ψευδαισθήσεις. Όταν η Κλαιρβίλ της προτείνει μια ιεροσυλία, αυτή της απαντά: «Μόλις πάψουμε να πιστεύουμε στο θεό, αγάπη μου, είχα πει, οι βεβηλώσεις που επιθυμείς δεν θα είναι πια παρά ανώφελα παιδαριώδη πράγματα... Εγώ είμαι ίσως πιο σταθερή από σένα ο αθεϊσμός μου βρίσκεται στην ακμή του. Μη φαντασθείς λοιπόν πως για να σταθεροποιηθεί χρειάζομαι αυτά τα παιδαριώδη πράγματα που μου προτείνεις· αφού σου αρέσουν, θα τα κάνω, αλλά καθαρά και μόνο για διασκέδαση» -η Αμερικανίδα δολοφόνος Άννυ Χένρυ* θα έλεγε just for fun- «και

57. *Genealogie der Moral*, ό.π., τόμ. VII, σελ. 421.

*Το γνωστό αίτημα του Νίτσε για μια επαναξιολόγηση της ηθικής, μια αναθεώρηση των αξιών. *Το 1940 σκότωσε έναν άντρα που την είχε πάρει, μαζί με ένα συνοδό, στο

ποτέ σαν κάτι αναγκαίο, είτε για να ενδυναμώσω τον τρόπο σκέψης μου είτε για να πείσω τους άλλους γι' αυτόν».⁵⁸ Με τη μακάρια έκφραση της εφήμερης φιλοφροσύνης απέναντι στη συνένοχη μένει πιστή στις αρχές της. Ακόμη και η αδικία, το μίσος, η καταστροφή γίνονται τελετουργικές διαδικασίες, αφού με την τυποποίηση του Λόγου όλοι οι στόχοι έχασαν το χαρακτήρα της αναγκαιότητας και της αντικειμενικότητας, σαν να επρόκειτο για οφθαλμαπάτη. Η μαγεία μεταφέρεται στη σκέτη δραστηριότητα, στο μέσον, με λίγα λόγια στη βιομηχανία. Η τυποποίηση του Λόγου είναι απλώς η διανοητική έκφραση του μηχανικού τρόπου παραγωγής. Το μέσον φетиχοποιείται: απορροφά την απόλαυση. Αποκαλύπτοντας θεωρητικά ως αυταπάτες τους στόχους με τους οποίους η παλαιότερη κυριαρχία καλλωπιζόταν, ο διαφωτισμός τής αφαιρεί την πρακτική βάση, καθώς τώρα προσφέρεται η δυνατότητα της αφθονίας. Η κυριαρχία επιζεί ως αυτοσκοπός, υπό τη μορφή της οικονομικής εξουσίας. Η απόλαυση φέρει κιάλας τα ίχνη του απαρχαιωμένου και του αντικειμενικά άκαιρου, όπως η μεταφυσική η οποία την απαγόρευε. Η Ιουλιέττα μιλάει για τα κίνητρα του εγκλήματος.⁵⁹ Η ίδια δεν είναι λιγότερο φιλόδοξη και φιλοχρήματη από το φίλο της Σμπριγκανι, αλλά θεοποιείτο απαγορευμένο. Ο Σμπριγκανι, ο άνθρωπος του μέσου και του καθήκοντος, είναι πιο προηγμένος. «Το ζήτημα είναι να πλουτίσουμε, και θα είναι μεγάλη η ενοχή μας, αν δεν πετύχουμε αυτόν τον στόχο· μόνον όταν έχει μπει κανείς κανονικά στο δρόμο του πλουτισμού δικαιούται να τρυγήσει τις διασκεδάσεις· ως τότε πρέπει να τις ξεχάσει». Παρ' όλη την ορθολογική υπεροχή της, η Ιουλιέττα διατηρεί αυτοκίνητο του για μια βόλτα, αφού πρώτα τον είχε απειλήσει με ένα πιστόλι και τον είχε ταπεινώσει επί πολλές ώρες.

58. *Juliette*, ό.π., τόμ. ΙΙΙ, σελ. 78 κ.ε.

59. *Ο.π.*, τόμ. ΙV, σελ. 126 κ.ε.

ακόμα μια πρόληψη. Διακρίνει την αφέλεια της ιεροσυλίας, τελικά όμως αντλεί απόλαυση από αυτή. Κάθε απόλαυση όμως προδίδει μια ειδωλολατρική τάση: είναι μια *αντοεγκατάλειψη* σε κάτι άλλο. Η φύση δεν γνωρίζει πραγματικά την απόλαυση: δεν προχωρεί πέρα από την κατα-πράυνση των αναγκών. Κάθε απόλαυση είναι κοινωνική, είτε αφορά τα μη μετουσιωμένα είτε τα μετουσιωμένα συναισθήματα. Προέρχεται από την αλλοτρίωση. Ακόμη και όταν η απόλαυση δεν έχει γνώση της απαγόρευσης που παραβαίνει, πηγάζει εντούτοις από τον πολιτισμό, από τη σταθερή τάξη πραγμάτων, η οποία τον προστατεύει από τη φύση, όπου λαχταράει να επιστρέψει. Οι άνθρωποι αισθάνονται τη μαγεία της απόλαυσης μόνον όταν το όνειρο τους απομακρύνει από τον καταναγκασμό της εργασίας, από τη δέσμευση του ατόμου με μια ορισμένη κοινωνική λειτουργία και τελικά με έναν εαυτό και τους οδηγεί πίσω στη χωρίς κυριαρχία και πειθαρχία προϊστορική εποχή. Από τη νοσταλγία αυτού που έχει εμπλακεί στον πολιτισμό, από την «αντικειμενική απόγνωση» αυτών που έπρεπε να μετατραπούν σε στοιχεία της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τρεφόταν η αγάπη για τους θεούς και τους δαίμονες, σε αυτούς, υπό την έννοια της εξαύλωμένης φύσης, στρέφονταν οι άνθρωποι κατά τη λατρεία τους. Η σκέψη αναδύθηκε στην πορεία της απελευθέρωσης από τη φοβερή φύση, που στο τέλος υποδουλώνεται πλήρως. Η απόλαυση είναι τρόπον τινά η εκδίκηση της. Απολαμβάνοντας απαλλάσσονται οι άνθρωποι από τη σκέψη, διαφεύγουν από τον πολιτισμό. Στις αρχαιότερες κοινωνίες μια τέτοια επιστροφή προβλεπόταν ως κοινή εκδήλωση στις γιορτές. Τα πρωτόγονα όργια είναι η συλλογική πηγή προέλευσης της απόλαυσης. «Αυτό το ιντερμέτζο της καθολικής σύγχυσης το οποίο αντιπροσωπεύει η γιορτή», λέει ο Ροζέ Κεγιουά,

«εμφανίζεται λοιπόν πραγματικά σαν μια στιγμή κατά την οποία η τάξη του κόσμου έχει καταρτηθεί. Γι' αυτό κατά τη διάρκεια της όλες οι παρεκτροπές είναι επιτρεπτές. Πρέπει κανείς να παραβεί τους κανόνες, όλα οφείλουν να γίνουν ανάποδα. Στη μυθική εποχή η πορεία του χρόνου ήταν αντίστροφη: γεννιόταν κανείς γέρος και πέθαινε παιδί... έτσι παραβιάζονται συστηματικά όλοι οι κανονισμοί που προστατεύουν την καλή φυσική και κοινωνική τάξη πραγμάτων».⁶⁰ Παραδίδεται κανείς στις εξαυλωμένες δυνάμεις της απαρχής· από τη σκοπιά όμως της υπό αναστολή απαγόρευσης αυτές οι πράξεις έχουν το χαρακτήρα της ακολασίας και της παραφροσύνης.⁶¹ Μόνο με την ανάπτυξη του πολιτισμού και του διαφωτισμού, καθώς ενδυναμώνεται ο εαυτός και σταθεροποιείται η κυριαρχία, αρχίζει να μεταβάλλεται η γιορτή σε απλή φάρσα. Οι κρατούντες εισάγουν την απόλαυση ως κάτι ορθολογικό, ως φόρο οφειλόμενο στην όχι ολοκληρωτικά δαμασμένη φύση· προσπαθούν να αποτοξινώσουν την απόλαυση για τον εαυτό τους και ταυτόχρονα να τη διατηρήσουν μέσα στον ανώτερο πολιτισμό, ενώ ρυθμίζουν τη δόση που χορηγείται στους κυριαρχούμενους, όταν δεν μπορούν να τους τη στερήσουν εντελώς. Η απόλαυση γίνεται αντικείμενο χειραγώγησης, ώσπου τελικά σβήνει μέσα στις οργανωμένες εκδηλώσεις. Η εξέλιξη ακολουθεί τη διαδρομή από την πρωτογενή γιορτή ως τις διακοπές. «Όσο μεγαλύτερη γίνεται η πολυπλοκότητα του κοινωνικού οργανισμού, τόσο λιγότερο ανέχεται τη στασιμότητα της συνηθισμένης πορείας της ζωής. Όλα πρέπει να προχωρούν, σήμερα, χθες, αύριο. Δεν είναι πια δυνατός ο γενικός αναβρασμός. Η περίοδος

60. «Thoorie de la FSte», *Nouvelle Revue Frangaise*, Iav. 1940, σελ. 49.

61. Βλέπε Caillois, *ό.π.*

ανήκει στο παρελθόν, εξαπλώνεται σε όλους εκείνους που είναι δεκτοί ως παραγωγοί, κατά συνέπεια και στην «εργαζόμενη» γυναίκα, σφραγίζοντας το χαρακτήρα τους. Ο αυτοσεβασμός των ανθρώπων αυξάνεται κατ' αναλογία προς την αντικαταστασιμότητά τους. Η εναντίωση στην οικογένεια είναι πια τόσο μικρό τόλμημα όση και η δυνατότητα μιας σχέσης με τον boy-friend στον ελεύθερο χρόνο να ανοίξει τις πόλες του παραδείσου. Οι άνθρωποι αποκτούν εκείνη την ορθολογική, υπολογιστική σχέση προς το φύλο τους, η οποία στον πεφωτισμένο κύκλο της Ιουλιέτας είχε ήδη διακηρυχθεί ως παλαιά σοφία. Το πνεύμα και το σώμα διαχωρίζονται στην πραγματικότητα, όπως είχαν απαιτήσει κάποτε οι ελευθεριάζοντες, αυτοί οι αδιάκριτοι αστοί. «Και πάλι μου φαίνεται», θεσπίζει ορθολογιστικά ο Νουαρσέιγ,⁶⁴ «ότι η αγάπη είναι τελείως διαφορετικό πράγμα από την απόλαυση... διότι τα αισθήματα της τρυφερότητας αντιστοιχούν σε συνθήκες ευδιαθεσίας και ευπρέπειας, αλλά δεν πηγάζουν διόλου από την ομορφιά ενός λαιμού ή την ωραία καμπύλη ενός γοφού· και αυτά τα αντικείμενα, που ανάλογα με το γούστο μας μπορούν να διεγείρουν ζωντανά τα σωματικά μας πάθη, δεν έχουν, μου φαίνεται, καμιά αξίωση πάνω στις πνευματικές συγκινήσεις. Για να τελειώσω τις σκέψεις μου, η Μπελίζ είναι άσχημη, σαράντα χρονών, χωρίς καμιά χάρη, δεν έχει συμμετρικά χαρακτηριστικά, τίποτε το θελκτικό· όμως η Μπελίζ έχει πνεύμα, έναν εξαιρετο χαρακτήρα, ένα εκατομμύριο πράγματα που συμφωνούν με τα συναισθήματα και τις προτιμήσεις μου· δεν θα έχω την επιθυμία να κοιμηθώ με την Μπελίζ, θα την αγαπώ όμως παραταύτα μέχρι τρέλας· την Αραμίνθη απεναντίας θα την ποθώ πολύ, αλλά θα την απεχθάνομαι μόλις περάσει ο πυρετός του πόθου...» Η ανα-

64. *Juliette, ό.π.*, τόμ. II, σελ. 81 κ.ε.

πόφευκτη συνέπεια, που εμπεριέχεται ήδη στην καρτεσιανή διαίρεση του ανθρώπου σε μια νοούσα και σε μια εκτεταμένη υπόσταση, παρουσιάζεται με όλη τη σαφήνεια ως καταστροφή του ρομαντικού έρωτα, ο οποίος θεωρείται συγκάλυψη, εκλογίκευση της σωματικής ορμής, «μια ψευδής και πάντοτε επικίνδυνη μεταφυσική»,⁶⁵ όπως δηλώνει ο κόμης Μπελμόρ στον μεγάλο του λόγο για τον έρωτα. Παρά την ελευθεριότητα τους οι φίλοι της Ιουλιέτας αποδίδουν στη σεξουαλικότητα που αντιδιαστέλλεται προς την τρυφερότητα, στον επίγειο έρωτα που αντιδιαστέλλεται προς τον ουράνιο, όχι μόνο κάπως υπερβολική δύναμη, αλλά και υπερβολικά αθώο χαρακτηριστήρα. Η ομορφιά του λαιμού και η καμπύλη του γοφού δεν επενεργούν στη σεξουαλικότητα ως μη ιστορικά, απλώς φυσικά γεγονότα, αλλά ως εικόνες που εμπεριέχουν όλη την κοινωνική εμπειρία¹ μέσα σε αυτή την εμπειρία ζει η ενδόμυχη τάση προς αυτό που είναι διαφορετικό από τη φύση, προς τον έρωτα που δεν περιορίζεται στη σεξουαλικότητα. Η τρυφερότητα όμως, ακόμη και η λιγότερο σωματική, είναι μεταμορφωμένη σεξουαλικότητα, το χάδι του χεριού στα μαλλιά, το φιλί στο μέτωπο, που εκφράζουν την παραφροσύνη ενός πνευματικού έρωτα, είναι το ειρηνευμένο χτύπημα και δάγκωμα των άγριων της Αυστραλίας κατά τη σεξουαλική πράξη. Ο διαχωρισμός είναι αφηρημένος. Η μεταφυσική, διδάσκει ο Μπελμόρ, αλλοιώνει τα γεγονότα, μας εμποδίζει να δούμε το αγαπημένο πρόσωπο όπως είναι, προέρχεται από τη μαγεία, είναι ένα πέπλο. «Καινά μην το πετάξω από τα μάτια μου! Αυτό είναι αδυναμία... μικροψυχία. Θα την αναλύσουμε όταν περάσει η απόλαυση, αυτή η θεά που με είχε θαμπώσει».⁶⁶ Ο ίδιος ο έρωτας είναι μια μη επιστημονική έν-

65. *Juliette*, άπ., τόμ. ΙΙΙ, σελ. 172 κ.ε.

66. *Ο.Α.*, σελ. 176 κ.ε.

νοια: «πάντα μας παραπλανούν οι εσφαλμένοι ορισμοί», εξηγεί ο Ντολμάνς στον αξιομημόνευτο πέμπτο διάλογο της *Philosophie dans le Boudoir*, «δεν ξέρω τι είναι αυτό που λέγεται καρδιά. Εγώ αποκαλώ έτσι μόνο την αδυναμία του πνεύματος». ⁶⁷ «Ας περάσουμε μια στιγμή στις "αθέατες πτυχές της ζωής", όπως λέει ο Λουκρήτιος», δηλαδή στην ψύχραιμη ανάλυση, «και θα βρούμε ότι ούτε η εξύμνηση των αγαπημένων προσώπων ούτε το ρομαντικό αίσθημα αντέχουν στην ανάλυση... μόνο το σώμα αγαπώ, μόνο το σώμα θρηνώ, μολονότι θα μπορούσα κάθε στιγμή να το ξαναβρώ». ⁶⁸ Αληθινή σε όλα αυτά είναι η αντίληψη για τη διάσπαση του έρωτα, ένα έργο της προόδου. Αυτή η διάσπαση, η οποία μηχανοποιεί την απόλαυση και παραμορφώνει τη λαχτάρα σε απάτη, πλήττει τον έρωτα στον πυρήνα του. Καθώς η Ιουλιεττα μετατρέπει τον έπαινο της γεννητικής και διεστραμμένης σεξουαλικότητας σε ψόγο του αφύσικου, του άυλου, του ψευδαισθησιακού, αυτή η ελευθεριάζουσα τάσσεται ήδη με εκείνη την ομαλότητα η οποία μειώνει όχι μόνο την ουτοπική έξαρση και πλησμονή του έρωτα, αλλά και τη σωματική απόλαυση, όχι μόνο την ευτυχία της ύψιστης κορυφής, αλλά την πιο άμεσα προσιτή. Ο ακόλαστος που δεν τρέφει αυταπάτες, υπέρ του οποίου τάσσεται η Ιουλιεττα, μεταμορφώνεται με τη βοήθεια του σεξολόγου παιδαγωγού, του ψυχαναλυτή και του ορμονοφυσιολόγου σε έναν ανοιχτό άνθρωπο της πράξης, ο οποίος επεκτείνει ως τη σεξουαλική ζωή την πίστη του στον αθλητισμό και στην υγιεινή. Η κριτική της Ιουλιέττας είναι αντιφατική, όπως και ο ίδιος ο διαφωτισμός. Όσο η ανοσιουργός καταστροφή των ταμπού, η οποία άλλοτε συνδεόταν με την αστική επανάσταση, δεν έλαβε το χαρακτήρα ενός νέου ρεαλισμού,

67. Edition privee par Helpey, σελ. 267.

68. *Juliette*, ό.π.

επιζεί μαζί με τον εκλεπτυσμένο έρωτα ως πίστη στην κοντινή πια ουτοπία, που αφήνει ελεύθερη για όλους τη σωματική απόλαυση.

«Ο γελοίος ενθουσιασμός», που μας κάνει να αφοσιωνόμαστε σε ένα ορισμένο άτομο ως το μοναδικό, και η εξύψωση της γυναίκας στον έρωτα μας οδηγούν πίσω από το χριστιανισμό, σε μητριαρχικά στάδια. «... είναι βέβαιο ότι το πνεύμα της ιπποτικής ερωτοτροπίας μας, το οποίο κατά γελοίο τρόπο μάς κάνει να προσκυνούμε το αντικείμενο που είναι φτιαγμένο μόνο για την ικανοποίηση των αναγκών μας, είναι βέβαιο, λέω, ότι αυτό το πνεύμα προέρχεται από το σεβασμό που είχαν οι προγονοί μας άλλοτε προς τις γυναίκες, όταν αυτές ασκούσαν παντού, στην ύπαιθρο και στην πόλη, το επάγγελμα της προφήτισσας: λόγω τρόμου οι άντρες πέρασαν από τη δειλία στη λατρεία, και η ιπποτικότητα αναδύθηκε μέσα από τη δεισιδαιμονία. Αυτός ο σεβασμός όμως δεν υπήρξε ποτέ στη φύση, θα ήταν χάσιμο χρόνο να τον αναζητήσουμε εκεί. Η κατωτερότητα αυτού του φύλου έναντι του δικού μας είναι πολύ γερά θεμελιωμένη, έτσι που δεν είναι ποτέ δυνατόν να διεγείρει μέσα μας ένα μόνιμο κίνητρο για να το σεβασθούμε, και η αγάπη που γεννιέται από αυτόν τον τυφλό σεβασμό δεν είναι παρά μια προκατάληψη όπως και ο ίδιος».⁶⁹ Η κοινωνική ιεραρχία στηρίζεται τελικά στη βία, όσο και αν η τελευταία είναι συγκαλυμμένη νομικίστικα. Η κυριαρχία πάνω στη φύση αναπαράγεται μέσα στην ανθρωπότητα. Ο χριστιανικός πολιτισμός, ο οποίος επέτρεψε την εκμετάλλευση του δυνατού δούλου κάνοντας χρήση της ιδέας για την προστασία του σωματικά αδύνατου, ποτέ δεν μπόρεσε να κατακτήσει εντελώς τις καρδιές των προσηλυτισμένων λαών. Η αρχή της αγάπης αποκηρύχθηκε πολύ φανερά από τον οξύ νου και τα ακόμμη

69/Ο.π.,οελ. 178 κ.ε.

οξύτερα άπλα των χριστιανών αφεντικών, ώσπου ο λουθηρανισμός εξάλειψε την αντίθεση μεταξύ κράτους και διδασκαλίας, ανακηρύσσοντας το σπαθί και το μαστίγιο σε πεμπουσία του ευαγγελίου. Ταύτισε άμεσα την πνευματική ελευθερία με την έγκριση της πραγματικής καταπίεσης. Η γυναίκα όμως είναι στιγματισμένη από την αδυναμία· βάσει της αδυναμίας βρίσκεται στη μειονότητα, ακόμη και όταν αριθμητικά ανήκει στην πλειονότητα. Όπως στους υποδουλωμένους αυτόχθονες των αρχαίων πολιτειών, όπως στους ιθαγενείς των αποκιών, οι οποίοι υστερούσαν σε οργάνωση και όπλα έναντι των κατακτητών, όπως στους Εβραίους μεταξύ των Αρίων, η ανικανότητα τους να αμυνθούν συνιστά τη νομική βάση της καταπίεσης τους. Ο Σαντ διατυπώνει τους στοχασμούς του Στρίντμπεργκ. «Δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι υπάρχει μια τόσο βέβαιη, τόσο σημαντική διαφορά μεταξύ του άντρα και της γυναίκας όπως μεταξύ του ανθρώπου και του πιθήκου στα δάση. Θα είχαμε εξίσου καλούς λόγους να αρνηθούμε στις γυναίκες την αξίωση να αποτελούν ένα μέρος του είδους μας, όπως και στον πιθήκο να είναι αδελφός μας. Αν εξετάσουμε προσεκτικά μια γυμνή γυναίκα πλάι σε ένα συνομήλικο, επίσης γυμνό άντρα, εύκολα θα πεισθούμε για τη σημαντική διαφορά που (εκτός από το φύλο) υπάρχει στη δομή των δύο όντων θα δούμε καθαρά ότι η γυναίκα αποτελεί έναν άντρα κατώτερου βαθμού* παρόμοιες διαφορές υπάρχουν και στο εσωτερικό, και η ανατομική ανάλυση του ενός και του άλλου είδους, αν διενεργηθεί ταυτόχρονα και με τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή, θα φέρει αυτή την αλήθεια στο φως». ⁷⁰ Η απόπειρα του χριστιανισμού να αντισταθμίσει την καταπίεση του φύλου ιδεολογικά με το σεβασμό προς τη γυναίκα και να εξευγενίσει την ανάμνηση της αρχαϊκής επο-

70. Ο.π., σελ. 188-189.

χής, αντί απλώς να την απωθήσει, βρίσκει την απάντηση της στη μνησικακία κατά της εξυψωμένης γυναίκας και της θεωρητικά χειραφετημένης απόλαυσης. Το συναίσθημα που αντιστοιχεί στην πρακτική της καταπίεσης είναι η περιφρόνηση, όχι ο σεβασμός, και στους χριστιανικούς αιώνες πίσω από την αγάπη του πλησίον παραμόνευε πάντοτε το απαγορευμένο, ψυχαναγκαστικό πια μίσος κατά του αντικειμένου που ανακαλούσε συνεχώς στη μνήμη τη μάταιη προσπάθεια: το θηλυκό. Για τη λατρεία της Παναγίας πλήρωσε με το κυνήγι των μαγισσών, την εκδίκηση για την εικόνα που ζωντάνευε την ανάμνηση της προχριστιανικής προφήτισσας και που κρυφά έθετε υπό αμφισβήτηση το καθαγιασμένο καθεστώς πατριαρχικής κυριαρχίας. Η γυναίκα προκαλεί την άγρια οργή του ημιπροσηλυτισμένου άντρα που οφείλει να τη σέβεται, όπως γενικά ο αδύνατος διεγείρει τη θανάσιμη εχθρότητα του επιφανειακά εκπολιτισμένου δυνατού που οφείλει να τον μεταχειρίζεται με επιείκεια. Ο Σαντ κάνει το μίσος συνειδητό. «Ποτέ δεν πίστεψα», λέει ο κόμης Γκίτζι, προϊστάμενος της αστυνομίας της Ρώμης, «ό,τι από την ένωση δύο σωμάτων θα μπορούσε ποτέ να προκύψει η ένωση δύο καρδιών. Σε αυτή τη σωματική ένωση διακρίνω πολλά ισχυρά κίνητρα για περιφρόνηση... για αποστροφή, αλλά ούτε ένα για αγάπη».⁷¹ Και ο Σαιν-Φον, ο υπουργός, αναφωνεί όταν ένα κορίτσι, τρομοκρατημένο από αυτόν τον αξιωματούχο της εκτελεστικής εξουσίας του βασιλιά, ξεσπάει σε κλάματα: «Έτσι θέλω τις γυναίκες... γιατί να μην μπορώ με μια μόνο λέξη να τις φέρω όλες σε αυτή την κατάσταση!»⁷² Ο άντρας ως κυρίαρχος αρνείται στη γυναίκα την τιμή της ατομοποίησής της. Κοινωνικά η γυναίκα ως άτομο είναι δείγμα του γένους, εκπρόσωπος του

71. *Juliette*, ό.π., τόμ. IV, σελ. 261.

72. *Ο.π.*, τόμ. Π, σελ. 273.

φύλου της και έτσι, επειδή η ανδρική λογική την έχει συλλάβει εντελώς, αντιπροσωπεύει τη φύση, το υπόστρωμα της ατέλειωτης υπαγωγής στο επίπεδο της ιδέας, της ατέλειωτης υποταγής στο επίπεδο της πραγματικότητας. Η γυναίκα ως δήθεν φυσικό ον είναι προϊόν της ιστορίας που της αλλοιώνει τη φύση. Αλλά η απεγνωσμένη θέληση για εξόντωση κάθε πράγματος που ενσαρκώνει τον πειρασμό της φύσης, του φυσιολογικά, βιολογικά, εθνικά, κοινωνικά κατώτερου δείχνει ότι η απόπειρα του χριστιανισμού απέτυχε. «... que ne puis-je, d'un mot, les reduire toutes en cet etat!»* Το ολοκληρωτικό ξερίζωμα του μισητού και παντοδυνάμου πειρασμού της επαναστροφής στη φύση, αυτή είναι η φρικαλεότητα που ξεπηδάει από τον αποτυχημένο εκπολιτισμό, η βαρβαρότητα, η άλλη πλευρά του πολιτισμού. «Ολες!» Διότι η εξόντωση δεν δέχεται εξαιρέσεις, η θέληση για εξόντωση είναι ολοκληρωτική, και ολοκληρωτική είναι μόνον η θέληση για εξόντωση. «Έχω φθάσει στο σημείο να εύχομαι, όπως ο Τιβέριος», λέει η Ιουλιέττα στον πάπα, «αχ, ολόκληρη η ανθρωπότητα να είχε ένα μόνο κεφάλι, ώστε να έχω τη χαρά να το κόψω με ένα χτύπημα!»⁷³ Τα σημάδια αδυναμίας, οι βιαστικές ασυντόνιστες κινήσεις, ο φόβος των πλασμάτων, η κοσμοπλημμύρα, προκαλούν τη δίψα για αίμα. Η εξήγηση του μίσους κατά της γυναίκας ως πλάσματος με μικρότερη πνευματική και σωματική δύναμη και με σηματοδομένο το μέτωπο από τη σφραγίδα της κυριαρχίας, είναι η ίδια με την εξήγηση του μίσους κατά των Εβραίων. Στις γυναίκες και στους Εβραίους φαίνεται καθαρά ότι εδώ και χιλιάδες χρόνια δεν άσκησαν κυριαρχία. Ζουν, μολονότι θα μπορούσαν να εξοντωθούν, και ο φόβος και η αδυναμία τους, η μεγαλύτερη

«... γιατί να μην μπορώ με μία μόνο λέξη να τις φέρω όλες σε αυτή την κατάσταση!» 73. *Juliette, ό.π.*, τόμ. IV, σελ. 379.

συγγένεια τους προς τη φύση εξαιτίας της αέναης καταπίεσης, είναι το ζωτικό τους στοιχείο. Αυτό προκαλεί την τυφλή οργή του ισχυρού, ο οποίος πληρώνει την ισχύ του με την τεταμένη αποστασιοποίηση από τη φύση και πρέπει να καταπνίγει συνεχώς το φόβο του. Ο ισχυρός ταυτίζεται με τη φύση κάνοντας τα θύματα του να βγάλουν χίλιες φορές την κραυγή που αυτός δεν μπορεί να εκστομίσει. «Τα τρελά πλάσματα», γράφει ο πρόεδρος Μπλαμόν στο *Aline et Valcour* για τις γυναίκες, «πώς μου αρέσει να τα βλέπω να σπαρταρούν στα χέρια μου! Είναι σαν το αρνί ανάμεσα στα δόντια του λιονταριού».⁷⁴ Και στην ίδια επιστολή: «Μοιάζει με την κατάκτηση μιας πόλης, πρέπει να καταλάβει κανείς τα υψώματα... οχυρώνεται σε όλα τα δεσπόζοντα σημεία και από εκεί επιτίθεται κατά του κέντρου χωρίς να φοβάται πια την αντίσταση».⁷⁵ Ό,τι βρίσκεται κάτω προκαλεί την επίθεση: η ταπείνωση προσφέρει τη μεγαλύτερη χαρά όταν προξενείται εκεί όπου έχει επέλθει ήδη συμφορά. Όσο μικρότερος ο κίνδυνος για τον ανώτερο τόσο πιο άνετη η ευχαρίστηση από τα βάσανα στα οποία μπορεί να υποβάλει το θύμα του: μόνο στο στάδιο της έσχατης απόγνωσης του θύματος γίνεται η κυριαρχία απόλαυση και θριαμβεύει όταν αναιρεί τη δική της αρχή, την πειθαρχία. Ο φόβος, όταν δεν απειλεί πια τον ίδιο τον εξουσιαστή, εκρήγνυται με τη μορφή του τρανταχτού γέλιου, μια έκφραση της εσωτερικής πάρωσης του ατόμου που μόνο στη συλλογικότητα ξεδιπλώνει πλήρως τη ζωή του. Το ηχηρό γέλιο ήταν πάντοτε μια καταγγελία του πολιτισμού. «Από κάθε λάβα που ξερνάει ο κρατήρας τού ανθρώπινου στόματος η πιο καταβροχθιστική είναι η ευθυμία», λέει ο Βικτόρ Ουγκό στο κεφάλαιο που επιγράφεται «Οι ανθρωποθύελλες είναι χειρότερες από εκείνες του

74. *Aline et Valcour*, Βρυξέλλες 1883, τόμ., σελ. 58.

75. Ο.π., σελ. 57.

ωκεανού».⁷⁶ «Πάνω στη δυστυχία», διδάσκει η Ιουλιέττα,⁷⁷ «πρε'πειναπε'φτεικανείς, όσο γίνεται, με όλο το βάρος της κακίας του· τα δάκρυα που βγαίνουν έτσι από την αθλιότητα έχουν μια οξύτητα η οποία διεγείρει τα νεύρα στο έπακρο...»⁷⁸ Η απόλαυση συμμαχεί με την ωμότητα αντί με την τρυφερότητα, και ο έρωτας γίνεται αυτό που συμφωνά με τον Νίτσε⁷⁹ ήταν ανέκαθεν «ως προς τα μέσα που μεταχειρίζεται πόλεμος, στη βάση του θανάσιμου μίσους μεταξύ των φυλών». «Σε αρσενικά και θηλυκά», μας διδάσκει η ζωολογία, «ο "έρωτας", ή η γενετήσια έλξη, είναι πρωτογενώς και κυρίως "σαδιστικός"· αναμφισβήτητο στοιχείο του είναι η πρόκληση πόνου· είναι τόσο βασανιστικός όσο και η πείνα».⁸⁰ Έτσι ο πολιτισμός παραπέμπει πίσω στη φοβερή φύση, λες και αυτό είναι το τελικό του συμπέρασμα. Ο θανάσιμος έρωτας, στον οποίο συγκεντρώνονται όλοι οι προβολείς του Σαντ, και η ντροπαλή-αδιάντροπη μεγαλοψυχία του Νίτσε, που θα ήθελε να απαλλάξει από την ντροπή αυτόν που υποφέρει: το παραλήρημα ωμότητας και μεγαλείου, όπως στη φαντασία έτσι και στο παιχνίδι, μεταχειρίζεται τόσο σκληρά τους ανθρώπους όσο και ο γερμανικός φασισμός στην πραγματικότητα. Ενώ ο ασυνείδητος κολοσσός της πραγματικότητας, ο χωρίς υποκείμενο καπιταλισμός, εκτελεί τυφλά την εξόντωση, το παραλήρημα του εξεγερμένου υποκειμένου πραγματοποιεί μέσω αυτής την εκπλήρωση του* και έτσι μαζί με την τσουχτερή ψυχρότητα απένα-

76. Victor Hugo, *L'Homme qui rit*, τόμ. VIII, κεφ. 7.

77. *Juliette*, ό.π., τόμ. I, σελ. 199.

78. Βλε'πε *Les 120 Jouvees de Sodome*, Παρίσι 1935, τόμ. Η, σελ. 308.

79. *Der Fall Wagner*, ό.π., τόμ. VIII, σελ. 10.

80. R. Briffault, *The Mothers*, Νέα Υόρκη 1927, τόμ. I, σελ. 119.

*Ο σαδιστής, ως εξεγερόμενος κατά του μέσου πολιτισμού, επιτυγχάνει την ικανοποίησή του, την εκπλήρωσή του σαδιστικού παραλήρημά του, μέσω της απάνθρωπης μεταχείρισης ή εξόντωσης του ερωτικού αντικείμενου.

ντι στους εκπραγματισμένους, τους χρησιμοποιούμενους σαν πράγματα ανθρώπους, ακτινοβολεί και την αντεστραμμένη αγάπη, η οποία στον κόσμο των πραγμάτων έχει πάρει τη θέση της άμεσης. Η αρρώστια γίνεται σύμπτωμα της ανάρρωσης. Στην εξιδανίκευση των θυμάτων η παράνοια διακρίνει την ταπείνωση τους. Εξομοιώνεται με το τέρας της κυριαρχίας, που στη ζωντανή αναμέτρηση δεν μπορεί να το υπερνικήσει. Με τη μορφή της φρίκης η Φαντασίωση επιχειρεί να αντισταθεί στη φρίκη. Η ρωμαϊκή παροιμία, συμφωνά με την οποία η σκληρότητα είναι η αληθινή απόλαυση, δεν ήταν απλώς μια παρώθηση για εργασία. Εκφράζει και την άλυτη αντίφαση της τάξης πραγμάτων που μεταμορφώνει την ευτυχία σε παρωδία ευτυχίας όταν την καθαγιάζει, και τη δημιουργεί μόνον όταν την προγράφει. Απαθανατίζοντας αυτή την αντίφαση, ο Σαντ και ο Νίτσε την ανέδειξαν πάντως σε έννοια.

Για τη ratio η αφοσίωση στο προσκυνούμενο πλάσμα είναι ειδωλολατρία. Η ανάγκη να διαλυθεί η θεοποίηση προκύπτει από την απαγόρευση της μυθολογίας, όπως έχει θεσπισθεί στον εβραϊκό μονοθεϊσμό και εφαρμόζεται από την εκκοσμικευμένη μορφή του, το διαφωτισμό, στην ιστορία της σκέψης πάνω στις εναλλασσόμενες μορφές λατρείας. Με την αποσύνθεση της οικονομικής πραγματικότητας, η οποία αποτελούσε την εκάστοτε βάση της δεισιδαιμονίας, απελευθερώνονταν οι ειδικές δυνάμεις της άρνησης. Ο χριστιανισμός όμως προπαγάνδισε την αγάπη: την καθαρή λατρεία του Ιησού. Προσπάθησε να εξυψώσει την τυφλή σεξουαλική ορμή με την αγίαση του γάμου καθώς και να φέρει πιο κοντά στη γη το διαυγή σαν κρύσταλλο νόμο με την ουράνια χάρη. Η συμφιλίωση του πολιτισμού με τη φύση, που θέλησε να εξαγοράσει πρόωρα με τη διδασκαλία για τον σταυρωμένο θεό, έμεινε ξένη τόσο προς τον εβραϊσμό όσο και προς την αυστη-

ρή στάση του διαφωτισμού. Ο Μωυσής και ο Καντ δεν διακήρυξαν το συναίσθημα, ο ψυχρός νόμος τους δεν γνωρίζει ούτε την αγάπη ούτε την πυρά. Ο αγώνας του Νίτσε κατά του μονοθεϊσμού πλήττει το χριστιανικό δόγμα βαρύτερα απ' ό,τι το εβραϊκό. Ο ίδιος αρνείται βέβαια το νόμο και θέλει να ανήκει στον «ανώτερο εαυτό»,⁸¹ όχι στον φυσικό, αλλά στον περισσότερο από φυσικό. Θέλει να αντικαταστήσει το θεό με τον υπεράνθρωπο, διότι ο μονοθεϊσμός, ιδιαίτερα η παρεφθαρμένη του μορφή, η χριστιανική, έχει αποκαλυφθεί ως μυθολογία. Όπως όμως τα παλαιά ασκητικά ιδανικά στο όνομα αυτού του ανώτερου εαυτού εξυμνούνται από τον Νίτσε ως αυθυπέρβαση «για την ανάπτυξη της κυρίαρχης δύναμης»,⁸² έτσι και ο ανώτερος εαυτός αποδεικνύεται ως μια απεγνωσμένη προσπάθεια διάσωσης του θεού που υποτίθεται ότι πέθανε, μια ανανέωση του εγχειρήματος του Καντ για το μετασχηματισμό του θεϊκού νόμου σε αυτονομία, για τη διάσωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, που με τον αγγλικό σκεπτικισμό παρέδωσε το πνεύμα του. Η αρχή του Καντ, «να πράττει κανείς τα πάντα με κανόνα τη θέληση του, η οποία θα μπορεί ταυτόχρονα να έχει αντικείμενο τον εαυτό της ως γενικό νομοθετικό κέντρο»,⁸³ είναι επίσης το μυστικό του υπεράνθρωπου. Η θέληση του δεν είναι λιγότερο δεσποτική από την κατηγορική προσταγή. Και οι δύο αρχές στοχεύουν στην ανεξαρτησία από εξωτερικές δυνάμεις, στην απόλυτη ωριμότητα, που έχει ορισθεί ως η ουσία του διαφωτισμού. Καθώς όμως ο φόβος του ψέματος, τον οποίο ο Νίτσε ακόμη και στις πιο φωτεινές του στιγμές διέσυρε ως «δονκιχωτισμό»,⁸⁴ αντι-

81. *Nachlaft*, ό.π., τόμ. XI, σελ. 216.

82. *Ο.π.*, τόμ. XIV, σελ. 273.

83. *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, ό.π., τόμ. IV, σελ. 432.

84. *Die frohliche Wissenschaft*, ό.π., τόμ. V, σελ. 275. Βλε'πε *Genealogie der Moral*, ό.π., τόμ. VII, σελ. 267-271.

καθιστά το νόμο με την αυτονομοθεσία και όλα γίνονται τόσο διάφανη σαν να ήταν μια μεγάλη πρόληψη που αποκαλύφθηκε, ο ίδιος ο διαφωτισμός, και μάλιστα η ίδια η αλήθεια υπό οποιαδήποτε μορφή, γίνεται είδωλο' τότε διακρίνουμε «ότι και εμείς οι σημερινοί γνώστες, εμείς οι άθεοι και αντιμεταφυσικοί, παίρνουμε τη φωτιά μας ακόμη απο την πυρκαγιά που άναψε μια πίστη χιλιετιών, εκείνη η πίστη των χριστιανών, που ήταν και η πίστη του Πλάτωνα, ότι ο θεός είναι η αλήθεια, ότι η αλήθεια είναι θεϊκή».⁸⁵ Η κριτική της μεταφυσικής περιλαμβάνει λοιπόν και την επιστήμη. Η άρνηση του θεού εμπεριέχει μια άλυτη αντίφαση: αρνείται την ίδια τη γνώση. Ο Σαντ δεν οδήγησε την ιδέα του διαφωτισμού ως αυτό το σημείο της αντιστροφής. Ο στοχασμός της επιστήμης πάνω στον εαυτό της, η καθαρή συνείδηση του διαφωτισμού, είχε αφεθεί στη φιλοσοφία, δηλαδή στους Γερμανούς. Για τον Σαντ ο διαφωτισμός δεν είναι τόσο ένα πνευματικό όσο μάλλον ένα κοινωνικό φαινόμενο. Όσον αφορά τη διάλυση των δεσμών, τους οποίους ο Νίτσε, με ιδεαλιστικό τρόπο φανταζόταν πως θα ξεπερνούσε μέσω του ανώτερου εαυτού, την κριτική της αλληλεγγύης με την κοινωνία, με το δημόσιο αξίωμα, με την οικογένεια,⁸⁶ έφθασε ως το σημείο να διακηρύξει την αναρχία. Το έργο του αποκαλύπτει το μυθολογικό χαρακτήρα των αρχών στις οποίες σύμφωνα με τη θρησκεία στηρίζεται ο πολιτισμός: των Δέκα Εντολών, της πατρικής αυθεντίας, της ιδιοκτησίας. Είναι ακριβώς η αντιστροφή της θεωρίας της κοινωνίας, την οποία ανέπτυξε περισσότερο ο Λε Πλε εκατό χρόνια αργότερα.⁸⁷ Η καθεμιά από τις Δέκα

85. *Die Frohliche Wissenschaft*, ό.π.

86. Βλέπε Nietzsche, *Nachlaft*, ό.π., τόμ. XI, σελ. 216.

87. Βλέπε Le Play, *Les Ouvriers Europeiens*, Παρίσι 1878, τόμ. I, ιδιαίτερα σημ. 133 κ.ε.

Εντολές δε'χεται την ακύρωση της από τη δικαστική αρχή του τυπικού Λόγου. Όλες ανεξαιρέτως αποδεικνύονται ιδεολογήματα. Τη συνηγορία υπέρ της δολοφονίας αναλαμβάνει ο ίδιος ο πάπας κατόπιν επιθυμίας της Ιουλιέττας.⁸⁸ Δεν είναι τόσο δύσκολο γι' αυτόν να εκλογικεύσει τις μη χριστιανικές πράξεις" πάντοτε στάθηκε πιο δύσκολο να δικαιολογηθούν μέσω του φυσικού φωτός* οι χριστιανικές αρχές, σύμφωνα με τις οποίες οι πρώτες είναι έργο του διαβόλου. Για να αιτιολογήσει τη δολοφονία ο «philosophe mitre»** χρειάζεται να καταφύγει σε λιγότερα σοφίσματα απ' ό,τι ο Μαϊμονίδης και ο Θωμάς Ακινάτης που την καταδικάζουν. Περισσότερο και από το θεό των Πρώσων ο Λόγος της Ρώμης τάσσεται με το μέρος του ισχυρότερου. Ο νόμος όμως έχει εκθρονισθεί, και η αγάπη που θα τον εξανθρώπιζε αποκαλύφθηκε ως επιστροφή στην ειδωλολατρία. Μπροστά στην επιστήμη και τη βιομηχανία δεν υπέκυψε μόνον ο ρομαντικός έρωτας, χαρακτηριζόμενος ως μεταφυσική, αλλά και κάθε αγάπη εν γένει, διότι καμία δεν αντέχει ενώπιον του Λόγου: ούτε η αγάπη της γυναίκας για τον άντρα ούτε του εραστή για την ερωμένη ούτε των γονιών για τα παιδιά ούτε η αντίστροφη. Ο δούκας ντε Μπλανζίς δηλώνει στους υφισταμένους του ότι οι συγγενείς των αρχόντων, οι κόρες και οι σύζυγοι, θα έχουν την ίδια ή μάλλον αυστηρότερη μεταχείριση από τις άλλες, «και αυτό ακριβώς για να σας δείξουμε πόσο αξιοκαταφρόνητοι είναι στα μάτια μας οι δεσμοί που εσείς νομίζετε ίσως ότι μας δεσμεύουν».⁸⁹ Η αγάπη της γυναίκας αποδεσμεύεται όπως και

88. *Juliette*, ό.π., τόμ. IV, σελ. 303 κ.ε.

*Φυσικό φως (lumen naturale) αποκαλούσαν οι σχολαστικοί τη φυσική γνωστική ικανότητα του άνθρωπου κατ' αντιδιαστολή προς τη φώτιση μέσω της θείας αποκάλυψης (lumen gratiae). * *μιτροφόρος φιλόσοφος, ο πάπας.

89. *Les 120Jurnees de Sodome*, ό.π., τόμ. I, σελ. 72.

η αγάπη του άνδρα. Οι κανόνες της ελευθεριάζουσας ακολουσίας που ο Σαιν-Φον ανακοινώνει στην Ιουλιέττα πρέπει να ισχύουν για όλες τις γυναίκες.⁹⁰ Η Ντολμάνς παρουσιάζει την υλιστική απομαγικοποίηση της γονεϊκής αγάπης. «Οι τελευταίοι δεσμοί ανάγονται στο φόβο των γονέων μήπως εγκαταλειφθούν όταν γεράσουν, και το ενδιαφέρον που δείχνουν για μας στην παιδική μας ηλικία περιμένουν να τους αποφέρει στα γηρατειά τους ως κέρδος τις ίδιες περιποιήσεις».⁹¹ Το επιχείρημα του Σαντ είναι τόσο παλαιό όσο και η αστική τάξη. Ήδη ο Δημόκριτος είχε καταγγείλει τον οικονομικό χαρακτήρα της ανθρώπινης γονεϊκής αγάπης.⁹² Ο Σαντ όμως απομαγικοποιεί και την εξωγαμία, τη βάση του πολιτισμού. Κατά της αιμομιξίας δεν μπορούν κατ' αυτόν να διατυπωθούν ορθολογικά επιχειρήματα,⁹³ ενώ η προηγμένη επιστήμη απέσυρε τελικά την υγειονομολογική επιφύλαξη γι' αυτή. Προσυπέγραψε την ψυχρή κρίση του Σαντ: «... δεν έχει διόλου αποδειχθεί ότι τα παιδιά από αιμομιξία τείνουν περισσότερο από τα άλλα να γεννηθούν ηλίθια, κωφάλαλα, ραχιτικά κ.λπ.». ⁹⁴ Η οικογένεια, η οποία δεν οφείλει τη συνοχή της στον ρομαντικό έρωτα μεταξύ των φύλων, αλλά στη μητρική αγάπη, που αποτελεί τη βάση κάθε τρυφερότητας και όλων των κοινωνικών συναισθημάτων,⁹⁵ έρχεται σε σύγκρουση με την ίδια την κοινωνία. «Μη φαντάζεσθε πως φτιάχνετε καλούς δημοκράτες όσο απομονώνετε μέσα στην

90. Βλέπε *Juliette*, ό.π., τόμ. ΙΙ, σελ. 234, σημείωση.

91. *La Philosophie dans le Boudoir*, ό.π., σελ. 185.

92. Βλέπε Δημόκριτος, απόσπασμα 278 εκδ. Diels, Βερολίνο 1912, τόμ. Ι, σελ. 117κ.ε.

93. *La Philosophie dans le Boudoir*, ό.π., σελ. 242.

94. S. Reinach, «La prohibition de l'inceste et le sentiment de la pudeur», στο: *Cultes, Mythes et Religions*, Παρίσι 1905, τόμ. Ι, σελ. 157.

95. *La Philosophie dans le Boudoir*, ό.π. σελ. 238.

οικογένεια τα παιδιά, που θα έπρεπε να ανήκουν μόνο στην κοινότητα... Αν τα μεγαλύτερα μειονεκτήματα προκύπτουν όταν αφήνετε έτσι τα παιδιά να απορροφούν μέσα στις οικογένειες τους ενδιαφέροντα που συχνά διαφέρουν πολύ από εκείνα της πατρίδας, τότε λοιπόν τα μεγαλύτερα πλεονεκτήματα έχει ο χωρισμός τους από αυτές».⁹⁶ Οι «δεσμοί του υμένα» πρέπει να καταστραφούν για κοινωνικούς λόγους, στα παιδιά είναι «absolument interdite»* η γνώση *τον πατέρα, αυτά είναι «uniquement Jes enfants de la patrie,^{97**} και η αναρχία, ο ατομισμός, που ο Σαντ διακήρυξε στον αγώνα τον κατά των νόμων,⁹⁸ οδηγεί στην απόλυτη κυριαρχία του γενικού, της πολιτείας. Όπως ο εκθρονισμένος θεός επιστρέφει με τη σκληρότερη μορφή ενός ειδώλου, έτσι και το παλαιό αστικό κράτος-νυχτοφύλακας ξαναεμφανίζεται στη βία της φασιστικής συλλογικότητας. Ο Σαντ φαντάστηκε όλη την πορεία του κρατικού σοσιαλισμού, στα πρώτα βήματα του οποίου ναυάγησαν ο Σαιν Ζυστ και ο Ροβεσπιέρος. Αν η αστική τάξη έστειλε στη λαιμητόμο αυτούς τους πιο ειλικρινά πιστούς της πολιτικούς, τον πιο ανυπόκριτο συγγραφέα της τον εξόρισε στην κόλαση της Bibliotheque Nationale. Διότι η chronique scandaleuse*** της Ιουστίνης και της Ιουλιέτας, που κατασκευαζόταν όπως στην αλυσίδα παραγωγής και ακολουθώντας το στυλ του δέκατου όγδοου αιώνα αποτέλεσε πρόπλασμα της φτηνής λογοτεχνίας του δέκατου ένατου και της μαζικής λογοτεχνίας του εικοστού, είναι το ομηρικό έπος με αποτιναγμένο και το τελευταίο του μυθολογικό κάλυμμα:*

96. *Ο.π.*, σελ. 238-249.

Απόλυτα απαγορευμένη.

97. *Ο.π.*

* *μόνο τα παιδιά της πατρίδας.

98. *Juliette, ό.π.*, τόμ. IV, σελ. 240-244.

***σκανδαλώδες χρονικό ή σκανδαλογράφημα.

η ιστορία της σκέψης ως οργάνου της κυριαρχίας. Καθώς η σκέψη τρομάζει τώρα μπρος στο είδωλο της μέσα στον δικό της καθρέφτη, ελευθερώνει τη ματιά προς αυτό που βρίσκεται πέρα από την ίδια. Δεν είναι ούτε το ιδανικό της αρμονικής κοινωνίας, που και για τον Σαντ θαμποφέγγει στο μέλλον: «gardez vos frontieres et restez chez vous»,^{99*} ούτε ακόμη η σοσιαλιστική ουτοπία που αναπτύσσεται στην ιστορία του Ζαμέ,¹⁰⁰ αυτά που κάνουν το έργο του μοχλό για τη σωτηρία του διαφωτισμού, αλλά το γεγονός ότι ο Σαντ δεν άφησε στους αντιπάλους τού διαφωτισμού την ευκαιρία να τον κάνουν να τρομάξει με τον εαυτό του.

Οι σκοτεινοί συγγραφείς του αστικού κόσμου δεν επιδίωξαν όπως οι απολογητές του να αποτρέψουν τις συνέπειες του διαφωτισμού με τη βοήθεια αρμονιστικών διδασκαλιών. Δεν ισχυρίστηκαν υποκριτικά ότι ο τυποκρατικός Λόγος συναρτάται στενότερα με την ηθικότητα παρά με την ανηθικότητα. Ενώ οι φτωχοί προστάτευαν την αδιάλυτη συμμαχία Λόγου και εγκλήματος, αστικής κοινωνίας και κυριαρχίας, με την άρνηση τους να την παραδεχθούν, οι σκοτεινοί εξωτερίκευαν αδυσώπητα την τρομακτική αλήθεια. «Ο ουρανός αποθέτει αυτά τα πλούτη στα χέρια, τα ρυπαρά από τη συζυγοκτονία και την παιδοκτονία, τη σοδομία, τις δολοφονίες, την πορνεία και τις ατιμίες* μου τα χαρίζει για να με ανταμείψει γι' αυτές τις αισχρές πράξεις», λέει η Κλαιρβίλ, συνοψίζοντας την ιστορία της ζωής του αδελφού της.¹⁰¹ Υπερβάλλει. Η δικαιοσύνη της κακής κυριαρχίας δεν είναι ακριβώς τόσο συνεπής για να ανταμείβει μόνο τις αποτρόπαιες πράξεις. Όμως μό-

99. *La Philosophie dans le Boudoir*, ό.π., σελ. 263.

*«φυλάξτε τα σύνορα σας και μείνετε στο σπίτι σας».

100. *Aline et Valcour*, ό.π., τόμ. ΙΙ, σελ. 181 κ.ε.

101. *Juliette*, ό.π., τόμ. V, σελ. 232.

νον η υπερβολή είναι αληθινή. Η ουσία της προϊστορίας* είναι το φανέρωμα της πιο ακραίας φρίκης στις λεπτομέρειες της. Η στατιστική καταγραφή των σφαγιασμένων στο πογκρόμ, που περιλαμβάνει και τους τουφεκισμένους από οίκοτο, συσκοτίζει την ουσία, η οποία δεν έρχεται στο φως παρά μόνο μέσα από την ακριβή παρουσίαση της εξαίρεσης, του χειρότερου βασανισμού. Μια ευτυχισμένη ζωή μέσα στον κόσμο της φρίκης αναιρείται ως αδίστακτη αχρειότητα από την ύπαρξη του και μόνο. Αυτός γίνεται έτσι η ουσία, ενώ εκείνη χάνει τη σημασία της. Στην αστική εποχή οι κρατούντες κατέφυγαν βέβαια στο φόνο των δικών τους παιδιών και συζυγών, στην πορνεία και την κτηνοβασία σπανιότερα απ' ό,τι οι κυβερνώμενοι, που υιοθέτησαν τα προηγούμενα ήθη των κυρίων, οι οποίοι βέβαια, ακόμη και κατά τους τελευταίους αιώνες, σχημάτιζαν βουνά από πτώματα, όταν κινδύνευε η εξουσία τους. Μπροστά στο φρόνημα και τις πράξεις των κυρίων στο φασισμό, στον οποίο η κυριαρχία βρήκε τον εαυτό της, η ενθουσιώδης εξιστόρηση της ζωής του Μπρίζα-Τέστα όπου βέβαια αυτοί οι κύριοι είναι διακριτοί, καταντά μια οικεία και αθώα υπόθεση. Τα ιδιωτικά αμαρτωλά πάθη στον Σαντ, όπως ήδη στον Μάντεβιλ, είναι η προκαταβολική ιστοριογραφία των δημόσιων αρετών της εποχής του ολοκληρωτισμού. Επειδή ο Νίτσε και ο Σαντ διαλάλησαν σε όλο τον κόσμο ότι είναι αδύνατο να διατυπωθεί ένα βασικό επιχείρημα κατά του φόνου στηριζόμενο στον Λόγο, αντί να συγκαλύψουν αυτή την αδυναμία, προκάλεσαν το μίσος ακριβώς των προοδευτικών, οι οποίοι τους διώκουν ακόμη. Σε αντίθεση προς τον λογικό θετικισμό αυτοί οι δύο πήραν την επιστήμη κατά λέξη. Το κρυφό νόημα της αποφασιστικότερης από αυτόν επιμονής τους στη ratio ήταν ότι ήθελαν να απελευθε-

* Υπό τη μαρξική έννοια της ιστορίας, κάθε προσοσιαλιστική κοινωνία.

ρώσουν από το κάλυμμα της την ουτοπία, η οποία, όπως και στην καντιανή έννοια του Λόγου, εμπεριέχεται σε κάθε μεγάλη φιλοσοφία: την ουτοπία μιας ανθρωπότητας που, μη όντας πια η ίδια παραμορφωμένη, δεν χρειάζεται πλέον την παραμόρφωση. Καθώς οι άσπλαχνες διδασκαλίες κηρύσσουν την ταυτότητα κυριαρχίας και Λόγου, είναι πιο φιλεύσπλαχνες από εκείνες των ηθικολόγων λακέδων της αστικής τάξης. «Που βρίσκονται οι πιο μεγάλοι κίνδυνοι για σένα;» διερωτήθηκε κάποτε ο Νίτσε.¹⁰² «Στη συμπόνια». Με την άρνηση του διέσωσε την ακλόνητη πίστη στον άνθρωπο, που κάθε μέρα προδίδεται από όλες τις παρηγορητικές διαβεβαιώσεις.

102. *Die Frohliche Wissenschaft*, ό.π., τόμ. V, σελ. 205.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ο διαφωτισμός ως μαζική απάτη

Η κοινωνιολογική γνώμη ότι η απώλεια του στηρίγματος που προσέφερε η αντικειμενική θρησκεία, η διάλυση των τελευταίων προκαπιταλιστικών υπολειμμάτων, η τεχνική και κοινωνική διαφοροποίηση και η κυριαρχία των ειδικών έχουν οδηγήσει σε πολιτιστικό χάος διαψεύδεται καθημερινά. Ο πολιτισμός σήμερα σφραγίζει τα πάντα ομοιόμορφα. Ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο, τα περιοδικά αποτελούν ένα σύστημα. Κάθε τομέας είναι ομόφωνος εσωτερικά όπως και όλοι μαζί. Οι αισθητικές εκδηλώσεις ακόμη και των πολιτικά αντιτιθέμενων πλέκουν με τον ίδιο τρόπο το εγκώμιο του ατσάλινου ρυθμού. Τα διακοσμητικά διοικητικά και εκθεσιακά κέντρα της βιομηχανίας των αυταρχικών χωρών δεν διαφέρουν διόλου από τα αντίστοιχα των άλλων. Τα φωτεινά επιβλητικά κτίρια που ορθώνονται παντού αντιπροσωπεύουν το πνεύμα του σχεδιασμού των τραστ που περιζώνουν τις χώρες, προς τον οποίο εκάλπαζε ήδη η αχαλίνωτη επιχειρηματική τάξη που άφησε πίσω ως μνημεία της τα περικείμενα σκοτεινά οικήματα και καταστήματα των άχαρων και θλιβερών

πόλεων. Τα παλαιότερα σπίτια στον περίγυρο των κέντρων από μπετόν φαίνονται ήδη σαν εξαθλιωμένες φτωχογειτονιές και τα καινούργια bungalows στις παρυφές των πόλεων πλέκουν μαζί με τις πρόχειρες κατασκευές των διεθνών εκθέσεων το εγκώμιο της τεχνικής προόδου και απαιτούν προκλητικά να πεταχτούν μετά τη βραχύχρονη χρήση τους σαν κονσερβοκούτια. Τα πολεοδομικά σχέδια όμως, που μέσα σε υγιεινά μικροδιαμερίσματα θέλουν να διαιωνίσουν το άτομο ως τρόπον τινά αυτοτελές, το υποτάσσουν στον αντίπαλο του, στην ολική εξουσία του κεφαλαίου, ακόμη πληρέστερα. Όπως οι κάτοικοι καλούνται στα κέντρα των πόλεων για εργασία και διασκέδαση, ως παραγωγοί και καταναλωτές, έτσι και τα κελιά των διαμερισμάτων κρυσταλλώνονται άρρηκτα σε καλοοργανωμένα συμπλέγματα. Η οφθαλμοφανής ενότητα μακρόκοσμου και μικρόκοσμου επιδεικνύει στους ανθρώπους το μοντέλο της κουλτούρας τους: την ψευδή ταυτότητα του γενικού και του μερικού. Όλη η μαζική κουλτούρα υπό το μονοπώλιο είναι μία και η αυτή, και ο σκελετός της, ο εννοιολογικός ιστός που αυτό κατασκευάζει, αρχίζει να διαγράφεται καθαρά. Οι ιθύνοντες δεν ενδιαφέρονται πια τόσο πολύ για τη συγκάλυψη του· όσο πιο ωμά ομολογείται η εξουσία του μονοπωλίου τόσο περισσότερο μεγαλώνει. Οι κινηματογραφικές ταινίες και το ραδιόφωνο δεν έχουν πια ανάγκη να εμφανίζονται ως τέχνη. Η αλήθεια, το γεγονός ότι πρόκειται μόνο για εμπορικές επιχειρήσεις, τους χρησιμεύει ως ιδεολογία για τη νομιμοποίηση των σκουπιδιών,* τα οποία κατασκευάζουν επίτηδες. Αυτοαποκαλούνται βιομηχανίες, και τα δημοσιευόμενα εισοδηματικά μεγέθη των γενικών διευ-

*Schund (σκουπίδια) σημαίνει προϊόντα για πέταμα, ανάξια ή και επικίνδυνα κατασκευάσματα (αναγνώσματα, ακροάματα, θεάματα) μαζικής κατανάλωσης.

θυντών τους καταρρίπτουν κάθε αμφιβολία για την κοινωνική αναγκαιότητα των έτοιμων προϊόντων.

Οι άμεσα ενδιαφερόμενοι αρέσκονται να δίνουν τεχνολογικές εξηγήσεις για την πολιτιστική βιομηχανία. Η συμμετοχή εκατομμυρίων ανθρώπων σε αυτή επιβάλλει, λένε, τεχνικές διαδικασίες αναπαραγωγής, οι οποίες με τη σειρά τους καθιστούν αναπόφευκτη την τροφοδότηση αμέτρητων κέντρων διανομής με τυποποιημένα προϊόντα για όμοιες ανάγκες. Η τεχνική αντίθεση μεταξύ ολίγων κατασκευαστικών κέντρων και των διάσπαρτων αποδεκτών τους συνεπάγεται οργάνωση και σχεδιασμό εκ μέρους των ιθυνόντων. Οι ποιοτικές διαγραφές υπαγορεύθηκαν αρχικά από τις ανάγκες των καταναλωτών: γι' αυτό, συνεχίζουν, βρίσκουν τόσο αναντίρρητη αποδοχή. Στην πραγματικότητα πρόκειται όμως για τον κύκλο της χειραγώγησης και των αναδραστικών αναγκών, στον οποίο η ενότητα του συστήματος συμπύσσεται ολοένα πυκνότερα. Αποσιωπάται ωστόσο ότι η βάση που επιτρέπει στην τεχνική να αποκτήσει εξουσία πάνω στην κοινωνία είναι η εξουσία των οικονομικά ισχυρότερων πάνω στην κοινωνία. Η τεχνική ορθολογικότητα σήμερα είναι η ορθολογικότητα της ίδιας της κυριαρχίας. Είναι ο καταναγκαστικός χαρακτήρας της αυτοαλλοτριωμένης κοινωνίας. Τα αυτοκίνητα, οι βόμβες και ο κινηματογράφος συγκρατούν το όλον ωστόσο το ισοπεδωτικό τους στοιχείο καταδείξει τη δύναμη του στην ίδια την κοινωνική αδικία που υπηρέτησε. Η τεχνική της πολιτιστικής βιομηχανίας δεν κατάφερε ακόμη παρά μόνο την τυποποίηση και τη σειράϊκή παραγωγή, θυσιάζοντας ό,τι διέκρινε τη λογική του έργου από εκείνη του κοινωνικού συστήματος. Αυτό όμως δεν μπορεί να καταλογισθεί σε κανένα νόμο κίνησης της τεχνικής ως τέτοιας, αλλά στη λειτουργία της μέσα στη σημερινή οικονομία. Η ανάγκη που θα μπορούσε ίσως να ξεφύγει από τον κεντρικό έλεγχο απωθεί-

ται ήδη από εκείνον της ατομικής συνείδησης. Το βήμα από το τηλέφωνο στο ραδιόφωνο ξεχώρισε με σαφήνεια τους ρόλους. Φιλελεύθερο το πρώτο, επέτρεπε στο συνδρομητή να παίζει ακόμη το ρόλο του υποκειμένου. Δημοκρατικό το δεύτερο, μετατρέπει τους πάντες ομοιόμορφα σε ακροατές, για να τους παραδώσει αυταρχικά στην εξουσία των πανομοιότυπων προγραμμάτων των ραδιοφωνικών σταθμών. Δεν έχει αναπτυχθεί κανένας μηχανισμός ανταπόκρισης, ενώ οι ιδιωτικές εκπομπές τελούν υπό καθεστώς ανελευθερίας. Περιορίζονται στον αποκρυφικό χώρο των «ερασιτεχνών», οι οποίοι μάλιστα οργανώνονται από πάνω. Στο πλαίσιο της επίσημης ραδιοφωνίας όμως κάθε ίχνος αυθορμητισμού του κοινού καθοδηγείται και απορροφάται από κυνηγούς ταλέντων, διαγωνισμούς μπροστά στο μικρόφωνο και κάθε είδους πατρνευόμενες εκδηλώσεις, μέσω διαλογών από ειδικούς. Τα ταλέντα ανήκουν στο κύκλωμα πολύ πριν αυτό τα παρουσιάσει: αλλιώς δεν θα εντάσσονταν με τόσο ζήλο. Η ψυχοσύνθεση του κοινού, που φαινομενικά και πραγματικά ευνοεί το σύστημα της πολιτιστικής βιομηχανίας, είναι μέρος του συστήματος και όχι δικαιολόγηση του. Όταν ένας κλάδος της τέχνης ακολουθεί την ίδια συνταγή με έναν άλλο που έχει πολύ διαφορετικό μέσον έκφρασης και υλικό⁷ όταν τελικά ο κόμβος της δραματικής πλοκής στις ραδιοφωνικές «σαπουνόπερες» γίνεται παιδαγωγικό υπόδειγμα υπερνίκησης τεχνικών δυσκολιών, που ξεπερνιούνται παρόμοια, είτε πρόκειται για «τζαμ»* είτε για τις πιο επίσημες εκδηλώσεις της τζαζ, ή όταν παραβιάζουσα «διασκευή» ενός μέρους μιας συμφωνίας του Μπετόβεν γίνεται με τον ίδιο τρόπο όπως η

*jam: συμφόρηση, μπλέξιμο⁷ jam session: άτυπη συνέλευση μουσικών της τζαζ, που παίζουν μαζί χωρίς προηγούμενες πρόβες ως σύνολο· συχνά προσφέρεται ως πρόγραμμα αυτοσχεδιασμού σε κανονικές εμφανίσεις.

αντίστοιχη ενός μυθιστορήματος του Τολστόι για τον κινηματογράφο, τότε η αναδρομή σε αυθόρμητες επιθυμίες του κοινού αποδεικνύεται κούφια πρόφαση. Περισσότερο πλησιάζει την πραγματικότητα η εξήγηση η οποία τονίζει το ίδιο βάρος του τεχνικού και στελεχικού ιστού, ο οποίος πρέπει βέβαια να κατανοηθεί μέχρι την παραμικρή του λεπτομέρεια ως μέρος του οικονομικού μηχανισμού επιλογής. Εδώ πρέπει να προστεθεί η συμφωνία ή τουλάχιστον η κοινή αποφασιστικότητα των κατόχων της εκτελεστικής εξουσίας να μην παράγουν ή να μην αφήνουν να περάσει τίποτε που δεν μοιάζει με τους πίνακες τους, με τη δική τους ιδέα περί καταναλωτών και προπάντων με αυτούς τους ίδιους.

Αν η αντικειμενική κοινωνική τάξη σε αυτή την αιώνια εποχή ενσαρκώνεται στις υποκειμενικές προθέσεις των γενικών διευθυντών, πρωταρχικά πρόκειται για εκείνους των ισχυρότερων κλάδων της βιομηχανίας: του χάλυβα, του πετρελαίου, του ηλεκτρισμού, των χημικών προϊόντων. Συγκρινόμενα με αυτούς τους τομείς της βιομηχανίας, τα πολιτιστικά μονοπώλια είναι αδύνατα και εξαρτώμενα. Πρέπει να σπεύδουν να ικανοποιούν τους αληθινούς εξουσιαστές, αν δεν θέλουν να υφίσταται συνεχώς εκκαθαρίσεις ο χώρος δραστηριότητας του μέσα στη μαζική κοινωνία, όταν μάλιστα ο ιδιαίτερος τύπος των εμπορευμάτων του σχετίζεται ακόμη πολύ στενά με έναν ανέμελο φιλελευθερισμό και με Εβραίους διανοούμενους. Η εξάρτηση της ισχυρότερης ραδιοφωνικής εταιρείας από τη βιομηχανία ηλεκτρικών ειδών ή της παραγωγής κινηματογραφικών ταινιών από τις τράπεζες χαρακτηρίζει ολόκληρο το χώρο, οι επιμέρους κλάδοι του οποίου είναι με τη σειρά τους οικονομικά συνυφασμένοι. Όλα γειτονεύουν μεταξύ τους τόσο πολύ που η συγκέντρωση του πνεύματος επιτυγχάνει μια πυκνότητα η οποία της επιτρέπει να υπερβαίνει άνετα τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των επιμέ-

ρους εταιρειών και των τεχνικών κλάδων. Η αδυσώπητη ενό-
τητα της πολιτιστικής βιομηχανίας μαρτυρεί την επερχόμενη
της πολιτικής. Εμφαντικές διαφοροποιήσεις όπως μεταξύ
ταινιών Α και Β κατηγορίας ή ιστοριών δημοσιευμένων σε
περιοδικά διαφορετικού επιπέδου τιμών δεν προκύπτουν
κυρίως από τα πράγματα αλλά μάλλον χρησιμεύουν στην τα-
ξινόμηση, στην οργάνωση και την καταγραφή των καταναλω-
τών. Για όλους έχει προβλεφθεί κάτι, ώστε να μην μπορεί να
ξεφύγει κανείς· οι διαφορές τονίζονται για να εντυπωθούν
στη μνήμη και προπαγανδίζονται. Η τροφοδότηση του κοινού
με ποιοτικά ιεραρχημένες σειρές χρησιμεύει μόνο στην ακό-
μη πληρέστερη ποσοτικοποίηση. Ο καθένας οφείλει, τρόπον
τινά αυθόρμητα, να συμπεριφέρεται σύμφωνα με το «level»*
του, όποος προκαθορίσθηκε σύμφωνα με τις στατιστικές εν-
δείξεις, και να παίρνει την κατηγορία των μαζικών προϊό-
ντων που φτιάχτηκε για τον τύπο του. Οι καταναλωτές κατα-
νέμονται ως στατιστικό υλικό πάνω στον γεωγραφικό χάρτη
των ερευνητικών κέντρων, που δεν διαφέρουν πια από τα κέ-
ντρα προπαγάνδας, ανάλογα με το εισόδημα τους στην κόκ-
κινη, πράσινη και μπλε περιοχή.

Ο σχηματισμός** της τεχνικής διαδικασίας γίνεται φανε-
ρός, εφόσον τα διαφοροποιημένα με μηχανικό τρόπο προϊό-
ντα αποδεικνύονται τελικά πάντοτε ίδια. Το γεγονός ότι η
διαφορά των παραγόμενων σειρών της Chrysler από εκείνες
της General Motors είναι κατά βάθος πλασματική το ξέρει
κιόλας κάθε παιδί που ενδιαφέρεται ζωηρά για τη διαφορά.
Αυτά που οι ειδήμονες σχολιάζουν ως πλεονεκτήματα ή μειο-
νεκτήματα χρησιμεύουν μόνο στη διαίωνιση της φενάκης ότι

* επίπεδο.

** Βλέπε τη μεθεπόμενη παράγραφο καθώς και την πρώτη σ.τ.μ. στο Πα-
ράρτημα II.

υπάρχει συναγωνισμός και δυνατότητα επιλογής. Τα ίδια ισχύουν και για τις παραγωγές της Warner Brothers και της Metro Goldwyn Mayer. Αλλά και ανάμεσα στα ακριβά και τα φθηνά μοντέλα της νέας συλλογής της ίδιας εταιρείας οι διαφορές συρρικνώνονται ολοένα περισσότερο: στα αυτοκίνητα πρόκειται για τον αριθμό κυλίνδρων, τη χωρητικότητα σε κυβικά, στοιχεία ευρεσιτεχνίας των gadgets,* ενώ στις ταινίες οι διαφορές αφορούν τον αριθμό των σταρ, την πλουσιότερη χρήση της τεχνικής, της εργασίας και του εξοπλισμού καθώς και την εφαρμογή των πιο πρόσφατων ψυχολογικών συνταγών. Το ενιαίο κριτήριο της αξίας συνίσταται στη δοσολογία της conspicuous production,** των επιδεικτικών επενδύσεων. Οι διαφορές αξίας στους προϋπολογισμούς της πολιτιστικής βιομηχανίας δεν έχουν καμιά σχέση με το εκάστοτε πράγμα, με το νόημα των προϊόντων. Ακάθεκτη είναι η τάση ομοιομορφίας ακόμη και μεταξύ των μέσων έκφρασης. Η τηλεόραση αποβλέπει σε μια σύνθεση ραδιοφώνου και κινηματογράφου, η οποία επιβραδύνεται, διότι οι ενδιαφερόμενοι δεν έχουν συμφωνήσει ακόμη εντελώς· τις απεριόριστες δυνατότητες της όμως θα τις πολλαπλασιάσει τόσο δραστικά η συρρίκνωση των αισθητικών υλικών, που η επιφανειακά καμουφλαρισμένη ταυτοσημία όλων των προϊόντων της πολιτιστικής βιομηχανίας μπορεί να θριαμβεύει αύριο κιόλας απροκάλυπτα: σαρκαστική εκπλήρωση του βαγκνερικού ονείρου για το Gesamtkunstwerk. * * * Η συμφωνία μεταξύ λόγου, εικόνας και μουσικής επιτυγχάνεται με πολύ μεγαλύτε-

* μικροεξαρτήματα ή ξεχωριστές συσκευές ως τεχνικά παιχνίδια.

** παραγωγή προϊόντων γοήτρου, εντυπωσιακή κατασκευή.

*** συνολικό έργο τέχνης, ένωση διαφόρων τεχνών (ποίησης, μουσικής, χορού και εικαστικών τεχνών) στην όπερα.

ρη τελειότητα απ' ό,τι στον *Τριστάνο*, αφού τα αντιληπτά μέσω των αισθήσεων στοιχεία, που όλα τους πρωτοκολλούν αδιαμαρτύρητα τα δρώμενα στην επιφάνεια της κοινωνικής πραγματικότητας, συμπαράγονται κατά βάση στην ίδια τεχνική-εργασιακή διαδικασία και εκφράζουν την ενότητα της ως κύριο περιεχόμενο τους. Αυτή η εργασιακή διαδικασία ενοποιεί όλα τα στοιχεία της παραγωγής, από τη σύλληψη του μυθιστορήματος που κρυφοκοιτάζει προς τον κινηματογράφο με'χρι τα τελευταία ηχητικά εφέ. Είναι ο θρίαμβος του επενδύομένου κεφαλαίου. Να χαραχθεί η παντοδυναμία του στις καρδιές των στερούμενων περιουσίας υποψηφίων για δουλειά ως η παντοδυναμία του κυρίου τους, αυτό είναι το νόημα όλων των ταινιών, όποια πλοκή (plot) και αν επιλέγει κάθε φορά η διεύθυνση παραγωγής.

Η ενότητα της παραγωγής οφείλει να προσανατολίζει τον άνθρωπο στον ελεύθερο χρόνο του. Η επίδοση που ο καντιανός σχηματισμός προσδοκούσε ακόμη από τα υποκείμενα, δηλαδή η ικανότητα τους να συνδέουν εξαρχής τις ποικίλες εμπειρίες των αισθήσεων με τις θεμελιώδεις έννοιες, έχει αναληφθεί από τη βιομηχανία για λογαριασμό του υποκειμένου. Αυτή ασκείται λειτουργία του σχηματισμού ως πρώτη υπηρεσία στον πελάτη. Ο Καντ υπέθετε ότι στην ψυχή δρα ένας κρυφός μηχανισμός, ο οποίος προετοιμάζει τα άμεσα δεδομένα έτσι ώστε να ταιριάζουν μέσα στο σύστημα του καθαρού Λόγου. Σήμερα το μυατικό έχει διαλευκανθεί. Μολονότι ο σχεδιασμός αυτού του μηχανισμού από εκείνους που προμηθεύουν τα στοιχεία, από την πολιτιστική βιομηχανία, έχει επιβληθεί στην ίδια από τη βαρύτητα της παρ' όλο τον εξορθολογισμό ανορθολογικής κοινωνίας, εντούτοις αυτή η μοιραία τάση μεταμορφώνεται κατά τη διέλευση της μέσω των πρακτορείων του εμπορίου σε έξυπνο προμελετημένο στόχο. Ο

καταναλωτής δεν έχει τίποτε πια να ταξινομήσει, όλα έχουν προληφθεί στο σχηματισμό της παραγωγής. Η δίχως όνειρο τέχνη για τον λαό υλοποιεί τον ονειροπόλο ιδεαλισμό τον οποίο ο κριτικός ιδεαλισμός θεωρούσε ακραίο. Τα πάντα προέρχονται από τη συνείδηση, κατά τον Μαλμπράνς και τον Μπέρκλεϋ από εκείνη του θεού, στη μαζική τέχνη από την αντίστοιχη της επίγειας διεύθυνσης παραγωγής. Δεν επανέρχονται κυκλικά μόνον οι τύποι των σουξέ, των σταρ, των έργων της σαπουνόπερας ως άκαμπτες σταθερές, αλλά το ίδιο το ειδικό περιεχόμενο των θεαμάτων και των ακροαμάτων, το φαινομενικά μεταβαλλόμενο, είναι παράγωγο τους. Οι λεπτομέρειες είναι αντικαταστατές. Η σύντομη ακολουθία των μουσικών διαστημάτων που στα σουξέ αποδείχθηκε εναποτυπώσιμη στη μνήμη, ο προσωρινός εξευτελισμός του ήρωα που μπορεί να τον υπομένει ως *good sport*,* το ευεργετικό ξυλοκόπημα που δέχεται η ερωμένη από τα στιβαρά χέρια του αρσενικού σταρ, η ωμή ακαμψία του απέναντι στην κακομαθημένη κληρονόμο, είναι προκατασκευασμένα κλισέ όπως όλες οι λεπτομέρειες, απανταχού εύχρηστα, με μοναδική σημασία το σκοπό που τους επιφυλάσσεται μέσα στο σχήμα. Η επιβεβαίωση που παρέχουν σε αυτό, απαρτίζοντας το, είναι όλη κι όλη η ζωή τους. Πάντοτε είναι εύκολο σε μία ταινία να προβλέψει κανείς αμέσως ποια θα είναι η έκβαση της, ποιος θα ανταμειφθεί, θα τιμωρηθεί ή θα ξεχαστεί, ενώ στην ελαφρά μουσική το εθισμένο αυτί, μόλις ακούσει τα πρώτα μουσικά μέτρα ενός σουξέ, μπορεί να μαντέψει τη συνέχεια και αισθάνεται ευτυχία αν επαληθευτεί. Ο μέσος αριθμός λέξεων μιας *short story*** ακολουθεί απαράβατο κανόνα. Ακόμη και τα *gags*,*** τα εφέ και τα αστεία

*καλός, αξιοπρεπής συμπαίκτης, που ξέρει να χάνει.

** σύντομη ιστορία.

***εντυπωσιακή επινόηση, κόλπο, τέχνασμα.

είναι υπολογισμένα όπως και ο σκελετός τους. Τα διαχειρίζονται ειδικοί επαγγελματίες, και η περιορισμένη ποικιλία τους επιτρέπει κατά βάση τη διανομή τους στο γραφείο. Η πολιτιστική βιομηχανία αναπτύχθηκε με την επιβολή του εφέ, του χειροπιαστού αποτελέσματος, της τεχνικής λεπτομέρειας πάνω στο έργο, το οποίο άλλοτε ήταν φορέας της ιδέας και καταλύθηκε μαζί με αυτή. Με τη χειραφέτηση της η λεπτομέρεια είχε γίνει ανυπότακτη και από το ρομαντισμό μέχρι τον εξπρεσιονισμό εναντιώθηκε στην οργάνωση ως αντιρρησίας και ως αντίθεση έκφραση. Το επιμέρους αρμονικό εφέ στη μουσική εξάλειψε τη συνείδηση της μορφής ως όλου, όπως και το μεμονωμένο χρώμα στη ζωγραφική την εικαστική σύνθεση και η ψυχολογική διεισδυτικότητα στο μυθιστόρημα την αρχιτεκτονική του. Η ολοκληρωτική πολιτιστική βιομηχανία έθεσε τέρμα σε αυτά. Μολονότι δεν γνωρίζει τίποτε εκτός από τα εφέ, συντρίβει την απείθεια τους και υποτάσσει στη συνταγή που υποκαθιστά πλέον το έργο. Το όλον και τα μέσα δέχονται τα ίδια πλήγματα. Το όλον εμφανίζεται απέναντι στις λεπτομέρειες ανυποχώρητο και χωρίς σχέση προς αυτές, περίπου όπως η σταδιοδρομία ενός επιτυχημένου, όπου τα πάντα εμφανίζονται ως γλαφυρά παραδείγματα και αποδεικτικά στοιχεία, ενώ η ίδια δεν είναι παρά το άθροισμα όλων αυτών των ηλίθιων γεγονότων. Η λεγόμενη κεντρική ιδέα είναι ένας χαρτοφύλακας και βάζει τάξη, αντί να δημιουργήσει συνοχή. Το όλον και η λεπτομέρεια φέρουν τα ίδια χαρακτηριστικά: ούτε συνδέονται μεταξύ τους ούτε αντιτίθενται το ένα στο άλλο. Η προκαταβολικά εγγυημένη αρμονία τους είναι παρωδία εκείνης που είχε κατακτηθεί από το μεγάλο αστικό έργο τέχνης. Πάνω από τις πιο εύθυμες ταινίες της δημοκρατικής Γερμανίας κρεμόταν κιόλας η νεκρική σιγή της δικτατορίας.

Ολόκληρος ο κόσμος περνά με'σα από το φίλτρο της πολιτιστικής βιομηχανίας. Η παλαιά εμπειρία εκείνου που, βγαί-

νοντας από τον κινηματογράφο, αντιλαμβάνεται το δρόμο ως συνέχεια της ταινίας, διότι αυτή η ίδια αποβλέπει στην πιστή αναπαραγωγή του κόσμου της καθημερινής αντίληψης, έγινε ο γνώμονας της παραγωγής. Με όσο μικρότερες παραλείψεις και χάσματα οι τεχνικές της διπλασιάζουν τα εμπειρικά αντικείμενα τόσο πιο εύκολα επικρατεί πια η πλάνη πως ο έξω κόσμος είναι τάχα η άμεση προέκταση εκείνου που γνώρισε κανείς στην οθόνη. Μετά την αιφνίδια εισαγωγή του ήχου στον κινηματογράφο η μηχανική αναπαραγωγή μπήκε στην υπηρεσία αυτού και μόνο του στόχου. Σύμφωνα με αυτή την τάση η ζωή δεν πρέπει πια να διακρίνεται από τον ομιλούντα κινηματογράφο. Ξεπερνώντας κατά πολύ το θέατρο της ψευδαίσθησης, μη αφήνοντας πια κανένα περιθώριο στη φαντασία και τη σκέψη του θεατή, όπου θα μπορούσαν να αναπτύσσονται μέσα στο πλαίσιο του κινηματογραφικού έργου, χωρίς εντούτοις να ελέγχονται από τα ακριβή δεδομένα του, και να κάνουν παρεκβάσεις, χωρίς να χάνουν τον ειρμό, ο ομιλών κινηματογράφος εκπαιδεύει τον παραδομένο θεατή έτσι ώστε να τον ταυτίζει άμεσα με την πραγματικότητα. Η συρρίκνωση της φαντασίας και του αυθορμητισμού του σημερινού καταναλωτή πολιτιστικών προϊόντων δεν χρειάζεται καν να αναχθεί σε ψυχολογικούς μηχανισμούς. Τα ίδια τα προϊόντα, και πρώτα απ' όλα το πιο χαρακτηριστικό, η ομιλούσα ταινία, οδηγούν, από το ίδιο το αντικειμενικό ποιόν τους, αυτές τις ικανότητες σε παράλυση. Είναι έτσι σχεδιασμένα που, για να προσληφθούν δεόντως, απαιτούν μεν ετοιμότητα, παρατηρητικότητα και εξάσκηση, αλλά απαγορεύουν ίσα ίσα την ενεργητική σκέψη του θεατή, αν αυτός δεν θέλει να χάσει τη συνέχεια των γεγονότων που γλιστρούν μπροστά του. Η ένταση της προσοχής είναι βέβαια τόσο αυτοματοποιημένη, ώστε να μη χρειάζεται διόλου να ενεργοποιείται σε κάθε χωριστή περίπτωση, και όμως εκτοπίζει τη φαντασία.

Όποιος είναι τόσο απορροφημένος από τον κόσμο της ταινίας, από τις χειρονομίες, την εικόνα και το λόγο, και δεν μπορεί να του προσθέσει αυτό που ωστόσο χρειάζεται για να γίνει κόσμος, δεν είναι αναγκαίο τη στιγμή της προβολής να είναι εντελώς κατειλημμένος από τις ιδιαίτερες λειτουργίες του μηχανισμού. Οι απαιτούμενες προσπάθειες για την πρόσληψη του έχουν γίνει τόσο οικείες από όλες τις άλλες ταινίες και από τα άλλα πολιτιστικά κατασκευάσματα τα οποία πρέπει να γνωρίζει, ώστε η προσοχή του κινείται αυτόματα. Η εξουσία της βιομηχανικής κοινωνίας έχει καταλάβει τους ανθρώπους μια για πάντα. Τα προϊόντα της πολιτιστικής βιομηχανίας μπορούν να υπολογίζουν ότι θα καταναλωθούν άγρυπνα, ακόμη και όταν οι άνθρωποι είναι αφηρημένοι. Το καθένα τους όμως είναι ομοίωμα του γιγαντιαίου οικονομικού μηχανισμού, ο οποίος εξαρχής κρατάει τους πάντες σε διαρκή *αγωνία*, τόσο στην εργασία όσο και στην παρόμοια της αναψυχή. Από οποιαδήποτε ομιλούσα ταινία, από οποιαδήποτε ραδιοφωνική εκπομπή μπορούμε να συμπεράνουμε τις επιδράσεις της μέσα στην κοινωνία, που δεν θα μπορούσαν να καταλογισθούν σε καμιά μεμονωμένη, αλλά σε όλες μαζί. Κάθε επιμέρους εκδήλωση της πολιτιστικής βιομηχανίας αναπαράγει αναντίρρητα τους ανθρώπους έτσι όπως τους έχει κάνει η βιομηχανία στο σύνολο της. Όλοι οι πράκτορες της διαδικασίας της απλής αναπαραγωγής του πνεύματος, από τον producer* μέχρι τους γυναικείους συλλόγους, αγρυπνούν ώστε αυτή σίγουρα να μην οδηγήσει στη διευρυμένη.**

*Παραγωγός θεαμάτων και ακροαμάτων.

Η μετάβαση από την απλή στη διευρυμένη αναπαραγωγή προϋποθέτει τη συσσώρευση κεφαλαίου (βλέπε K. Marx, *Το κεφάλαιο*).

Οι θρηνολογίες των ιστορικών της τέχνης και των συνηγόνων του πολιτισμού, ότι τάχα έχει εκλείψει στη Δύση η δύναμη δημιουργίας νέων τεχνοτροπιών, είναι τρομακτικά αναιτιολόγητες. Η στερεότυπη μεταφορά των πάντων, ακόμη και όσων δεν έχουν καν νοηθεί, μέσα στο σχήμα της μηχανικής αναπαραγωγιμότητας ξεπερνά σε αυστηρότητα και ισχύ κάθε πραγματική τεχνοτροπία, με την έννοια της οποίας οι φίλοι της παιδείας εξιδανικεύουν το προκαπιταλιστικό παρελθόν ως κάτι οργανικά ανεπτυγμένο. Κανένας Παλεστρίνα δεν μπορούσε να εξαλείψει τη μη προετοιμασμένη και άλυτη μουσική διαφωνία (Dissonanz) τόσο καθαρολογικά όσο ο διασκευαστής τζαζίστας κάθε τρόπο που δεν ταιριάζει στην αργκό του. Όταν διασκευάζει σε τζαζ τον Μότσαρτ, δεν τον τροποποιεί μόνον όπου είναι πολύ δύσκολος ή σοβαρός, αλλά και όπου εναρμόνιζε τη μελωδία απλώς διαφορετικά ή και απλούστερα απ' ό,τι συνηθίζεται σήμερα. Κανένας ιδιοκτήτης οικοδομής στο Μεσαίωνα δεν μπορούσε να επιθεωρήσει τα μοτίβα των εκκλησιαστικών παραθύρων και των γλυπτών πιο καχύποπτα απ' ό,τι η ιεραρχία των κινηματογραφικών στούντιο ένα έργο του Μπαλζάκ ή του Βικτόρ Ουγκό, προκειμένου να το εγκρίνει ως εμπορεύσιμο. Κανένα ιερατείο δεν μπορούσε να προσδιορίσει τη θέση των σατανικών μορφασμών και των μαρτυριών των καταραμένων σύμφωνα με το ordo* της ύψιστης αγάπης σχολαστικότερα απ' ό,τι η διεύθυνση παραγωγής τα βάσανα στα οποία πρέπει να υποβληθεί ο ήρωας, ή το σήκωμα του ποδόγυρου της leading lady** στη λιτανεία της υπερπαραγωγής. Ο ρητός και υπόρρητος, ο φα-

*Θεία τάξη του κόσμου, ιεραρχική διάταξη των κοσμικών πραγμάτων προσανατολισμένη προς το θεό. * *πρωταγωνίστρια.

νερός και ο κρυφός κατάλογος των απαγορευόμενων και των ανεκτών πραγμάτων φθάνει όχι μόνο να οροθετεί το πεδίο ελευθερίας, αλλά και να το διέπει. Σύμφωνα με αυτόν διαπλάθονται και οι παραμικρές λεπτομέρειες. Η πολιτιστική βιομηχανία καθορίζει μέσω των απαγορεύσεων θετικά την ίδια της τη γλώσσα, με το συντακτικό και το λεξιλόγιο της, όπως ο αντίπαλος της, η πρωτοποριακή τέχνη. Η μόνιμη αναγκαιότητα παραγωγής νέων εφέ, τα οποία όμως δεν ξεφεύγουν από το παλιό σχήμα, αυξάνουν απλώς ως πρόσθετος κανόνας, τη δύναμη της συμβατικότητας, από την οποία θα απορούσε να διαφύγει κάθε επιμέρους εφέ. Καθετί που έρχεται στο φως είναι τόσο προσεκτικά σφραγισμένο, ώστε τίποτε πια δεν μπορεί να εμφανισθεί χωρίς να φέρει εξαρχής τα σημάδια του ιδιώματος και να διακρίνεται με την πρώτη ματιά ως εγκεκριμένο. Επιφανείς συντελεστές όμως, παραγωγοί και αναπαραγωγοί, είναι αυτοί που μιλούν την αργκό με τόση ευκολία, τόση άνεση και ευχαρίστηση, σαν αυτή να ήταν η γλώσσα, που όμως η αργκό την έχει προ πολλού καταδικάσει σε σιωπή. Είναι το ιδανικό της φυσικότητας σε αυτόν τον κλάδο. Η ισχύς του γίνεται τόσο πιο επιτακτική όσο περισσότερο η τελειοποιημένη τεχνική μειώνει την ένταση ανάμεσα στα μορφώματα και την καθημερινή ζωή. Το παράδοξο αυτής της μεταμφιεσμένης σε φύση ρουτίνας μπορεί να διαγνωσθεί σε όλες τις εκδηλώσεις της πολιτιστικής βιομηχανίας και σε πολλές είναι χειροπιαστό. Ένας μουσικός της τζαζ που έχει να εκτελέσει ένα κομμάτι σοβαρής μουσικής, το πιο απλό μενουέτο του Μπετόβεν, το παίζει αυτόματα χρησιμοποιώντας συγκοπές και μόνο με υπεροπτικό χαμόγελο δέχεται να αρχίσει με το τονιζόμενο μέρος του μέτρου. Μια τέτοια φύση, περιπλεκόμενη από τις πάντοτε παρούσες και υπερβάλλουσες τον εαυτό τους απαιτήσεις του ιδιαίτερου μέσου έκφρασης, αποτελεί τη νέα τεχνοτροπία, «ένασύ-

στημα του μη πολιτισμού, που θα μπορούσε κανείς να του αναγνωρίσει ακόμη και μια ορισμένη "στυλιστική ενότητα", εάν βέβαια έχει νόημα να μιλούμε για μια στυλιζαρισμένη βαρβαρότητα».¹

Η καθολική δεσμευτικότητα αυτού του στυλιζαρίσματος μπορεί ήδη να είναι μεγαλύτερη από εκείνη των ημιεπίσημων προδιαγραφών και απαγορεύσεων ένα σουξέ συγχωρείται σήμερα πιο εύκολα όταν δεν τηρεί τα 32 μουσικά μέτρα ή την έκταση της ενάτης παρά όταν περιέχει ακόμη και την πιο κρυφή μελωδική ή αρμονική λεπτομέρεια που ξεφεύγει από το ιδίωμα. Στον Όρσον Ουέλς συγχωρούνται όλες οι παραβιάσεις των συνηθειών του κλάδου, διότι ως υπολογισμένες αταξίες επικυρώνουν την ισχύ του συστήματος ακόμη πιο ένθερμα. Ο καταναγκαστικός χαρακτήρας του υπαγορευόμενου από την τεχνική ιδιώματος που οι σταρ και οι διευθυντές πρέπει να το παράγουν ως φύση για να μπορέσει το έθνος να το κάνει δικό του, αναφέρεται σε τόσο λεπτές αποχρώσεις, που σχεδόν δεν έχουν να ζηλέψουν τίποτε από τη λεπτότητα των μέσων ενός έργου της πρωτοπορίας, με την οποία όμως το τελευταίο, σε αντίθεση προς εκείνες, υπηρετεί την αλήθεια. Η σπάνια ικανότητα να ανταποκρίνεται κανείς καταλεπτώς στις απαιτήσεις του ιδιώματος της φυσικότητας σε όλους τους τομείς της πολιτιστικής βιομηχανίας αποτελεί το κριτήριο της δεξιοτεχνίας. Αυτό που λένε και πώς το λένε πρέπει να είναι ελέγξιμο βάσει της καθημερινής γλώσσας, όπως στον λογικό θετικισμό. Οι παραγωγοί είναι ειδήμονες. Το ιδίωμα απαιτεί την πιο εκπληκτική παραγωγική δύναμη, την οποία απορροφά και σπαταλά. Κατά σατανικό τρόπο έχει ξεπέρασε την πολιτιστικά συντηρητική διάκριση μεταξύ

1. Nietzsche, *Unzeitgemasse Betrachtungen*,. *Werke*, Grossoktavausgabe, Λειψία 1917, τόμ. I. σελ. 187.

αυθεντικού και τεχνητής τεχνοτροπίας. Τεχνητή θα μπορούσε ίσως να αποκαλείται μια τεχνοτροπία που επιβάλλεται από τα έξω στις ανθιστάμενες τάσεις της μορφής. Στην πολιτιστική βιομηχανία όμως και το παραμικρό στοιχείο του θέματος πηγάζει από τον ίδιο μηχανισμό όπως και η αργκό η οποία το απορροφά. Οι διαμάχες των καλλιτεχνικών ειδικών με τους πατρώνες και τους λογοκριτές για ένα υπερβολικά προφανές ψέμα δεν μαρτυρούν μια ενδοαισθητική ένταση, αλλά μάλλον μια διάσταση συμφερόντων. Το καλό όνομα του ειδικού, που καμιά φορά προσφέρει ακόμη καταφύγιο στο τελευταίο υπόλειμμα αυτονομίας του αντικειμένου, συγκρούεται με την επιχειρηματική πολιτική της εκκλησίας ή του τραστ που παράγει το πολιτιστικό εμπόρευμα. Το αντικείμενο όμως, ως εμπορεύσιμο, είναι ήδη από τη φύση του εμπραγματισμένο, προτού προλάβει να ξεσπάσει καν διαμάχη μεταξύ των υπευθύνων. Πριν ακόμη αποκτήσει ο Ζάνακ,* στο *οκικό* πεδίο του δημιουργού της η αγία Βερδαδέττη έλαμπε ως διαφημιστικό μέσον για όλες τις ενδιαφερόμενες κοινοπραξίες εταιρειών. Αυτή την κατάληξη είχαν οι ανθιστάμενες τάσεις της μορφής. Η τεχνοτροπία πολιτιστικής βιομηχανίας, που δεν χρειάζεται πια να δοκιμάσει τον εαυτό της πάνω σε κανένα ανθιστάμενο υλικό, είναι λοιπόν ταυτόχρονα η άρνηση της τεχνοτροπίας. Η συμφιλίωση του γενικού και του μερικού, του κανόνα και των ειδικών απαιτήσεων του αντικείμενου, στην πραγμάτωση της οποίας και μόνον αποκτά νόημα και περιεχόμενο η τεχνοτροπία, είναι χωρίς σημασία, αφού δεν επέρχεται καν η ένταση μεταξύ των πόλων. Τα συναντωμένα άκρα τατίστηκαν θολά, το γενικό μπορεί να υποκαταστήσει το μερικό και αντίστροφα.

Zanuck: παραγωγός του κινηματογράφου, συνιδρυτής της 20th Century Pictures.

Μολαταύτα όμως αυτή η καρικατούρα τεχνοτροπίας λείπει κάτι για την αυθεντική τεχνοτροπία του παρελθόντος. Στην πολιτιστική βιομηχανία η έννοια της αυθεντικής τεχνοτροπίας είναι ευδιάκριτη ως αισθητικό ισοδύναμο της κυριαρχίας. Η ιδέα της τεχνοτροπίας ως απλώς αισθητικής νομοτέλειας είναι μια αναδρομική ρομαντική φαντασίωση. Η ενότητα της τεχνοτροπίας, όχι μόνο στον χριστιανικό Μεσαίωνα, αλλά και στην Αναγέννηση, εκφράζει την εκάστοτε διαφορετική δομή της κοινωνικής εξουσίας και όχι τη σκοτεινή εμπειρία των κυριαρχούμενων, στην οποία το γενικό ήταν απρόσιτο. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες δεν ήταν ποτέ εκείνοι που ενσάρκωναν την τεχνοτροπία στην πιο ενιαία και πιο τέλεια μορφή της, αλλά εκείνοι που υιοθετούσαν την τεχνοτροπία στο έργο τους ως σκληρότητα απέναντι στη χαοτική έκφραση της δυστυχίας, ως αρνητική αλήθεια. Στην τεχνοτροπία των έργων η έκφραση αποκτούσε τη δύναμη χωρίς την οποία η ζωή διαλύεται και διαχέεται απαρατήρητη. Ακόμη και εκείνα που φέρουν το όνομα κλασικά, όπως η μουσική του Μότσαρτ, εμπεριέχουν αντικειμενικές τάσεις διαφορετικής πρόθεσης από εκείνη της τεχνοτροπίας που ενσαρκώνουν. Οι μεγάλοι καλλιτέχνες ως τον Σένμπεργκ και τον Πικάσο διατήρησαν τη δυσπιστία τους απέναντι στην τεχνοτροπία και στα κρίσιμα σημεία δεν στηρίχθηκαν τόσο σε αυτή όσο κυρίως στη λογική του πράγματος. Αυτό που οι εξπρεσιονιστές και οι ντανταίστες στην πολεμική τους επέκριναν, η αναλήθεια της τεχνοτροπίας ως τέτοιας, θριαμβεύει σήμερα μέσα στην τραγουδιστική αργκό του *crooner**, στην εύστοχη χάρη των σταρ του κινηματογράφου, ακόμη και στη δεξιοτεχνία της φωτογράφισης που συλλαμβάνει την άθλια καλύβα του εργάτη. Σε κάθε έργο τέχνης η τεχνοτροπία του είναι μία υπό-

*Εκτελεστής ελαφρών αισθηματικών τραγουδιών.

σχέση. Καθώς το εκφραζόμενο ενσωματώνεται μέσω της τεχνοτροπίας στις κυρίαρχες μορφές της γενικότητας, στη γλώσσα της μουσικής, της ζωγραφικής και του λόγου, μέλλει να συμφιλιωθεί με την ιδέα της ορθής γενικότητας. Αυτή η υπόσχεση του έργου τέχνης, ότι με την εγγάραξη της μορφής μέσα στις κοινωνικά κληρονομημένες μορφές δημιουργεί την αλήθεια, είναι τόσο αναγκαία όσο και υποκριτική. Θέτει ως απόλυτες τις πραγματικές μορφές του κατεστημένου, καθώς διατείνεται πως δήθεν μέσα στα αισθητικά τους παράγωγα προϋλοποιείται η εκπλήρωση. Κατ' αυτό η αξίωση της τέχνης είναι πάντοτε και ιδεολογία.* Όμως μόνο μέσα σε αυτή τη διαμάχη με την παράδοση, μαρτυρία της οποίας είναι η τεχνοτροπία, μπορεί η τέχνη να εκφράσει τον πόνο. Το δυναμικό στοιχείο στο έργο τέχνης, ως συστατικό που του επιτρέπει να υπερβαίνει την πραγματικότητα, είναι πράγματι αδιαχώριστο από την τεχνοτροπία· δεν συνίσταται όμως στην πραγματοποιημένη αρμονία, στην αμφισβητήσιμη ενότητα μορφής και περιεχομένου, εσωτερικού και εξωτερικού, ατόμου και κοινωνίας, αλλά σε εκείνα τα χαρακτηριστικά στα οποία εμφανίζεται η ασυμφωνία, στην αναγκαία αποτυχία της ένθερμης προσπάθειας για ταυτότητα. Αντί να διακινδυνεύει αυτή την αποτυχία, μέσα από την οποία η τεχνοτροπία του μεγάλου έργου τέχνης κατέληγε ανέκαθεν στην άρνηση του εαυτού της, το αδύνατο έργο στηριζόταν πάντοτε στην ομοιότητα του με άλλα, στο υποκατάστατο της ταυτότητας. Η πολιτιστική βιομηχανία απολυτοποιεί τελικά τη μίμηση. Η ίδια, όντας πια μόνο τεχνοτροπία, αποκαλύπτει το μυστικό της τελευταίας, την υπακοή στην κοινωνική ιεραρχία. Η αισθητική βαρβαρότητα ολοκληρώνει σήμερα αυτό που απειλεί τα

*Ο όρος χρησιμοποιείται πάντοτε υπό την κριτική έννοια της ψευδούς συνείδησης προς δικαιολόγηση της κυριαρχίας.

πνευματικά μορφώματα από τότε που συνενώθηκαν υπό την ονομασία πολιτισμός και εξουδετερώθηκαν. Ο λόγος περί πολιτισμού ήταν πάντοτε κατά του πολιτισμού. Ο πολιτισμός ως κοινός παρονομαστής εμπεριέχει δυνητικά όλη τη διαδικασία καταγραφής, καταλογοποίησης και ταξινόμησης, που εντάσσει τον πολιτισμό στο βασίλειο της διοίκησης. Μόνον η εκβιομηχανισμένη, η συνεπής υπαγωγή ανταποκρίνεται πλέον εντελώς σε αυτή την έννοια του πολιτισμού. Καθώς υποτάσσει όλους τους κλάδους της πνευματικής παραγωγής με τον ίδιο τρόπο θέτοντας τους στην υπηρεσία του ενός και μοναδικού σκοπού -να σφραγίζονται οι αισθήσεις των ανθρώπων, από το βράδυ που εγκαταλείπουν το εργοστάσιο ως το άλλο πρωί όταν θα χτυπήσουν την κάρτα τους, από τους τύπους της ίδιας εργασιακής διαδικασίας, την οποία αυτοί πρέπει να συντηρούν κατά τη διάρκεια της ημέρας-, πραγματώνει γλευαστικά την έννοια του ενιαίου πολιτισμού, που οι φιλόσοφοι της προσωπικότητας αντέτασσαν στη μαζικοποίηση.

Έτσι λοιπόν η πολιτιστική βιομηχανία, η πιο άκαμπτη από όλες τις τεχνοτροπίες, αναδεικνύεται ως ο στόχος του φιλελευθερισμού, αυτού ακριβώς που κατηγορείται για έλλειψη τεχνοτροπίας ή στυλ. Δεν είναι μόνον ότι οι εννοιολογικές κατηγορίες και τα περιεχόμενα της έχουν προέλθει από τη φιλελεύθερη σφαίρα, τόσο από τον εξημερωμένο νατουραλισμό όσο και από την οπερέτα και την επιθεώρηση: τα σύγχρονα πολιτιστικά τραστ είναι ο οικονομικός τόπος όπου μαζί με τους αντίστοιχους τύπους επιχειρηματιών επιζεί ακόμη προς το παρόν ένα μέρος της σφαίρας της κυκλοφορίας, που σε άλλους τομείς βρίσκεται υπό διάλυση. Εδώ μπορεί τελικά κάποιος να βρει ακόμη την τύχη του, αρκεί να μην επιμένει αταλάντευτα στην υπόθεση του, αλλά να είναι πρόθυμος για διαπραγματεύσεις. Όποιος αντιστέκεται μπορεί να επιζήσει

μόνον αν ενσωματωθεί. Μόλις καταγραφεί στη διαφορά του από την πολιτιστική βιομηχανία, ανήκει κιόλας σε αυτή όπως ο αγροτικός μεταρρυθμιστής στον καπιταλισμό. Η ρεαλιστική διαμαρτυρία γίνεται το εμπορικό σήμα εκείνου που έχει να προμηθεύσει μια νε'α ιδέα στην επιχείρηση. Η δημοσιότητα της σημερινής κοινωνίας δεν επιτρέπει να γίνονται ακουστές οποιεσδήποτε καταγγελίες χωρίς τα καλά λαγωνικά να έχουν κιόλας μυριστεί την εκκολαπτόμενη διασημότητα, στο όνομα της οποίας ο διαμαρτυρόμενος συμβιβάζεται με αυτά. Όσο πιο απροσμέτρητο είναι το χάσμα μεταξύ χορού και κορυφής τόσο πιο βέβαιη είναι μια θέση στην τελευταία για όποιον εκδηλώνει την ανωτερότητα του με καλοοργανωμένη εντυπωσιακότητα. Η τάση του φιλελευθερισμού να εξασφαλίζει ελεύθερη πορεία στους ικανούς του επιζεί λοιπόν και στην πολιτιστική βιομηχανία. Το άνοιγμα του δρόμου σε αυτούς τους ικανούς είναι και σήμερα δουλειά της κατά τα άλλα ευρύτατα ελεγχόμενης πλέον αγοράς, η ελευθερία της οποίας ακόμη και στην ακμή της, τόσο στην τέχνη όσο και αλλού, για τους κουτούς ισοδυναμούσε με την ελευθερία να λιμοκτονούν. Δεν είναι τυχαίο ότι το σύστημα της πολιτιστικής βιομηχανίας προέρχεται από τις πιο φιλελεύθερες βιομηχανικές χώρες, όπου και θριαμβεύουν όλα τα χαρακτηριστικά μέσα της, κυρίως ο κινηματογράφος, το ραδιόφωνο, η τζαζ και τα περιοδικά ποικίλης ύλης. Η πρόοδος τους βέβαια απορρέει από τους γενικούς νόμους του κεφαλαίου. Ο Γκωμόν και ο Πατέ,* ο Ούλσταϊν και ο Χούμπενμπεργκ** ακολούθησαν το διεθνές ρεύμα και δεν απέτυχαν η οικονομική εξάρτηση της ηπειρωτικής Ευρώπης από τις ΗΠΑ μετά τον πόλεμο*** και τον πληθωρισμό έπαιξαν επίσης το ρόλο

* Gaumont, Pathe: Γάλλοι βιομήχανοι του κινηματογράφου.

Ullstein, Hubenberg: ιδρυτές γερμανικών εκδοτικών τραστ.

**Εwoow τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο.

τους. Η πεποίθηση πως η βαρβαρότητα της πολιτιστικής βιομηχανίας είναι ένα επακόλουθο της «πολιτιστικής καθυστέρησης» (cultural lag), της υστέρησης της αμερικανικής συνείδησης σε σχέση με τη στάθμη της τεχνικής, είναι καθαρή ψευδαίσθηση. Καθυστερημένη ήταν η προφασιστική Ευρώπη, που δεν ακολουθούσε την τάση προς το πολιτιστικό μονοπώλιο. Αλλά σε αυτή ακριβώς την καθυστέρηση όφειλε το πνεύμα ένα υπόλειμμα αυτονομίας και οι τελευταίοι φορείς του την έστω λιγότερο ή περισσότερο στενόχωρη ύπαρξή τους. Στη Γερμανία η ελλιπής διείσδυση του δημοκρατικού ελέγχου στη ζωή είχε παράδοξες επιδράσεις. Πολλά είχαν μείνει έξω από το μηχανισμό της αγοράς, ο οποίος στις δυτικές χώρες αναπτυσσόταν απρόσκοπτα. Το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα μαζί με τα πανεπιστήμια, τα καλλιτεχνικά έγκυρα θέατρα, οι μεγάλες ορχήστρες, τα μουσεία ήταν προστατευόμενα. Οι πολιτικές δυνάμεις, το κράτος και οι δήμοι, που κληρονόμησαν αυτούς τους θεσμούς από την απολυταρχία, διεφύλαξαν γι' αυτούς ένα μέρος εκείνης της ανεξαρτησίας από τις δεδηλωμένες σχέσεις κυριαρχίας στην αγορά, που τους είχαν αφήσει τελικά οι πρίγκιπες και οι φεουδάρχες ως τον δέκατο ένατο αιώνα. Αυτό ενίσχυε τα νότια της όψιμης τέχνης απέναντι στην ετυμηγορία της προσφοράς και της ζήτησης και μεγάλωνε την ανθεκτικότητα της πέρα από την προστασία που απολάμβανε. Στην ίδια την αγορά ο φόρος τιμής προς τη μη αξιοποιήσιμη και μη τρέχουσα ακόμη ποιότητα μετατρέποταν σε αγοραστική δύναμη: γι' αυτό οι ευπρεπείς εκδότες λογοτεχνικών και μουσικών έργων μπορούσαν να μεριμνούν για δημιουργούς που δεν επέφεραν τίποτε περισσότερο από το σεβασμό του γνώστη. Και μόνον η πίεση των αδιάκοπων και δραστηκότητας απειλών να ενσωματωθεί στην επιχειρηματική ζωή ως αισθητικός ειδήμων, μπόρεσε να χαλιναγωγήσει πλήρως τον καλλιτέχνη. Άλλοτε οι καλλιτέ-

χνες υπέγραφαν τις επιστολές τους όπως ο Καντ και ο Χιουμ με την έκφραση «ταπεινότατος δούλος» και υπέσκαπταν τα θεμέλια του θρόνου και της αγίας τράπεζας. Σήμερα φωνάζουν τους αρχηγούς της κυβέρνησης με τα μικρά τους ονόματα και για κάθε καλλιτεχνική παρόρμηση υπόκεινται ως υποτελείς στην κρίση των αγράμματων αφεντικών τους. Η ανάλυση του Τοκβίλ εκατό χρόνια πριν έχει επαληθευθεί στο μεταξú πλήρως. Υπό το ιδιωτικό πολιτιστικό μονοπώλιο συμβαίνει πράγματι να αφήνει «η τυραννία ελεύθερο το σώμα ορμώντας κατευθείαν στην "ψυχή. Ο άρχοντας εκεί δεν λέει πια: οφείλεις ή να σκέφτεσαι όπως εγώ ή να πεθάνεις. Λέει: είναι στη διάθεσή σου να μη σκέφτεσαι όπως εγώ η ζωή σου, η περιουσία σου, τα πάντα θα μείνουν δικά σου, αλλά από σήμερα θα είσαι ένας ξένος ανάμεσα μας».² Όποιος δεν συμμορφώνεται πλήττεται από μια οικονομική αδυναμία που προεκτείνεται στην πνευματική αδυναμία του παραξενιάρη. Όντας εκτός ενεργείας, είναι εύκολο να κριθεί ανεπαρκής. Ενώ στην υλική παραγωγή σήμερα ο μηχανισμός της προσφοράς και της ζήτησης αποσυντίθεται, στο εποικοδόμημα λειτουργεί ως έλεγχος υπέρ των κρατούντων. Καταναλωτές είναι οι εργάτες και οι υπάλληλοι, οι μεγαλοαγρότες και οι μικροαστοί. Η καπιταλιστική παραγωγή τους κρατάει ψυχή τε και σώματι τόσο κλεισμένους που πέφτουν θύματα σε ό,τι τους προσφέρεται, χωρίς να προβάλλουν αντίσταση. Όπως ασφαλώς οι κυριαρχούμενοι έπαιρναν την ηθική, η οποία τους ερχόταν από τους κυρίαρχους, πάντοτε πιο σοβαρά απ' ό,τι εκείνοι, έτσι και σήμερα οι εξαπατημένες μάζες καταλαμβάνονται από το μύθο της επιτυχίας πιο πολύ απ' ό,τι οι επιτυχημένοι. Έχουν τις επιθυμίες τους και εμμένουν αμετα-

2. A. deTocqueville, *DelaDémocratieenAmerique*, Παρίσι 1864, τόμ. 11, σελ.

κίνητες στην ιδεολογία με την οποία τις υποδουλώνουν. Η κακεντρεχής αγάπη του λάου για ό,τι του προξενούν είναι πιο γρήγορη ακόμη και από την εξυπνάδα των αρχών. Ξεπερνάει σε αυστηρότητα το Hays Office,* καθώς σε μεγάλες στιγμές ο λαός ενθάρρυνε την επέμβαση μεγαλύτερων, εναντίον του στραμμένων αρχών, την τρομοκρατία των δικαστηρίων. Ζητεί τον Μίκυ Ρούνεϋ εις βάρος της τραγικής Γκάρμπο και τον Ντόναλντ Ντακ εις βάρος της Μπέτυ Μπουπ. Η βιομηχανία υποτάσσεται στην ετυμηγορία που προκάλεσε η ίδια. Η ζημιά που προκύπτει για την εταιρεία επειδή δεν μπορεί να αξιοποιήσει πλήρως το συμβόλαιο της με έναν σταρ που ξεπέφτει είναι για την ίδια απρόβλεπτες δαπάνες και για το σύστημα στο σύνολο του νόμιμα έξοδα. Με τον πολυμήχανο καθαγιασμό της ζήτησης των σκουπιδιών το σύστημα εγκαθιδρύει την απόλυτη αρμονία. Οι κρίσεις του γνώστη και του ειδικού προγράφονται ως υπεροψία κάποιου που θέλει να θεωρείται ανώτερος των άλλων, τη στιγμή που η κουλτούρα είναι τόσο δημοκρατική και κατανέμει σε όλους το προνόμιο της. Στο κλίμα της ιδεολογικής εκχειρίδας ο κομφορμισμός των αγοραστών εξασφαλίζει ήρεμη συνείδηση όπως και η αδιαντροπιά της παραγωγής που αυτοί συντηρούν. Του αρκεί η αναπαραγωγή τού πάντοτε-ίδιου.

Αυτή η τελευταία ρυθμίζει επίσης και τη σχέση προς το παρελθόν. Το νέο στη φάση της μαζικής κουλτούρας συγκριτικά με τον όψιμο φιλελευθερισμό είναι ο αποκλεισμός του νέου. Η μηχανή περιστρέφεται στο ίδιο σημείο. Ενώ ήδη καθορίζει την κατανάλωση, αποκλείει το αδοκίμαστο ως εμπορικά επικίνδυνο. Με δυσπιστία αντικρίζουν οι κινηματογραφιστές κάθε χειρόγραφο που δεν βασίζεται καθησυχαστικά

*Υπηρεσία προαιρετικής λογοκρισίας, που ιδρύθηκε το 1934 στο Χόλυγουντ.

σε ένα bestseller. Γι' αυτό ίσα ίσα μιλούν συνεχώς για ideas, novelties και surprises -για ιδέες, νεωτερισμούς και εκπλήξεις-, δηλαδή για κάτι που θα ήταν σε όλους οικείο και ταυτόχρονα πρωτοφανές. Αυτό υπηρετούν ο ρυθμός και η δυναμική. Τίποτε δεν επιτρέπεται να παραμείνει ως έχει, όλα πρέπει συνεχώς να κυλούν, να βρίσκονται σε κίνηση. Διότι μόνον η οικουμενική νίκη του ρυθμού της μηχανικής παραγωγής και αναπαραγωγής εγγυάται ότι δεν θα αλλάξει τίποτε και δεν θα βγει τίποτε που δεν θα ταίριαζε. Τυχόν διευρύνσεις του δοκιμασμένου πολιτιστικού στοκ είναι παρακινδυνευμένες. Οι απολιθωμένες φόρμες, όπως το σκετς, η σύντομη ιστοριοσύλλα, η ταινία προβληματισμού, το σουζέ, είναι ο κανονιστικά μεταστραμμένος, απειλητικά επιβαλλόμενος μέσος όρος γούστου στον όψιμο φιλελευθερισμό. Οι ισχυροί των πολιτιστικών πρακτορείων, που συνεργάζονται αρμονικά όπως μόνον ένας μάνατζερ με τον άλλο, αδιάφορο αν βγήκε μέσα από τον κλάδο ετοιμών ενδυμάτων ή από το κολέγιο, έχουν εξυγιάνει και εξορθολογίσει προ πολλού το αντικειμενικό πνεύμα. Είναι σαν να είχε εξετάσει το υλικό μια πανταχού παρούσα αρμόδια αρχή και να είχε συντάξει τον ισχύοντα κατάλογο των πολιτιστικών αγαθών, που περιλαμβάνει χωρίς καμιά παράλειψη τις διαθέσιμες σειρές. Οι ιδέες είναι γραμμένες στον ουρανό* του πολιτισμού, όπου βρίσκονταν κατά τον Πλάτωνα, ήδη απαριθμημένες, αριθμοί μάλιστα οι ίδιες, χωρίς να αυξάνονται και να αλλάζουν.

Η διασκέδαση (amusement) και όλα τα στοιχεία της πολιτιστικής βιομηχανίας υπήρχαν πολύ πιο πριν από αυτή. Τώρα αναλαμβάνονται από τα πάνω και εκσυγχρονίζονται. Η πολιτιστική βιομηχανία μπορεί να είναι περήφανη ότι διεξήγαγε με αποφασιστικότητα τη συχνά αδέξια μεταφορά της τέχνης

*Η θέση τους ήταν «εν ουρανίω τόπω».

στη σφαίρα της κατανάλωσης ανάγοντας τη σε αρχή, αφαίρεσε από τη διασκέδαση τα ενοχλητικά αφελή στοιχεία της και βελτίωσε τον τύπο των εμπορευμάτων. Όσο πιο ολική γινόταν τόσο πιο ανελέητα εξανάγκαζε κάθε μη συμβιβαζόμενο ανταγωνιστή είτε να χρεοκοπήσει είτε να προσχωρήσει στο συνδικάτο, τόσο πιο εκλεπτυσμένη και ανεβασμένη γινόταν ταυτόχρονα, ώσπου κατέληξε στο συνδυασμό Μπετόβεν και Casino de Paris. Η νίκη της είναι διπλή: την αλήθεια που έξω εξαλείφει μπορεί μέσα να την αναπαράγει κατά βούληση ως ψέμα. Η «ελαφρά» τέχνη ως τέτοια, η διασκέδαση, δεν είναι παρακμιακή μορφή. Όποιος την κατηγορεί για προδοσία απέναντι στο ιδανικό της καθαρής έκφρασης τρέφει αυταπάτες για την κοινωνία. Η καθαρότητα της αστικής τέχνης, η οποία υποστασιοποιήθηκε ως βασίλειο της ελευθερίας σε αντίθεση προς την υλική πρακτική, είχε εξ αρχής εξαγορασθεί με τον αποκλεισμό της κατώτερης τάξης, στην υπόθεση της οποίας, την αληθινή οικουμενικότητα, η τέχνη μένει πιστή, ακριβώς επειδή διατηρεί την ελευθερία της απέναντι στους σκοπούς της ψευδούς οικουμενικότητας. Η σοβαρή τέχνη αρνήθηκε να δοθεί σε εκείνους στους οποίους οι δυσκολίες και οι πιέσεις της ζωής μετατρέπουν τη σοβαρότητα σε γλευή και οι οποίοι πρέπει να είναι ευχαριστημένοι όταν τις ώρες που δεν στέκονται στον κινητήριο τροχό μπορούν να τις διαθέτουν για να περιφέρονται αργόσχολοι. Η ελαφρά τέχνη συνόδευε την αυτόνομη σαν σκιά. Είναι η κοινωνικά βεβαρημένη συνείδηση της σοβαρής. Όση αλήθεια αδυνατεί η τελευταία να βρει, λόγω των κοινωνικών της προϋποθέσεων, παρέχει στην πρώτη την επίφαση ότι νομιμοποιείται εκ των πραγμάτων. Η ίδια η διάσπαση είναι η αλήθεια: εκφράζει τουλάχιστον την αρνητικότητα του πολιτισμού ο οποίος είναι το άθροισμα των δυο σφαιρών. Η απορρόφηση της ελαφρής από τη σοβαρή ή αντίστροφα οδηγεί λιγότερο από οτιδήποτε

άλλο στην άρση της αντίθεσης. Αλλά αυτό προσπαθεί να κάνει η πολιτιστική βιομηχανία. Η εκκεντρικότητα του τσίρκου, του μουσείου αξιοπερίεργων (Panoptikum) και του πορνείου ως προς την κοινωνία είναι εξίσου οδυνηρή για την πολιτιστική βιομηχανία όσο η αντίστοιχη του Σε'νμπεργκ και του Καρλ Κράους. Γι' αυτό λοιπόν ο αρχιτζαζίστας Μπένου Γκούντμαν πρε'πει να εμφανισθεί με το Κουαρτέτο εγχόρδων της Βουδαπέστης, τηρώντας το ρυθμό πιο σχολαστικά απ' ό,τι οποιοσδήποτε κλαρινετίστας φιλαρμονικής, ενώ η εκτέλεση των Ούγγρων είναι τόσο ομοιόμορφα κάθετη και γλυκανάλατη όσο και του Γκάι Λομπάρντο*. Το χαρακτηριστικό δεν είναι η ωμή απαιδευσία, η βλακεία και η χοντροκοπιά. Ο αλλοτινός συρφετός παραμερίσθηκε από την πολιτιστική βιομηχανία χάρη στην τεχνική της τελειότητα καθώς και με την απαγόρευση και εξημέρωση του ερασιτεχνισμού, μολονότι η ίδια κάνει συνεχώς χοντρές γκάφες, χωρίς τις οποίες δεν μπορεί καν να νοηθεί το ανεβασμένο επίπεδο. Το νέο στοιχείο όμως είναι ότι τα ασυμφιλίωτα στοιχεία της κουλτούρας, της τέχνης και της διασκέδασης, καθώς τίθενται στην υπηρεσία ενός σκοπού, υπάγονται σε έναν και μόνον ψευδή τύπο: στην ολικότητα της πολιτιστικής βιομηχανίας. Αυτός συνίσταται στην επανάληψη. Το γεγονός ότι όλες οι χαρακτηριστικές της καινοτομίες δεν είναι ποτέ παρά μόνο βελτιώσεις της μαζικής παραγωγής δεν είναι εξωτερικό προς το σύστημα. Δικαίως το ενδιαφέρον αμέτρητων καταναλωτών είναι προσκολλημένο στην τεχνική και όχι στα πάγια επαναλαμβανόμενα, κούφια και ήδη μισοεγκαταλειμμένα περιεχόμενα. Η πανταχού παρουσία του επιβαλλόμενου από την τεχνική στερεότυπου επιβεβαιώνει πιο αποτελεσματικά την κοινωνική εξουσία που

* Guy Lombardo: διευθυντής ορχήστρας, ιδιαίτερα γνωστός από ραδιοφωνικές μεταδόσεις πρωτοχρονιάτικων συναυλιών.

λατρεύουν οι θεατές απ' ό,τι οι μπαγιάτικες ιδεολογίες, τις οποίες πρέπει να αναπληρώνουν τα εφήμερα περιεχόμενα.

Παραταύτα η πολιτιστική βιομηχανία παραμένει ο κλάδος της διασκέδασης. Η εξουσία της πάνω στους καταναλωτές διαμεσολαβείται από τη διασκέδαση, η οποία τελικά καταλύεται όχι με ένα απροκάλυπτο διάταγμα, αλλά λόγω της εγγενούς στην αρχή της διασκέδασης εχθρότητας απέναντι σε ό,τι θα την ξεπερνούσε. Επειδή όλες οι τάσεις της πολιτιστικής βιομηχανίας παίρνουν σάρκα και οστά μέσα στα σπλάχνα του κοινού μέσω της συνολικής κοινωνικής διαδικασίας, η επιβίωση της αγοράς σε αυτόν τον κλάδο έχει ακόμη ενισχυτική επίδραση πάνω σε αυτές τις τάσεις. Η ζήτηση δεν έχει ακόμη αντικατασταθεί από την απλή υπακοή. Είναι γνωστό ότι η μεγάλη αναδιοργάνωση του κινηματογράφου λίγο πριν από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, η υλική προϋπόθεση της επέκτασης του, ήταν ακριβώς η συνειδητή προσαρμογή του στις ταμειακά καταγραφόμενες ανάγκες του κοινού, τις οποίες είναι ζήτημα αν την εποχή των σκαπανέων της οθόνης σκεφτόταν κανείς ότι πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη. Οι καπετάνιοι του κινηματογράφου, για τους οποίους βέβαια μοναδικό κριτήριο είναι τα οπωσδήποτε ασυνήθιστα επιτυχή σουζέ και, όπως είναι εύλογο, ποτέ το αντίθετο, η αλήθεια, έχουν ακόμη την ίδια στάση. Η ιδεολογία τους είναι η επιχείρηση. Είναι αλήθεια ότι η δύναμη της πολιτιστικής βιομηχανίας έγκειται στην ενότητα της με τις προκαλούμενες ανάγκες και όχι στην απλή αντίθεση της προς αυτές, ακόμη και αν επρόκειτο για την αντίθεση μεταξύ παντοδυναμίας και αδυναμίας. Η διασκέδαση είναι η προέκταση της εργασίας υπό τον όψιμο καπιταλισμό. Την αναζητεί εκείνος που θέλει να βρει διέξοδο από την εκμηχανισμένη εργασιακή διαδικασία, για να μπορέσει πάλι να αντεπεξέλθει σε αυτή. Ταυτόχρονα όμως η εκμηχάνιση εξουσιάζει τόσο πολύ τον ελεύθερο χρόνο και

την ευτυχία του ανθρώπου, καθορίζει τόσο θεμελιακά την κατασκευή των εμπορευμάτων διασκέδασης που αυτός δεν μπορεί πια να βιώσει παρά μόνο τα ομοιώματα της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας. Το δήθεν περιεχόμενο είναι απλώς ένα ξεθωριασμένο επίχρισμα· αυτό που εντυπώνεται στη μνήμη είναι η αυτοματοποιημένη διαδοχή τυποποιημένων ενεργειών. Η διαφυγή από την εργασιακή διαδικασία του εργοστασίου και του γραφείου επιτυγχάνεται μόνο μέσω της εξομοίωσης με αυτή κατά τησχόλη. Αυτή είναι η αθεράπευτη αρρώστια κάθε διασκέδασης. Η ευχαρίστηση πήζει σε ανία, διότι για να παραμείνει ευχαρίστηση, οφείλει να μην απαιτεί πάλι κόπους και προσπάθειες, και έτσι κινείται αυστηρά στα πεπατημένα μονοπάτια των συνειρμών. Ο θεατής δεν πρέπει να έχει ανάγκη από δικές του σκέψεις· το προϊόν προδιαγράφει κάθε αντίδραση: όχι μέσω της δομής του περιεχομένου - αυτή καταρρέει στο βαθμό που απαιτεί σκέψη-, αλλά μέσω σημάτων. Κάθε λογική συσχέτιση η οποία προϋποθέτει πνευματική ένταση αποφεύγεται επιμελώς. Οι εξελίξεις πρέπει να προκύπτουν κάθε φορά κατά το δυνατόν μέσα από την αμέσως προηγούμενη κατάσταση, κατά κανέναν τρόπο από την ιδέα του όλου. Δεν υπάρχει υπόθεση έργου που θα αντιστεκόταν στο ζήλο των συνεργατών να βγάλουν από κάθε μεμονωμένη σκηνή ό,τι είναι δυνατόν να βγει. Ακόμη και η σχηματοποιημένη πλοκή φαίνεται τελικά επικίνδυνη στο βαθμό που θεμελιώνει ένα, πενιχρό έστω, νοηματικό πλαίσιο, εκεί όπου μόνον η απουσία νοήματος μέλλει να γίνει αποδεκτή. Συχνά αποκόπτεται κακεντρεχώς από την πλοκή η συνέχεια που σύμφωνα με το παλαιό σχήμα απαιτούν οι χαρακτήρες και το θέμα. Αντ' αυτού επιλέγεται κάθε φορά ως επόμενο βήμα η κατά τα φαινόμενα πιο εντυπωσιακή ιδέα των γραφέων για τη δεδομένη κατάσταση. Μια βλακωδώς χαλκευμένη έκπληξη εισβάλλει στην υπόθεση της ταινίας. Η

τάση του προϊόντος να ανατρέχει κακόβουλα στην καθαρή ανοησία, που ήταν μια θεμιτή πλευρά της λαϊκής τέχνης, της φάρσας και των παλιάτσων ως τον Τσάπλιν και τους Μαρξ Μπράδερς, εμφανίζει πιο χειροπιαστά τα είδη σε μικρότερες αξιώσεις. Ενώ στις ταινίες του Γκρηρ Γκάρσον και της Μπέτυ Ντέιβις η ενότητα της κοινωνικοψυχολογικής περίπτωσης δικαιολογεί ένα είδος αξίωσης για συνεκτική πλοκή, αυτή η τάση επιβλήθηκε εντελώς στο κείμενο των novelty songs,* στις αστυνομικές ταινίες και στα κινούμενα σχέδια. Η ίδια η σκέψη σφαγιάζεται και διαμελίζεται όπως τα αντικείμενα των κωμικών επεισοδίων και των σκηνών τρόμου. Τα novelty songs ζούσαν ανέκαθεν από το χλευασμό του νοήματος, το οποίο ως πρόδρομοι και διάδοχοι της ψυχανάλυσης περιορίζουν στη μονοτονία του σεξουαλικού συμβολισμού. Οι σημερινές αστυνομικές και περιπετειώδεις ταινίες δεν επιτρέπουν πια στο θεατή να παρακολουθήσει την πορεία της διαλεύκανσης. Ακόμη και στις μη ειρωνικές παραγωγές του είδους πρέπει να αρκείται στη φρίκη των καταστάσεων, οι οποίες δεν συνδέονται μεταξύ τους ούτε καν πρόχειρα.

Τα κινούμενα σχέδια αντιπροσώπευαν άλλοτε τη φαντασία σε αντίθεση προς τον ορθολογισμό. Στα ηλεκτριζόμενα με την τεχνική τους ζώα και πράγματα απέδιδαν ταυτόχρονα δικαιοσύνη δίνοντας μια δεύτερη ζωή στα ακρωτηριασμένα όντα. Σήμερα επικυρώνουν απλώς και μόνο τη νίκη του τεχνολογικού Λόγου πάνω στην αλήθεια. Πριν από λίγα χρόνια είχαν μια συνεκτική πλοκή η οποία μόλις στα τελευταία λεπτά διαλυόταν μέσα στη δίνη του κυνηγητού. Σε αυτό η μέθοδος τους έμοιαζε με την παλαιά συνήθεια της βουβής φαρσοκωμωδίας (slapstick comedy). Τώρα όμως οι χρονικές αναλογίες έχουν μετατοπισθεί. Στις πρώτες κιάλας σεκάνς μιαςται-

*Σου|έ με κωμικά στοιχεία.

νίας κινουμένων σχεδίων παρουσιάζεται ένα θέμα δράσης, ώστε να μπορεί πάνω σε αυτό να τεθεί σε ενέργεια η προοδευτική καταστροφή: υπό τις επευφημίες του κοινού το κεντρικό πρόσωπο εκσφενδονίζεται παντού σαν κουρέλι. Η ποσότητα της οργανωμένης διασκέδασης μετατρέπεται έτσι σε ποιότητα της οργανωμένης ωμότητας. Οι αυτοεκλεγμένοι λογοκριτές της βιομηχανίας του κινηματογράφου, με τους οποίους έχει εκλεκτή συγγένεια, επιτηρούν την πορεία του παρατεταμένου σαν κυνήγι εγκλήματος. Η ιλαρότητα σπάει την απόλαυση που θα μπορούσε δήθεν να χαρίσει η θέα ενός αγκαλιάσματος και ανάβαλε την ικανοποίηση για την ημέρα του πογκρόμ. Στο βαθμό που οι ταινίες των κινουμένων σχεδίων επιτυγχάνουν κάτι εκτός από τον εθισμό των αισθήσεων στον νέο ρυθμό, εμποδίζουν στα μυαλά των ανθρώπων το παλαιό δίδαγμα ότι οι συνεχείς ξυλιές, το σπάσιμο κάθε ατομικής αντίστασης, είναι όρος ζωής σε αυτή την κοινωνία. Ο Ντόναλντ Ντακ στα κινούμενα σχέδια καθώς και οι άτυχοι στην πραγματική ζωή ξυλοκοπούνται, ώστε οι θεατές να εξοικειώνονται με το ξύλο που τρώνε οι ίδιοι.

Η απόλαυση της βίας που υφίσταται ο παριστανόμενος ήρωας, μετατρέπεται σε βία κατά του θεατή, η διασκέδαση σε κόπο. Από το κουρασμένο μάτι δεν επιτρέπεται να ξεφύγει τίποτε από αυτά που οι ειδήμονες επινόησαν ως διεγερτικά, δεν πρέπει να φανεί κανείς ούτε στιγμή κουτός απέναντι στην πανουργία των διαδραματιζομένων, αλλά οφείλει να παρακολουθεί το καθετί και να διαθέτει ο ίδιος εκείνη τη σβελτάδα που επιδεικνύει και προπαγανδίζει η ταινία. Είναι συνεπώς αμφίβολο αν η πολιτιστική βιομηχανία επιτελεί ακόμη και τη λειτουργία του περισπασμού της προσοχής, για την οποία καυχιέται φωναχτά. Αν έκλειναν οι περισσότεροι ραδιοφωνικοί σταθμοί και κινηματογράφοι, οι καταναλωτές δεν θα είχαν ίσως την αίσθηση ότι στερούνται πολλά πράγ-

ματα. Πάντως το βήμα από το δρόμο προς τον κινηματογράφο δεν οδηγεί πια στο όνειρο, και μόλις αυτά τα ιδρύματα θα έπαυαν να υποχρεώνουν τους ανθρώπους, με την απλή παρουσία τους και μόνο, να τα χρησιμοποιούν, εκείνοι δεν θα αισθάνονταν ιδιαίτερα μεγάλη ανάγκη να καταφύγουν σε αυτά. Ένα τέτοιο κλείσιμο δεν θα ισοδυναμούσε με το αντιδραστικό κίνημα της καταστροφής των μηχανών.* Δεν θα απογοητεύονταν τόσο οι θιασώτες όσο κυρίως οι καθυστερημένοι, που έτσι κι αλλιώς πληρώνουν πάντα τη ζημιά. Η νοικοκυρά, παρά το γεγονός ότι οι ταινίες τείνουν να την ενσωματώσουν περισσότερο στο σύστημα, βρίσκει μέσα στο σκοτάδι του κινηματογράφου ένα καταφύγιο, όπου μπορεί να παρακαθίσει λίγες ώρες χωρίς κανέναν έλεγχο, όπως κάποτε ρέμβαζε στο παράθυρο, όταν υπήρχαν ακόμη κατοικίες και βραδινή σχόλη. Οι άνεργοι των μεγάλων αστικών κέντρων βρίσκουν δροσιά το καλοκαίρι και ζεστασιά το χειμώνα στις αίθουσες που κλιματίζονται. Εκτός από αυτά το επηρμένο σύστημα διασκέδασης δεν προσφέρει τίποτε στους ανθρώπους ώστε να γίνει η ζωή τους ανθρωπινότερη, ούτε καν συμφωνά μετά κριτήρια του κατεστημένου. Η ιδεατής «εξάντλησης» των διαθέσιμων τεχνικών δυνατοτήτων, της πλήρους εκμετάλλευσης του δυναμικού για μαζική κατανάλωση αισθητικών προϊόντων, ανήκει στο οικονομικό σύστημα, το οποίο αρνείται να χρησιμοποιήσει τους διαθέσιμους πόρους προκειμένου να εξαφανισθεί η πείνα.

Η πολιτιστική βιομηχανία εξαπατά αδιάκοπα τους καταναλωτές στερώντας τους αυτό που αδιάκοπα τους υπόσχεται. Η ημερομηνία λήξης του γραμματίου ηδονής που εκδίδεται

*Έννοουν τους λσυδδιστε'ς, το κινημάτων εργατών που κατά την πρώτη φάση εκβιομηχάνισης στην Αγγλία, κυρίως μεταξύ 1811 και 1816, κατέστρεφαν μηχανήματα, επειδή τα θεωρούσαν υπεύθυνα για την αύξηση της ανεργίας.

από την υπόθεση και τη σκηνοθεσία του έργου παρατείνεται επ' άπειρον: η υπόσχεση, στην οποία και μόνο συνίσταται κατά βάθος το θέαμα, σημαίνει κακεντρεχώς ότι δεν φθάνει κανείς στο ψητό, ότι ο πελάτης πρέπει ν' αρκεσθεί στην ανάγνωση του καταλόγου των φαγητών. Στην επιθυμία που διεγείρουν όλα τα λαμπρά ονόματα και οι φανταχτερές εικόνες σερβίρεται τελικά μόνο το εγκώμιο της γκρίζας καθημερινότητας από την οποία θέλησε να ξεφύγει. Ούτε τα έργα τέχνης συνίσταντο βέβαια σε σεξουαλικές επιδείξεις. Παρουσιάζοντας όμως τη ματαίωση της ικανοποίησης ως κάτι αρνητικό, ανακαλούσαν τρόπον τινά την ταπείνωση της ορμής και διέσωζαν το ματαιωνόμενο ως διαμεσολαβημένο. Αυτό είναι το μυστικό της αισθητικής μετουσίωσης: να παρουσιάζεται η εκπλήρωση ως ματαιωμένη. Η πολιτιστική βιομηχανία δεν μετουσιώνει, αλλά καταπιέζει. Εκθέτοντας συνεχώς το ποθούμενο, το γυναικείο στήθος μέσα στην πλεκτή μπλούζα και τον γυμνό κορμό του αθλητικού ήρωα εξάπτει μόνο την προηδονή, η οποία εξαιτίας της ματαίωσης που έγινε συνήθεια έχει ακρωτηριασθεί προ πολλού παίρνοντας μαζοχιστικό χαρακτήρα. Δεν υπάρχει ερωτική σκηνή που δεν συνδυάζει τον υπαινιγμό και τη διέγερση με τη σαφή προειδοποίηση ότι τα πράγματα ποτέ δεν μπορούν να φθάσουν ως εκεί. Το Hays Office επικυρώνει απλώς το τελετουργικό το οποίο έτσι και αλλιώς καθιέρωσε η πολιτιστική βιομηχανία: εκείνο του Τάινταλου. Τα έργα τέχνης είναι ασκητικά και αδιάντροπα η πολιτιστική βιομηχανία είναι πορνογραφική και σεμνότυφη. Περιστέλλει τον έρωτα στις διαστάσεις του ρομάντζου και υπό αυτή τη μορφή πολλά πράγματα γίνονται επιτρεπτά, ακόμη και η ακολασία ως εύκολα πωλούμενη σπεσιαλιτέ, κατά ποσοστά και με το εμπορικό σήμα «τολμηρό» (daring). Η μαζική παραγωγή του σεξουαλικού επιτελεί αυτόματα την απώθηση του. Ως απανταχού παρόν, το κινηματογραφικό αστέρι

που έχει κανείς να ερωτευθεί, είναι εξαρχής αντίτυπο του εαυτού του. Η φωνή οποιουδήποτε τενόρου ακούγεται πια σαν δίσκος του Καρούζο, και τα πρόσωπα των κοριτσιών του Τέξας μοιάζουν ακόμη και στη φυσικότητα τους με τα επιτυχημένα μοντέλα του τύπου που θα τους έδιναν στο Χόλυγουντ. Η μηχανική αναπαραγωγή του ωραίου, την οποία βέβαια οι αντιδραστικοί θιασώτες της κουλτούρας, όσο πιο μεθοδικά ειδωλοποιούν την ατομικότητα τόσο πιο αναπόδραστα υπηρετούν, δεν αφήνει πια κανένα περιθώριο στην ασυνείδητη ειδωλολατρία, με την εκπλήρωση της οποίας ήταν συνδεδεμένο το ωραίο. Ο θρίαμβος επί του ωραίου επιτελείται από το χιούμορ, τη χαιρεκακία για κάθε επιτυχημένη ματαιώση. Γελά κανείς για το γεγονός ότι δεν είναι για γέλια. Το γέλιο, τόσο το συμφιλιοτικό όσο και το τρομακτικό, συνοδεύει πάντοτε τη στιγμή κατά την οποία διαλύεται ένας φόβος.* Δείχνει την απελευθέρωση, είτε από σωματικό κίνδυνο είτε από τις άρπαγες της λογικής. Το συμφιλιοτικό γέλιο ακούγεται σαν ηχώ διαφυγής από την εξουσία' το κακό γέλιο ξεπερνάει το φόβο αυτομολώντας προς τις δυνάμεις που πρέπει κανείς να φοβάται. Είναι η ηχώ της εξουσίας ως άφευκτης. Η «πλάκα» (fun) είναι σιδηρούχο ιαματικό λουτρό. Η βιομηχανία της διασκέδασης το χορηγεί σαν φάρμακο αδιάκοπα. Το γέλιο στους κόλπους της γίνεται όργανο εξαπάτησης ως προς την ευτυχία. Στις στιγμές ευτυχίας το γέλιο είναι άγνωστο· μόνον οι οπερέτες, και αργότερα οι κινηματογραφικές ταινίες, παρουσιάζουν τη σεξουαλικότητα με βροντερά γέλια. Ο Μπωντλαίρ όμως είναι τόσο χωρίς χιούμορ όσο μόνον ο Χέλντερλιν. Στην ψεύτικη κοινωνία το γέλιο προσέβαλε την ευτυχία σαν αρρώστια και τη συμπαρασύρει στην ανά-

*Σχετικά με τη διπλή λειτουργία του γελίου βλε'πε Παράρτημα I, μετά την παραπομπή στη σημ. 57.

ξια ολότητα της. Το γέλιο για κάτι είναι πάντοτε περίγελος, και η ζωή που εδώ κατά τον Μπερζόν διασπά τη στερεοποίηση είναι κατά βάθος η εισβάλλουσα βάρβαρη, η υπερισχύουσα αυτοσυντήρηση που, όταν της δοθεί η ευκαιρία σε μια συντροφιά, τολμά να πανηγύρισε την απελευθέρωση της από τους ενδοιασμούς. Το συλλογικό σώμα των γελώντων είναι μια παρωδία της ανθρωπότητας. Πρόκειται για μονάδες* που η καθεμιά τους παραδίδεται στην απόλαυση του γεγονότος ότι είναι αποφασισμένη για όλα, εις βάρος οποιωνδήποτε άλλων και με την πλειοψηφία στα νώτα. Αυτή η αρμονία τους είναι η καρικατούρα της αλληλεγγύης. Το σατανικό του ψευδούς γέλιου έγκειται στο γεγονός ότι αναγκαστικά παρωδεί ακόμη και το καλύτερο: τη συμφιλίωση. Η ηδονή όμως είναι αυστηρή: *res severa verum gaudium*.** Η ιδεολογία των μοναστηριών, σύμφωνα με την οποία δεν είναι η ασκητεία, αλλά η σεξουαλική πράξη εκείνη που μαρτυρεί την παραίτηση από την εφικτή μακαριότητα, βρίσκει την αρνητική επικύρωση της στη σοβαρότητα του εραστή που γεμάτος προαισθήματα παραδίδει τη ζωή του στη φευγαλέα στιγμή. Η πολιτιστική βιομηχανία προτείνει την πρόσχαρη ματαίωση της ικανοποίησης στη θέση του πόνου, ο οποίος είναι παρών τόσο στη μέθη όσο και στην ασκητεία. Υπέρτατος νόμος είναι να μη φθάνουν οι άνθρωποι με κανένα τίμημα, στο ποθούμενο και σε αυτό ακριβώς πρέπει να ασκεσθούν με το γέλιο στο στόμα. Η διαρκής ορμική παραίτηση, η ματαίωση που επιβάλλει ο πολιτισμός, προξενείται ακόμη μια φορά με απαρερμήνευτο

"Monaden: πρωτογενείς και αδιαίρετες μονάδες, χωρίς άμεση σχέση μεταξύ τους, που ρυθμίζονται βάσει της λεγόμενης προδιατεταγμένης αρμονίας (Λάμπνιτς).

** Αυστηρό (σοβαρό, σκληρό) πράγμα η αληθινή χαρά. Η ρήση προέρχεται από την 23η Επιστολή του Σενέκα προς τον Λουκίλιο.

τρόπο στους πελάτες της πολιτιστικής βιομηχανίας σε κάθε επίδειξη της και καταδεικνύεται παραστατικά. Τους προσφέρω κάτι, και τους το στερώ, για την πολιτιστική βιομηχανία είναι το ίδιο. Εκεί καταλήγει η παρουσιαζόμενη ακατάπαυστη ερωτική κινητικότητα. Όλα στρέφονται γύρω από τη συνουσία, επειδή ακριβώς αυτή δεν επιτρέπεται να συμβεί. Στον κινηματογράφο λόγου χάρη η συγκαταβατική αποδοχή μιας παράνομης σχέσης που δεν ακολουθείται από την τιμωρία των κατηγορουμένων υπόκειται σε αυστηρότερο ταμπού απ' ό,τι η συμμετοχή του μέλλοντος γαμπρού ενός εκατομμυριούχου στο εργατικό κίνημα. Σε αντίθεση προς τη φιλελεύθερη φάση, τόσο ο εκβιομηχανισμένος πολιτισμός όσο και ο εθνικοσοσιαλισμός μπορούν να εκφράζουν αγανάκτηση για τον καπιταλισμό, όχι όμως και να ανακαλέσουν την απειλή του ευνουχισμού. Αυτή αποτελεί την ουσία του εκβιομηχανισμένου πολιτισμού. Επιζεί, παρά την οργανωμένη χαλάρωση των ηθών απέναντι στους ένστολους, στις εύθυμες ταινίες που προορίζονται γι' αυτούς και τελικά στην ίδια την πραγματικότητα. Αποφασιστική σημασία σήμερα δεν έχει πια ο πουριτανισμός, μολονότι προβάλλεται ακόμη με τη μορφή των γυναικείων οργανώσεων, αλλά η εγγενής στο σύστημα αναγκαιότητα να μην αφήνεται ελεύθερος ο καταναλωτής, να μην του δίνεται καμιά στιγμή η ευκαιρία να υπονοιασθεί ότι είναι δυνατή η αντίσταση. Η βασική αρχή επιβάλλει να του παρουσιάζονται μεν όλες οι ανάγκες του ως ικανοποιήσιμες από την πολιτιστική βιομηχανία, αλλά από την άλλη μεριά αυτές οι ανάγκες να ρυθμίζονται εκ των προτέρων έτσι ώστε αυτός να βιώνει πια τον εαυτό του μόνον ως αιώνιο καταναλωτή, ως αντικείμενο της πολιτιστικής βιομηχανίας. Δεν του υποβάλλει μόνον την ιδέα πως η προσφερόμενη απάτη είναι τάχα ικανοποίηση, αλλά του υποδηλώνει ακόμη ότι, όπως και να έχουν τα πράγματα, πρέπει να αρκείται σε ό,τι του

προσφέρεται. Η φυγή από την καθημερινότητα, για την οποία υπόσχεται ότι φροντίζει ολόκληρη η πολιτιστική βιομηχανία, μπορεί να παραβληθεί με την απαγωγή της κόρης στο αμερικανικό σατιρικό περιοδικό: ο ίδιος ο πατέρας της κρατάει στο σκοτάδι τη σκάλα. Ως παράδεισο η πολιτιστική βιομηχανία προσφέρει πάλι την ίδια καθημερινότητα. Απόδραση (escape) και απαγωγή της γυναίκας (elopement) είναι εξαρχής προορισμένες να οδηγήσουν πίσω στην αφετηρία. Η διασκέδαση ευνοεί την παραίτηση, η οποία θέλει να ξεχαστεί μέσα σε αυτή.

Η αχαλίνωτη διασκέδαση στην πλήρη αποδέσμευση της δεν θα ήταν απλώς το αντίθετο της τέχνης αλλά και το άλλο άκρο, το οποίο αυτή συναντά. Ο παραλογισμός τύπου Μαρκ Τουέιν, με τον οποίο πότε πότε ερωτοτροπεί η αμερικανική πολιτιστική βιομηχανία, θα μπορούσε να γίνει ένα διορθωτικό στοιχείο για την τέχνη. Όσο πιο σοβαρά παίρνει η τελευταία την αντίθεση της προς τη ζωή, τόσο περισσότερο μοιάζει με τη σοβαρότητα της ζωής, το αντίθετο της: όσο περισσότερη εργασία αναλώνει για να αναπτυχθεί καθαρά μέσα από το νόμο της φόρμας της, τόσο πιο βέβαιο είναι ότι απαιτεί πάλι εργασία για να κατανοηθεί, ενώ αυτής ακριβώς το βάρος ήθελε να αρνηθεί. Σε μερικές κινηματογραφικές επιθεωρήσεις, προπάντων όμως στις γκροτέσκες και τις κωμικές ταινίες, προβάλλει φευγαλέα η δυνατότητα μιας τέτοιας άρνησης. Η πραγματοποίηση της δεν επιτρέπεται ασφαλώς να συμβεί. Η καθαρή διασκέδαση στη λογική συνέπεια της, η δυνατότητα δηλαδή να παραδίδεται κανείς χαλαρά σε πολυμόρφους συνειρμούς και μακάριες ασυναρτησίες αποκλείεται από την τρέχουσα διασκέδαση: διαταράσσεται από το υποκατάστατο ενός συνεκτικού νοήματος που η πολιτιστική βιομηχανία επιμένει πεισματικά να προσδίδει στα προϊόνα της, ενώ ταυτόχρονα, κλείνοντας το μάτι, κακοποιεί αυτό

το νόημα χρησιμοποιώντας το ως πρόσχημα για την εμφάνιση των σταρ. Βιογραφικές και άλλες μυθοπλασίες συρράπτουν τα κουρέλια της ανοησίας για να στήσουν μια ηλίθια πλοκή. Το κουδούνισμα δεν είναι από τα σείστρα του ζουρλομανδύα, αλλά από το μάτσο των κλειδιών του καπιταλιστικού Λόγου, ο οποίος ακόμη και στην εικόνα συνδέει την απόλαυση με τους πρακτικούς σκοπούς της κοινωνικής αναρρίχησης. Κάθε φιλί στην κινηματογραφική επιθεώρηση πρέπει να συμβάλει στην καριέρα του πυγμάχου ή άλλων ειδικών των σουξέ, που εκείνη τη στιγμή πανηγυρίζεται. Η απάτη δεν συνίσταται στο γεγονός ότι η πολιτιστική βιομηχανία υπηρετεί τη διασκέδαση, αλλά ότι η επιτήδεια εμπορική εμπλοκή της στα ιδεολογικά κλισέ της αυτοκαταλύμενης κουλτούρας χαλάει κάθε όρεξη. Η ηθική και η καλαισθησία αποκλείουν την ασύστολη διασκέδαση ως «απλοϊκή» -η απλοϊκότητα θεωρείται τόσο κακή, όσο και ο διανοουμενισμός- και περιορίζουν ακόμη και τις τεχνικές δυνατότητες. Η πολιτιστική βιομηχανία είναι διεφθαρμένη, όχι όμως ως αμαρτωλή Βαβυλώνα, αλλά ως καθεδρικός ναός της διασκέδασης ανεβασμένου επιπέδου. Σε όλες τις βαθμίδες της, από τον Χέμινγκουέι ως τον Εμίλ Λούντβιχ*, από την κυρία Μίνιβερ** ως τον Μοναχικό Καβαλάρη**, από τον Τοσκανίνι ως τον Λομπαρντο, η αναλήθεια συνδέεται με το πνεύμα που η πολιτιστική βιομηχανία δανείζεται ολόκληρο από την τέχνη και την επιστήμη. Ίχνη ενός καλύτερου στοιχείου διατηρεί σε εκείνα τα χαρακτηριστικά που τη φέρνουν πιο κοντά στο τσίρκο, στην πεισματώδη και κενή νοήματος δεξιοτεχνία των αναβατών, των

* Δημοφιλής συγγραφέας πολλών βιογραφιών, με προτίμηση τους «μεγάλους άντρες».

**Mrs Miniver, Lone Ranger: κεντρικά πρόσωπα δυο ομώνυμων ραδιοφωνικών σειρών που κινηματογραφήθηκαν.

ακροβατών και παλιάτσων, στην «υπεράσπιση και τη δικαιολόγηση της τέχνης του σώματος απέναντι στην τέχνη του πνεύματος».³ Αλλά τα τελευταία καταφύγια της άψυχης τέχνης του βαριετέ και του τσίρκου, η οποία ενσαρκώνει το ανθρώπινο σε αντίθεση προς τον κοινωνικό μηχανισμό, ανιχνεύεται ανελέητα από έναν σχεδιάζοντα Λόγο που εξαναγκάζει τα πάντα να αποδείξουν τη σημασία τους και την αποτελεσματικότητά τους· εξαφανίζει το ανόητο στη βάση τόσο ριζικά όσο και το νόημα των έργων τέχνης στην κορυφή.

Η σημερινή συγχώνευση κουλτούρας και διασκέδασης δεν οδηγεί μόνο στον εξευτελισμό της κουλτούρας, αλλά και σε αναγκαστική εξαύλωση της διασκέδασης. Αυτή η τάση εκδηλώνεται ήδη στο γεγονός ότι η κουλτούρα βιώνεται μόνο μέσα από ομοιώματα, όπως είναι η κινηματογραφική φωτογραφία ή η ραδιοφωνική ηχογράφηση. Στην επεκτακτική περίοδο του φιλελευθερισμού η διασκέδαση τρεφόταν από την αρραγή πίστη στο μέλλον: τα πράγματα θα έμεναν όπως είναι και εντούτοις θα βελτιώνονταν. Σήμερα αυτή η πίστη εξαυλώνεται ακόμη μια φορά· γίνεται τόσο αχνή που χάνει από τα μάτια της κάθε στόχο και είναι σαν το χρυσό φόντο των εικόνων που προβάλλεται πίσω από την πραγματικότητα. Συγκροτείται από τις σημασιοδοτήσεις με τις οποίες παράλληλα προς την ίδια τη ζωή, το θέαμα υπογραμμίζει με τη σειρά του τον υπέροχο τύπο, το μηχανικό, το δυναμικό κορίτσι, την αδίστακτη συμπεριφορά που έχει μεταμφιεσθεί σε χαρακτήρα, το ενδιαφέρον για τα σπορ και, τέλος, τα αυτοκίνητα και τα τσιγάρα, ακόμη και όταν η διασκέδαση δεν χρεώνεται για λογαριασμό διαφημίσεων των άμεσων παραγωγών, αλλά σε εκείνον του συνολικού συστήματος. Η ίδια η διασκέδαση κατατάσσεται στα ιδανικά, υποκαθιστά τα υψηλά αγαθά κάνο-

3. Frank Wedekind, *Gesammelte Werke*, Μόναχο 1921, τόμ. IX, σελ. 426.

ντας τις μάζες να τα ξεουνηθίσουν εντελώς, καθώς αυτή τα επαναλαμβάνει ακόμη πιο στερεότυπα απ' ό,τι τα ιδιωτικά χρηματοδοτούμενα διαφημιστικά συνθήματα. Ο εσωτερικός κόσμος, η υποκειμενικά περιορισμένη μορφή της αλήθειας, ήταν πάντοτε πιο υπόδουλος στους εξωτερικούς κυρίους απ' ό,τι διαισθανόταν. Η πολιτιστική βιομηχανία τον μετατρέπει σε φανερό ψέμα. Σήμερα τον βιώνει κανείς μόνον ως μια μωρολογία που σερβίρεται μέσα σε θρησκευτικά bestsellers, ψυχολογικές ταινίες και ρομάντζα σε συνέχειες των γυναικείων περιοδικών (women's serials) και είναι ευπρόσδεκτη σαν μια οδυνηρή-ευχάριστη γαρνιτούρα, για να μπορεί κανείς στη ζωή να ελέγχει ακόμη ασφαλέστερα τις ανθρώπινες παρορμήσεις του. Υπό αυτή την έννοια, η διασκέδαση πραγματώνει την κάθαρση των παθών, μια λειτουργία την οποία ο Αριστοτέλης απέδιδε στην τραγωδία, όπως ο Μόρτιμερ Άντλερ* σήμερα πράγματι στις ταινίες. Η πολιτιστική βιομηχανία αποκαλύπτει την αλήθεια για την κάθαρση, όπως και για την τεχνοτροπία.

Όσο ισχυρότερη γίνεται συνολικά η θέση της πολιτιστικής βιομηχανίας, τόσο πιο αθροιστικά μπορεί να χειρίζεται τις ανάγκες των καταναλωτών, να τις παράγει, να τις κατευθύνει, να τις χαλιναγωγεί, ακόμη και να καταργήσει το στοιχείο της διασκέδασης: εδώ δεν μπαίνει κανένα όριο στην πολιτιστική πρόοδο. Αλλά αυτή η τάση είναι ενυπαρκτή στην ίδια την αρχή της διασκέδασης, που χαρακτηρίζει τον αστικό διαφωτισμό. Αν η ανάγκη για διασκέδαση έχει δημιουργηθεί κυρίως από τη βιομηχανία, που διαφήμιζε στις μάζες το έργο

* Mortimer Adler: νεοθωμιστής λαϊκός φιλόσοφος που υπερασπιζόταν τον κινηματογράφο με επιχειρήματα από τη φιλοσοφία των Σχολαστικών.

μέσω του θέματος του, τη χρωμολιθογραφία μέσω της παριστανόμενης λιχουδιάς και, αντίστροφα, τη σκόνη της πουτίγκας μέσω της απεικονιζόμενης πουτίγκας, στη διασκέδαση ήταν ανέκαθεν ευδιάκριτη η πρόθεση του εμπόρου να πασάρει κάτι σκάρτο στον πελάτη, η κουβέντα με στόχο την προώθηση των πωλήσεων (sales talk), η φωνή του κράχτη στην ετήσια εμποροπανήγυρη. Αλλά η πρωτογενής εκλεκτή συγγένεια μεταξύ εμπορίου και διασκέδασης φαίνεται στο ίδιο το νόημα της: την απολογητική υπεράσπιση της κοινωνίας. Διασκεδάζω σημαίνει είμαι σύμφωνος. Αυτό δεν είναι δυνατόν παρά μόνον όταν η διασκέδαση στεγανοποιείται απέναντι στην κοινωνική διαδικασία ως όλον, αποβλακώνει και θυσιάζει παράλογα την αναπόδραστη αξίωση κάθε έργου, ακόμη και του πιο ασήμαντου, να αντανακλά στα όρια του το όλον. Διασκέδαση σημαίνει πάντοτε: δεν πρέπει να το σκέφτομαι, ξεχνάω τον ανθρώπινο πόνο, ακόμη και όταν δείχνεται. Στη βάση της βρίσκεται η αδυναμία. Είναι πράγματι φυγή, όχι όμως φυγή από τη θλιβερή πραγματικότητα, όπως εκείνη διατείνεται, αλλά από την ύοτατη σκέψη για αντίσταση που μας έχει αφήσει ακόμα αυτή η πραγματικότητα. Η απελευθέρωση την οποία υπόσχεται η διασκέδαση είναι η απαλλαγή από τη σκέψη ως άρνηση. Η αδιαντροπιάτης ρητορικής ερώτησης «Τι θέλουν οι άνθρωποι!» έγκειται στο γεγονός ότι αυτή επικαλείται ως σκεπτόμενα υποκείμενα τους ίδιους ανθρώπους που κύριος στόχος της είναι να τους κάνει να ξεσυνηθίσουν την υποκειμενικότητα τους. Ακόμη κι όταν καμιά φορά το κοινό εξανίσταται κατά της βιομηχανίας της διασκέδασης, πρόκειται για την παγιωμένη αδυναμία να αντισταθεί, στην οποία η ίδια το έχει εθίσει. Εντούτοις είναι όλο και πιο δύσκολο να κρατηθεί το κοινό σε αυτή τη στάση. Η πρόοδος της αποβλάκωσης δεν επιτρέπεται να υστερεί σε σχέση με την ταυτόχρονη πρόοδο της νοημοσύνης. Στην εποχή της στατι-

στικής οι μάζες είναι πολύ πονηρεμένες για να ταυτίζονται με τον εκατομμυριούχο πάνω στην οθόνη και πολύ νωθρές στη σκέψη για να παρεκκλίνουν έστω ελάχιστα από το νόμο των μεγάλων αριθμών. Η ιδεολογία κρύβεται μέσα στον υπολογισμό των πιθανοτήτων. Δεν γίνεται να ευνοηθεί ο καθένας από την τύχη, αλλά μόνον εκείνος που τραβάει τον τυχερό λαχνό ή μάλλον που έχει χρισθεί από μια ανώτερη δύναμη - συνήθως από την ίδια τη βιομηχανία της διασκέδασης, η οποία εμφανίζεται διαρκώς σε αναζήτηση. Τα πρόσωπα που ανακαλύπτονται από τους κυνηγούς ταλέντων και αναδεικνύονται λαμπρά μέσα από τα στούντιο είναι ιδεατοί τύποι της νέας εξαρτημένης μεσαιάς τάξης. Το θηλυκό αστεράκι, η στάρλετ, οφείλει να συμβολίζει την υπάλληλο, έτσι όμως που σε αντίθεση προς την πραγματική το λαμπρό του βραδινό παλτό φαίνεται να προορίζεται ήδη γι' αυτή που το φοράει. Έτσι δεν τεκμηριώνει μπροστά στα μάτια κάθε κοπέλας μόνο τη δυνατότητα να εμφανισθεί και αυτή στην οθόνη, αλλά, με μεγαλύτερη μάλιστα έμφαση, και την απόσταση που τη χωρίζει. Μόνο σε μία μπορεί να χαμογελάσει η τύχη, μόνον ένας γίνεται διάσημος, και μολονότι μαθηματικά έχουν όλοι τις ίδιες πιθανότητες, αυτές είναι τόσο ελάχιστες για κάθε άτομο, που καλά θα έκανε να τις ξεγράψει και να χαρεί με την τύχη του άλλου, στη θέση του οποίου θα μπορούσε κάλλιστα να βρίσκεται ο ίδιος, αλλά δεν βρίσκεται ποτέ. Όπου ακόμη η πολιτιστική βιομηχανία καλεί τους πελάτες να κάνουν τέτοιες απλοϊκές ταυτίσεις, αυτές αναιρούνται επιτόπου. Κανένας δεν μπορεί πια να χάνει το δρόμο του. Κάποτε ο θεατής έβλεπε τον δικό του γάμο μέσα σε εκείνον που παριστανόταν στην οθόνη. Σήμερα οι τυχεροί πάνω στην οθόνη είναι δείγματα του ίδιου γένους στο οποίο ανήκει και ο καθένας από το κοινό, όμως σε αυτή την ομοιότητα ενυπάρχει η διαίρεση των ανθρώπινων στοιχείων. Η τέλεια ομοιότητα είναι η απόλυτη

διαφορά. Η ταυτότητα του γένους απαγορεύει εκείνη των περιπτώσεων. Η πολιτιστική βιομηχανία πραγματοποίησε κακεντρεχούς τον άνθρωπο ως ον του γένους.* Ο καθένας είναι μόνον αυτό που του επιτρέπει να αντικαθιστά κάθε άλλον: αντικαταστατός (fungibel), δείγμα του γένους. Ο ίδιος, ως άτομο, είναι το απόλυτα αναπληρώσιμο ον, το καθαρό τίποτε, και ακριβώς αυτό έρχεται να συνειδητοποιήσει όταν με την πάροδο του χρόνου χάνει την ομοιότητα. Έτσι αλλάζει η εσωτερική σύνθεση της θρησκείας της επιτυχίας, η οποία κατά τα άλλα διατηρείται ακλόνητη. Τη θέση της πορείας per aspera ad astra,** που συνδέεται με δυσκολίες και κοπιαστικές προσπάθειες, παίρνουν όλο και πιο πολύ οι πριμοδοτήσεις. Το στοιχείο της τυφλότητας που διέπει τη ρουτίνα των διαδικασιών όπου αποφασίζεται ποιο τραγούδι (song) είναι κατάλληλο για σουξέ, ποια κομπάρσος για ηρωίδα, πανηγυρίζεται από την ιδεολογία. Οι ταινίες υπογραμμίζουν τη σύμπτωση. Επιβάλλοντας την ουσιαστική ομοιότητα των χαρακτήρων τους, με εξαίρεση τον παλιάνθρωπο, και αποκλείοντας τις αυμμόρφωτες φυσιογνωμίες, λόγου χάρη εκείνες που όπως η Γκάρμπο δεν δείχνουν ότι θα μπορούσε να τις χαιρετήσει κανείς με ένα «Hello, sister!», κάνουν τη ζωή των θεατών αρχικά πιο εύκολη. Τους διαβεβαιώνουν πως δεν χρειάζεται να είναι διαφορετικοί απ' ό,τι είναι, πως και αυτοί θα τα καταφέρουν μια χαρά, αφού δεν θα τους ζητηθεί κάτι για το οποίο ξέρουν ότι είναι ανίκανοι. Ταυτόχρονα όμως τους υποδηλώνεται πως και οι τυχόν προσπάθειες τους θα ήταν άωφελες, αφού και η ίδια η αστική ευτυχία δεν βρίσκε-

*Gattungswesen: ον ή αντίτυπο του γένους, άνθρωπος εν γένει, σε αντιδιαστολή προς τον άνθρωπο ως ανήκοντα σε ένα έθνος, σε μια θρησκεία, ένα κοινωνικό στρώμα κ.λπ. ή ως υποκείμενο. **διά της τραχείας (οδοῦ) προς τα άστρα, μέσω της νύχτας προς το φως.

ται πια σε συνάρτηση με το μετρήσιμο αποτέλεσμα της εργασίας τους. Αυτή η υπόδειξη γίνεται κατανοητή. Κατά βάθος αναγνωρίζουν όλοι ότι η σύμπτωση που βοηθάει κάποιον να βρει την τύχη του είναι η άλλη όψη του σχεδιασμού. Επειδή ακριβώς οι δυνάμεις της κοινωνίας έχουν ήδη εξορθολογισθεί τόσο πολύ στην ανάπτυξη τους που ο καθένας θα μπορούσε να γίνει μηχανικός και διευθυντής, δεν είναι πια ορθολογικό να ρωτάμε σε ποιον θα επενδύσει η κοινωνία πόρους για την κατάρτιση και ποιον θα εμπιστευθεί για την ανάληψη αυτών των λειτουργιών. Σύμπτωση και σχεδιασμός γίνονται ταυτόσημα, διότι μπροστά στην ομοιότητα των ανθρώπων η ευτυχία και η δυστυχία του μεμονωμένου ατόμου, από τη βάση ως την κορυφή, χάνουν κάθε οικονομική σημασία. Η ίδια η σύμπτωση σχεδιάζεται· σημαντικό δεν είναι ότι αφορά αυτό ή εκείνο το ορισμένο άτομο, αλλά ακριβώς ότι πιστεύει κανείς τη δύναμη της. Η σύμπτωση χρησιμεύει ως άλλοθι στους σχεδιάζοντες και δημιουργεί την εντύπωση πως ο ιστός των συναλλαγών και των λαμβανόμενων μέτρων, στον οποίο μεταμορφώθηκε η ζωή, αφήνει περιθώρια για αυθόρμητες άμεσες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Στα διάφορα μέσα έκφρασης της πολιτιστικής βιομηχανίας η ελευθερία αυτού του είδους συμβολίζεται από την αυθαίρετη επιλογή περιπτώσεων που αντιστοιχούν στον μέσο όρο. Στα λεπτομερή ρεπορτάζ των περιοδικών ποικίλης ύλης για τα χωρίς πολυτέλειες λαμπρά ταξίδια αναψυχής που οργανώνονται από το περιοδικό για τον τυχερό του διαγωνισμού, κατά προτίμηση μια δακτυλογράφο, η οποία κέρδισε πιθανώς χάρη στις επαφές της με τους παράγοντες του τόπου, καθρεφτίζεται η γενική αδυναμία. Είναι όλοι απλώς υλικό, έτσι που τα αφεντικά μπορούν να δεχθούν έναν από αυτούς στον παράδεισο τους και έπειτα να τον ξαναπετάξουν: αν στηριχθεί στα δικαιώματά του και στην εργασία του, μπορεί να σβήσει. Η βιομηχανία

ενδιαφέρεται για τους ανθρώπους απλώς ως πελάτες και υπαλλήλους της και όντως έχει υπαγάγει τόσο την ανθρωπότητα στο συνολό της όσο και κάθε στοιχείο της σε αυτόν τον γενικό τύπο. Ανάλογα με τις εκάστοτε προτεραιότητες, η ιδεολογία υπογραμμίζει το σχέδιο ή τη σύμπτωση, την τεχνική ή τη ζωή, τον πολιτισμό ή τη φύση. Στους ανθρώπους ως υπαλλήλους υπενθυμίζει την ορθολογική οργάνωση και τους παρακινεί να ενταχθούν σε αυτή ακολουθώντας τον κοινό νου. Στους ανθρώπους ως καταναλωτές υπογραμμίζεται η ελευθερία της εκλογής και η γοητεία των ασύλληπτων πτυχών της ζωής, με παραδείγματα από περιστατικά της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων που παρουσιάζονται στην οθόνη ή στον Τύπο. Σε κάθε περίπτωση οι άνθρωποι παραμένουν αντικείμενα.

Όσο πιο λίγα μπορεί να υποσχεθεί η πολιτιστική βιομηχανία, όσο λιγότερο είναι σε θέση να ερμηνεύσει τη ζωή ως μεστή νοήματος, τόσο πιο κενή γίνεται αναγκαστικά η ιδεολογία την οποία διαδίδει. Ακόμη και τα αφηρημένα ιδανικά της αρμονίας και της καλοσύνης της κοινωνίας είναι υπερβολικά συγκεκριμένα στην εποχή της καθολικής διαφήμισης. Ειδικά τις αφηρημένες έννοιες έμαθε κανείς να τις αναγνωρίζει ως συνθήματα για την άγρα πελατείας. Η γλώσσα που επικαλείται μόνο την αλήθεια προκαλεί απλώς την ανυπομονησία να προχωρήσει κανείς στον εμπορικό σκοπό που πιστεύει ότι εκείνη κατά βάθος επιδιώκει. Ο λόγος που δεν είναι μέσον φαίνεται ανόητος, ο άλλος μοιάζει πλασματικός, αναληθής. Οι αξιολογικές κρίσεις ακούγονται ή ως διαφήμιση ή ως φλυαρίες. Η ιδεολογία που έτσι έχει οδηγηθεί σε αοριστία και μη δεσμευτικότητα, δεν γίνεται ωστόσο ούτε πιο διαφανής ούτε πιο αδύνατη. Η ίδια της η αοριστία, η σχεδόν φυσικοεπιστημονική απροθυμία να δηλώσει κατηγορηματικά κάτι μη επαληθευσιμο, ενεργεί ως όργανο κυριαρχίας. Γίνεται η εμφαντική και καλοσχεδιασμένη διακήρυξη αυτού

που υπάρχει. Η πολιτιστική βιομηχανία έχει την τάση να γίνει η ενσάρκωση προτάσεων πρωτοκόλλου* και κατά συνέπεια ο αδιάψευστος προφήτης του κατεστημένου. Ελίσσεται με μαστοριά ανάμεσα στους σκοπέλους της διαπιστώσιμα ψεύτικης πληροφορίας και της ολοφάνερης αλήθειας αναπαράγοντας πιστά το φαινόμενο, η πυκνότητα του οποίου δεν αφήνει το φως της γνώσης να διεισδύσει και έτσι το ασφυκτικά πανταχού παρόν φαινόμενο αναγορεύεται σε ιδανικό. Η ιδεολογία διασπάται σε φωτογραφία της αμετάπειστης ζωής και σε σκέτο ψέμα για το νόημα της, το οποίο δεν λέγεται ρητά, αλλά υποβάλλεται έμμεσα και με τη συνεχή επανάληψη εντυπώνεται στα κεφάλια των ανθρώπων. Για να καταδειχθεί η θεία φύση του πραγματικού αρκεί απλώς να επαναλαμβάνεται κυνικά αυτός ο ισχυρισμός. Μια τέτοια φωτολογική** απόδειξη δεν είναι βέβαια αυστηρά ακριβής, είναι όμως σαρωτικά επιβλητική. Όποιος αμφιβάλλει ακόμα παρά τη δύναμη της μονοτονίας είναι τρελός. Η πολιτιστική βιομηχανία απορρίπτει τις ενστάσεις εναντίον της τόσο καλά όσο και εκείνες κατά του κόσμου, τον οποίο αναπαράγει χωρίς μεροληπτική τάση. Μπορεί κανείς απλώς να διαλέξει αν θα συμπράξει ή θα μείνει στη γωνία: οι επαρχιώτες που καταφεύγουν στο αιώνια ωραίο και στα ερασιτεχνικά θέατρα, περιφρονώντας τον κινηματογράφο και το ραδιόφωνο, πολιτικά βρίσκονται ήδη εκεί όπου η μαζική κουλτούρα ωθεί ακόμη τους δικούς της. Είναι αρκετά χαλυβδωμένη και μπορεί ανάλογα με τις ανάγκες της να χλευάζει ή να χρησιμοποιεί ως

*Οι προτάσεις πρωτοκόλλου, τα καλοσυνταγμένα πρακτικά, είναι το γλωσσικό ιδανικό του θετικισμού· η μονοσήμαντα δηλωτική γλώσσα, που διαπιστώνει και καταγράφει χωρίς αξιολογικές κρίσεις τα δεδομένα, επιτρέπει την επαλήθευση ή τη διάψευση των αποφάσεων.

**Ο νεολογισμός υπαινίσσεται τις διάφορες φιλοσοφικές-θεολογικές (οντολογικές, κοσμολογικές κ.λπ.) αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού.

ιδεολογήματα ακόμη και τις παλαιές χίμαιρες, τόσο το ιδανικό του πατέρα όσο και τα απόλυτα αισθήματα. Η νέα ιδεολογία έχει ως αντικείμενο της τον κόσμο όπως είναι. Κάνει χρήση της *λατρείας* του γεγονότος και έτσι περιορίζεται να πολιτογραφεί στο βασίλειο των γεγονότων την κακή ζωή απεικονίζοντας την όσο το δυνατόν ακριβέστερα. Μέσω αυτής της μεταφοράς η ίδια η ζωή γίνεται υποκατάστατο του νοήματος και του δικαιώματος. Ωραίο είναι πάντοτε ό,τι αναπαράγει η κάμερα. Στη ματαιωμένη προοπτική να ήταν η ίδια στη θέση της υπαλλήλου στην οποία έλαχε ο γύρος του κόσμου, αντιστοιχεί η απογοητευτική όψη των φωτογραφημένων με ακρίβεια τόπων που θα διέσχιζε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Αυτό που προσφέρεται δεν είναι η Ιταλία, αλλά η αυτοψία που πείθει ότι αυτή η χώρα υπάρχει. Η ταινία έχει τη δυνατότητα να δείξει το Παρίσι, στο οποίο η νεαρή Αμερικανίδα σκοπεύει να πραγματώσει ό,τι λαχταρούσε, μέσα σε θλιβερή ερημία, για να τη ρίξει ακόμη πιο αδυσώπητα στα χέρια του επιτήδειου νεαρού Αμερικανού, τον οποίο θα μπορούσε να είχε γνωρίσει και στην πατρίδα της. Το γεγονός ότι όλα συνεχίζονται, ότι το σύστημα ακόμη και στην πιο πρόσφατη φάση του αναπαράγει τη ζωή εκείνων που το συνιστούν, και δεν τους ξεφορτώνεται αμέσως, καταχωρείται ως νόημα και αξία του. Ως δικαιολογία για την τυφλή διαίωνιση του συστήματος, και μάλιστα για το αμετάβλητο του, χρησιμεύει γενικά η ανάγκη να συνεχισθεί η πορεία των πραγμάτων και η συμμετοχή στο παιχνίδι. Υγιές είναι ό,τι επαναλαμβάνεται, όπως οι κύκλοι στη φύση και τη βιομηχανία. Αιώνιως μορφάζουν μειδιώντας τα ίδια μωρά μέσα από τα εικονογραφημένα περιοδικά, αιώνιως κοπανάει η μηχανή της τζαζ. Παρ' όλες τις προόδους της αισθητικής τεχνικής, των προδιαγραφών και των ειδικοτήτων, παρ' όλη τη νευρική κίνηση που επικρατεί σε αυτούς τους κλάδους, το ψωμί με το οποίο η πολιτιστική βιομηχανία ταΐζει

τους ανθρώπους παραμένει ο λίθος* των στερεοτυπών. Ζει από την κυκλική κίνηση από την πράγματι δικαιολογημένη έκπληξη ότι οι μητέρες παρ' όλες τις δυσκολίες εξακολουθούν να γεννούν παιδιά και οι τροχοί δεν έχουν ακόμη σταματήσει να γυρίζουν. Έτσι ενισχύεται η θέση ότι τα πράγματα δεν αλλάζουν. Τα στάχυα των σιτώνων που κυματίζουν στο τέλος της ταινίας του Τσάπλιν για τον Χίτλερ αποκηρύσσουν την αντιφασιστική αγόρευση υπέρ της ελευθερίας. Μοιάζουν με τα ξανθά μαλλιά της νεαρής Γερμανίδας στο θερινό αεράκι της κατασκήνωσης, όπως τη φωτογραφίζουν οι κάμερες τις Ufa.** Ο μηχανισμός της κοινωνικής κυριαρχίας αντιλαμβάνεται τη φύση ως σωτήρια αντίθεση προς την κοινωνία και έτσι την εμπλέκει στο αθεράπευτο κατεστημένο και την ξεπουλάει. Η διαβεβαίωση μέσω της εικόνας ότι τα δέντρα είναι πράσινα, ο ουρανός είναι γαλάζιος και τα σύννεφα αρμενίζουν μετατρέπει όλα αυτά σε κρυπτογραφήματα που σημαίνουν καπνοδόχους εργοστασίων και πρατήρια καυσίμων. Αντίστροφα, οι τροχοί και τα εξαρτήματα μηχανών πρέπει να λάμπουν γεμάτα έκφραση, υποβιβάζόμενα σε φορείς της ψυχής αυτών των δέντρων και των σύννεφων. Η φύση και η τεχνική κινητοποιούνται έτσι ενάντια στη μούχλα, την παραποιημένη αναμνηστική εικόνα της φιλελεύθερης κοινωνίας, όταν δήθεν οι άνθρωποι περιφέρονταν άσκοπα μέσα σε πνιγηρά βελούδινα δωμάτια, αντί να κάνουν ασεξουαλικά λουτρά στο ύπαιθρο, όπως συνηθίζουν σήμερα, ή έμεναν στο δρόμο από τις βλάβες των προϊστορικών μοντέλων της Μπενζ, αντί από εκεί όπου τέλος πάντων βρίσκονται να μεταφέρονται με ταχύτητα πυραύλων εκεί όπου δεν είναι διαφορετικά. Ο θρίαμβος του γιγαντιαίου

♦Βλέπε *Κατά Ματθαίον 7,9*.

**Ufa: Universum-Film A.G., ημεπίσημη γερμανική κινηματογραφική εταιρεία.

τραστ πάνω στην πρωτοβουλία του επιχειρηματία εξυμνείται από την πολιτιστική βιομηχανία ως η αιωνιότητα της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας. Καταπολεμάται ένας εχθρός που είναι ήδη ηττημένος, το σκεπτόμενο υποκείμενο. Η ανάσταση του αντιμικροαστικού Χανς Ζόνενστέσερ* στη Γερμανία και η άνεση με την οποία απολαμβάνεται το Life with father** συμφωνούν μεταξύ τους.

Σε ένα σημείο βέβαια η κούφια ιδεολογία δεν αστειεύεται: λαμβάνεται μέριμνα. «Κανένας δεν επιτρέπεται να πεινάει και να κρυώνει ὅποιος παραταύτα το κάνει θα πάει στο στρατόπεδο συγκέντρωσης»: αυτό το ευφυολόγημα από τη χιτλερική Γερμανία θα μπορούσε να είναι η φωτεινή επιγραφή σε όλες τις πύλες της πολιτιστικής βιομηχανίας. Με πονηρή αφέλεια προϋποθέτει μία κατάσταση που χαρακτηρίζει τη νεότερη κοινωνία: αυτή μπορεί να βρίσκει εύκολα τους δικούς της. Η τυπική ελευθερία του καθενός είναι εγγυημένη. Κανένας δεν έχει να δώσει επίσημα λογαριασμό για ό,τι σκέφτεται. Αντ' αυτού βρίσκεται ο καθένας από νωρίς έγκλειστος μέσα σε ένα σύστημα εκκλησιών, λεσχών, επαγγελματικών οργανώσεων και άλλων σχέσεων, που αποτελούν το πιο ευαίσθητο όργανο κοινωνικού ελέγχου. Όποιος δεν θέλει να καταστραφεί, πρέπει να φροντίσει να μη βρεθεί ελλιπής σύμφωνα με τα μέτρα και τα σταθμά αυτού του μηχανισμού. Αλλιώς δεν θα προκόψει στη ζωή του και τελικά θα χαθεί. Το γεγονός ότι σε όλες τις σταδιοδρομίες, προπάντων όμως στα ελεύθερα επαγγέλματα, οι ειδικές γνώσεις κατά κανόνα

* *Hans Sonnenstoffers. Ein heiteres Traumspiel*: Θεατρικό δράμα για το ραδιόφωνο του Paul Apel, που αργότερα (1937) διασκευάστηκε από τον G. Griindgens. ** Δημοφιλής ραδιοφωνική σειρά βασισμένη σε ένα θεατρικό έργο της C. Day.

συνδέονται με το κομφορμιστικό φρόνημα εύκολα οδηγεί στο εσφαλμένο συμπέρασμα πως οι ειδικές γνώσεις και μόνον αρκούν. Στην πραγματικότητα είναι χαρακτηριστικό της ανορθολογικότητας του σχεδιασμού αυτής της κοινωνίας ότι μόνο τη ζωή των πιστών οπαδών της αναπαράγει ως ένα σημείο. Η κλίμακα του βιοτικού επιπέδου αποδίδει με αρκετή ακρίβεια τον εσωτερικό δεσμό των κοινωνικών στρωμάτων και των ατόμων με το σύστημα. Στο διευθυντή μπορεί κανείς να βασίζεται* αξιόπιστος είναι και ο μικροϋπάλληλος, ο Ντάγκουντ,* όπως παρουσιάζεται στο χιουμοριστικό περιοδικό και όπως ζει στην πραγματικότητα. Όποιος πεινάει και κρυώνει είναι κιόλας στιγματισμένος, προπάντων αν είχε κάποτε καλές προοπτικές. Κινείται στο περιθώριο και, αν εξαιρεθούν τα βαριά εγκλήματα, το πιο μεγάλο αμάρτημα είναι να παραμένει κανείς περιθωριακός. Στις ταινίες παρουσιάζεται στην καλύτερη περίπτωση ως ιδιόρρυθμος τύπος, ως το αντικείμενο ενός κακεντρεχώς επεικούς χιούμορ, συχνότατα όμως είναι ο «κακός» (villain), που από μια πρώτη κιόλας εμφάνιση είναι αναγνωρίσιμος ως τέτοιος, προτού αυτό φανεί στη δράση, για να μη δοθεί ούτε μια στιγμή τροφή στην πλάνη πως η κοινωνία θα στρεφόταν εναντίον καλοπροαίρετων ανθρώπων. Όντως πραγματοποιείται σήμερα ένα είδος κράτους πρόνοιας και ευημερίας στις υψηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας. Για να κρατήσουν οι ιθύνοντες τη θέση τους, φροντίζουν να διατηρούν την οικονομία σε αμείωτη κίνηση με τη βοήθεια της ανεπτυγμένης στο έπακρο τεχνικής, που κατά βάση κάνει περιττές τις μάζες της δικής τους χώρας ως παραγωγικό δυναμικό. Οι εργάτες, οι πραγματικοί τροφοί, τρέφονται από τους οικονομικούς ηγέτες, τους τρεφόμενους: έτσι το θέλει το ιδεολογικό ψεύδος. Η θέση του ατόμου είναι

*Φιγούρα ενός κόμικ που έφερε τον τίτλο *Blondie*.

συνεπώς επισφαλής. Κατά την περίοδο του φιλελευθερισμού τον φτωχό τον θεωρούσαν τεμπέλη, ενώ σήμερα γίνεται αυτομάτως ύποπτος. Εκείνος για τον οποίο έξω δεν υπάρχει μερίμνα προορίζεται για το στρατόπεδο συγκέντρωσης ή τουλάχιστον για την κόλαση της πιο χαμηλής εργασίας και των εξαθλιωμένων φτωχογειτονιών. Η πολιτιστική βιομηχανία όμως αντικατοπτρίζει τη θετική και την αρνητική πρόνοια για τους διοικούμενους σαν άμεση αλληλεγγύη των ανθρώπων μέσα στον κόσμο των αξιών. Κανένας δεν λησμονείται, παντού υπάρχουν γείτονες, κοινωνικοί λειτουργοί, δόκτορες Γκιλέσπι και φιλόσοφοι ιδρυμάτων με αληθινή καρδιά, που με την ευγενή κατ' ιδίαν παρέμβαση μετατρέπουν την κοινωνικά διαιωνιζόμενη αθλιότητα σε θεραπεύσιμες ατομικές περιπτώσεις, εφόσον η προσωπική αχρειότητα των άτυχων δεν γίνεται εμπόδιο. Η καλλιέργεια της συντροφικότητας συμφωνά με τους κανόνες της διοίκησης επιχειρήσεων, που είναι ήδη μέλημα κάθε εργοστασίου με στόχο την αύξηση της παραγωγής, ακριβώς με την επανιδιωτικοποίηση των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στην παραγωγή, κάνοντας τες δηλαδή κατ' επίφαση άμεσες, υποβάλλει σε κοινωνικό έλεγχο και το τελευταίο ιδιωτικό συναίσθημα. Αυτή η ψυχική χειμερινή βοήθεια* ρίχνει τη συμφιλιωτική σκιά της πάνω στις οπτικές και ακουστικές ταινίες της πολιτιστικής βιομηχανίας, πολύ πριν επεκταθεί από το εργοστάσιο στην κοινωνία ολοκληρωτικά. Όμως οι μεγάλοι αρωγοί και ευεργέτες της ανθρωπότητας, τα επιστημονικά επιτεύγματα των οποίων οι γραφιάδες πρέπει να παριστάνουν ορθά κοφτά ως πράξεις συμπόνιας, για να προσδώσουν σε αυτά ένα πλασματικό αν-

* Υπηρεσία χειμερινής βοήθειας: εθνικοσοσιαλιστική οργάνωση υπό τη διεύθυνση του υπουργείου προπαγάνδας για την υποστήριξη ανέργων και άλλων που χρειάζονται βοήθεια. (Σ.τ.Ε.)

θρώπινο ενδιαφέρον, κρατούν ελεύθερη τη θέση των αρχηγών των λαών, οι οποίοι τελικά θεσπίζουν την κατάργηση της συμμόνιας και ξέρουν πώς να προλάβουν κάθε μετάδοση της, αφού θα έχει εξοντωθεί και ο τελευταίος παράλυτος.

Η έμφαση στη χρυσή καρδιά είναι ο τρόπος με τον οποίο η κοινωνία παραδέχεται τη δυστυχία που δημιουργεί η ίδια: όλοι γνωρίζουν ότι σε αυτό το σύστημα δεν τα καταφέρνουν μόνοι τους, και αυτό η ιδεολογία πρέπει να το λάβει υπόψη. Μη αρκούμενη διόλου στην απλή συγκάλυψη της δυστυχίας με το πέπλο της αυτοσχέδιας συντροφικότητας, η πολιτιστική βιομηχανία θεωρεί τιμή του κλάδου της να αντικρίζει με γενναιότητα τη δυστυχία και να την παραδέχεται με μια δύσκολα συγκροτούμενη ψυχραιμία. Το πάθος της ψυχραιμίας* δικαιολογεί τον κόσμο που την κάνει αναγκαία. Έτσι είναι η ζωή, τόσο σκληρή, γι' αυτό όμως και τόσο θαυμάσια, τόσο υγιής. Το ψέμα δεν τρομάζει μπροστά στην τραγικότητα. Όπως η ολική κοινωνία δεν καταργεί τη δυστυχία των μελών της, αλλά βέβαια την καταγράφει και τη σχεδιάζει, έτσι μεταχειρίζεται και η μαζική κουλτούρα το τραγικό. Γι' αυτό επιμένει πεισματικά στα δάνεια από την τέχνη. Αυτή της προμηθεύει την τραγική ουσία, την οποία η σκέτη ψυχαγωγία δεν μπορεί να προσφέρει από μόνη της, αλλά εντούτοις τη χρειάζεται, αν θέλει να μένει κατά κάποιο τρόπο πιστή στην αρχή της και να αναπαράγει με ακρίβεια τα φαινόμενα. Τοτραγικό, μετατρέπόμενο σε υπολογισμένη και αποδεκτή συνιστώσα του κόσμου αποβαίνει ευλογία. Προστατεύει από την κατηγορία ότι η αλήθεια δεν γίνεται σεβαστή, ενώ η ίδια υιοθετείται με κυνική λύπη. Το τραγικό κάνει την ανοστιά της λογοκρίναμε -

*Η έκφραση υπαινίσσεται προφανώς το «πάθος της απόστασης», την κεντρική έννοια του αριστοκρατικού φρονήματος του Νίτσε, την οποία εκείνος αντέτασσε στο ήθος της ισότητας.

νης ευτυχίας ενδιαφερόμενη και μάλιστα με έναν εύχρηστο τρόπο. Στον καταναλωτή, που από πολιτιστική άποψη γνώρισε καλύτερες μέρες, προσφέρει το υποκατάστατο ενός βίου που έχει προ πολλού καταργηθεί, και στον τακτικό επισκέπτη τα απορρίμματα της παιδείας, τα οποία αυτός πρέπει να κατέχει για λόγους γοήτρου. Σε όλους παρέχει την παρηγοριά ότι και το ισχυρό, αυθεντικό ανθρώπινο πεπρωμένο είναι ακόμη δυνατό να βιώνεται και ότι η ανεπιφύλακτη παρουσίαση του είναι αναπόφευκτη. Η ύπαρξη, το εντελώς κλειστό σύστημα της ζωής, στην πιστή αναπαραγωγή της οποίας εξαντλείται η σημερινή ιδεολογία, εμφανίζεται τόσο πιο μεγαλοπρεπής, υπέροχη και κραταιή, όσο πιο πολύ ανακατεύεται με δόσεις αναγκαίας δυστυχίας. Παίρνει έτσι τη μορφή του πεπρωμένου. Το τραγικό ισοπεδώνεται σε μια απειλή εξόντωσης όσων δεν συμπράττουν, ενώ το παράδοξο νόημα του βρισκόταν άλλοτε στην ανέλπιδη αντίσταση κατά της μυθικής απειλής. Το τραγικό πεπρωμένο μετατρέπεται σε δίκαιη τιμωρία, στην οποία ανέκαθεν λαχταρούσε να μετασχηματίσει η αστική αισθητική. Η ηθική της μαζικής κουλτούρας είναι εκείνη η ξεπεσμένη των παιδικών βιβλίων του χθες. Στην παραγωγή πρώτης κατηγορίας ο κακός λόγος χάρη μεταμφιέζεται σε μια υστερική γυναίκα που, όπως εμφανίζεται σε μια μελέτη με δήθεν κλινική ακρίβεια, προσπαθεί να καταστρέψει την ευτυχία της πιο προσαρμοσμένης στην πραγματικότητα ανταγωνίστριας και βρίσκει ένα θάνατο που δεν έχει τίποτε το θεατρικό. Τέτοια επιστημονικότητα δεν εφαρμόζεται βέβαια παρά μόνο στην κορυφή. Πιο κάτω τα γενικά έξοδα είναι χαμηλότερα. Εκεί το τραγικό ξεδο-ντιάζεται χωρίς τη βοήθεια της κοινωνικής ψυχολογίας. Όπως κάθε καθωσπρέπει ουγγροβιεννέζικη οπερέτα έπρεπε να έχει στη δεύτερη πράξη το τραγικό της φινάλε, που δεν άφηνε για την τρίτη παρά μόνο τη διάλυση των παρεξήγησε-

ων, έτσι και η πολιτιστική βιομηχανία δίνει στο τραγικό τη μόνη θέση του μέσα στη ρουτίνα. Και μόνον η ολοφάνερη ύπαρξη της συνταγής είναι αρκετή για να κατευνάσει την ανησυχία μήπως το τραγικό δεν έχει τιθαρευθεί. Η δραματική συνταγή getting into trouble and out again,* όπως περιγράφηκε από μια νοικοκυρά, αγκαλιάζει ολόκληρη τη μαζική κουλτούρα, από το ηλίθιο ρομάντζο σε συνέχειες των γυναικείων περιοδικών ως την κορυφαία επιτυχία. Ακόμη και η πιο κακή έκβαση, η οποία άλλοτε είχε διαφορετικό νόημα, επικυρώνει την τάξη και διαφθείρει το τραγικό, είτε διότι η γυναίκα, που ο έρωτας της παραβιάζει τους επίσημους κανόνες πληρώνει τη σύντομη ευτυχία της με το θάνατο, είτε διότι η θλιβερή έκβαση της ταινίας κάνει τον ακατάλυτο χαρακτήρα της πραγματικής ζωής να λάμπει ακόμη πιο φωτεινά. Ο τραγικός κινηματογράφος γίνεται πράγματι ηθικό αναμορφωτήριο. Από τις μάζες, που εξαχρειώνονται ζώντας κάτω από τις πιέσεις του συστήματος και δείχνουν σημάδια πολιτισμού μόνο με τη μορφή σπασπιδώς εγχαραγμένων συμπεριφορών, μέσα από τις οποίες ξεπροβάλλουν παντού η οργή και η δυστροπία, αναμένεται ότι βλέποντας το αδυσώπητο της ζωής και την υποδειγματική συμπεριφορά των θιγομένων θα μάθουν να τηρούν την τάξη. Η κουλτούρα συνέβαλλε πάντοτε στο δαμασμό των επαναστατικών καθώς και των βάρβαρων ενστίκτων. Η εκβιομηχανισμένη κάνει κάτι παραπάνω. Ασκεύει τους ανθρώπους ώστε να δεχθούν τον όρο που ισχύει προκειμένου να κουτσοβολέψουν την αμείλικτη ζωή τους. Το άτομο οφείλει να αξιοποιηθεί γενικό του αίσθημα αηδίας ως κινητήρια δύναμη για να παραδοθεί στη συλλογική εξουσία, η οποία τον έχει αηδιάσει. Οι διαρκώς απελπιστικές καταστάσεις που καταπονούν τον άνθρωπο στην κα-

*Να μπλέκεις σε μελάδες και να ξαναβγαίνεις από αυτούς.

θημερινή ζωή μετατρέπονται στην οθόνη -δεν ξέρει κανείς πώς- σε μια υπόσχεση, ότι μπορεί να εξακολουθήσει να υπάρχει. Δεν χρειάζεται παρά μόνο να αντιληφθεί κανείς τη μηδαμινότητά του, μόνο να υπογράψει την ήττα του, και ήδη είναι και αυτός μέλος. Η κοινωνία είναι μια κοινωνία απελπισμένων και κατά συνέπεια λεία συμμοριών. Σε μερικά από τα σημαντικότερα γερμανικά μυθιστορήματα της προφασιστικής περιόδου, όπως στο *Berlin Alexanderplatz* και στο *Kleiner Mann was nun** αυτή η τάση είναι τόσο χειροπιαστή όπως στις ταινίες του μέσου όρου και στην τεχνική της τζαζ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις πρόκειται κατά βάθος για τον αυτοχλευασμό του άντρα. Η δυνατότητα να γίνει κανείς οικονομικό υποκείμενο, επιχειρηματίας, ιδιοκτήτης, έχει σβήσει εντελώς. Ως και το πιο ταπεινό μαγαζί τυριών, η αυτοτελής επιχείρηση, στη διεύθυνση και την κληροδότηση της οποίας στηριζόταν η αστική οικογένεια και η θέση του αρχηγού της, έχει περιέλθει σε εξάρτηση χωρίς προοπτικές απαλλαγής. Όλοι μετατρέπονται σε υπαλλήλους και σε αυτόν τον υπαλληλικό πολιτισμό χάνεται το έτσι κι αλλιώς αμφίβολο αξίωμα του πατέρα. Η συμπεριφορά του ατόμου απέναντι στη σπείρα -στην επιχείρηση, στο επάγγελμα ή στο κόμμα, είτε πριν είτε μετά την έγκριση-, όπως και οι χειρονομίες του φύρερ μπροστά στις μάζες και του εραστή μπροστά στην πολιορκούμενη, λαμβάνει μια ιδιάζουσα μαζοχιστική χροιά. Η στάση που αναγκάζεται να παίρνει κανείς για να αποδεικνύει συνεχώς την ηθική καταλληλότητα του γι' αυτή την κοινωνία θυμίζει τα αγόρια που στις τελετές ένταξης τους στην ιδιαίτερη φυλή κινούνται κυκλικά χαμογελώντας στερεότυπα κάτω από τα χτυπήματα του ιερέα. Η ύπαρξη στον όψιμο καπιταλισμό είναι μια διαρκής τελετουργία μύησης. Ο καθένας

*Το πρώτο (1929) είναι του A. Doblin, το δεύτερο (1932) του H. Fallada.

πρέπει να δείχνει ότι ταυτίζεται ανεπιφύλακτα με την εξουσία από την οποία ξυλοκοπιέται. Αυτό υπονοεί η αρχή της συγκοπής στην τζαζ, που γλευάζει το παραπάτημα και ταυτόχρονα το αναγορεύει σε κανόνα. Η φωνή ευνούχου του συναισθηματικού τραγουδιστή (crooner) στο ραδιόφωνο, ο ευπαρουσίαστος αβρός εραστής της κληρονόμου που πέφτει με το σμόκιν στην πισίνα, είναι πρότυπα για τους ανθρώπους, που οφείλουν να γίνουν οι ίδιοι έτσι όπως τους κόβει το σύστημα. Ο *καθένας* μπορεί να είναι όπως η παντοδύναμη κοινωνία; ο *καθένας* μπορεί να ευτυχήσει, αρκεί να παραδώσει ψυχή και σώμα, να εκχωρήσει το δικαίωμα του για ευτυχία. Στην αδυναμία του η κοινωνία αναγνωρίζεται δύναμη της και του αφήνει ένα μερίδιο από αυτή. Το γεγονός ότι δεν προβάλλει αντίσταση αποδεικνύει την αξιοπιστία του. Έτσι το τραγικό καταργείται. Κάποτε η αντίθεση του ατόμου προς την κοινωνία ήταν η ουσία του τραγικού. Εξυμνούσε «τη γενναιότητα και την ελευθερία του συναισθήματος μπρος σε έναν ισχυρό εχθρό, σε ένα υπέροχο δεινό, σε ένα πρόβλημα που προκαλεί φρίκη».⁴ Σήμερα το τραγικό έχει εκμηδενισθεί σε εκείνη την ψευδή ταυτότητα κοινωνίας και υποκειμένου, η φρίκη της οποίας με δυσκολία και μόνο φευγαλέα γίνεται ορατή στη μηδαμινή απολαμπή του τραγικού. Το θαύμα όμως της κοινωνικής ενσωμάτωσης, η συνεχής πράξη χάριτος του κραταιού, ο οποίος δέχεται τον μη αντιστεκόμενο που καταπνίγει την απείθεια του, υπονοεί το φασισμό. Αυτός υποφώσκει σαν μακρινή αστραποφεγγιά στην ανθρωπιά για την οποία ο Ντέμπλιν αφήνει τον ήρωα του Μπίμπερκοφ να βρει ένα καταφύγιο, όπως και στις ταινίες κοινωνικής χροιάς. Η ίδια η ικανότητα διαφυγής και καταφυγής, της επιβίωσης του ανθρώπου μετά τον αφανισμό του, από την οποία έχει

4. Nietzsche, *Gotzendammerung. Werke*, τόμ. VIII, σελ. 136.

ξεπεραστεί το τραγικό, είναι το χαρακτηριστικό των ανθρώπων της νέας γενιάς· αυτοί οι νέοι είναι άξιοι για κάθε δουλειά, διότι η εργασιακή διαδικασία δεν τους επιτρέπει να προσκολληθούν σε καμιά. Αυτό θυμίζει τη θλιβερή ευελιξία του στρατιώτη που γυρίζει από έναν πόλεμο ο οποίος δεν φαίνεται να τον αφορούσε, του ευκαιριακού εργάτη που τελικά κατατάσσεται στους συνδέσμους και τις παραστρατιωτικές οργανώσεις.* Η εξουδετέρωση του τραγικού επιβεβαιώνει την κατάλυση του ατόμου.

Στην πολιτιστική βιομηχανία το άτομο είναι απατηλό φαινόμενο όχι μόνο λόγω της τυποποίησης του τρόπου παραγωγής της. Είναι ανεκτό μόνον καθόσον η χωρίς επιφυλάξεις ταυτότητα του με το γενικό δεν χωράει αμφιβολία. Από τον κανονισμένο αυτοσχεδιασμό της τζαζ ως την πρωτότυπη κινηματογραφική προσωπικότητα, που πρέπει να της κρέμεται ένα τσουλούφι πάνω στο μάτι για να διακρίνεται ως τέτοια, επικρατεί η ψευδοατομικότητα. Το ατομικό περιστέλλεται στην ικανότητα του γενικού να σφραγίζει τόσο ολοκληρωτικά το τυχαίο,** που να μπορεί να διαπιστώνεται ως το ίδιο. Ιδιαίτερα η πεισματώδης ερμητικότητα ή η προσεγμένη εμφάνιση που κάνει το εκάστοτε εκτιθέμενο άτομο παράγονται σε σειρές όπως οι κλειδαριές της Yale, οι διαφορές των οποίων υπολογίζονται σε κλάσματα χιλιοστών. Η ιδιαιτερότητα του εαυτού είναι ένα κοινωνικά καθοριζόμενο μονοπωλιακό

•Πρόκειται για βίαιες ακροδεξιές οργανώσεις, στις οποίες προσχωρούσαν δυσαρεστημένοι απόμαχοι του Α' Παγκοσμίου πολέμου που δεν μπορούσαν να συνηθίσουν την εξωστρατιωτική ζωή. Από αυτές στρατολόγησαν οπαδούς και στελέχη οι εθνικοσοσιαλιστές.

**Θυμίζουμε σχετικά την εγγελιανή ιδέα ότι το ατομικό ή μερικό είναι τυχαίο και περιορισμένο, ενώ το όλον είναι νομοτελειακά γενικό, αληθινό και πλήρες.

αγαθό που σερβίρεται ως δήθεν φυσικό. Περιορίζεται στο μουστάκι, στη γαλλική χροιά της προφοράς, στη βαθιά φωνή της γυναίκας που ζει τη ζωή της, στο Lubitsch touch: * κάτι σαν τα δακτυλικά αποτυπώματα πάνω στα κατά τα άλλα πανομοιότυπα δελτία ταυτότητας, τη μορφή των οποίων έχει λάβει η ζωή και το πρόσωπο όλων των μεμονωμένων ατόμων, από τον σταρ του κινηματογράφου ως τον φυλακισμένο, υπό την εξουσία του γενικού. Η ψευδοατομικότητα προϋποτίθεται προκειμένου να καταληφθεί και να αποτοξινωθεί το τραγικό: μόνον όταν τα άτομα δεν είναι πράγματι τέτοια, αλλά απλώς κυκλοφοριακοί κόμβοι των τάσεων του γενικού, είναι δυνατή η πλήρης ανάκληση τους στη γενικότητα. Η μαζική κουλτούρα ανακαλύπτει έτσι τον πλασματικό χαρακτήρα που είχε σε ολόκληρη την αστική εποχή η μορφή του υποκειμένου, και το μόνο της λάθος είναι ότι γι' αυτή τη θολή αρμονία μεταξύ γενικού και μερικού καυχιέται. Η αρχή της ατομικότητας ήταν αντιφατική εξαρχής. Πρώτα πρώτα δεν συντελέστηκε ποτέ μια πραγματική ατομοποίηση.** Ηταξική μορφή της αυτοσυντήρησης καθήλωνε όλους στο στάδιο απλών όντων του ανθρώπινου γένους. Κάθε αστικός χαρακτήρας, παρά την απόκλιση του και ακριβώς μέσα από αυτή, εξέφραζε το ίδιο: τη σκληρότητα της ανταγωνιστικής κοινωνίας. Το μεμονωμένο άτομο, στο οποίο στηριζόταν η κοινωνία, έφερε επάνω του το στίγμα της: μέσα στη φαινομενική ελευθερία του ήταν προϊόν του οικονομικού και κοινωνικού της μηχανι-

*Πινελιά ή χροιά του Lubitsch· η έκφραση αποδιδόταν επίμονα στον Γερμανοαμερικανό σκηνοθέτη Ernst Lubitsch (1892-1947). **Ατομοποίηση (Individuation) σημαίνει την ανάπτυξη της ατομικής προσωπικότητας, μια διαδικασία ψυχοπνευματικής ωρίμανσης και διαφοροποίησης του εαυτού μέσα στην ίδια την πορεία κοινωνικοποίησης του ατόμου· ιδανικό της είναι η διαμόρφωση ατομικών υποκειμένων του κοινωνικού γίνεσθαι.

σμού. Η εξουσία επεκαλείτο τις κυρίαρχες σχέσεις εξουσίας, όταν ζητούσε να λάβει την ετυμηγορία των θιγόμενων από αυτή. Ταυτόχρονα όμως η αστική κοινωνία στην πορεία της ανέπτυξε επίσης το άτομο. Παρά την αντίθετη θέληση των ηγετών της η τεχνική μετέβαλε τους ανθρώπους από παιδιά σε πρόσωπα. Όμως κάθε τέτοια πρόοδος της ατομοποίησης ζημίωνε την ατομικότητα, στο όνομα της οποίας γινόταν, ώστε δεν άφησε στο άτομο τίποτε άλλο εκτός από την απόφαση να μην επιδιώκει παρά μόνον τους εκάστοτε δικούς του σκοπούς. Ο αστός, του οποίου η ζωή χωρίζεται σε οικονομική δραστηριότητα και ιδιωτική ζωή, η ιδιωτική ζωή σε δημόσια εμφάνιση και τη ζωή στο προσωπικό περιβάλλον, η ζωή στο προσωπικό περιβάλλον στη μεμνίμοιρη κοινότητα του γάμου και την πικρή παρηγοριά να είναι ολομόναχος και σε ρήξη με τον εαυτό του και με όλους τους άλλους, είναι δυνητικά ένας ναζί, ο οποίος διακατέχεται από ενθουσιασμό και ταυτόχρονα βρίζει, ή ένας κάτοικος μεγαλούπολης, ο οποίος δεν μπορεί να φαντασθεί τη φιλία παρά μόνο ως social contact, ως «κοινωνική επαφή» μεταξύ εσωτερικά ανέπαφων. Αν η πολιτιστική βιομηχανία μπορεί να μεταχειρίζεται την ατομικότητα με τέτοια άνεση, αυτό συμβαίνει μόνον επειδή σε αυτή ανέκαθεν αναπαραγόταν ο εύθραυστος χαρακτήρας της κοινωνίας. Στα πρόσωπα των ηρώων του κινηματογράφου και των ιδιωτών, τα οποία είναι κατασκευασμένα σαν τα έτοιμα ενδύματα, με πατρόν τα εξώφυλλα των περιοδικών, διαλύεται μια φενάκη, στην οποία έτσι και αλλιώς κανένας πια δεν πιστεύει, και η αγάπη των ανθρώπων γι' αυτά τα πρότυπα τρέφεται από την κρυφή ικανοποίηση τους ότι επιτέλους απαλλάχθηκαν από την προσπάθεια που θα απαιτούσε η ατομοποίηση και προτιμούν τη μίμηση, η οποία βέβαια δεν τους αφήνει να πάρουν ανάσα. Είναι μάταιη η ελπίδα ότι αυτό το εσωτερικά αντιφατικό, διασπώμενο πρόσωπο δεν θα μπορέ-

σει να αντέξει επί πολλές γενεές, ότι το σύστημα θα καταρρεύσει αναγκαστικά εξαιτίας αυτής της ψυχολογικής διάσπασης, ότι η παραπλανητική υποβολή του στερεότυπου στη θέση του ατομικού θα γίνει από μόνη της αφόρητη για τους ανθρώπους. Η ενότητα της προσωπικότητας ήταν διαφανής ως φενάκη μετά τον Άμλετ του Σαίξπηρ. Στις συνθετικά κατασκευασμένες φυσιογνωμίες του παρόντος έχει εξαλειφθεί η μνήμη ότι κάποτε υπήρχε τέλος πάντων η έννοια της ανθρώπινης ζωής. Επί αιώνες η κοινωνία προετοιμαζόταν για τον Βίκτορ Μάτσιουρ και τον Μίκυ Ρούνεϋ.* Διαλύοντας έρχονται να πληρώσουν το κενό.

Η ηρωοποίηση των ανθρώπων του μέσου όρου είναι συστατικό της λατρείας του φθηνού. Οι πιο ακριβοπληρωμένοι σταρ μοιάζουν με διαφημιστικές εικόνες μη κατονομαζόμενων επώνυμων προϊόντων. Δεν είναι τυχαίο ότι συχνά διαλέγονται από το πλήθος των εμπορικών φωτομοντέλων. Το κυρίαρχο γούστο δανείζεται το ιδανικό του από τη διαφήμιση, τη χρηστική ωραιότητα. Έτσι πραγματώνεται τελικά κατά ερωονικό τρόπο η σοκρατική ρήση ότι ωραίο είναι το χρήσιμο.** Ο κινηματογράφος διαφημίζει το πολιτιστικό τραστ ως όλον, στο ραδιόφωνο εξυμνούνται και τα μεμονωμένα εμπορεύματα, για χάρη των οποίων υπάρχει το πολιτιστικό αγαθό. Με ένα χάλκινο πενηνταράκι βλέπει κανείς την ταινία των εκατομμυρίων, με ένα δεκάλεπτο αγοράζει την τσίγλα, πίσω από την οποία βρίσκεται ολόκληρος ο πλούτος του κόσμου, που με την πώληση της δυναμώνει. Ερήμην, αλλά με γενικό συντονισμό και συναίνεση καθορίζεται ο θησαυρός στρατών, χωρίς βέβαια να είναι ανεκτή η πορνεία στα μετόπισθεν. Οι καλύτερες ορχήστρες του κόσμου, που δεν είναι οι καλύτερες, αποστέλλονται δωρεάν στα

♦Viktor Mature, Mickey Rooney: Γνωστοί ηθοποιοί, ενσαρκωτές ηρώων και αντιηρώων.

* *Βλέπε, π.χ., τα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντα, 3,8 και 4,69.

σπίτια. Όλα αυτά μοιάζουν ειρωνικά με τις νήσους των μακάρων όπως η κοινότητα του λαού* με την ανθρώπινη. Για όλους έχει ετοιμασθεί κάτι. Η διαπίστωση του επαρχιώτη επισκεπτή του παλαιού Μητροπολιτικού Θεάτρου στο Βερολίνο, ότι είναι όντως εκπληκτικό πόσα μπορούν να δουν οι άνθρωποι με ένα εισιτήριο, έχει αξιοποιηθεί προ πολλού από την πολιτιστική βιομηχανία ως ιδέα και έγινε η ουσία της ίδιας της παραγωγής. Την τελευταία δεν τη συνοδεύει αδιάκοπα μόνον ο θρίαμβος ότι είναι εφικτή, αλλά σε μεγάλο βαθμό είναι η ίδια αυτός ο θρίαμβος. Show σημαίνει να δείχνει κανείς σε όλους τι έχει και τι ξέρει να κάνει. Είναι ακόμη και σήμερα εμποροπανήγυρη, προσβλημένη μόνον αθεράπευτα από την αρρώστια της κουλτούρας. Όπως οι άνθρωποι που προσελκύνονταν στα παρατήγματα από τη φωνή του κράχτη ξεπερνούσαν την απογοήτευση τους με ένα στωικό χαμόγελο, διότι στο κάτω κάτω το ήξεραν από πριν, έτσι και ο επισκέπτης του κινηματογράφου στέκεται με κατανόηση στο πλευρό του θεσμού. Με τη φθίνια των μαζικών προϊόντων πολυτελείας όμως, καθώς και με το συμπλήρωμα της, την οικουμενική απάτη, ανοίγει ο δρόμος για μια αλλαγή στον εμπορευματικό χαρακτήρα της ίδιας της τέχνης. Ο εμπορευματικός χαρακτήρας δεν είναι ένα νέο στοιχείο- το γεγονός όμως ότι σπεύδει ο ίδιος να ομολογήσει ανοιχτά και ότι η τέχνη αποκηρύσσει την ίδια της την αυτονομία και περνάει περήφανη στις γραμμές των καταναλωτικών αγαθών, αυτό ακριβώς συνιστά την ελκυστικότητα του νεωτερισμού. Η τέχνη ως ξεχωριστή σφαίρα ήταν ανέκαθεν εφικτή μόνον ως αστική. Ακόμη και η ελευθερία της, ως άρνηση της κοινωνικής σκοπιμότητας που επιβάλλεται μέσω της αγοράς, εξακολουθεί να προϋποθέτει την εμπορευματική οικονομία. Τα καθαρά έρ-

"Volksgemeinschaft, κοινότητα του λαού, το προηγαυανδιζόμενο ιδανικό των ναζί, νοούμενο ως λαϊκή, εθνική και φυλετική ενότητα.

για τέχνης, τα οποία αρνούνται την εμπορευματικότητα της κοινωνίας από το γεγονός και μόνον ότι ακολουθούν τον δικό τους νόμο, ήταν πάντοτε ταυτόχρονα και εμπορεύματα: ως τον δέκατο όγδοο αιώνα, στο μέτρο που η προστασία των εντολών προφύλασσε μέσω αναθέσεων τους καλλιτέχνες από την αγορά, αυτοί ήταν υποτελείς στους εντολείς τους και στους σκοπούς τους. Η μη σκοπιμότητα του μεγάλου νεότερου έργου τέχνης ζει από την ανωνυμία της αγοράς. Οι απαιτήσεις της τελευταίας είναι τόσο πολλαπλά διαμεσολαβημένες, ώστε ο καλλιτέχνης παραμένει απαλλαγμένος από καθοριστικές αξιώσεις, και αυτό βέβαια μόνον ως ένα βαθμό, διότι η αυτονομία του, ως απλώς ανεκτή, περιείχε καθ' όλη τη διάρκεια της αστικής εποχής ένα στοιχείο αναλήθειας, που τελικά εξελίχθηκε και επέφερε την κοινωνική κατάνυξη της τέχνης. Ο Μπετόβεν, που σοβαρά άρρωστος εκσφενδονίζει μακριά ένα μυθιστόρημα του Γουόλτερ Σκοτ φωνάζοντας «μα αυτός ο τύπος γράφει για λεφτά!» και ταυτόχρονα φαίνεται αρκετά έμπειρος και σκληροτράχηλος επιχειρηματίας όσον αφορά τη διάθεση των τελευταίων κουαρτέτων του, τα οποία αποτελούν ακρότατη άρνηση της αγοράς, προσφέρει το πιο θαυμάσιο παράδειγμα της ενότητας των αντιθέτων, της αγοράς και της αυτονομίας, στην αστική τέχνη. Θύματα ιδεολογίας γίνονται ακριβώς εκείνοι που συγκαλύπτουν την αντίφαση, αντί να τη δεχθούν στη συνείδηση της ίδιας τους της παραγωγής, όπως ο Μπετόβεν: αυτοσχέδιασε πρόσθετα την έκφραση της οργής του για τις χαμένες οικονομίες του και από το αίτημα της οικονόμου του για το μηνιατικό της εμπνεύσθηκε εκείνο το μεταφυσικό *Es MuB Sein*,*

♦ Αναφέρεται στο μότο IV του τελευταίου κουαρτέτου για έγχορδα, αρ. 16 σε φα μείζονα, όπου το πρώτο θέμα επιγράφεται: *MuB es sein?* (Είναι ανάγκη να γίνει;) ενώ στο δεύτερο, σε αλέγκρο, αντιστρέφεται το ερώτημα στην κατηγορηματική κατάφαση: *Es muB sein! Es muB sein!* (Είναι ανάγκη να γίνει! Είναι ανάγκη να γίνει!)

στο οποίο τείνει να αναιρε'σει αισθητικά τον καταναγκασμό του κόσμου παίρνοντας τον επάνω του. Η αρχή της ιδεαλιστικής αισθητικής, η σκοπιμότητα χωρίς σκοπό,* είναι η αντιστροφή του σχήματος στο οποίο υπακούει κοινωνικά η αστική τέχνη: της μη σκοπιμότητας για σκοπούς που καθορίζει η αγορά. Με την απαίτηση για διασκέδαση και χαλάρωση ο σκοπός καταβροχθίζει τελικά το βασίλειο της μη σκοπιμότητας. Αλλά καθώς η αξίωση για μια τέχνη αξιοποιήσιμη γίνεται απόλυτη, αρχίζουν να εκδηλώνονται μετατοπίσεις στην εσωτερική οικονομική σύνθεση των πολιτιστικών εμπορευμάτων. Δηλαδή η ήδια η ωφέλεια την οποία οι άνθρωποι μέσα στην ανταγωνιστική κοινωνία προσδοκούν από το έργο τέχνης είναι σε μεγάλο βαθμό ακριβώς η ύπαρξη του μη ωφέλιμου, το οποίο όμως λόγω της πλήρους υπαγωγής του στην ωφελιμότητα καταργείται. Καθώς το έργο τέχνης εξομοιώνεται εντελώς προς τις ανάγκες των ανθρώπων, τους εξαπατά εκ των προτέρων, εφόσον δεν τους προσφέρει την απελευθέρωση από την αρχή της ωφελιμότητας, όπως ακριβώς όφειλε. Ό,τι θα μπορούσε κανείς να ονομάσει αξία χρήσης στην κατανόηση των πολιτιστικών αγαθών, αντικαθίσταται από την ανταλλακτική αξία, και αντί να απολαμβάνει κανείς, απλώς παρευρίσκεται και ενημερώνεται αντί να γίνεται γνώστης, επιζητεί κοινωνικό γόητρο. Ο καταναλωτής γίνεται η ιδεολογία της βιομηχανίας της διασκέδασης, από τους θεσμούς της οποίας δεν μπορεί να ξεφύγει. Πρέπει να έχει δει κανείς την Κυρία Μίνιβερ, όπως πρέπει να έχει στο σπίτι του τα έντυπα *Life* και *Time*. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τα πάντα μόνον από τη σκοπιά της δυνατότητας να χρησιμεύσουν για κάτι άλλο, όσο ασαφές και αν είναι αυτό το άλλο στο οποίο αποβλέπουν. Όλα έχουν αξία μόνον εφόσον μπορεί

*Βλέπε Kant: *Kritik der Urteilkraft, Werkausgabe* (εκδ. Suhrkamp), τόμ. X, σελ. 236.

κανείς να τα ανταλλάξει, όχι εφόσον τα ίδια είναι κάτι. Η αξία χρήσης της τέχνης, το είναι της, θεωρείται φετίχ, και το φετίχ, η κοινωνική της εκτίμηση, την οποία οι καταναλωτές εκλαμβάνουν ως την αισθητική αξία των έργων τέχνης, γίνεται η μόνη της αξία χρήσης, η μόνη ποιότητα την οποία απολαμβάνουν. Έτσι διαλύεται ο εμπορευματικός χαρακτήρας της τέχνης καθώς πραγματώνεται πλήρως. Είναι μια κατηγορία εμπορευμάτων, κάτι παρασκευασμένο, ελεγχόμενο, εξομοιωμένο προς τη βιομηχανική παραγωγή, αγοράσιμο και αντικαταστατό, αλλά το εμπορευματικό είδος τέχνης, που ζούσε από την ιδιότητα του να πουλιέται και να είναι εντούτοις μη πωλήσιμο, γίνεται εντελώς κάτι υποκριτικά μη πωλήσιμο από τη στιγμή που το εμπόριο δεν είναι πια απλώς πρόθεση του, αλλά η μοναδική του αρχή. Η συναυλία του Τοσκανίνι που μεταδίδεται από το ραδιόφωνο είναι ως ένα βαθμό μη πωλήσιμη. Την ακούει κανείς δωρεάν, και κάθε ήχος της συμφωνίας συνοδεύεται τρόπον τινά από τη διακριτική διαφήμιση ότι η συμφωνία δεν διακόπτεται από διαφημίσεις - «this concert is brought to you as a public service».* Η απάτη συντελείται έμμεσα, μέσω των κερδών όλων των ενωμένων βιομηχάνων αυτοκινήτων και σαπουνιών, που συντηρούν οικονομικά τους ραδιοσταθμούς, και φυσικά μέσω των αυξημένων πωλήσεων της βιομηχανίας ηλεκτρικών ειδών ως κατασκευάστριας των δεκτών. Το ραδιόφωνο, το προοδευτικό στερνοπαίδι της μαζικής κουλτούρας, βγάζει γενικώς συμπεράσματα για την πρακτική του στα οποία δεν μπορεί να καταλήξει προς το παρόν ο κινηματογράφος λόγω της ψευδοαγοράς του. Η τεχνική δομή του εμπορικού συστήματος ραδιοφωνίας προστατεύει το ραδιόφωνο από φιλελεύθερες αποκλίσεις, τις οποίες επιτρέπουν ακόμη στο πεδίο τους οι βιομήχανοι του κινηματογράφου. Η ραδιοφωνία είναι ιδιωτική

*Αυτή η συναυλία σάς προσφέρεται ως δημόσια υπηρεσία.

επιχείρηση η οποία εκπροσωπείτο αυτεξούσιο όλον, και αυτό της παρέχει αρκετά πλεονεκτήματα σε σχέση με τα άλλα επιμέρους τραστ. Το Chesterfield είναι απλώς το τσιγάρο του έθνους, το ραδιόφωνο όμως είναι το φερέφωνο του. Στην ολοκληρωτική απορρόφηση των πολιτιστικών προϊόντων από την εμπορευματική σφαίρα, το ίδιο το ραδιόφωνο δεν προσπαθεί καν να πλασάρει τα πολιτιστικά προϊόντα ως εμπορεύματα. Στην Αμερική δεν εισπράττει τέλη από το κοινό. Έτσι αποκτά την παραπλανητική μορφή μιας υπερκομματικής, αμερόληπτης αυθεντίας χωρίς συμφέροντα, σαν να φτιάχτηκε στα μέτρα του φασισμού. Εκείτο ραδιόφωνο έγινε το οικουμενικό στόμα του αρχηγού, του φύρερ, στα μεγάφωνα των δρόμων, η φωνή του μεταπίπτει στο ουρλιαχτό των σειρήνων που μεταδίδουν τον πανικό και που έτσι και αλλιώς δύσκολα διακρίνονται από τη ούγγχρονη προπαγάνδα. Οι ίδιοι οι εθνικοσοσιαλιστές ήξεραν ότι το ραδιόφωνο έδωσε μορφή στην υπόθεση τους, όπως η τυπογραφία στη Μεταρρύθμιση. Το μεταφυσικό χάρισμα* του ηγέτη, το οποίο είναι εφεύρεση της κοινωνιολογίας της θρησκείας, όπως φάνηκε τελικά, δεν ήταν παρά μόνον η πανταχού" παρουσία των λόγων του στο ραδιόφωνο, μια δαιμονική παρωδία της πανταχού παρουσίας του θεϊκού πνεύματος. Το γιγαντιαίο γεγονός ότι ο λόγος εισχωρεί παντού υποκαθιστά το περιεχόμενο του, όπως η αγαθοεργός μετάδοση της συναυλίας του Τόσκανίνι παίρνει τη θέση του περιεχομένου της, της συναυλίας. Κανένας ακροατής δεν είναι πια σε θέση να συλλάβει την αληθινή αλληλουχία της, ενώ ο λόγος του δικτάτορα είναι έτσι και αλλιώς ψέμα. Η ενυπαρκτη τάση του ραδιοφώνου είναι να θέτειως απόλυτο τον ανθρώπινο λόγο, την ψευδή εντολή. Η απλή σύσταση γίνεται διαταγή. Η εξύμνηση των πάντοτε

*Υπαινίσσονται την έννοια της χαρισματικής κυριαρχίας του Μαξ Βέμπερ, που ανήκει πια στα στερεότυπα της ιδεολογίας του αρχηγού.

ίδιων εμπορευμάτων υπό διαφορετικές επωνυμίες, το επιστημονικά θεμελιωμένο εγκώμιο του καθαρτικού από τη γλοιώδη φωνή του εκφωνητή μεταξύ των εισαγωγών από τις όπερες *Τραβιάτα* και *Ριέντσι*, είναι πια αφόρητο ακόμη και λόγω της σαχλότητάς του. Κάποτε τα αυστηρά κελεύσματα της παραγωγής, που συγκαλύπτονται από τη φενάκη της δυνατότητας επιλογής, οι ειδικές διαφημίσεις, είναι δυνατό να μετατραπούν τελικά σε ανοιχτό πρόσταγμα του ηγέτη. Σε μια κοινωνία φασιστικών μεγαλοσυμμοριών, οι οποίες συνεννοούνται για το ποσοστό του κοινωνικού προϊόντος που θα χορηγηθεί για τις ανάγκες των λαών, θα φαινόταν τελικά αναχρονιστική η υπόδειξη ενός ορισμένου απορρυπαντικού. Ο ηγέτης ορίζει με πιο μοντέρνο τρόπο, χωρίς περιστροφές, τις θυσίες καθώς και τις προμήθειες του όχλου.

Ήδη σήμερα τα έργα τέχνης, συσκευαζόμενα αναλόγως από την πολιτιστική βιομηχανία, όπως τα πολιτικά συνθήματα, χορηγούνται σε μειωμένες τιμές σε ένα απρόθυμο κοινό* η απόλαυσή τους είναι προσιτή στο λαό όπως τα πάρκα. Όμως η διάλυση του εγγενούς εμπορευματικού χαρακτήρα τους δεν σημαίνει πως έχουν βρει τη θέση τους στη ζωή μιας ελεύθερης κοινωνίας, αλλά ότι έχει πέσει τώρα και το τελευταίο οχυρό που τα προστάτευε από την ταπείνωση τους σε πολιτιστικά αγαθά. Η κατάργηση του προνομίου της μόρφωσης με το ξεπούλημα της δεν οδηγεί τις μάζες στις περιοχές που άλλοτε ήταν απρόσιτες, αλλά υπό τις υφιστάμενες κοινωνικές συνθήκες ευνοεί ακριβώς την κατάλυση της μόρφωσης, την προϊούσα βάρβαρη ασχεσία. Όποιος τον δέκατο ένατο αιώνα και στις αρχές του εικοστού ξόδευε χρήματα για να δει ένα δράμα ή να ακούσει μια συναυλία, απέδιδε σε αυτό που του προσφερόταν τουλάχιστον τόσο σεβασμό όσο και στο καταβαλλόμενο χρηματικό ποσό. Ο αστός που ήθελε να επωφεληθεί κάπως από αυτό προσπαθούσε πού και πού να βρει μια

σχέση προς το έργο. Το μαρτυρούν λόγου χάρη τα λεγόμενα εγχειρίδια εισαγωγής στα μουσικά δράματα του Βάγκνερ καθώς και τα σχόλια στον *Φάουστ*. Αυτά ήταν τα πρώτα βήματα προς τα στιλπνά βιογραφικά υαλογανώματα και τις άλλες πρακτικές τις οποίες πρέπει να υφίσταται σήμερα το έργο τέχνης. Ακόμη και στη νεανική ακμή αυτού του εμπορικού κλάδου η ανταλλακτική αξία δεν έσερνε μαζί της την αξία χρήσης απλώς σαν εξάρτημα της, αλλά επίσης την ανέπτυξε, ως προϋπόθεση της, και αυτό ωφέλησε κοινωνικά τα έργα τέχνης. Η τέχνη μπορούσε να θέτει ορισμένα όρια στον αστό, όσο ακόμη ήταν ακριβή. Αυτό έχει λήξει. Η απουσία φραγμάτων, η μη διαμεσολαβούμενη πια από το χρήμα εγγύητά της προς τους εκτιθέμενους σε αυτή, ολοκληρώνει την αλλοτρίωση και εξομοιώνει και τα δύο μέρη μεταξύ τους υπό τη ση μαία της θριαμβευτικής εκπραγμάτισης. Στην πολιτιστική βιομηχανία εξαφανίζονται τόσο η κριτική όσο και ο σεβασμός κληρονομούνται η μεν από τη μηχανική πραγματογνωμοσύνη, ο δε από την επιλήσιμονα λατρεία των διασημοτήτων. Τίποτε πια δεν φαίνεται ακριβό στους καταναλωτές. Ωστόσο υποψιάζονται ότι όσο φθηνότερο είναι ένα πράγμα, τόσο λιγότερο μπορεί να τους χαρίζεται. Η δυσπιστία τους είναι διπλή: ο μεν παραδοσιακός πολιτισμός μοιάζει με ιδεολογία, ο δε εκβιομηχανισμένος με απάτη. Έχοντας μεταβληθεί απλώς σε διαφημιστικά δωράκια, τα ευτελισμένα έργα τέχνης, μαζί με τα σκουπίδια προς τα οποία τα εξομοιώνουν τα μαζικά μέσα, απορρίπτονται ενδόμυχα από τους τυχερούς αποδέκτες. Αυτοί πρέπει να είναι ευχαριστημένοι που έχουν τόσο πολλά να βλέπουν και να ακούνε. Πράγματι μπορεί κανείς να τα έχει όλα. Τα *screenos* και τα *vaudevilles** στον κινηματογράφο, οι διαγωνισμοί αναγνώρισης μουσικών θεμάτων, τα δωρεάν τευχί-

* (Στις ΗΠΑ:) Διάφορα νούμερα τύπου *καμπαρέ* (τραγουδία, χορός, άκρο-

δια, οι χρηματικές ανταμοιβές και τα είδη δώρων για ακροατές ορισμένων ραδιοφωνικών προγραμμάτων δεν είναι απλά συμβεβηκότα, αλλά προεκτείνουν αυτό που συμβαίνει με τα ίδια τα πολιτιστικά προϊόντα. Η συμφωνική μουσική γίνεται πριμ γι' αυτόν που δέχεται να ακούει ραδιόφωνο, και αν υπήρχε η τεχνική δυνατότητα, οι ταινίες θα εκπέμπονταν ήδη στα διαμερίσματα συμφωνά με το πρότυπο του ραδιοφώνου. Ο κινηματογράφος οδεύει προς το commercial system, το εμπορικό σύστημα. Η τηλεόραση υποδηλώνει μια εξέλιξη που θα μπορούσε πολύ εύκολα να εξωθήσει τους Warner Bros στην ασφαλώς ανεπιθύμητη θέση των Kammerspieler* και των υποστηρικτών μιας συντηρητικής αντίληψης περί πολιτισμού. Η συμπεριφορά των καταναλωτών όμως είναι ήδη σημαδεμένη από το σύστημα των πριμ. Καθώς η κουλτούρα παρουσιάζεται ως δώρο, για το οποίο δεν υπάρχει βέβαια καμιά αμφιβολία ότι θα αποφέρει ιδιωτικά και κοινωνικά οφέλη, η υποδοχή της γίνεται μια εκμετάλλευση ευκαιριών. Οι καταναλωτές συνωστίζονται φοβούμενοι μήπως χάσουν κάτι. Τους είναι ασαφές τι θα έχαναν, αλλά οπωσδήποτε οι ευκαιρίες παρουσιάζονται μόνο σε εκείνους που δεν απέχουν. Ο φασισμός όμως ελπίζει να μετατάξει στη δική του καταναγκαστική οργάνωση οπαδών τους αποδέκτες τέτοιων δώρων που έχει εκγυμνάσει η πολιτιστική βιομηχανία.

Ο πολιτισμός είναι παράδοξο εμπόρευμα. Είναι τόσο πλήρως υποταγμένος στο νόμο της ανταλλαγής, που δεν ανταλ-

βατικά, φάρσες κ.λπ.) και ανάλογοι διαγωνισμοί μεταξύ των θεατών, που κάλυπταν τα διαλείμματα ανάμεσα στις προβολές. Τίτλος απονεμόμενος σε διακεκριμένους ηθοποιούς και μουσικούς, οι οποίοι εμφανίζονται συχνά σε μικρές σκηνές, με μικρά σύνολα και παίζουν αντίστοιχα έργα (Kammerspiele). Πρότυπο αυτού του θεσμού στάθηκε η μουσική δωματίου (Kammermusik).

λάσσεται πια είναι τόσο τυφλά παραδομένος στη χρήση, που καταντάει πια άχρηστος. Γι' αυτό συγχωνεύεται με τη διαφήμιση, η οποία όσο πιο ανόητη φαίνεται υπό μονοπωλιακές συνθήκες, τόσο πιο πανίσχυρη γίνεται. Τα αίτια είναι σε μεγάλο βαθμό οικονομικά. Βεβαιότατα θα μπορούσε να ζήσει κανείς χωρίς όλη αυτή την πολιτιστική βιομηχανία· είναι υπερβολικός ο κορεσμός και η απάθεια που πρέπει να δημιουργεί στους καταναλωτές. Από μόνη της δεν μπορεί να κάνει πολλά για να αλλάξει αυτή την κατάσταση. Η διαφήμιση είναι το ελιξίριο της ζωής της. Επειδή όμως το προϊόν της περιορίζει συνεχώς σε απλή υπόσχεση την απόλαυση που ως εμπόρευμα υπόσχεται, συμπίπτει τελικά με τη διαφήμιση, την οποία έχει ανάγκη λόγω της μη απολαυστικότητάς του. Στην κοινωνία του συναγωνισμού η διαφήμιση προσέφερε την κοινωνική υπηρεσία του κατατοπισμού των πελατών στην αγορά, διευκόλυνε την επιλογή και βοηθούσε τον άγνωστο και πιο ικανό προμηθευτή να βρει τους σωστούς αγοραστές των προϊόντων του. Δεν στοίχιζε μόνον εργάσιμο χρόνο, αλλά συντελούσε και στην εξοικονόμηση του. Σήμερα, καθώς η ελεύθερη αγορά βαδίζει προς το τέλος της, η κυριαρχία του συστήματος οχυρώνεται στη διαφήμιση. Αυτή σφίγγει τους δεσμούς που αλυσοδένουν τους καταναλωτές στα μεγάλα τραστ. Μόνον όποιος μπορεί να πληρώνει συνεχώς τις τεράστιες αμοιβές που απαιτούν οι διαφημιστικές εταιρείες και προπάντων το ίδιο το ραδιόφωνο, συνεπώς όποιος ήδη ανήκει στο κύκλωμα των εκλεκτών ή προκρίνεται να εισαχθεί με απόφαση του τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, μπορεί να πατήσει στην ψευδοαγορά ως πωλητής. Τα έξοδα διαφήμισης, τα οποία τελικά επιστρέφουν στις τσέπες των τραστ, απαλλάσσουν τα τελευταία από τους επίπονους ελιγμούς εξουδετέρωσης των ανεπιθύμητων νέων ανταγωνιστών εγγυώνται ότι οι σημαίνοντες θα μείνουν μεταξύ τους· δεν δια-

φέρει τελικά από τις αποφάσεις των οικονομικών συμβουλίων με τις οποίες στο ολοκληρωτικό κράτος ελέγχεται η ίδρυση και η συνέχιση της λειτουργίας των οικονομικών μονάδων. Η διαφήμιση σήμερα είναι μια αρνητική αρχή, ένας μηχανισμός αποκλεισμού: ό,τι δεν φέρει τη σφραγίδα της είναι οικονομικά ύποπτο. Η καθολική διαφήμιση δεν είναι διόλου αναγκαία προκειμένου να γνωρίσουν οι άνθρωποι τα είδη προϊόντων στα οποία έτσι κι αλλιώς περιορίζεται η προσφορά. Μόνον έμμεσα εξυπηρετεί τις πωλήσεις. Η εγκατάλειψη μιας τρέχουσας διαφημιστικής δραστηριότητας από μια εταιρεία σημαίνει απώλεια γοήτρου, στην πραγματικότητα όμως συνιστά μια παραβίαση της πειθαρχίας που η ρυθμιζουσα κλίμακα επιβάλλει στους δικούς της. Κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, εξακολουθεί να γίνεται διαφήμιση για εμπορεύματα που δεν διατίθενται πια απλώς και μόνο για να επιδειχθεί η ισχύς των βιομηχάνων. Εδώ η επιχορήγηση των ιδεολογικών μαζικών μέσων είναι σημαντικότερη από την επανάληψη του ονόματος. Καθώς υπό την πίεση του συστήματος κάθε προϊόν χρησιμοποιεί τη διαφημιστική τεχνική, αυτή ειδήθη θριαμβευτικά στο ιδίωμα, στο «στυλ» της πολιτιστικής βιομηχανίας. Η νίκη της είναι τόσο πλήρης που στα καίρια σημεία δεν εμφανίζεται καν ρητά: τα επιβλητικά κτίρια των πιο μεγάλων, φωταγωγημένη διαφήμιση που μεταμορφώθηκε σε πέτρα, είναι ελεύθερα από διαφημίσεις και επιδεικνύουν το πολύ στην κορυφαία έπαλξη τους τιμητικά απαλλαγμένα από τον αυτοέπαινο και με επιγραμματική λαμπρότητα, τα αρχικά της επιχείρησης. Τα επιζώντα κτίρια του δέκατου ένατου αιώνα απεναντίας, η αρχιτεκτονική των οποίων προδίδει υποτιμητικά ότι μπορούν ακόμη να χρησιμοποιούνται ως καταναλωτικά αγαθά, ως κατοικίες, είναι καλυμμένα, από το ισόγειο μέχρι και τη σκεπή με αφίσες και πανό" το τοπίο γίνεται απλώς φόντο πινακίδων και σημάτων. Η διαφήμιση

γίνεται η κατεξοχήν τέχνη, με την οποία ο Γκέμπελς, γεμάτος προαισθήματα, την ταύτιζε, η τέχνη για την τέχνη (*Tart pour l'art*), διαφήμιση του εαυτού της, καθαρή παράσταση της κοινωνικής εξουσίας. Μια φευγαλέα ματιά στα κυριότερα αμερικανικά περιοδικά *Life* και *Fortune* δύσκολα πια καταφέρνει να διακρίνει τις εικόνες και τα κείμενα της διαφήμισης από τα αντίστοιχα της σύνταξης. Της σύνταξης είναι το ενθουσιώδες και μη πληρωμένο εικονογραφημένο ρεπορτάζ για τις συνθήκες και την περιποίηση του σώματος ενός διάσημου, στον οποίο διοχετεύει πρόσθετους θιασώτες (*fans*), ενώ οι διαφημιστικές σελίδες περιέχουν τόσο ρεαλιστικές και φυσικές φωτογραφίες και πληροφορίες, που ενσαρκώνουν το ιδανικό της ενημέρωσης το οποίο απλώς προσπαθούν να φθάσουν οι συντάκτες του δημοσιογραφικού μέρους. Κάθε ταινία είναι μια προεπίδειξη της προσεχούς, που υπόσχεται να ενώσει και πάλι το ίδιο ζευγάρι ηρώων κάτω από τον ίδιο εξωτικό ήλιο: όποιος μπαίνει με καθυστέρηση δεν ξέρει αν βλέπει σκηνές της προσεχούς ή αυτής που ήλθε να δει. Ο χαρακτήρας συναρμολόγησης που διακρίνει την πολιτιστική βιομηχανία, ο συνθετικός και κατευθυνόμενος τρόπος κατασκευής των προϊόντων της, που δεν είναι εργοστασιακός μόνο στα στούντιο του κινηματογράφου, αλλά δυναμικά και στη συρραφή των φθηνών βιογραφιών, των μυθιστορημάτων τύπου ρεπορτάζ και των σουζέ, είναι προκαταβολικά ευπροσάρμοστος προς τη διαφήμιση: επειδή κάθε επιμέρους στοιχείο μπορεί να αποσπασθεί και να αποκατασταθεί, να αποξενωθεί ακόμη και τεχνικά από οποιοδήποτε νοηματικό πλαίσιο, προσφέρεται για σκοπούς άσχετους προς το έργο. Το εφέ, το τρυκ, η απομονωμένη και επαναλήψιμη επιμέρους δουλειά συνόδευαν ανέκαθεν πιστά την έκθεση προϊόντων για διαφημιστικούς σκοπούς, και σήμερα κάθε μεγάλη φωτογραφία μιας ηθοποιού του κινηματογράφου είναι διαφήμιση

του ονόματος της, κάθε σουξέ κρυπτοδιαφήμιση (plug) της μελωδίας του. Τόσο τεχνικά όσο και οικονομικά η διαφήμιση και η πολιτιστική βιομηχανία συγχωνεύονται. Και στα δυο πεδία το ίδιο πράγμα εμφανίζεται σε αναρίθμητα μέρη, και η μηχανική επανάληψη του ίδιου πολιτιστικού αγαθού επαναλαμβάνει έτσι το ίδιο προπαγανδιστικό σύνθημα. Και στη μεν και στη δε υπό την επιταγή της αποτελεσματικότητας η τεχνική γίνεται ψυχοτεχνική, σύνολο κανόνων για τη χειραγώγηση των ανθρώπων. Και στις δυο ισχύουν ως πρότυπα το εντυπωσιακό και εντούτοις οικείο, το ελαφρό και εντούτοις αποτυπώσιμο στη μνήμη, το επιτήδειο και εντούτοις απλό, πάντοτε επιδιώκεται η υπερνίκηση του πελάτη, τον οποίο φαντάζονται αφηρημένο ή αντιστεκόμενο.

Με τη γλώσσα που μιλάει ο πελάτης συνεισφέρει και αυτός το μερίδιο του στον διαφημιστικό χαρακτήρα της κουλτούρας, καθώς, όσο πληρέστερα η γλώσσα εξαντλείται απλώς μέσα στα όρια της ανακοίνωσης, όσο περισσότερο οι λέξεις από ουσιαστικοί φορείς σημασιών γίνονται σημεία χωρίς ποιότητα, όσο καθαρότερα και διαφανέστερα μεταδίδει το εννοούμενο τόσο πιο αδιαπέραστες γίνονται ταυτόχρονα. Η απομυθοποίηση της γλώσσας, ως στοιχείο της συνολικής πορείας του διαφωτισμού, ξαναπέφτει στη μαγεία. Λέξη και περιεχόμενο συνδέονταν μεταξύ τους ως διακριτά και αναπόσπαστα στοιχεία. Έννοιες όπως μελαγχολία, ιστορία ή ακόμη και ζωή αναγνωρίζονταν στη λέξη, η οποία τις εξήρε και τις διατηρούσε. Η μορφή της τις συνιστούσε και συνάμα τις καθρέφτιζε. Ο αποφασιστικός διαχωρισμός, που κάνει το ξετύλιγμα της λέξης τυχαίο και τη συνάρτηση της με το αντικείμενο αυθαίρετη, αίρει τη δεισιδαίμονα ανάμειξη λέξης και πράγματος. Αυτό που σε μια καθορισμένη ακολουθία γραμμάτων υπερβαίνει τη σύνδεση με το γεγονός εξορίζεται ως ασαφές και ως μεταφυσική της λέξης. Έτσι όμως η λέξη,

που δεν επιτρέπεται πλέον να σημαίνει τίποτε πια παρά μόνο να δηλώνει, καθηλώνεται τόσο πολύ πάνω στο πράγμα, που καταντάει πάγιος τύπος. Αυτό πλήττει τόσο τη γλώσσα όσο και το αντικείμενο. Αντί να κάνει το αντικείμενο προσιτό στην εμπειρία, η αποκαθαρμένη λέξη το εκθέτει ως περίπτωση ενός αφηρημένου στοιχείου, και όλα τα άλλα που η ανάγκη για ανελέητη σαφήνεια τα αποκόπτει από την έκφραση, η οποία δεν υπάρχει πια, μαραίνονται έτσι και στην πραγματικότητα. Ο έξω αριστερά στο ποδόσφαιρο, ο μελανοχίτωνας, το μέλος της χιτλερικής νεολαίας και άλλα παρόμοια δεν είναι τίποτε περισσότερο από αυτό που δηλώνουν οι ονομασίες. Αν η λέξη πριν από τον εξορθολογισμό της αποδέσμευε, μαζί με τη λαχτάρα, και το ψέμα, η εξορθολογισμένη έγινε ζουρλομανδύας όχι μόνο για το ψέμα, αλλά ακόμη περισσότερο για τη λαχτάρα. Η τυφλά και η βουβαμάρα των δεδομένων, στα οποία ο θετικισμός περιστέλλει τον κόσμο, μεταβιβάζεται στην ίδια τη γλώσσα, η οποία περιορίζεται στην καταγραφή αυτών των δεδομένων. Οι ίδιες οι ονομασίες γίνονται αδιαπέραστες, αποκτούν μια δύναμη κρούσης, μια βιαιότητα προσκόλλησης και απόκρουσης, που τις κάνει όμοιες με το άκρο αντίθετο τους, τις μαγικές ρήσεις. Δρουν πάλι σαν ένα είδος κομπίνας, λόγου χάρη το όνομα της ντίβας συναρμολογείται σύμφωνα με στατιστικές εμπειρίες ή η κυβέρνηση του κράτους πρόνοιας αναθεματίζεται με ονόματα-ταμπού όπως γραφειοκράτες και διανοούμενοι ή η προστυχιά χρησιμοποιεί το όνομα της χώρας ως ξόρκι για να γίνει άτρωτη*. Το όνομα γενικά, με το οποίο κυρίως συνδέεται η μαγεία, υφίσταται σήμερα μια χημική μεταβολή. Μεταμορφώνεται σε αυθαίρετους και χειραγωγήσιμους χαρακτηρισμούς, η

*Feien, είναι η μαγική πρακτική που καθιστούσε έναν θνητό άτρωτο (π.χ., τον ομηρικό Αχιλλέα, εκτός από τη φτέρνα).

δραστηριότητα των οποίων μπορεί μεν να υπολογισθεί, αλλά ακριβώς γι' αυτό είναι παρόμοια αυτεξούσια όπως εκείνη του αρχαϊκού. Τα μικρά ονόματα, αυτά τα αρχαϊκά κατάλοιπα, εναρμονίζονται με το ρυθμό της σύγχρονης εποχής, καθώς στυλιζάρονται σε διαφημιστικές μάρκες -στους σταρ του κινηματογράφου μικρά ονόματα είναι και τα επώνυμα- ή τυποποιούνται συλλογικά. Σαν απαρχαιωμένο ακούγεται αντ' αυτού το αστικό, το οικογενειακό όνομα, το οποίο, αντί να είναι μάρκα εμπορεύματος, εξατομικεύει το φορέα του, καθώς τον συσχέτιζε με τη δική του προΐστορία. Το επώνυμο προκαλεί μια περίεργη αμηχανία σε πολλούς Αμερικανούς. Για να συγκαλύψουν την άβολη απόσταση ανάμεσα στα ανθρώπινα άτομα, αποκαλούν τον εαυτό τους Μπομπ και Χάρυ, σαν να ήταν αντικαταστατά μέλη αθλητικών ομάδων. Ένα τέτοιο έθιμο υποβιβάζει τις σχέσεις των ανθρώπων στην αδελφικότητα του κοινού των φιλάθλων, η οποία προστατεύει από την αληθινή. Η δήλωση, το κατονομάζει τα πράγματα, η μόνη λειτουργία της λέξης την οποία αναγνωρίζει η σημασιολογία, βρίσκει την τέλεια μορφή της στο σήμα. Ο σηματοδοτικός χαρακτήρας της ενισχύεται από τον γοργό ρυθμό με τον οποίο τα γλωσσικά μοντέλα τίθενται σε κυκλοφορία από τα πάνω. Τα λαϊκά τραγούδια έχουν χαρακτηριστεί, ορθά ή λανθασμένα, παρηκμασμένο πολιτιστικό αγαθό των ανώτερων στρωμάτων οπωσδήποτε όμως τα επιμέρους στοιχεία τους έχουν λάβει τη λαϊκή τους μορφή μόνον ύστερα από μια μακρόχρονη, πολλαπλά διαμεσολαβημένη διαδικασία της εμπειρίας. Η διάδοση των popular songs, τραγουδιών του συρμού, γίνεται απεναντίας αστραπιαία. Η αμερικανική έκφραση fad προκειμένου για επιδημικά εμφανιζόμενες -δηλαδή από οικονομικές δυνάμεις υψηλού βαθμού συγκέντρωσης αναφλεγόμενες- μόδες χαρακτήριζε το φαινόμενο προτού ακόμη οι ολοκληρωτικοί διευθυντές της διαφήμισης αρχί-

σουν να επιβάλλουν τις εκάστοτε γενικές κατευθύνσεις της κουλτούρας. Όταν μια μέρα οι Γερμανοί φασίστες λανσάρουν από τα μεγάφωνα τους μια λέξη όπως «αφόρητος» (untragbar), την επομένη όλος ο λαός λέει «αφόρητος». Σύμφωνα με το ίδιο σχήμα τα έθνη προς τα οποία στόχευε ο γερμανικός κεραυνοβόλος πόλεμος (Blitzkrieg) υιοθέτησαν αυτή την έκφραση στο ιδίωμα τους. Όταν οι ονομασίες που δίδονται στα λαμβανόμενα μέτρα επαναλαμβάνονται παντού, αυτά γίνονται τρόπον τινά οικεία, όπως συνέβαινε την εποχή της ελεύθερης αγοράς, όταν η διαρκής κυκλοφορία της επωνυμίας ενός προϊόντος από στόμα σε στόμα ανέβαζε τις πωλήσεις. Η τυφλή και αστραπιαία εξαπλωνόμενη επανάληψη προκαθορισμένων λέξεων συνδέει τη διαφήμιση με το ολοκληρωτικό σύνθημα. Το στρώμα της εμπειρίας μέσω του οποίου οι λέξεις γίνονταν λόγος των ανθρώπων που τις μιλούσαν έχει αφαιρεθεί, και με την άμεση οικειοποίηση η γλώσσα αποκτά εκείνη την ψυχρότητα που ως τώρα είχε μόνο στις στήλες τοιχοκόλλησης και στις σελίδες αγγελιών των εφημερίδων. Αμέτρητοι άνθρωποι χρησιμοποιούν λέξεις και πάγιες εκφράσεις που δεν τις κατανοούν πια διόλου ή τις μεταχειρίζονται μόνο σύμφωνα με την μηχαναβιοριστική τους ισχύ, όπως τα σήματα κατατεθέντα, που τελικά προσκολλώνται στα αντικείμενα τους τόσο πιο αναγκαστικά όσο λιγότερο πια συλλαμβάνεται το γλωσσικό τους νόημα. Ο υπουργός λαϊκής διαφώτισης μιλάει αδαώς για δυναμικές δυνάμεις και τα σουξέ τραγουδούν αδιάκοπα τη *reverie** και τη *rhapsody**

* συνδέοντας τη δημοτικότητα τους κατά κύριο λόγο με τη μαγεία του ακατανόητου, σαν να ήταν ρίγος μιας ζωής σε

† ονειροπόληση, ρεμβασμός.

** ραγωδία- ενθουσιώδες παραλήρημα.

έξαρση. Αλλά στερεότυπα όπως η *memoiry** γίνονται ακόμη ως ένα βαθμό κατανοητά, διαφεύγουν όμως από την εμπειρία που θα μπορούσε να τους δώσει το νόημα τους. Σαν εδαφικοί θύλακοι εκτείνονται μέσα στην ομιλούμενη γλώσσα. Στο γερμανικό ραδιόφωνο του Φλες και του Χίτλερ είναι ευδιάκριτα στην επιτηδευμένη προφορά του εκφωνητή, ο οποίος προφέρει τα «Εις το επανακούειν» ή «Σας ομιλεί η Νεολαία του Χίτλερ» ή ακόμη και «Σας ομιλεί ο ηγέτης» επιδεικνύει τον τονισμό που γίνεται μητρικός ήχος εκατομμυρίων μιμητών. Με αυτές τις εκφράσεις κόβεται ο τελευταίος δεσμός μεταξύ της κατασταλαγμένης εμπειρίας και της γλώσσας, ο οποίος στις διαλέκτους του δέκατου ένατου αιώνα απέπνεε ακόμη κάτι το συμφιλιοτικό. Κάτω από την πένα του Redakteur (συντάκτη), ο οποίος με το ευλύγιστο φρόνημα του κατάφερε να γίνει Γερμανός Schriftleiter,** μαρμαρώνουν αντ' αυτού οι γερμανικές λέξεις και γίνονται ξένες. Μπορεί να διακρίνει κανείς σε κάθε λέξη πόσο την έβλαψε η φασιστική κοινότητα του λαού. Με τον καιρό βέβαια αυτή η γλώσσα έγινε ήδη καθολική, ολοκληρωτική. Οι λέξεις παύουν πια να προδίδουν τη βία που υφίστανται. Ο ραδιοεκφωνητής δεν χρειάζεται να μιλάει προσποιητά θα ήταν μάλιστα απαράδεκτος, αν ο τονισμός του διέφερε από εκείνον της ομάδας ακροατών στην οποία απευθύνεται. Αντ' αυτού όμως η γλώσσα και οι χειρονομίες των ακροατών και των θεατών είναι περισσότερο παρά ποτέ κατάστικτες από το σχήμα της πολιτιστικής βιομηχανίας, ακόμη και σε αποχρώσεις όπου δεν μπορεί ακόμη να διεισδύσει καμιά πειραματική μέθοδος. Σήμερα η πολιτιστική βιομηχανία έχει κληρονομήσει τον πολιτισμό της δημοκρα-

*ανάμνηση, μνήμη.

* "Γερμανική λέξη αντί της ξενικής Redakteur ο εθνικοσοσιαλισμός προσπάθησε να ξεριζώσει πολλε'ς ξενικε'ς λέξεις.

τίας των παραμεθόριων εποικιστών και επιχειρηματιών, όπου η αίσθηση των πνευματικών αποκλίσεων δεν ήταν επίσης ιδιαίτερα τρυφερά καλλιεργημένη. Όλοι είναι ελεύθεροι να χορεύουν και να διασκεδάζουν, όπως είναι επίσης ελεύθεροι μετά την ιστορική εξουδετέρωση της θρησκείας να προσχωρούν σε οποιαδήποτε από τις αναρίθμητες θρησκευτικές αιρέσεις. Αλλά η ελευθερία της επιλογής μιας ιδεολογίας, η οποία πάντοτε αντανακλά τον οικονομικό καταναγκασμό, αποδεικνύεται σε όλους τους τομείς ως η ελευθερία επιλογής του πάντοτε-ίδιου. Ο τρόπος με τον οποίο ένα νέο κορίτσι αποδέχεται και διεκπεραιώνει το υποχρεωτικό ραντεβού (date), ο τόνος της φωνής στο τηλέφωνο και στην πιο εμπιστευτική στιγμή, η επιλογή των λέξεων στη συνομιλία, και μάλιστα ολόκληρη η εσωτερική ζωή που χωρίζεται σε σφαίρες συμφωνά με εννοιολογικές κατηγορίες μιας εκχυδαϊσμένης ψυχολογίας του βάθους, μαρτυρούν την προσπάθεια του ατόμου να μεταβάλει τον εαυτό του σε ένα μηχανισμό κατάλληλο για την επιτυχία, ο οποίος πρέπει να ανταποκρίνεται ακόμη και ως προς τις εσωτερικές παρορμήσεις στο μοντέλο που προβάλλει η πολιτιστική βιομηχανία. Οι πιο ενδόμυχες αντιδράσεις των ανθρώπων είναι απέναντι στους ίδιους τόσο πολύ εκπραγματισμένες που η ιδέα της ιδιαιτερότητας τους δεν επιζεί πια παρά μόνον υπό μια ακραία αφηρημένη έννοια: personality (προσωπικότητα) δεν σημαίνει ίσως γι' αυτούς τίποτε παραπάνω από αστραφτερά λευκά δόντια και απαλλαγή από τον ιδρώτα της μασχάλης και από την εξωτερίκευση συναισθημάτων. Αυτός είναι ο θρίαμβος της διαφήμισης στην πολιτιστική βιομηχανία, η καταναγκαστική μιμητική εξομοίωση των καταναλωτών προς τα ταυτόχρονα αποκαλυμμένα πολιτιστικά προϊόντα.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ

Τα όρια τον διαφωτισμού

I

Ο αντισημιτισμός θεωρείται σήμερα από μερικούς ένα κρίσιμο ζήτημα της ανθρωπότητας, από άλλους ένα απλό πρόσχημα. Για τους φασίστες οι Εβραίοι δεν είναι μειονότητα, αλλά η αντιφυλή, η αρνητική αρχή ως τέτοια* από την εξόντωση τους θα εξαρτηθεί η τύχη του κόσμου. Ακραία αντίθετη είναι η θέση πως οι Εβραίοι δεν έχουν εθνικά ή φυλετικά γνωρίσματα και απαρτίζουν μια ομάδα βάσει θρησκευτικών πεποιθήσεων και παραδόσεων, χωρίς άλλο κοινό σημείο. Τα εβραϊκά χαρακτηριστικά αφορούν τους Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης, σε κάθε περίπτωση μόνον τους όχι ακόμη εντελώς αφομοιωμένους. Και οι δύο αντιλήψεις είναι αληθινές και ταυτόχρονα εσφαλμένες.

Η πρώτη είναι αληθινή υπό την έννοια ότι ο φασισμός την έκανε αληθινή. Οι Εβραίοι είναι σήμερα η ομάδα που επισύρει πρακτικά και θεωρητικά τη θέληση εξόντωσης, την οποία παράγει αφ' εαυτής η ψευδής κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Καυτηριάζονται από το απόλυτο κακό με το στίγμα του απόλυτου κακοῦ. Έτσι είναι πράγματι ο περιούσιος λαός. Ενώ οικονομικά η κυριαρχία δεν είναι πια αναγκαία, οι Εβραίοι ορίζονται ως το κατεξοχήν αντικείμενο της, οπότε η μεταχείριση του είναι απλώς θέμα μεθόδου. Στους εργάτες, στους οποίους τελικά αποβλέπει η κυριαρχία, κανένας δεν το λείει καταπρόσωπο, για ευνόητους λόγους⁷ τους νέγρους θέλουν να τους κρατήσουν εκεί όπου είναι η θέση τους, από τους Εβραίους όμως πρέπει να εκκαθαρισθεί η γη, και στις καρδιές όλων των δυνάμει φασιστών όλων των χωρών βρίσκει απήχηση το κάλεσμα για εξόντωση των Εβραίων ως επιβλαβών ζουφίων. Στην εικόνα του Εβραίου που παρουσιάζουν στον κόσμο οι λαϊκοί εθνικιστές* εκφράζεται ο δικός τους χαρακτήρας. Ορέγονται αποκλειστικά την κατοχή, την ιδιοποίηση, την εξουσία χωρίς όρια, με κάθε τίμημα. Σταυρώνουν τον Εβραίο, στον οποίο έχουν φορτώσει αυτή την ενοχή τους και τον οποίο έχουν χλευάσει ως εξουσιαστή, επαναλαμβάνοντας ατελείωτα τη θυσία στη δύναμη της οποίας δεν μπορούν να πιστέψουν.

Η άλλη θέση, η φιλελεύθερη, είναι αληθινή ως ιδέα. Εμπειριέχει την εικόνα μιας κοινωνίας όπου η οργή δεν αναπαράγεται πια και δεν ψάχνει για ιδιότητες ώστε να μπορέσει να ενεργοποιηθεί. Καθώς όμως η φιλελεύθερη θέση αποτιμά την ενότητα των ανθρώπων ως κατά βάση ήδη πραγματοποιημένη, συντείνει στην απολογία υπέρ του κατεστημένου. Η προσπάθεια να αποτραπούν οι ακραίοι κίνδυνοι με μια πολιτική μειονοτήτων και μια δημοκρατική στρατηγική είναι διαφορούμενη, όπως γενικά η αμυντική τακτική των τελευταίων φιλελευθέρων αστών. Η αδυναμία τους έλκει τον εχθρό της

*Στην εθνικοσοσιαλιστική χρήση το επίθετο *volkisch*, που σήμερα είναι σε «χρησία, σημαίνει ταυτόχρονα λαϊκός, εθνικός και φυλετικός.

αδυναμίας. Η ζωή και η εμφάνιση των Εβραίων εκθέτουν στα μάτια των ανθρώπων την κατεστημένη γενικότητα εξαιτίας της ελλιπούς προσαρμογής. Η αμετάβλητη εμμονή στη δική τους τάξη ζωής τους έχει φέρει σε αβέβαιη σχέση απέναντι στην κυρίαρχη. Περίμεναν να συντηρούνται από αυτή την τάξη πραγμάτων, χωρίς όμως να την έχουν κάνει κτήμα τους. Η σχέση τους προς τους κυρίαρχους λαούς χαρακτηριζόταν από λαιμαργία και φόβο. Οποτεδήποτε όμως εγκατέλειψαν τη διαφορά που τους χώριζε από το κυρίαρχο *είναι*, οι κοινωνικά φθασμένοι δέχθηκαν ως αντάλλαγμα τον ψυχρό, στωικό χαρακτήρα που η κοινωνία επιβάλλει ακόμη στους ανθρώπους. Η διαλεκτική διαπλοκή διαφωτισμού και κυριαρχίας, η διττή σχέση της προόδου προς τη βαναυσότητα και προς την απελευθέρωση, όπως την αισθάνθηκαν οι Εβραίοι στους μεγάλους διαφωτιστές καθώς και στα δημοκρατικά λαϊκά κινήματα, φανερώνεται και στο *είναι* των ίδιων των αφομοιωμένων. Η πεφωτισμένη αυτοκυριαρχία με την οποία οι προσαρμοσμένοι Εβραίοι ξεπερνούσαν μέσα τους τα οδυνηρά γι' αυτούς σημάδια που τους θύμιζαν την κυριαρχία των άλλων πάνω σε αυτούς, τρόπον τινά η δεύτερη περιτομή, τους οδήγησε ανεπιφύλακτα από τη δική τους, διαβρωμένη από τον καιρό κοινότητα στον σύγχρονο αστικό κόσμο, που πισωγύριζε ήδη ακάθεκτος στην ωμή καταπίεση, στην αναδιοργάνωση του ως αμιγούς φυλής. Φυλή δεν είναι, όπως θέλουν οι λάϊκοεθνικιστές, η άμεσα φυσική ιδιαιτερότητα. Κυρίως είναι η περιστολή στο φυσικό, στην ωμή βία, το πωρωμένο μερικό, το οποίο στην κατεστημένη τάξη πραγμάτων είναι ακριβώς το γενικό. Φυλή σήμερα είναι η αυτοσυντήρηση και επικράτηση του αστικού ατόμου, ενσωματωμένου στη βάρβαρη συλλογικότητα. Την αρμονία της κοινωνίας, την οποία πρόσβευαν οι φιλελεύθεροι Εβραίοι, αναγκάστηκαν τελικά να την υποστούν ως αρμονία της κοινότητας του λαού. Νόμισαν

πως ο αντισημιτισμός μόνο στρεβλώνει αυτή την τάξη πραγμάτων, η οποία ωστόσο δεν μπορεί όντως να ζήσει χωρίς τη στρέβλωση των ανθρώπων. Ο διωγμός των Εβραίων, όπως και κάθε διωγμός, δεν μπορεί να διαχωρισθεί από μια τέτοια τάξη πραγμάτων. Ο χαρακτήρας της, όσο και αν κατά περιόδους είναι συγκαλυμμένος, συνίσταται στη βιαιότητα, η οποία σήμερα αποκαλύπτεται.

II

Ο αντισημιτισμός ως λαϊκό κίνημα ήταν πάντοτε ό,τι οι υποκινητές του αρέσκονταν να καταλογίζουν στους σοσιαλδημοκράτες: ισοπεδωτική πρακτική. Εκείνοι που δεν ασκούν διοικητική εξουσία πρέπει να ζουν τόσο άσχημα όσο ο λαός. Οι άπληστοι οπαδοί, από τον Γερμανό δημόσιο υπάλληλο ως τους νέγρους στο Χάρλεμ, γνώριζαν κατά βάθος πάντοτε ότι στο τέλος οι ίδιοι δεν θα αποκόμιζαν παρά μόνο τη χαρά πως ούτε οι άλλοι έχουν περισσότερα. Η αριοποίηση* της εβραϊκής ιδιοκτησίας, από την οποία έτσι κι αλλιώς επωφελήθηκε κυρίως μόνον η ανώτερη τάξη, δεν ήταν για τις μάζες του Τρίτου Ράιχ μεγαλύτερη ευλογία απ' ό,τι η πενιχρή λεία για τους Κοζάκους που απειλώντας με πυρκαγιές λεηλατούσαν τις εβραϊκές συνοικίες. Το πραγματικό όφελος ήταν ημιαποκαλυμμένη ιδεολογία. Το γεγονός ότι η απόδειξη της οικονομικής του ματαιότητας μάλλον αυξάνει παρά μειώνει τη δύναμη έλξης του λαϊκοεθνικού γιατρικού φανερώνει την αληθινή του φύση· δεν βοηθάει τους ανθρώπους, αλλά προωθεί την τάση τους για εξόντωση. Το πραγματικό κέρδος στο

*Απαλλοτριώσεις περιουσιών των Εβραίων από τους εθνικοσοσιαλιστές και μετατροπή τους σε ιδιοκτησία «Αρίων», δηλαδή μη Εβραίων.

οποίο υπολογίζει ο λαοσύντροφος* είναι ο καθαγιασμός της οργής του από τη συλλογικότητα. Όσο μικρότερα είναι τα άλλα πλεονεκτήματα, τόσο πιο πεισματικά ευθυγραμμίζεται με το κίνημα, αν και γνωρίζει ότι αυτό είναι λάθος. Ο αντισημιτισμός αποδείχθηκε άτρωτος απέναντι στη σκέψη πως είναι ασύμφορος. Για το λαό είναι πολυτέλεια.

Η καταλληλότητα του για την κυριαρχία είναι προφανής. Χρησιμοποιείται για αποπροσανατολισμό, ως φθινό μέσον διαφθοράς, ως παράδειγμα άσκησης της τρομοκρατίας. Οι σεβαστές συμμορίες τον συντηρούν και οι μη σεβαστές τον ασκούν. Η μορφή του πνεύματος όμως, του κοινωνικού και του ατομικού, την οποία αντανακλά ο αντισημιτισμός, η προϊστορική-ιστορική εμπλοκή του στη δεινή θέση όπου ως απεγνωσμένη προσπάθεια δραπέτευσης παραμένει καθηλωμένος είναι εντελώς σκοτεινή. Όταν η γνώση δεν μπορεί να αποδώσει δικαιοσύνη σε μια δυστυχία που είναι τόσο βαθιά ριζωμένη στον πολιτισμό, δεν μπορεί ούτε η γνώση του μεμονωμένου ατόμου να την καταπραΰνει, ακόμη και αν αυτό ήταν τόσο καλοπροαίρετο όσο τα ίδια τα θύματα. Οι πειστικές ορθολογικές, οικονομικές και πολιτικές εξηγήσεις και αντεπιχειρήματα -όσο εύστοχες και αν είναι- δεν είναι σε θέση να το πράξουν, διότι η ορθολογικότητα, που συνδέεται με την κυριαρχία, βρίσκεται η ίδια στη βάση της δυστυχίας. Καθώς χτυπούν τυφλά και αμύνονται τυφλά, διώκτες και θύματα ανήκουν στον ίδιο κύκλο της συμφοράς. Η αντισημιτική συμπεριφορά εκδηλώνεται σε καταστάσεις όπου τυφλωμένοι άνθρωποι που έχουν χάσει την υποκειμενικότητα τους εξαπολύονται ως υποκείμενα. Αυτά που πράττουν είναι -για τους συμμετέχοντες- θανατηφόρες και όμως κενές από νόη-

* Volksgenosse· έτσι αλληλοαποκαλούνταν τα μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Γερμανικού Κόμματος Εργατών (NSDAP).

μα αντιδράσεις, σαν *αυτές* που διαπιστώνουν οι μπηχαβιοριστες χωρίς να τις ερμηνεύουν. Ο αντισημιτισμός είναι ε'να εμπυεδωμένο σχήμα, στην πραγματικότητα ένα τελετουργικό του πολιτισμού, και τα πογκρόμ είναι γνήσιες τελετουργικές δολοφονίες. Σε αυτές καταδεικνύεται η αδυναμία αυτού που θα μπορούσε να τις σταματήσει, της ήρεμης σκέψης, της εξήγησης και τελικά της αλήθειας. Το ανόητο γέμισμα του χρόνου με πράξεις φόνου επιβεβαιώνει τη στενοκέφαλη ζωή στην οποία οι άνθρωποι μοιραία υποτάσσονται.

Μόνον η τυφλότητα του αντισημιτισμού, η έλλειψη στόχου και νοήματος, προσδίδει την πρέπουσα δόση αλήθειας στην εξήγηση ότι πρόκειται για μια δικλίδα ασφαλείας. Η οργή εκφορτίζεται πάνω σε αυτόν που ξεχωρίζει και είναι απροστάτευτος. Και όπως τα θύματα είναι μεταξύ τους ανταλλάξιμα ανάλογα με τη συγκυρία: αλήτες, Εβραίοι, Διαμαρτυρόμενοι, Καθολικοί, έτσι και το καθένα από αυτά μπορεί να πάρει τη θέση του δολοφόνου και να σκοτώνει με την ίδια τυφλή ευχαρίστηση, μόλις αισθανθεί ισχυρό επειδή ενσαρκώνει τον κανόνα. Δεν υπάρχει γνήσιος αντισημιτισμός και ασφαλώς δεν υπάρχουν γεννημένοι αντισημίτες. Οι ενήλικοι στους οποίους η κραυγή για εβραϊκό αίμα έχει γίνει δεύτερη φύση δεν γνωρίζουν καλύτερα το γιατί απ' ό,τι η νεολαία που καλείται να διαπράξει την αιματοχυσία. Οι υψηλοί εντολοδότες βέβαια, οι οποίοι το ξέρουν, δεν μισούν τους Εβραίους ούτε αγαπούν τους οπαδούς. Οι τελευταίοι όμως, που δεν ικανοποιούνται ούτε οικονομικά ούτε σεξουαλικά, μισούν χωρίς τελειωμό· δεν θέλουν να ανεχθούν καμιά χαλάρωση, διότι δεν γνωρίζουν καμιά εκπλήρωση. Στην πραγματικότητα λοιπόν αυτό που εμψυχώνει τους *οργανωμένους* ληστές-δολοφόνους είναι ένα είδος δυναμικού ιδεαλισμού. Βγαίνουν για λεηλασία και σκαρώνουν γι' αυτή μια μεγαλόσχημη ιδεολογία, μωρολογούν για τη σωτηρία της οικογένειας, της πατρίδας, της άνθρωπο-

τητας. Επειδή όμως βγήκαν γελασμένοι, όπως βέβαια το προαισθάνονταν ήδη στα κρυφά, το αξιολύπητο ορθολογικό κίνητρο τους, η ληστεία, την οποία όφειλε να εξυπηρετεί η εκλογίκευση, εκλείπει τελικά εντελώς και η εκλογίκευση γίνεται άθελα τους ειλικρινής. Η μη φωτισμένη ορμή, με την οποία η τελευταία συγγένευε εξαρχής στενότερα απ' ό,τι με τον Λόγο, τους καταλαμβάνει πλήρως. Η ορθολογική νησίδα κατακλύζεται και οι απελπισμένοι εμφανίζονται πια μόνον ως οι υπερασπιστές της αλήθειας, ως οι αναγεννητές της γης που πρέπει να αναμορφώσουν και την τελευταία γωνιά. Καθετί ζωντανό γίνεται υλικό για το βδελυρό καθήκον τους, που δεν το μετριάζει πια καμιά προσωπική κλίση προς οτιδήποτε. Η πράξη γίνεται όντως αυτόνομος αυτοσκοπός, συγκαλύπτει την ίδια της την έλλειψη σκοπού. Ο αντισημιτισμός καλεί πάντοτε τους πιστούς του να κάνουν τη δουλειά τους στο ακέραιο. Μεταξύ αντισημιτισμού και ολότητας υπήρχε εξαρχής μια πολύ στενή σχέση. Η τυφλότητα καταλαμβάνει τα πάντα, διότι δεν καταλαβαίνει τίποτε.

Ο φιλελευθερισμός είχε παραχωρήσει στους Εβραίους ιδιοκτησία, όχι όμως και διοικητική εξουσία. Το νόημα των δικαιωμάτων του ανθρώπου ήταν η επαγγελία της ευτυχίας ακόμη και εκεί όπου δεν υπάρχει εξουσία. Επειδή οι εξαπατημένες μάζες διαισθάνονται ότι αυτή η επαγγελία, καθώς είναι γενική, παραμένει ψέμα όσο υπάρχουν τάξεις, εξοργίζονται αισθάνονται ότι τις κοροϊδεύουν. Είναι αναγκασμένες να απωθούν ολοένα και πάλι αυτή τη σκέψη για ευτυχία ακόμη και ως δυνατότητα, ως ιδέα, και όσο πιο ώριμη είναι, τόσο πιο λυσσαλέα την απαρνούνται. Οπουδήποτε η ιδέα της ευτυχίας, μέσα στην κατά βάση επικρατούσα ματαίωση της ικανοποίησης εμφανίζεται ως πραγματωμένη, οι μάζες πρέπει να αναπαράγουν την καταπίεση, η οποία αφορούσε τη δική τους λαχάρα. Αυτό που γίνεται αφορμή για μια τέτοια ανα-

παράγωγη, όσο δυστυχισμένο και αν είναι το ίδιο, ο «Περιπλανώμενος Ιουδαίος και η Μινιόν»,* το ξένο που θυμίζει τη γη της επαγγελίας, η ομορφιά που θυμίζει τη σεξουαλικότητα, το καταραμένο ως βδελυρό ζώο, που παραπέμπει στη συχνή εναλλαγή σεξουαλικού συντρόφου, επισύρει την καταστροφική μανία των πολιτισμένων, οι οποίοι δεν μπόρεσαν ποτέ να ολοκληρώσουν την επώδυνη εκπολιτιστική διαδικασία. Εκείνοι που δυναστεύουν τη φύση βλέπουν μέσα σε αυτή τη βασανισμένη το κατοπτρικό είδωλο της φαινομενικής και ανίσχυρης ευτυχίας. Η ιδέα μιας ευτυχίας χωρίς εξουσία είναι ανυπόφορη, διότι αυτή μόνο θα ήταν αληθινή ευτυχία. Το φάντασμα της συνωμοσίας άπληστων Εβραίων τραπεζίτων που χρηματοδοτούν τους μπολσεβίκους εκλαμβάνεται ως σημάδι έμφυτης αδυναμίας, η καλή ζωή ως σημάδι ευτυχίας. Εδώ έρχεται να προστεθεί η εικόνα του διανοουμένου· αυτός φαίνεται να σκέφτεται, κάτι που για τους άλλους είναι ανεπίτρεπτη πολυτέλεια, και δεν χύνει τον ιδρώτα του μόχθου και της σωματικής δύναμης. Ο τραπεζίτης και ο διανοούμενος, το χρήμα και το πνεύμα, οι εκπρόσωποι της κυκλοφορίας, είναι το ανομολόγητο ινδαλμάτων ακρωτηριασμένων από την κυριαρχία, η οποία το χρησιμοποιεί για τη δική της διαίωσιση.

III

Η σημερινή κοινωνία, όπου αρχέγονα θρησκευτικά συναισθήματα και μορφές αναγέννησης τους, όπως ακριβώς και η κληρονομιά επαναστάσεων, εκτίθενται προς πώληση στην

*Ο πρώτος (Ahasver, Αχασβήρος) είναι θηλυκό πρόσωπο της χριστιανικής παράδοσης, η δεύτερη είναι πρόσωπο από τον *Wilhelm Master* του Γκαίτε, ανδροπρεπε'ς θηλυκό που συμβολίζει την τέχνη.

αγορά, όπου οι φασίστες ηγέτες κεκλεισμένων των θυρών διαπραγματεύονται τα εδάφη και τη ζωή των εθνών, ενώ το τετραπέρατο κοινό πλάι στο ραδιόφωνο λογαριάζει το τίμημα, η κοινωνία, όπου ακόμη και ο λόγος που της αφαιρεί τη μάσκα νομιμοποιείται, ακριβώς γι' αυτό, ως άξιος αποδοχής του σε μια πολιτική συμμορία: αυτή η κοινωνία, στην οποία δεν είναι πια μόνο η πολιτική μια κερδοσκοπική επιχείρηση, αλλά η κερδοσκοπική επιχείρηση είναι όλη η πολιτική, εξοργίζεται από την οπισθοδρομική εμπορική συμπεριφορά του Εβραίου, τον χαρακτηρίζει υλιστή και αισχροκερδή και θεωρεί ότι πρέπει να υποχωρήσει μπροστά στο πύρινο πνεύμα εκείνων που έχουν αναγορεύσει την επιχείρηση σε απόλυτη αρχή.

Ο αστικός αντισημιτισμός έχει ένα ειδικό οικονομικό αίτιο: τη μεταμφίεση της κυριαρχίας σε παραγωγή. Αν σε παλαιότερες εποχές οι κυρίαρχοι ήταν άμεσα καταπιεστικοί, έτσι που όχι μόνον άφηναν όλη τη δουλειά αποκλειστικά στα κατώτερα στρώματα, αλλά τη χαρακτήριζαν όνειδος, κάτι που υπήρξε πάντοτε υπό την κυριαρχία, στο μερκαντισμό ο απόλυτος μονάρχης έγινε ο μεγαλύτερος εργοστασιάρχης. Η παραγωγή γίνεται αποδεκτή στην Αυλή. Οι κύριοι, αστοί πλέον, κατάργησαν τις αριστοκρατικές στολές τους και φόρεσαν πολιτικά. Η εργασία δεν είναι ντροπή, έλεγαν, για να μπορούν να εξουσιάζουν πιο ορθολογικά την εργασία των άλλων. Οι ίδιοι κατέτασαν τον εαυτό τους μεταξύ των δημιουργικά εργαζομένων, ενώ παρέμειναν εντούτοις άρπαγες* όπως άλλοτε. Ο εργοστασιάρχης διακινδύνευε και εισέπρατε όπως ο έμπορος και ο τραπεζίτης· έκανε υπολογισμούς, δι-

*Η ναζιστική προπαγάνδα έκανε διάκριση μεταξύ δημιουργικού (schaffendes) και αρπακτικού (raffendes) κεφαλαίου, δηλαδή μεταξύ βιομηχανίας και τραπεζών.

ευθετούσε, αγόραζε, πουλούσε. Στην αγορά ανταγωνιζόταν εκείνους για το κέρδος που αναλογούσε στο κεφάλαιο του. Αυτός όμως δεν άρπαζε απλώς στην αγορά, αλλά στην πηγή: ως εκπρόσωπος της τάξης του φρόντιζε να μην αδικείται από την *εργασία* του προσωπικού του. Οι εργάτες έπρεπε να του παραδίδουν όσο γινόταν περισσότερα προϊόντα. Ως αληθινός Σάιλοκ επέμενε στο ομόλογο του. * Βασιζόμενος στην κατοχή των μηχανών και των υλικών ανάγκαζε τους άλλους να παράγουν. Αποκαλούσε τον εαυτό του παραγωγό, κατά βάθος όμως γνώριζε, όπως και κάθε άλλος, την αλήθεια. Η παραγωγική *εργασία* τον καπιταλιστή, είτε ο ίδιος δικαιολογούσε το κέρδος του ως αμοιβή του επιχειρηματία, όπως στο φιλελευθερισμό, είτε ως αποδοχές του διευθυντή όπως σήμερα, ήταν μια ιδεολογία που συγκάλυπτε την ουσία του συμβολαίου εργασίας και την αρπακτική φύση του οικονομικού συστήματος γενικά.

Γι' αυτό φωνάζουν: πιάστε τον κλέφτη! και δείχνουν τον Εβραίο. Είναι πράγματι ο αποδιοπομπαίος τράγος, όχι μόνο για επιμέρους ελιγμούς και μηχανορραφίες, αλλά υπό την ευρεία έννοια ότι του φορτώνουν την οικονομική αδικία ολόκληρης της τάξης. Ο εργοστασιάρχης επιτηρεί τους οφειλέτες του, τους εργάτες, στο εργοστάσιο και ελέγχει την ανταπόδοσή τους προτού προκαταβάλει το μισθό. Δεν αντιλαμβάνονται τι συνέβη στην πραγματικότητα, παρά μόνο μόλις δουν τι μπορούν να αγοράσουν με αυτόν: ο πιο μικρός μεγιστάνας έχει στη διάθεση του μια ποσότητα υπηρεσιών και αγαθών που δεν είχε κανένας δυνάστης στο παρελθόν οι εργάτες όμως λαμβάνουν το, σύμφωνα με τα πολιτισμικά δεδομένα, ελάχιστο όριο συντήρησης. Σαν να μην αρκούσε ότι στην αγο-

* Αναφορά στο δράμα *Ο έμπορος της Βενετίας* του Σαίξπηρ, IV πράξη 1η σκηνή, απαιτεί ό,τι τον εξασφαλίζει.

ρά διαπιστώνουν πόσο λίγα αγαθά αντιστοιχούν σε αυτούς, ο πωλητής εξυμνεί και αυτά που δεν είναι σε θέση να αγοράσουν. Μόνον η σχέση του μισθού προς τις τιμές εκφράζει όσα παρακρατούνται από τους εργάτες. Μαζί με το μισθό αποδέχθηκαν και την αρχή της αμοιβής. Ο έμπορος τους παρουσιάζει το γραμμάτιο που υπέγραψαν στον εργοστασιάρχη. Ο πρώτος είναι ο δικαστικός κλητήρας ολόκληρου του συστήματος και επωμίζεται τον μισητό ρόλο για λογαριασμό των άλλων. Η ιδέα ότι η σφαίρα της κυκλοφορίας ευθύνεται για την εκμετάλλευση είναι κοινωνικά αναγκαίο ψεύδος.

Οι Εβραίοι δεν ήταν οι μόνοι κάτοχοι της σφαίρας της κυκλοφορίας. Ήταν όμως τόσο πολύ καιρό έγκλειστοι σε αυτή ώστε να αντανakλάται από το είναι τους το μίσος που ανέκαθεν υφίσταντο. Σε αντίθεση προς τον άριο συνάδελφο τους, αυτοί δεν είχαν σχεδόν καμιά πρόσβαση στην πρώτη πηγή της υπεραξίας. Με μεγάλη δυσκολία και αρκετά αργά τους επέτρεψαν να γίνουν ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής. Στην ιστορία της Ευρώπης, ακόμη και στη γερμανική αυτοκρατορία, οι Εβραίοι που βαφτίστηκαν χριστιανοί κατάφεραν βέβαια να φθάσουν σε υψηλές θέσεις στη διοίκηση και στη βιομηχανία. Πάντοτε όμως έπρεπε να δικαιολογούνται δείχνοντας διπλή αφοσίωση, ένθερμο ζήλο και ακλόνητη αυταπάρηση. Τους δέχονταν μόνον όταν με τη συμπεριφορά τους υιοθετούσαν σιωπηρά την καταδίκη των άλλων Εβραίων προσεπικυρώνοντάς την: αυτό είναι το νόημα της βάπτισης. Παρά τις μεγάλες επιτεύξεις των διασημοτήτων τους, οι Εβραίοι δεν έγιναν δεκτοί στον κύκλο των λαών της Ευρώπης· δεν τους επέτρεψαν να ριζώσουν και γι' αυτό τους κατηγορούσαν ως ξεριζωμένους. Παρέμειναν προστατευόμενοι Εβραίοι, εξαρτώμενοι από αυτοκράτορες, ηγεμόνες ή από το απολυταρχικό κράτος. Όλοι τους κάποτε ήταν οικονομικά προηγμένοι έναντι του οπισθοδρομικού πληθυσμού. Όσο οι

ισχυροί χρειάζονταν τον Εβραίο ως μεσίτη, τον προστάτευαν από τις μάζες, που έπρεπε να πληρώσουν τα σπασμένα της προόδου. Οι Εβραίοι ήταν αποικιστές της προόδου. Από τότε που ως έμποροι συνέβαλλαν στη διάδοση του ρωμαϊκού πολιτισμού στην εθνική, μη εβραϊκή Ευρώπη, ήταν, σε αρμονία με την πατριαρχική θρησκεία τους, οι εκπρόσωποι της πόλης, των αστικών και τελικά των βιομηχανικών συνθηκών. Εισηγάγαν καπιταλιστικούς τρόπους ζωής στους διάφορους τόπους και επέσυραν το μίσος εκείνων που υπέφεραν κάτω από αυτές τις νέες συνθήκες. Στο όνομα της οικονομικής προόδου, λόγω της οποίας σήμερα εξοντώνονται, οι Εβραίοι είχαν καθίσει από την αρχή στο στομάχι των τεχνιτών και των αγροτών, τους οποίους ο καπιταλισμός υποβίβασε ταξικά. Τώρα νιώθουν στη σάρκα τους τον αποκλειστικό, μεροληπτικό χαρακτήρα του. Αυτούς που πάντοτε ήθελαν να είναι οι πρώτοι, τώρα τους αφήνουν πολύ πίσω. Ακόμη και ο Εβραίος άρχοντας ενός αμερικανικού τραστ της διασκέδασης ζει απελπιστικά αμυνόμενος μέσα στην αίγλη του. Το καφτάνι ήταν το φασματικό λείψανο μιας παμπάλαιης αστικής ενδυμασίας. Σήμερα φανερώνει ότι αυτοί που το φορούν έχουν εκσφενδονισθεί στο περιθώριο της κοινωνίας, η οποία, εντελώς πεφωτισμένη, εξορκίζει τα φαντάσματα της προϊστορίας της. Εκείνοι που προπαγάνδιζαν τον ατομισμό, το αφηρημένο δίκαιο, την έννοια του προσώπου, τώρα έχουν υποβιβασθεί σε είδος. Εκείνοι που ποτέ δεν τους επιτρεπόταν να κατέχουν εντελώς αμέριμνα τα πολιτικά δικαιώματα, ώστε έτσι να τους αναγνωρισθεί η ανθρώπινη ποιότητα, αποκαλούνται πάλι, χωρίς διάκριση, «ο Εβραίος». Ακόμη και τον δέκατο ένατο αιώνα ο Εβραίος χρειαζόταν να συμμαχεί με την κεντρική εξουσία. Το γενικό, από το κράτος εγγυημένο δίκαιο αποτελούσε το εχέγγυο της ασφάλειας του ενώ οι ειδικές και εξαιρετικές διαταγές ήταν το φόβητρο του. Παρέμενε αντικείμε-

νο, στο έλεος των ισχυρών, ακόμη και όταν μπορούσε να επικαλείται τα δικαιώματά του. Το εμπόριο δεν ήταν το επάγγελμα του, ήταν η μοίρα του. Ο Εβραίος ήταν το τραύμα του ιππότη της βιομηχανίας, ο οποίος έπρεπε να ποζάρει ως δημιουργός. Ακούγοντας αυτός το εβραϊκό ιδίωμα μπορεί να μαντέψει εκείνο για το οποίο στα κρυφά περιφρονεί τον εαυτό του: ο αντισημιτισμός του είναι το μίσος για τον εαυτό του, η βεβαρημένη συνείδηση του παράσιτου.

IV

Ο λαϊκοεθνικός αντισημιτισμός θέλει να παραβλέψει τη θρησκεία. Ισχυρίζεται πως αποσκοπεί μόνο στην καθαρότητα της φυλής και του έθνους. Οι εκπρόσωποι του αντιλαμβάνονται ότι οι άνθρωποι έχουν πάψει προ πολλού να σκοτίζονται για την αιώνια σωτηρία. Ο μέσος πιστός σήμερα είναι ήδη τόσο πονηρός όσο παλαιότερα μόνον ένας καρδινάλιος. Η κατηγορία πως οι Εβραίοι είναι αμετανόητα άπιστοι δεν μπορεί πια να κινητοποιήσει τις μάζες. Δύσκολα όμως θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαλειμμένη η θρησκευτική εχθρότητα, η οποία επί δυο χιλιετίες ωθούσε σε διωγμούς των Εβραίων. Ο ένθερμος ζήλος με τον οποίο ο αντισημιτισμός αρνείται τη θρησκευτική του παράδοση μαρτυρεί μάλλον ότι αυτή υπολανθάνει μέσα του τουλάχιστον τόσο βαθιά όσο παλαιότερα το βέβηλο αίσθημα αποστροφής μέσα στον θρησκευτικό ζήλο. Η θρησκεία ενσωματώθηκε κοινωνικά ως πολιτιστικό αγαθό, δεν καταργήθηκε. Η συμμαχία μεταξύ του διαφωτισμού και της κυριαρχίας έφραξε στο στοιχείο αλήθειας που ενυπάρχει στη θρησκεία την πρόσβαση στη συνείδηση και συντήρησε τις εκπραγματισμένες μορφές της. Ο φασισμός καρπώνεται τελικά και τα δύο: η ασυγκράτητη λαχτάρα παροχετεύεται ως

λαϊκοεθνική εξέγερση, οι απόγονοι των ευαγγελιστών ζηλωτών διαστρέφονται συμφωνά με το μοντέλο των βαγκνερικών ιπποτών του Graal* σε πιστά στον όρκο τους μέλη της κοινότητας αίματος και σε επίλεκτους φρουρούς, η θρησκεία ως θεσμός εν μέρει συγχωνεύεται άμεσα με το σύστημα και εν μέρει μεταφέρεται στις πολυτελείς επιδείξεις της μαζικής κουλτούρας και των μαζικών πορειών. Η φανατική πίστη για την οποία ο ηγέτης και οι οπαδοί του υπερηφανεύονται δεν είναι παρά εκείνη η πεισματωμένη που παλαιότερα κρατούσε τους απεγνωσμένους στη ζωή, μόνο που το περιεχόμενο της έχει χαθεί. Από αυτό εξακολουθεί να ζει μόνο το μίσος για εκείνους που δεν τη συμμερίζονται. Στους Γερμανούς χριστιανούς δεν απέμεινε από τη θρησκεία της αγάπης παρά μόνον ο αντισημιτισμός.

Ο χριστιανισμός δεν είναι απλώς επαναστροφή σε ένα προϊουδαϊκό στάδιο. Στη μετάβαση από την ενοθεϊστική** στην οικουμενική μορφή ο θεός του ιουδαϊσμού δεν απέβαλε εντελώς τα χαρακτηριστικά του φυσικού δαίμονα. Ο τρόμος, ο οποίος προέρχεται από την προανιμιστική προϊστορία, περνάει από τη φύση στην έννοια του απόλυτου εαυτού, που ως δημιουργός και κύριος της υποδουλώνει τη φύση τελειωτικά. Παρά την απερίγραπτη εξουσία και μεγαλοπρέπεια που του δίνει αυτή η αποξένωση, ο απόλυτος εαυτός είναι εντούτοις προσιτός στη σκέψη η οποία ακριβώς μέσα από αυτή τη σχέση με το ύψιστο, το υπερβατικό, γίνεται οικουμενική. Ο

*Θαυματουργός λίθος ή αγγείο με θεραπευτικές ιδιότητες, όπου υποτίθεται ότι φυλασσόταν το αίμα του Χρίστου· αναφέρεται στη μεσαιωνική ποίηση και στο έπος *Πάρσιφאל*, στο οποίο στηρίζεται η γνωστή όπερα του Βάγκνερ.

**Ενοθεΐα: λατρεία ενός θεού, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη άλλων θεών ή να απαγορεύεται η λατρεία τους, ενώ μονοθεϊσμός είναι η αποκλειστική πίστη σε ένα θεό και άρνηση της ύπαρξης άλλων.

θεός ως πνεύμα αντιπαρατάσσεται στη φύση ως η άλλη αρχή, η οποία δεν αντιπροσωπεύει απλώς τον τυφλό κύκλο της όπως όλοι οι μυθικοί θεοί, αλλά μπορεί να επιφέρει την απελευθέρωση από αυτόν. Τόσο αφηρημένος και απόμακρος όμως, γίνεται ασύμμετρος, και αυτό ενισχύει τον τρόπο, οπότε ο σιδηρούς λόγος Έγώ ειμί, ο οποίος δεν ανέχεται τίποτε πλάι του, ξεπερνάει σε αναπόδραστη ισχύ την τυφλότερη, κατ' αυτό όμως και πιο πολυσήμαντη ρήση της ανώνυμης μοίρας. Ο θεός του ιουδαϊσμού ζητεί ό,τι του ανήκει και ξεκαθαρίζει τους λογαριασμούς του με τον επιλήσιμονα. Εμπλέκει το πλάσμα του στον ιστό της ενοχής και της προσωπικής αξίας. Αντίθετα, ο χριστιανισμός τόνισε το στοιχείο της χάρις, η οποία βέβαια εμπεριέχεται και στον ίδιο τον ιουδαϊσμό, ιδιαίτερα στο δεσμό του θεού με τους ανθρώπους και στη μεσσιανική επαγγελία. Απάλυνε τον τρόπο του απόλυτου, καθώς το πλάσμα ξαναβρίσκει τον εαυτό του στη θεότητα: ο θεός μεσολαβητής καλείται με ανθρώπινο όνομα και πεθαίνει έναν ανθρώπινο θάνατο. Το μήνυμά του είναι: μη φοβάστε! Ο νόμος καταλύεται μπροστά στην πίστη· μεγαλύτερη από κάθε μεγαλείο γίνεται η αγάπη, η μόνη εντολή.

Δυνάμει όμως των ίδιων στοιχείων μέσω των οποίων ο χριστιανισμός αίρει το ανάθεμα της φυσικής θρησκείας φέρνει πάλι στο προσκήνιο την ειδωλολατρία υπό εκπνευματισμένη μορφή. Όσο πιο κοντά στο πεπερασμένο τοποθετείται το απόλυτο, τόσο πιο απόλυτο γίνεται το πεπερασμένο. Ο Χριστός, το ενσαρκωμένο πνεύμα, είναι ο θεοποιημένος μάγος. Ο αυτοκατοπτρισμός του ανθρώπου μέσα στο απόλυτο, η εξανθρώπιση του θεού μέσω του Χριστού, είναι το *πρώτον γενέσιον*. * Η πρόοδος πέρα από τον ιουδαϊσμό εξαγοράστηκε

* Βασική πλάνη, εσφαλμένη βασική προϋπόθεση στο συλλογισμό, ως πηγή άλλων λαθών (αριστοτελική έννοια).

με τον ισχυρισμό πως ο άνθρωπος Ιησούς ήταν θεός. Ακριβώς το στοχαστικό στοιχείο του χριστιανισμού, η εκπνευμάτιση της μαγείας, είναι υπεύθυνη για τη συμφορά. Ως πνευματικό εμφανίζεται ίσα ίσα αυτό που ενώπιον του πνεύματος αποδεικνύεται ως φυσικό. Στην ανάπτυξη της αντίρρησης προς αυτή την υπέρμετρη αξίωση του πεπερασμένου συνίσταται ακριβώς το πνεύμα. Έτσι η ε'νοχη συνείδηση πρέπει να συστήνεται προφήτη ως σύμβολο και τη μαγική πρακτική ως μεταμόρφωση. Αυτό καθιστά το χριστιανισμό θρησκεία, υπό ορισμένη έννοια μάλιστα τη μοναδική: έναν διανοητικό δεσμό προς το διανοητικά ύποπτο, μια ιδιαίτερη πολιτιστική περιοχή. Όπως τα μεγάλα ασιατικά συστήματα, έτσι και ο προχριστιανικός ιουδαϊσμός ήταν η θρησκευτική πίστη που δεν είχε καν διαχωρισθεί από την εθνική ζωή, από τη γενική αυτοσυντήρηση. Ο μετασχηματισμός του παγανιστικού τελετουργικού της θυσίας δεν συντελέσθηκε μόνο στη λατρεία ή μόνο στη σφαίρα των συναισθημάτων καθόρισε τη μορφή της εργασιακής διαδικασίας. Ως σχήμα της τελευταίας η θυσία έγινε ορθολογική. Το ταμπού μεταβάλλεται σε ορθολογική ρύθμιση της εργασιακής διαδικασίας. Οργανώνει τη διοίκηση στον πόλεμο και στην ειρήνη, τη σπορά και τη συγκομιδή, την ετοιμασία του φαγητού και τη σφαγή των ζώων. Οι κανόνες δεν πηγάζουν από ορθολογικές σκέψεις, από αυτούς πηγάζει εντούτοις ορθολογικότητα. Η προσπάθεια απελευθέρωσης από τον άμεσο φόβο οδήγησε τους πρωτόγονους στη διοργάνωση του τελετουργικού, που στον ιουδαϊσμό εξαγνίζεται και αποτελεί τον καθαγιασμένο ρυθμό της οικογενειακής και της πολιτικής ζωής. Οι ιερείς ήταν ταγμένοι να επαγρυπνούν ώστε να τηρείται το έθιμο. Η λειτουργία τους στην κυριαρχία ήταν φανερή στη θεοκρατική πρακτική· ο χριστιανισμός όμως θέλησε να παραμείνει ιερατικός, ακόμη και όταν επιδίωκε την κυριαρχία. Στην ιδεολογία έσπασε την

αυτοσυντήρηση προβαίνοντας στην ύστατη θυσία, εκείνη του θεανθρώπου, όμως ε'τσι ακριβώς παρέδωσε την υποβαθμισμένη ύπαρξη στον βέβηλο κόσμο: ο νόμος του Μωυσή καταργείται, αλλά τόσο στον Καίσαρα όσο και στο θεό αποδίδονται αυτά που τους ανήκουν. Η κοσμική εξουσία επιβεβαιώνεται ή καταλαμβάνεται, η χριστιανική πρακτική ασκείται ως υπηρεσία σωτηρίας βάσει επαγγελματικής άδειας. Η υπέρβαση της αυτοσυντήρησης μέσω της μίμησης του Χριστού γίνεται επιταγή. Η αυτοθυσιαζόμενη αγάπη απεκδύεται την αφέλεια, χωρίζεται από τη φυσική αγάπη και λογίζεται ως άξια προσφορά. Η διαμεσολαβημένη από την επίγνωση της σωτηρίας αγάπη παρουσιάζεται εντούτοις ως η άμεση αγάπη, στην οποία φύση και υπερφύση εμφανίζονται ως συμφιλωμένες. Εδώ έγκειται αναλήθειά της: στην απατηλά καταφατική νοηματοδότηση της αυτεπιλησμοσύνης.

Η νοηματοδότηση είναι απατηλή, διότι η εκκλησία ζει μεν από το γεγονός ότι οι άνθρωποι βλέπουν το δρόμο της λύτρωσης στην τήρηση της διδασκαλίας της, είτε αυτή ζητεί έργα όπως η καθολική είτε την πίστη όπως η προτεσταντική εκδοχή, αλλά παραταύτα δεν μπορεί να εγγυηθεί το στόχο. Η μη δεσμευτικότητας ιερατικής επαγγελίας της σωτηρίας, αυτό το ιουδαϊκό και αρνητικό στοιχείο της χριστιανικής διδασκαλίας, που σχετικοποιεί τη μαγεία και τελικά την ίδια την εκκλησία, αποπέμπεται σιωπηρά από τον απλοϊκό πιότη, για τον οποίο ο χριστιανισμός, ο υπερφυσικισμός, γίνεται μαγικό τελετουργικό, φυσική θρησκεία.* Πιστεύει μόνο ξεχνώντας την πίστη του. Υποβάλλει στον εαυτό του την ιδέα ότι διαθέτει γνώση και βεβαιότητα, όπως οι αστρολόγοι και οι πνευμα-

*Θρησκεία των «πρωτόγονων» λαών, όπου οι θεότητες είναι δυνάμεις στενά συνδεδεμένες με τα φυσικά φαινόμενα. Υπερφυσικισμός: πίστη σε καθοριστικές υπερφυσικές δυνάμεις.

τιστές. Αυτά δεν είναι κατ' ανάγκη το χειρότερο σε σύγκριση με την εκπνευματισμένη θεολογία. Η Ιταλίδα γριούλα η οποία στην αφελή της πίστη ανάβει ένα κερί στον άγιο Τζενάρο για τον εγγονό της που τον πήραν στον πόλεμο μπορεί να βρίσκεται πιο κοντά στην αλήθεια απ' ό,τι οι παπάδες και οι πρωθιερείς, που, απαλλαγμένοι από την ειδωλολατρία, αγιάζουν τα όπλα, απέναντι στα οποία ο άγιος Τζενάρο είναι ανίσχυρος. Για τους απλοϊκούς όμως η ίδια η θρησκεία γίνεται υποκατάστατο θρησκείας. Μια τέτοια υποψία συνόδευε το χριστιανισμό από τα πρώτα του βήματα, αλλά μόνοι οι παράδοξοι χριστιανοί, οι αντιεπίσημοι, από τον Πασκάλ, τον Λε'σινγκ και τον Κίρκεγκαρντ ως τον Μπαρτ*, την έκαναν αφετηρία της θεολογίας τους. Με μια τέτοια επίγνωση δεν ήταν μόνο ριζοσπάστες, αλλά και ανεκτικοί. Οι άλλοι όμως, οι οποίοι την απωθούσαν και με τύψεις προσπαθούσαν να υποβάλουν στον εαυτό τους την ιδέα ότι ο χριστιανισμός αποτελεί ασφαλές κτήμα τους, έπρεπε να επιβεβαιώνουν την αιώνια σωτηρία τους μέσα από την επίγεια συμφορά εκείνων που δεν θυσιάσαν τυφλά τον Λόγο. Αυτή είναι η θρησκευτική προέλευση του αντισημιτισμού. Οι οπαδοί της πατρικής θρησκείας μισούνται από εκείνους του υιού ως αυτοί που τα ξέρουν καλύτερα. Είναι η εχθρότητα του σκληρυνόμενου στη μορφή της σωτηρίας πνεύματος εναντίον του πνεύματος. Το σκάνδαλο για τους χριστιανούς εχθρούς των Εβραίων είναι η αλήθεια που αντέχει στη συμφορά χωρίς να την εκλογικεύει και που εμμένει στην ιδέα της άκοπης μακαριότητας εναντιωνόμενη στην πορεία του κόσμου και στη σωτήρια τάξη πραγμάτων, οι οποίες υποτίθεται ότι την εξασφαλίζουν. Ο αντισημιτισμός ανέλαβε να επιβεβαιώσει ότι η

*Karl Barth: Ελβετός μεταρρυθμιστής, θεολόγος και σοσιαλιστής που διώχθηκε από το ναζιστικό καθεστώς. (Σ.τ.Ε.)

τελετουργία της πίστης και της ιστορίας έχει το δίκαιο με το μέρος της, γι' αυτά τη στρέφει εναντίον εκείνων που αρνούνται να της δώσουν δίκαιο.

V

«Δεν μπορώ να σε υποφέρω - αυτά δεν πρέπει να το ξεχνάς», λέει ο Ζίγκφριντ στον Μίμε,* που επιζητεί την αγάπη του. Η παλαιά απάντηση όλων των αντισημιτών είναι η επίκληση της υπερευαισθησίας. Προϋπόθεση για τη χειραφέτηση της κοινωνίας από τον αντισημιτισμό είναι η αναγωγή του περιεχομένου της υπερευαισθησίας σε εννοιολογικό επίπεδο, η συνειδητοποίηση της ίδιας του της ανοησίας. Η υπερευαισθησία όμως προσκολλάται στα ειδικά. Ως φυσικό ισχύει το γενικό, αυτό που προσαρμόζεται στο πλέγμα σκοπιμοτήτων της κοινωνίας. Η φύση όμως η οποία δεν έχει διυλισθεί μέσα από τα κανάλια της εννοιολογικής τάξης σε σκόπιμα και χρήσιμα πράγματα, ο οξύς ήχος του κοντυλιου στην πλάκα που διεισδύει στα πάντα, το haut gout** που θυμίζει βρομιά και σαπίλα, ο ιδρώτας που εμφανίζεται στο μέτωπο του φιλόπону, οτιδήποτε δεν μπορεί να ακολουθήσει την πορεία του πολιτισμού ή δεν τηρεί τις απαγορεύσεις στις οποίες έχει κατασταλάξει η πρόοδος των αιώνων βιώνεται ως κάτι διαπεραστικό που προκαλεί αναγκαστικά τον αποτροπιασμό, την αποστροφή.

Τα μοτίβα που διεγείρουν την υπερευαισθησία θυμίζουν την προέλευση. Ανασταίνουν στιγμές της βιολογικής πρωτοϊστορίας: σήματα κινδύνου, που στον ήχο τους σηκώνονταν οι τρίχες και η καρδιά σταματούσε. Κατά την αντίδραση υπε-

*Μυθικά πρόσωπα του έπους των Νιμπελούνγκεν, ήρωας ο πρώτος, νάνος ο δεύτερος, ευρύτερα γνωστά από τη σχετική τετραλογία του Βάγκνερ. *

**δριμεία γεύση, ιδίως του μαρινάτου κρέατος θηραμάτων.

ρευαισθησίας μεμονωμένα όργανα αποσπώνται πάλι από τον έλεγχο του υποκειμένου· αυτονομημένα υπακούουν σε βασικά βιολογικά ερεθίσματα. Το εγώ που βιώνει τον εαυτό του σε τέτοιες αντιδράσεις, όπως η ξαφνική ακαμψία του δέρματος, των μυών και των μελών, δεν έχει ωστόσο πλήρη κυριαρχία πάνω τους. Για μερικές στιγμές αυτές επιτελούν την εξομοίωση προς την περιβάλλουσα ακίνητη φύση. Καθώς όμως το κινούμενο πλησιάζει το ακίνητο, η περισσότερο ανεπτυγμένη ζωή την απλή φύση, αλλοτριώνεται ταυτόχρονα από αυτή, διότι η ακίνητη φύση, στην οποία σε στιγμές ύψιστης διέγερσης το ζωντανό ον, όπως η Δάφνη,* τείνει να μεταμορφωθεί, επιτρέπει μόνο την πιο εξωτερική σχέση, αυτή που αφορά το χώρο. Ο χώρος είναι η απόλυτη αλλοτρίωση. Όπου το ανθρώπινο θέλει να γίνει σαν τη φύση, αμέσως σκληρύνεται απέναντι της. Η προστασία ως τρόμος είναι μια μορφή μιμητισμού.** Οι ανθρώπινες αντιδράσεις της ξαφνικής ακαμψίας είναι αρχαϊκά σχήματα της αυτοσυντήρησης: η ζωή πληρώνει το τίμημα για τη συνέχιση της με την εξομοίωση προς το νεκρό.

Την οργανική προσαρμογή προς το άλλο, την κυρίως μιμητική συμπεριφορά, ο πολιτισμός την αντικατέστησε αρχικά, στη μαγική φάση, με τον οργανωμένο χειρισμό της μίμησης (Mimesis) και αργότερα, στο ιστορικό στάδιο με την ορθολογική πρακτική, την εργασία. Η μη ελεγχόμενη μίμηση προγράφεται. Ο άγγελος με την πύρινη ρομφαία, ο οποίος εξώθησε τους ανθρώπους από τον παράδεισο στην τροχιά της τεχνικής προόδου, είναι ο ίδιος το σύμβολο αυτής της προό-

*Η νύμφη που μεταμορφώθηκε στο ομώνυμο φυτό.

**Mimikry (αγγλ. mimicry)· καμουφλάζ ή προστατευτική εξομοίωση, μορφολογική ή χρωματική, αδύναμων, απροστάτευτων ζώων προς άλλα δυνατότερα ή με διαφορετικό τρόπο προστατευόμενα ζώα.

δου. Η αυστηρότητα με την οποία οι κυρίαρχοι επί χιλιετίες απέκλειαν στους διαδόχους τους καθώς και στις εξουσιαζόμενες μάζες την οπισθοδρόμηση σε μιμητικούς τρόπους ζωής, από τη θρησκευτική απαγόρευση των εικόνων ως την κοινωνική προγραφή ηθοποιών και τσιγγάνων και την παιδαγωγική που κάνει τα παιδιά να ξεσυνηθίσουν την παιδαριώδη συμπεριφορά, είναι ο όρος ύπαρξης του πολιτισμού. Η κοινωνική και η ατομική αγωγή ενισχύουν τους ανθρώπους στην αντικειμενοποιητική συμπεριφορά των εργαζομένων και τους προφυλάσσει από τον κίνδυνο να παραδοθούν στις διακυμάνσεις της περιβάλλουσας φύσης. Κάθε απόσπαση της προσοχής, στην πραγματικότητα κάθε αφοσίωση, εμπεριέχει μια χροιά μιμητισμού. Στη σκλήρυνση του απέναντι σε αυτόν σφυρηλατήθηκε το εγώ. Με τη συγκρότηση του συντελέστηκε η μετάβαση από την ανακλαστική μίμηση στην ελεγχόμενη στοχαστική αντανάκλαση. Η σωματική εξομοίωση προς τη φύση αντικαθίσταται από την «αναγνώριση μέσα στην έννοια»,* τη σύνοψη των διαφορετικών κάτω από το όμοιο. Το σύνολο των συνθηκών όμως υπό τις οποίες παράγεται η ομοιότητα, η άμεση της μίμησης καθώς και η διαμεσολαβημένη της σύνθεσης, η εξομοίωση προς το πράγμα στην τυφλή πορεία της ζωής καθώς και η σύγκριση μεταξύ εκπραγματισμένων στον επιστημονικό σχηματισμό εννοιών, παραμένει μια κατάσταση τρόμου. Η κοινωνία προεκτείνει μέσα της την απειλητική φύση υπό τη μορφή του διαρκούς, οργανωμένου καταναγκασμού, ο οποίος, αναπαραγόμενος στα υποκείμενα

*Η αναγνώριση του περιεχομένου μιας παράστασης, η ταύτιση αυτού που σκεφτόμαι τώρα με αυτό που σκεφτόμουν πριν, καθιστά δυνατή την αναπαραγωγή του σε μια σειρά παραστάσεων, η οποία μαζί με την πρόσληψη είναι απαραίτητος όρος της εμπειρίας (βλέπε Kant, *Kritik der reinen Vernunft, Werke*, τόμ. IV, Βερολίνο 1968, σελ. 79 κ.ε.).

ως συνεπής αυτοσυντήρηση, επιστρέφει στη φύση ως κοινωνική κυριαρχία πάνω σε αυτή. Η επιστήμη είναι επανάληψη, εκλεπτυσμένη σε παρατήρηση της κανονικότητας και διαφυλασσάμενη σε στερεότυπα. Ο μαθηματικός τύπος είναι επαναστροφή εκτελούμενη με συνειδητούς χειρισμούς, όπως ήταν και η μαγική τελετουργία¹ είναι η πιο μετουσιωμένη άσκηση μιμητισμού. Η τεχνική διενεργεί την προσαρμογή προς το νεκρό στην υπηρεσία της αυτοσυντήρησης όχι πια όπως τη μαγεία μέσω σωματικής απομίμησης της εξωτερικής φύσης, αλλά μέσω αυτοματοποίησης των πνευματικών διαδικασιών, μέσω της μεταμόρφωσης τους σε τυφλές τυποποιημένες ακολουθίες γεγονότων. Με το θρίαμβο της οι ανθρώπινες εκδηλώσεις γίνονται τόσο ευκυβέρνητες όσο και αναγκαστικές. Από την εξομοίωση προς τη φύση δεν απομένει παρά μόνον η σκλήρυνση απέναντι της. Σήμερα ο εκφοβιστικός και προστατευτικός χρωματισμός είναι η τυφλή υποδούλωση της φύσης, η οποία είναι ταυτόσημη με τη διορατική σκοπιμότητα.

Στον αστικό τρόπο παραγωγής η ανεξίτηλη μιμητική κληρονομιά κάθε πρακτικής παραδίδεται στη λήθη. Η ανελέητη απαγόρευση της υποτροπής γίνεται η ίδια απλή συμφορά, η ματαίωση έγινε τόσο πλήρης, που δεν επιτελείται πια συνειδητά. Οι τυφλωμένοι από τον πολιτισμό βιώνουν πλέον τα δικά τους προγραμμαμένα μιμητικά χαρακτηριστικά μόνο σε μερικές χειρονομίες και συμπεριφορές που τις συναντούν σε άλλους και που στο εξορθολογισμένο περιβάλλον ξεχωρίζουν ως μεμονωμένα υπολείμματα, ως υποτυπώδη φαινόμενα που προκαλούν ντροπή. Αυτό που απωθεί ως κάτι ξένο είναι όντως πάρα πολύ γνώριμο.¹ Πρόκειται για τις μεταδοτικές χειρονομίες της καταπιεζόμενης από τον πολιτισμό αμε-

1. Βλέπε S. Freud, «Das Unheimliche», *Gesammelte Werke*, τόμ. XII, σελ. 254,259κ.α.

σότητας: άγγιγμα, εφαρμοστή επαφή, καταπραϊντική θωπεία, παρακλητική προτροπή. Ενοχλητική είναι σήμερα η αναχρονιστικότητα τέτοιων παρορμήσεων. Φαίνονται σαν να αναμεταφράζουν τις προ πολλού εκπραγματισμένες ανθρώπινες σχέσεις πάλι σε προσωπικές σχέσεις εξουσίας, καθώς επιζητούν να κάμψουν τον αγοραστή με γαλιφιές, τον οφειλέτη με απειλές και τον πιστωτή με παρακάλια. Οδυνηρή εντύπωση προκαλεί τελικά οποιαδήποτε παρόρμηση, ο εκνευρισμός είναι κάτι κατώτερο. Κάθε χειραγώγητη έκφραση φαίνεται σαν μορφασμός, αυτό που ήταν πάντοτε η χειραγωγήμενη - στον κινηματογράφο, στο λιντσάρισμα, στους λόγους του φύρερ. Η απειθάρχητη μιμική όμως είναι το στίγμα της παλαιάς κυριαρχίας, εγχαραγμένο στο ψαχνό των εξουσιαζομένων και βάζει μιας ασυνείδητης μιμητικής διαδικασίας κληρονόμικο διαμέσου κάθε πρώιμης παιδικής ηλικίας από γενεά σε γενεά, από τον Εβραίο παλαιοπώλη στον τραπεζίτη. Μια τέτοια μιμική προκαλεί οργή, διότι μπροστά στις νέες παραγωγικές σχέσεις φανερώνει τον παλαιό φόβο, που, για να επιβιώσει κανείς σε αυτές, έπρεπε και ο ίδιος να τον ξεχάσει. Το αναγκαστικό στοιχείο, ο θυμός του βασανιστή και του βασανιζομένου, που επανεμφανίζεται αδιαχώριστος στο μορφασμό, κεντρίζει το θυμό του πολιτισμένου. Στην ανίσχυρη φαινομενικότητα απαντά η θανάσιμη πραγματικότητα, στο παιχνίδι η σοβαρότητα.

Ο μορφασμός φαίνεται προσποιητός, διότι, αντί να εκτελεί με σοβαρότητα μια εργασία, προτιμά να εκφράζει τη δυσθυμία. Μοιάζει να αποφεύγει τη σοβαρότητα της ζωής, καθώς την ομολογεί ανεπιφύλακτα: έτσι δεν είναι αυθεντικός. Η έκφραση όμως είναι η οδυνηρή ηχώ μιας υπέρτερης ισχύος, μιας δύναμης που ακούγεται μέσα στο παράπονο. Είναι πάντοτε υπερβολική, όσο ειλικρινής και αν είναι, διότι, όπως κάθε έργο τέχνης, έτσι και κάθε παράπονο μοιάζει να

περιέχει ολόκληρο τον κόσμο. Αρμόζουσα είναι μόνον η προσφορά έργου. Αυτή, και όχι η μίμηση, μπορεί να ανακόψει τον πόνο. Η συνέπεια της όμως είναι το *aytivr'ito* και ασυγκίνητο πρόσωπο, τελικά δε, στην εκπνοή αυτής της εποχής, το μωρουδίστικο πρόσωπο των ανθρώπων της πρακτικής, των πολιτικών, των παπάδων, των γενικών διευθυντών και των γκάνγκστερ. Η ουρλιαχτή φωνή των φανατικών φασιστών δημαγωγών και τοποτηρητών των στρατοπέδων δείχνει την άλλη πλευρά της ίδιας κοινωνικής κατάστασης πραγμάτων. Το ουρλιαχτό είναι τόσο ψυχρό όσο και η επιχειρηματική δραστηριότητα. Αυτοί απαλλοτριώνουν ακόμη και τον θρηνητικό ήχο της φύσης και τον μεταβάλλουν σε στοιχείο της τεχνικής τους. Το ουρλιαχτό τους είναι για το πογκρόμ ό,τι ο μηχανισμός συναγερμού για τη γερμανική αεροπορική βόμβα: η κραυγή τρόμου που σκορπά τον τρόπο εκβάλλεται με σκηνοθετημένο τρόπο. Από το θρήνο του θύματος, τον πρώτο που κατονόμασε ρητά τη βία, ακόμη και από την απλή λέξη που εννοεί τα θύματα -Γάλλος, Νέγρος, Εβραίος-, αφήνουν τον εαυτό τους σκόπιμα να περιέλθει στην απόγνωση των διωκόμενων που δεν μπορούν παρά να χτυπήσουν. Οι ίδιοι είναι το ψεύτικο απείκασμα της μίμησης του τρομαγμένου. Αναπαράγουν το ακόρεστο της εξουσίας μέσα τους, την οποία φοβούνται. Τα πάντα πρέπει να χρησιμοποιούνται, όλαπρέπει να είναι δικά τους. Η ύπαρξη και μόνο του άλλου είναι σκάνδαλο. Όλοι οι άλλοι «επεκτείνονται» και πρέπει να περιορισθούν, να μείνουν μέσα στα όρια του απεριόριστου τρόμου. Όποιος αναζητεί καταφύγιο δεν πρέπει να το βρει. Σε όσους εκφράζουν αυτό που ποθούν μανιωδώς όλοι, την ειρήνη, την πατρίδα, την ελευθερία, στους νομάδες και τους πλανόδιους θαυματοποιούς, δεν αναγνωρίστηκε ποτέ το δικαίωμα να έχουν δική τους πατρίδα. Ό,τι φοβάται κανείς, του το προξενούν. Ακόμη και η γαλήνη της τελευταίας κατοικίας παραβιάζεται.

Οι δηώσεις των νεκροταφείων δεν είναι παρεκτροπές του αντισημιτισμού, αλλά αυτός ο ίδιος. Οι εκδιωγμένοι αφυπνίζουν αναγκαστικά την επιθυμία για εκδιώσεις. Πάνω στο σημάδι που τους άφησε η βία αναφλέγεται ακατάπαυστα η βία. Πρέπει να εξολοθρευθεί ό,τι θέλει απλώς και μόνο να φυτοζωεί. Στις χαοτικές-κανονικές αντιδράσεις φυγής των κατώτερων ζώων, στα σχήματα της αγελαίας συρροής, στις σπασμωδικές χειρονομίες των μαρτυρούντων βρίσκει την παραστατική έκφραση του ό,τι από την πενιχρή ζωή μολαταύτα δεν εξουσιάζεται εντελώς: η μιμητική παρόρμηση. Στο χαροπάλεμα των πλασμάτων, στον ακρότατο αντίποδα της ελευθερίας, διαφαίνεται ακαταμάχητη η ελευθερία ως ματαιωμένος προορισμός της ύλης. Εναντίον της στρέφεται η υπερευαισθησία, την οποία ο αντισημιτισμός επικαλείται ως κίνητρο του.

Η ψυχική ενέργεια που ο πολιτικός αντισημιτισμός θέτει στην υπηρεσία του είναι μια τέτοια εκλογικευμένη υπερευαισθησία. Όλες οι προφάσεις στις οποίες ο ηγέτης και οι οπαδοί του ομνοοούν επιτρέπουν σε αυτούς να ενδίδουν στο δέλεαρ της μίμησης χωρίς ολοφάνερη παραβίαση της αρχής της πραγματικότητας, τρόπον τινά ως έντιμα πρόσωπα. Δεν μπορούν να ανεχθούν τον Εβραίο, και τον μιμούνται αδιάκοπα. Δεν υπάρχει αντισημίτης που να μην είναι στο αίμα του να μιμείται ό,τι θεωρεί εβραϊκό. Πρόκειται πάντοτε για επίσης μιμητικά κρυπτογραφήματα: οι χειρονομίες που επιχειρηματολογούν, ο τραγουδιστός τόνος της φωνής, ο οποίος ανεξάρτητα από το νόημα των κρίσεων ζωγραφίζει μια ζωντανή εικόνα πραγμάτων και συναισθημάτων, η μύτη, το φυσιολογικό *principium individuationis*, * τρόπον τινά ένα γράμμα ή ψηφίο που γράφει στο πρόσωπο του ατόμου τον ιδιαίτερο χαρακτή-

*Η αρχή της ατομοποίησης (ή ατομικότητας), της ανάπτυξης και της διαμόρφωσης του ιδιαίτερου και ατομικού μέσα στο γενικό.

ρα. Με'σα στις πολυσήμαντες κλίσεις της οσφρητικής απόλαυσης επιζεί η παλαιά λαχτάρα για τα κάτω, για την άμεση ένωση με την περιβάλλουσα φύση, με τη γη και τη λάσπη. Από όλες τις αισθήσεις η πράξη της όσφρησης, που προσελκύεται χωρίς να αντικειμενοποιεί, μαρτυρεί με τον πιο αισθησιακό τρόπο την παρόρμηση του ανθρώπου να χαθεί μέσα στο άλλο και να εξομοιωθεί με αυτό. Γι' αυτό η όσφρηση, ως αισθητήρια αντίληψη, και η οσμή, ως αντιληπτή μυρωδιά -στην πράξη γίνονται ένα- είναι περισσότερο έκφραση απ' ό,τι άλλες αισθήσεις. Στην όραση μένει κανείς αυτός που είναι, στην όσφρηση απορροφάται. Έτσι στον πολιτισμό η οσμή θεωρείται ντροπή, σημάδι χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, κατώτερων φυλών και μη ευγενών ζώων. Στον πολιτισμένο επιτρέπεται να παραδίδεται σε τέτοιες απολαύσεις μόνον όταν η αναστολή της απαγόρευσης εκλογικεύεται ως εξυπηρέτηση όντως ή δήθεν πρακτικών σκοπών. Μπορεί κανείς να παραδίδεται σε μια προγραμμαμένη παρόρμηση, όταν δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό αποβλέπει στην εκρίζωση της. Είναι το φαινόμενο του αστείου ή της εύθυμης ανοησίας, που αποτελεί την άθλια παρωδία της εκπλήρωσης. Ως περιφρονημένη και αυτοπεριφρονοῦμενη η μιμητική λειτουργία απολαμβάνεται με κακεντρέχεια. Όποιος μυρίζεται αναθυμιάσεις προκειμένου να τις εξαφανίσει, «άσχημες» αναθυμιάσεις, μπορεί να μιμείται κατά βούληση τη ρινηλασία, η οποία βρίσκει στην οσμή τη μη εκλογικευμένη ευχαρίστηση της. Ο πολιτισμένος εγκρίνει την απαγορευμένη παρόρμηση απολυμαίνοντάς τη με'σω της απόλυτης ταύτισης του με την απαγορευούσα αρχή. Μόλις αυτή περάσειτο κατώφλι, αρχίζειτο γέλιο. Αυτό είναι το σχήμα του αντισημιτικού τρόπου αντίδρασης. Για να γιορτάσουν τη στιγμή της αυταρχικής έγκρισης του απαγορευμένου συγκεντρώνονται οι αντισημίτες, μόνο αυτή η στιγμή τους κάνει συλλογικό σώμα, αυτή συγκροτείτην κοι-

νότητα των ομοειδών. Ο πάταγος τους είναι το οργανωμένο γέλιο. Όσο πιο τρομακτικές είναι οι κατηγορίες και οι απειλές, όσο μεγαλύτερος ο θυμός, τόσο πιο επιβεβλημένος είναι και ο χλευασμός. Θυμός, χλευασμός και φαρμακωμένη μίμηση είναι κατά βάθος το ίδιο. Το νόημα της φασιστικής τυπολατρίας, της τελετουργικής πειθαρχίας, των στολών και ολόκληρου του φαινομενικά ανορθολογικού μηχανισμού είναι να καθιστά δυνατή τη μιμητική συμπεριφορά. Τα επινοημένα σύμβολα, τα οποία προσιδιάζουν σε κάθε αντεπαναστατικό κίνημα, οι νεκροκεφαλές και τα κουκουλώματα, η βάρβαρη τυμπανοκρουσία, η μονότονη επανάληψη λέξεων και χειρονομιών είναι επίσης οργανωμένη απομίμηση μαγικών πρακτικών, η μίμηση της μίμησης. Ο φύρερ με το θεατρικό πρόσωπο και το χάρισμα της σκηνοθετήσιμης υστερίας σέρνεται χορό. Στην παράσταση του εκτελείται αντιπροσωπευτικά και εικονιστικά ό,τι στην πραγματική ζωή όλων είναι απαγορευμένο. Ο Χίτλερ μπορεί να χειρονομεί σαν παλιάτσος, ο Μουσολίνι να τολμά παραφωνίες σαν τενόρος της επαρχίας, ο Γκέμπελς να μιλάει με την ευχέρεια του Εβραίου εμπορικού πράκτορα τον οποίο συνιστά να δολοφονήσουν, ο Κόφλιν* να κηρύσσει την αγάπη όπως ο Σωτήρας, τη σταύρωση του οποίου παριστάνει, για να μην πάψει ποτέ η αιματοχυσία. Ο φασισμός είναι ολοκληρωτικός ακόμη και καθόσον επιζητεί να αξιοποιήσει άμεσα υπέρ της κυριαρχίας την εξέγερση της καταπιεσμένης φύσης εναντίον της κυριαρχίας.

Αυτός ο μηχανισμός χρειάζεται τους Εβραίους. Η τεχνητά αυξημένη ορατότητα τους ενεργεί πάνω στον νόμιμο γιο του μη εβραϊκού πολιτισμού τρόπον τινά σαν μαγνητικό πεδίο. Καθώς ο ριζωμένος διακρίνει στη διαφορά του από τον Εβραίο την ομοιότητα, το ανθρώπινο, διεγείρεται μέσα του

*Charles Edward Coughlin, καθολικός ιερέας, δημαγωγός του αντισημιτισμού, γνωστός τότε από τα κηρύγματα του στο ραδιόφωνο.

εξ επαγωγής το αίσθημα της αντίθεσης, της ξενικότητας. Οι προγραμμαμένες, οι αντιβαίνουσες στον κυρίαρχο τρόπο εργασίας παρορμήσεις μετατρέπονται έτσι σε κομφορμιστικές υπερευαισθησίες. Η οικονομική θέση των Εβραίων, των τελευταίων άπατημένων απατεώνων της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού, δεν είναι ικανή προστασία από την τρόπον τινά αλλεργική υπερευαισθησία. Όντας τόσο κατάλληλοι για την παραγωγή εκείνων των ψυχικών ρευμάτων εξ επαγωγής, προσφερόνται χωρίς βούληση για τέτοιες λειτουργίες. Μοιράζονται την τύχη της εξεγειρόμενης φύσης, στη θέση της οποίας τους τοποθετεί ο φασισμός: χρησιμοποιούνται τυφλά και με οξυδέρκεια. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία αν οι Εβραίοι ως άτομα φέρουν ακόμη πράγματι εκείνα τα μιμητικά χαρακτηριστικά που προκαλούν την κακοήθη νόσο ή αν αυτά είναι κάθε φορά υποβολιμαία. Μόλις οι κάτοχοι της οικονομικής εξουσίας ξεπερνούν το φόβο τους όσον αφορά την τοποθέτηση φασιστών ως διαχειριστών της πολιτικής, η αρμονία της κοινότητας του λαού σε αντιδιαστολή προς τους Εβραίους εγκαθίσταται αυτόματα. Εγκαταλείπονται από την κυριαρχία, όταν αυτή λόγω της προϊούσας αλλοτρίωσης της από τη φύση έχει μετατραπεί πάλι σε απλή φύση. Στους Εβραίους επιρρίπτεται συλλήβδην η κατηγορία της απαγορευμένης μαγείας, του αιματηρού τελετουργικού. Έπρεπε πρώτα να μεταμφιεσθεί σε κατηγορία η λανθάνουσα όρεξη των αυτοχθόνων για επιστροφή στη μιμητική πρακτική της θυσίας για να νεκραναστηθεί στη συνείδηση τους. Μόλις ολόκληρη η φρίκη της προϊστορίας, που ξεπεράστηκε στην πορεία του πολιτισμού, έχει αποκατασταθεί ως ορθολογικό συμφέρον προβλλόμενη πάνω στους Εβραίους, τίποτε πια δεν τη σταματά. Μπορεί να εκτελεσθεί πραγματικά, και η εκτέλεση του κακού ξεπερνάει και το κακό περιεχόμενο της προβολής. Οι εθνικολαϊκές φαντασιώσεις για εβραϊκά εγκλήματα, παιδο-

κτονίες και σαδιστικά έκτροπα, για τη δηλητηρίαση του λαϊκού σώματος και τη διεθνή συνωμοσία, ορίζουν ακριβώς το αντισημιτικό όνειρο και υστερούν σε σύγκριση με την εκπλήρωση του. Μόλις φθάσουν σε αυτό το σημείο, η λέξη Εβραίος και μόνον εμφανίζεται σαν αιματηρός μορφασμός, την απεικόνιση του οποίου ξεδιπλώνει η σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό - νεκροκεφαλή και σταυρός μέσα στον τροχό του μαρτυρίου μαζί· το γεγονός ότι κάποιος λέγεται Εβραίος ενεργεί σαν προτροπή να του προξενήσουν ό,τι χρειάζεται για να μοιάσει με την εικόνα.

Ο πολιτισμός είναι εκείνη η νίκη της κοινωνίας πάνω στη φύση που μεταμορφώνει τα πάντα σε απλή φύση. Οι ίδιοι οι Εβραίοι συμμετείχαν σε αυτή την πορεία διαμέσου των χιλιετιών τόσο με το διαφωτισμό όσο και με τον κυνισμό. Όντας η πιο παλαιά επιζώσα πατριαρχία, η ενσάρκωση του μονοθεϊσμού, μετέτρεψαν τα ταμπού σε εκπολιτιστικούς κανόνες, όταν οι άλλοι παρέμεναν ακόμη στη μαγεία. Όλα έδειχναν ότι οι Εβραίοι είχαν καταφέρει αυτό που ο χριστιανισμός μάταια προσπαθούσε: την καθαίρεση της μαγείας χάρη στην ίδια της τη δύναμη, που ως θεία λειτουργία στρέφεται κατά του εαυτού της. Δεν ξερίζωσαν την εξομίωση προς τη φύση, αλλά μάλλον την ξεπέρασαν διαφυλάσσοντας τη στα καθαρά καθήκοντα της τελετουργίας. Με αυτόν τον τρόπο τη διατήρησαν συμφιλωτικά στη μνήμη τους χωρίς να ξαναπέσουν στη μυθολογία μέσω συμβόλων. Γι' αυτό ο προηγμένος πολιτισμός τους θεωρεί οπισθοδρομικούς και πάρα πολύ προηγμένους, όμοιους και ανόμοιους, έξυπνους και κουτούς. Κρίνονται ένοχοι για ό,τι ως πρώτοι αστοί έσπασαν πρώτοι: την τάση να αποπλανώνται από τα κατώτερα πράγματα, την επιρρέπεια προς το ζώο και τη γη, την εικονολατρία. Επειδή έχουν εφεύρει την έννοια *koscher*,*
*Αγνό, καθαρό φαγητό συμφωνά με τις θρησκευτικές προδιαγραφές των Εβραίων.

διώκονται σαν να ήταν γουρούνια. Οι αντισημίτες γίνονται εκτελεστές της Παλαιάς Διαθήκης: φροντίζουν ώστε οι Εβραίοι, που *έφαγαν τον καρπό από το δέντρο* της γνώσης, να γίνουν χώμα.

VI

Ο αντισημιτισμός βασίζεται σε μια εσφαλμένη προβολή. Αυτή είναι το αντίθετο της αυθεντικής μίμησης, βαθύτατα συγγενική της απωθημένης, ίσως μάλιστα το παθολογικό χαρακτηριστικό γνώρισμα στο οποίο η τελευταία κατασταλάζει. Αν μίμηση σημαίνει εξομοίωση του ατόμου προς τον περιβάλλοντα κόσμο, η εσφαλμένη προβολή εξομοιώνει το περιβάλλον προς το ίδιο το άτομο. Αν για την πρώτη το *έξω* είναι το μοντέλο προς το οποίο έρχεται να αρμόσει *το μέσα*, αν έτσι το ξένο μετατρέπεται σε γνώριμο, στη δεύτερη περίπτωση το ετοιμοκίνητο *μέσα* μεταφέρεται εντός του *έξω* και έτσι σφραγίζεται ακόμη και το πιο οικείο ως εχθρός. Παρορμήσεις οι οποίες δεν εγκρίνονται από το υποκείμενο ως δικές του, ενώ ανήκουν σε αυτό, αποδίδονται στο αντικείμενο: στο προβλεπόμενο θύμα. Ο κοινός παρανοϊκός δεν το διαλέγει ελεύθερα, η επιλογή υπακούει στους νόμους της ασθένειας του. Στο φασισμό αυτή η συμπεριφορά αποφασίζεται πολιτικά, το αντικείμενο της ασθένειας προσδιορίζεται με ρεαλιστικά κριτήρια, το παρανοϊκό σύστημα μετατρέπεται σε λογικό κανόνα μέσα στον κόσμο, η απόκλιση από αυτό σε νεύρωση. Ο μηχανισμός τον οποίο χρησιμοποιείτο ολοκληρωτικό σύστημα είναι τόσο παλαιός όσο ο πολιτισμός. Οι ίδιες σεξουαλικές παρορμήσεις τις οποίες το ανθρώπινο γένος καταπίεζε κατάφεραν να επιζήσουν και να επιβάλουν την παρουσία τους τόσο στα άτομα όσο και στους λαούς μέσω της φαντασιακής μεταμόρφωσης του

περιβάλλοντος κόσμου σε διαβολικό σύστημα. Ο τυφλά αιμοχαρής έβλεπε πάντοτε στο θύματο διώκτη ο οποίος τον έφερνε σε απεγνωσμένη κατάσταση άμυνας, και τα πιο ισχυρά βασίλεια αισθάνονταν και τον πιο ανίσχυρο γείτονα ως αφόρητη απειλή προτού επιδράμουν εναντίον του. Η εκλογίκευση ήταν πρόσχημα και ταυτόχρονα αναγκαστική. Αυτός που έχει επιλεγεί ως εχθρός γίνεται ήδη αντιληπτός ως εχθρός. Η διαταραχή προέρχεται από την ανικανότητα του υποκειμένου να ξεχωρίσει στο υλικό της προβολής το δικό του και το ξένο μερίδιο. Υπό μία έννοια κάθε αισθητήρια αντίληψη είναι προβολή. Η προβολή εντυπώσεων των αισθήσεων είναι μια κληρονομιά της ζωικής προΐστορίας του ανθρώπου, ένας μηχανισμός για τους σκοπούς της προστασίας και της τροφής, προεκτεταμένο όργανο της ετοιμότητας για αγώνα, με την οποία τα ανώτερα είδη, με ή χωρίς ευχαρίστηση, αντιδρούσαν σε κινήσεις, ανεξάρτητα από την πρόθεση του αντικειμένου. Η προβολή είναι αυτοματοποιημένη στον άνθρωπο, όπως και άλλες επιθετικές και προστατευτικές λειτουργίες που έγιναν αναγκαστικά. Ο αντικειμενικός του κόσμος συγκροτείται έτσι ως προϊόν εκείνης «της κρυφής τέχνης στα βάθη της ανθρώπινης ψυχής, τους πραγματικούς χειρισμούς της οποίας θα είναι δύσκολο να μας αφήσει ποτέ η φύση να τους μαντέψουμε και να τους δούμε μπροστά μας ακάλυπτους».² Το σύστημα των πραγμάτων, το σταθερό σύμπαν του οποίου η επιστήμη αποτελεί μόνο την αφηρημένη έκφραση, είναι, αν εφαρμόσει κανείς την καντιανή γνωσιοκριτική στην ανθρωπολογία, το ασυνείδητα πραγματοποιηθέν προϊόν του ζωικού εργαλείου στον αγώνα για τη ζωή, αυτής της αυτόματης προβολής. Στην ανθρώπινη κοινωνία όμως, όπου με την εξελικτική ανάδυση του ατόμου διαφοροποιείται η συναισθηματική

2. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*. 2η έκδοση. *Werke*, xο\L- HI, σελ. 180κ.ε.

όπως και η διανοητική ζωή, το μεμονωμένο άτομο χρειάζεται τον αυξανόμενο έλεγχο της προβολής· πρέπει να μάθει να την εκλεπτύνει και ταυτόχρονα να την αναστέλλει. Καθώς κάτω από την οικονομική πίεση μαθαίνει να διακρίνει *ανάμεσα* σε ξένες και δικές του σκέψεις και συναισθήματα, δημιουργείται η διαφορά μεταξύ του έξω και του μέσα, η δυνατότητα αποστασιοποίησης και ταύτισης, η αυτοσυνείδηση και η ηθική συνείδηση. Για να γίνει κατανοητή η ελεγχόμενη προβολή και ο εκφυλισμός της σε εσφαλμένη, που ανήκει στην ουσία του αντισημιτισμού, απαιτούνται ακριβέστεροι συλλογισμοί. Η φυσιολογική διδασκαλία περί αντίληψης, η οποία μετά τον Καντ περιφρονήθηκε από τους φιλοσόφους ως απλοϊκά ρεαλιστική και ως φαύλος κύκλος, εξηγεί τον κόσμο της αντίληψης ως την καθοδηγούμενη από τη διάνοια αντανάκλαση των δεδομένων που ο εγκέφαλος δέχεται από τα πραγματικά αντικείμενα. Σύμφωνα με αυτή την άποψη η διάταξη των προσλαμβανόμενων σημειακών ενδείξεων, των εντυπώσεων, είναι λειτουργία του νου. Όσο και αν επιμένουν οι ψυχολόγοι της Gestalt ότι η φυσιολογική ουσία δεν δέχεται απλώς και μόνο σημεία, αλλά ήδη δομές, ο Σοπενχάουερ και ο Χέλμχολτς, παρά τον φαύλο κύκλο, και μάλιστα ακριβώς λόγω αυτού, ήξεραν εντούτοις περισσότερα για την πολύπλοκη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου απ' ό,τι αναγνωρίζουν οι επίσημοι εκπρόσωποι της σχολής, τόσο της νεοψυχολογικής όσο και της νεοκαντιανής: η αντιληπτική εικόνα περιέχει πράγματι έννοιες και κρίσεις. Ανάμεσα στο αληθινό αντικείμενο και τα αναμφισβήτητα δεδομένα των αισθήσεων, μεταξύ του μέσα και του έξω, χάσκει μια άβυσσος, την οποία το υποκείμενο πρέπει να γεφυρώσει με δική του ευθύνη. Για να καθρεφτίσει το πράγμα όπως είναι, το υποκείμενο πρέπει να του δώσει πίσω περισσότερα από όσα παίρνει από αυτό. Το υποκείμενο επαναλαμβάνει τη δημιουργία του κόσμου που

είναι έξω από αυτό χρησιμοποιώντας τα ίχνη που αυτός αφήνει στις αισθήσεις του: την ενότητα του πράγματος στις πολυμορφες ιδιότητες και καταστάσεις του· και επιστρέφοντας στον εαυτό του συγκροτεί με αυτά το εγώ, καθώς μαθαίνει να προσδίδει συνθετική ενότητα όχι μόνο στις εξωτερικές, αλλά και στις εσωτερικές εντυπώσεις, οι οποίες βαθμιαία αποχωρίζονται από αυτές. Το ένα και το αυτό εγώ είναι το πιο όψιμο σταθερό προϊόν της προβολής. Σε μια διαδικασία που ιστορικά δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με ανεπτυγμένες τις δυνάμεις της ανθρώπινης φυσιολογικής σύστασης, το εγώ εξελίχθηκε ως ενιαία και ταυτόχρονα εκκεντρική* λειτουργία. Και ως αυτοτελώς αντικειμενοποιημένο δεν είναι βέβαια παρά μόνον ό,τι σημαίνει γι' αυτό ο κόσμος των αντικειμένων. Τίποτε άλλο εκτός από την τρυφερότητα και τον πλούτο του εξωτερικού κόσμου της αντίληψης δεν συνιστά το εσωτερικό βάθος του υποκειμένου. Μόλις διακοπεί αυτή η διαπλοκή, το εγώ παγώνει. Αν εξαντλείται, θετικιστικά, στην καταγραφή των δεδομένων χωρίς το ίδιο να δίνει, τότε συρρικνώνεται σε σημείο, και αν σχεδιάζει, ιδεαλιστικά, τον κόσμο μέσα από την αθεμελίωτη αρχή του εαυτού του, τότε εξαντλείται σε άκαμπτη επανάληψη. Και τις δύο φορές παραδίδει το πνεύμα του. Μόνο στη διαμεσολάβηση, κατά την οποία το μηδαμινό δεδομένο των αισθήσεων κάνει τη σκέψη να αναπτύξει ολόκληρη την παραγωγικότητα για την οποία αυτή είναι ικανή και από την άλλη μεριά η σκέψη αφοσιώνεται ανεπιφύλακτα στην πανίσχυση εντύπωση, ξεπερνιέται η άρρωστη μοναξιά που διέπει ολόκληρη τη φύση. Η δυνατότη-

*Exzentrisch (εκκεντρική) είναι θέση του ανθρώπου, αφού είναι/ σώμα και έχει σώμα, υπάρχει ως κατάσταση και ως αντικειμενοποίηση, είναι μέσα και έξω, δηλαδή χωρίς ενιαίο κέντρο. Η έννοια προέρχεται από τη Φιλοσοφική Ανθρωπολογία του Helmuth Plessner.

τα συμφιλίωσης δεν αναφαίνεται στην απρόσβλητη από τη σκέψη βεβαιότητα ούτε στην προεγνωστική ενότητα αντίληψης και αντικειμένου, αλλά στη στοχαστικά μελετημένη αντίθεση τους. Η διάκριση συμβαίνει μέσα στο υποκείμενο, το οποίο έχει τον εξωτερικό κόσμο μέσα στη συνείδηση του και εντούτοις τον γνωρίζει ως κάτι διαφορετικό. Γι' αυτό ο στοχασμός, η ζωή του Λόγου, συντελείται ως συνειδητή προβολή.

Η νοσηρότητα του αντισημιτισμού δεν συνίσταται στην προβάλλουσα συμπεριφορά ως τέτοια, αλλά στην απώλεια του στοχασμού από την προβολή. Καθώς το υποκείμενο δεν είναι σε θέση να αποδώσει στο αντικείμενο ό,τι δέχθηκε από αυτό, δεν γίνεται πλουσιότερο, αλλά φτωχότερο. Χάνει τον αναστοχασμό και προς τις δυο κατευθύνσεις: μη στοχαζόμενο πια το αντικείμενο, δεν στοχάζεται ούτε τον εαυτό του και έτσι χάνει την ικανότητα διάκρισης. Αντί να ακούσει τη φωνή της συνείδησης του, ακούει φωνές: αντί να κοιτάζει μεταनिωμένο μέσα του, για να καταγράψει στο πρωτόκολλο τη δική του αρχομανία, αποδίδει σε άλλους τα Πρωτόκολλα των Σοφών τηςΣιών. Παραφουσκώνει και ταυτόχρονα ατροφεί. Δανειοδοτείαπεριόριστατον εξωτερικό κόσμο με αυτό που βρίσκεται μέσα του· αυτό όμως με το οποίο τον δανειοδοτεί είναι το εντελώς ασήμαντο, το υπερδιογκωμένο σκέτο μέσον, οι σχέσεις, οι μηχανορραφίες, η ζοφερή πρακτική χωρίς την προοπτική της σκέψης. Η ίδια η κυριαρχία, η οποία, ακόμη και ως απόλυτη, συμφωνά με το νόημα της είναι απλώς μέσον, στην ακατάσχετη προβολή γίνεται ταυτόχρονα σκοπός του ίδιου του ατόμου και των άλλων, σκοπός εν γένει. Στην αρρώστια του ατόμου ο οξυμένος διανοητικός μηχανισμός του ανθρώπου ενεργεί κατά των ανθρώπων πάλι σαν το τυφλό εργαλείο του εχθρού στη ζωική προϊστορία, που σαν τέτοιο ποτέ δεν έπαψε να λειτουργεί στον αγώνα του ανθρώπινου

γένους εναντίον ολόκληρης της υπόλοιπης φύσης. Όπως από την άνοδο του το είδος άνθρωπος εμφανίζεται απέναντι στα άλλα είδη, ως η ανωτάτη και συνεπώς η πιο τρομακτική δύναμη εξόντωσης στην ιστορία της εξέλιξης, όπως μέσα στην ανθρωπότητα οι πιο προοδευμένες φυλές συμπεριφέρονται απέναντι στις πιο πρωτόγονες και οι τεχνικά καλύτερα εξοπλισμένοι λαοί απέναντι στους πιο αργούς, έτσι παρουσιάζεται το άρρωστο άτομο, απέναντι στο άλλο άτομο, τόσο στη μεγαλομανία όσο και στη μανία καταδίωξης. Και στις δύο περιπτώσεις το υποκείμενο βρίσκεται στο κέντρο, ενώ ο κόσμος είναι απλώς μια αφορμή για την παράνοια του και γίνεται η ανίσχυρη ή παντοδύναμη ενσάρκωση των στοιχείων που προβάλλονται πάνω του. Η αντίσταση για την οποία ο παρανοϊκός παραπονιέται αδιακρίτως σε κάθε βήμα του είναι συνέπεια της μη αντίστασης, του κενού που παράγει γύρω του σβήνοντας τρόπον τινά τα φώτα. Δεν μπορεί να σταματήσει. Η ιδέα, όταν δεν βρίσκει σταθερό έρεισμα στην πραγματικότητα, επιμένει και γίνεται έμμονη.

Ο παρανοϊκός, αντιλαμβανόμενος τον εξωτερικό κόσμο μόνο σε ανταπόκριση προς τους τυφλούς σκοπούς του, δεν μπορεί παρά να επαναλαμβάνει τον εαυτό του, που αλλοτριώθηκε σε αφηρημένη μανία. Το γυμνό σχήμα της εξουσίας ως τέτοιας, εξίσου επιβλητικό έναντι άλλων όσο και έναντι του προσωπικού εγώ, που βρίσκεται σε ρήξη με τον εαυτό του, αδράχνει ό,τι του προσφέρεται και αδιαφορώντας για την ιδιαιτερότητα του το εντάσσει στον μυθικό ιστό του. Η κλειστή μορφή του πάντοτε-ίδιου γίνεται υποκατάστατο της παντοδυναμίας. Λες και το φίδι που είχε πει στους πρωτόπλαστους: καί εσεσθε ως θεοί, στην περίπτωση του παρανοϊκού πραγματοποίησε την υπόσχεση του. Αυτός πλάθει τους πάντες κατ' εικόνα και ομοίωση. Φαίνεται να μη χρειάζεται κανέναν ζωντανό, ωστόσο απαιτεί να τον υπηρετούν

όλοι. Η θέληση του διαπερνά το σύμπαν, τίποτε δεν επιτρέπεται να μένει χωρίς σχέση προς αυτόν. Τα συστήματα του δεν έχουν κενά. Ως αστρολόγος προικίζει τα άστρα με δυνάμεις που επιφέρουν την καταστροφή του αμέριμνου, είτε του ξένου εγώ στο προκλινικό στάδιο είτε του δικού του στο κλινικό. Ως φιλόσοφος κάνει την παγκόσμια ιστορία εκτελέστρια αναπόδραστων καταστροφών και συντελειών. Ως πλήρως παρανοϊκός ή απόλυτα ορθολογικός εξοντώνει τον σηματοδοτούμενο με την ατομική τρομοκρατική πράξη ή με την καλομελετημένη στρατηγική της εξολόθρευσης. Έτσι έχει επιτυχία. Όπως οι γυναίκες λατρεύουν τον ασυγκίνητο παρανοειδή άντρα, έτσι και οι λαοί γονατίζουν μπροστά στον ολοκληρωτικό φασισμό. Το παρανοϊκό στοιχείο των ίδιων των αφοσιωμένων συγκινείται από τον παρανοϊκό ως κακό δαίμονα, ο φόβος τους ενώπιον της συνείδησης αντιδρά θετικά στην ασυνειδησία, την οποία ευγνωμονούν. Ακολουθούν αυτόν που τις προσπερνά χωρίς να τις κοιτάζει, αυτόν που δεν τις αντιλαμβάνεται ως υποκείμενα, αλλά τις παραδίδει στην υπηρεσία των πολλών σκοπών. Μαζί με όλον τον κόσμο αυτές οι γυναίκες έχουν κάνει θρησκεία τους την κατοχή μεγάλων και μικρών θέσεων εξουσίας και έχουν γίνει όπως τις χαρακτηρίζει η κοινωνία: κακά πράγματα. Έτσι η ματιά που τους θυμίζει την ελευθερία πρέπει να τις πλήττει σαν το βλέμμα του πολύ απλοϊκού αποπλανητή. Ο κόσμος τους είναι αντεστραμμένος. Ταυτόχρονα όμως ξέρουν, όπως οι παλαιοί θεοί που απέφευγαν τη ματιά των πιστών τους, ότι πίσω από το πέπλο κατοικούν νεκροί. Η μη παρανοϊκή ή εμπιστευτική ματιά ανασύρει στη μνήμη τους το πνεύμα που μέσα τους έχει απονεκρωθεί, διότι έξω δεν βλέπουν παρά μόνο τα ψυχρά μέσα της αυτοσυντήρησής τους. Τέτοια επαφή προκαλεί μεσάτους αιδώ και οργή. Ο τρελός όμως δεν τις αγγίζει, ακόμη και όταν τις κοιτάζει κατάματα όπως ο ηγέτης. Απλώς τις φλογίζει. Το

παροιμιώδες κοίταγμα στα μάτια δεν διαφυλάσσει την ατομικότητα όπως το ελεύθερο βλέμμα, διότι καθηλώνει. Δεσμεύει τους άλλους σε μια μονόπλευρη πίστη, καθώς τους παραπέμπει στα χωρίς παράθυρα μοναδολογικά οχυρά του προσώπου τους. Δεν αφυπνίζει τη συνείδηση, αλλά ζητεί προκαταβολικά ευθύνες. Η διαπεραστική και η παραβλέπουσα ματιά, η υπνωτιστική και η αδιαφορούσα, είναι του ίδιου τύπου και στις δύο το υποκείμενο εξαλείφεται. Επειδή από τέτοιου είδους ματιές λείπει ο στοχασμός, οι αστόχαστοι ηλεκτρίζονται από αυτές. Και προδίδονται: οι γυναίκες πετιούνται στο δρόμο, το έθνος κατακαίγεται. Έτσι ο ερμητικά κλειστός παραμένει μια γελοιογραφία της θείκης εξουσίας. Όπως η ηγεμονική χειρονομία του δεν στηρίζεται σε καμιά δημιουργική δύναμη στην πραγματικότητα, έτσι του λείπουν, όπως και του διαβόλου, οι ιδιότητες της αρχής που σφετερίζεται: η μη επιλήσιμων αγάπη και η ήρεμη ελευθερία. Είναι κακός, ψυχαναγκαστικά κινούμενος και τόσο αδύνατος όσο η δύναμη του. Όπως λένε ότι η θείκη παντοδυναμία τραβάει προς το μέρος της τα πλάσματα, έτσι και η σατανική, η κατά φαντασίαν παντοδυναμία έλκει τα πάντα μέσα στην αδυναμία της. Αυτό είναι το μυστικό της κυριαρχίας της. Ο ψυχαναγκαστικά προβάλλον εαυτός δεν μπορεί να προβάλει παρά μόνο τη δική του δυστυχία, από την ενυπαρκτη βάση της οποίας είναι όμως αποκομμένος, καθώς δεν στοχάζεται. Γι' αυτό τα προϊόντα της εσφαλμένης προβολής, τα στερεότυπα σχήματα της σκέψης και της πραγματικότητας είναι μορφώματα της συμφοράς. Για το εγώ που βουλιάζει στην κενή νοήματος άβυσσο του εαυτού του τα αντικείμενα μετατρέπονται σε αλληγορίες της καταστροφής, στις οποίες κρύβεται το νόημα της δικής του πτώσης.

Η ψυχαναλυτική θεωρία διέκρινε ως ουσία της παθολογικής προβολής τη μεταβίβαση κοινωνικά προγραμμαμένων πα-

ρορμήσεων του υποκειμένου στο αντικείμενο. Υπό την πίεση του Υπερεγώ το Εγώ προβάλλει τις επιθετικές ορέξεις, οι οποίες ορμώνται από το Αυτό και λόγω της ισχύος τους είναι επικίνδυνες και για το ίδιο, ως κακές προθέσεις στον εξωτερικό κόσμο και έτσι καταφέρνει να τις ξεφορτωθεί ως αντιδράσεις προς τα έξω, είτε στη φαντασία μέσω της ταύτισης με το δήθεν κακούργο είτε στην πραγματικότητα με την επίκληση της δικαιώματος νόμιμης άμυνας. Η απαγορευμένη παρόρμηση που μετατρέπεται σε επιθετικότητα είναι συνήθως ομοφυλοφιλικού τύπου. Λόγω του άγχους του ευνουχισμού η υπακοή στον πατέρα οδηγήθηκε ως τα όρια της προκαταβολικής εκτέλεσης του ευνουχισμού υπό τη μορφή της εξομώωσης της συνειδητής συναισθηματικής ζωής προς το μικρό κορίτσι και το μίσος προς τον πατέρα απωθήθηκε ως αιώνια μνησικακία. Στην παράνοια αυτό το μίσος οδηγεί στην επιθυμία του ευνουχισμού υπό τη μορφή της γενικής μανίας καταστροφής. Ο άρρωστος επαναστρέφεται στο αρχαϊκό αδιαχώριστο του έρωτα και της υπερνίκησης. Επιζητεί οπωσδήποτε τη σωματική εγγύτητα, την κατάσχεση, τελικά μια σχέση πάση θυσία. Επειδή δεν επιτρέπεται να ομολογήσει στον εαυτό του τον πόθο, πολιορκεί τον άλλον ως ζηλότυπος ή διώκτης, όπως ο απωθών κτηνοβάτης το ζώο ως κυνηγός ή πιεστικός οδηγός τους. Η έλξη απορρέει από υπερβολικά στενό δεσμό ή δημιουργείται με την πρώτη ματιά, μπορεί να προέρχεται από τους μεγάλους, όπως στην περίπτωση του μεμψίμοιρου δικομανούς και του προεδροκτόνου, ή από τους πιο κακόμοιρους, όπως το αυθεντικό πογκρόμ. Τα αντικείμενα της καθήλωσης είναι αντικαταστάσιμα όπως οι μορφές του πατέρα στην παιδική ηλικία· χτυπάει όπου βρει· ακόμη και η μανία συσχέτισης εξαπλώνεται και πιάνεται από οτιδήποτε άσχετο. Η παθολογική προβολή είναι μια απεγνωσμένη τακτική του Εγώ, που η άμυνα του έναντι ερεθισμάτων, σύμφω-

να με τον Φρόντ, είναι πολύ πιο αδύνατη προς τα μέσα παρά προς τα έξω: υπό την πίεση της συσσωρευμένης ομοφυλοφιλικής επιθετικότητας ο ψυχικός μηχανισμός ξεχνά τη *φολογενετικά* πιο όψιμη κατάκτηση, την αυτοαντίληψη, και βιώνει αυτή την επιθετικότητα ως εξωτερικό εχθρό, προκειμένου να αντεπεξέλθει σε αυτή καλύτερα.

Αυτή η πίεση όμως βαραίνει και την υγιή γνωστική διαδικασία ως στοιχείο της αστόχαστης αφέλειας της που οδηγεί στη βία. Κάθε φορά που οι διανοητικές ενέργειες στρέφονται με ορισμένη πρόθεση προς τα έξω, οπουδήποτε δηλαδή έχει κανείς να παρακολουθήσει, να διαπιστώσει και να συλλάβει κάτι, όταν πρόκειται για εκείνες τις λειτουργίες οι οποίες από την πρωτόγονη υπερνίκηση των ζώων, μέσω συνεχούς εκπνευμάτισης, εξελίχθηκαν σε επιστημονικές μεθόδους υποδούλωσης της φύσης, εύκολα παραβλέπεται κατά τη σχηματοποίηση η υποκειμενική διεργασία, και το σύστημα τίθεται ως το ίδιο το πράγμα. Η αντικειμενοποιητική σκέψη εμπεριέχει, όπως και η νοσηρή, την αυθαιρεσία του ξένου προς το πράγμα υποκειμενικού σκοπού, ξεχνά το πράγμα και έτσι ακριβώς ασκεί ήδη εκείνη τη βία επάνω του την οποία υφίσταται αργότερα στην πράξη. Ο απόλυτος ρεαλισμός της πολιτισμένης ανθρωπότητας, ο οποίος κορυφώνεται στο φασισμό, είναι μια ειδική περίπτωση του παρανοϊκού παραληρήματος, που ερημώνει τη φύση και τελικά τους ίδιους τους λαούς. Σε εκείνη την άβυσσο της αβεβαιότητας, την οποία κάθε πράξη αντικειμενοποίησης πρέπει να γεφυρώσει, φωλιάζει η παράνοια. Επειδή δεν υπάρχει κανένα απόλυτα πειστικό επιχείρημα εναντίον πραγματολογικά εσφαλμένων κρίσεων, η στρεβλωμένη αισθητήρια αντίληψη, στην οποία αυτές πλανώνται σαν πνεύματα, δεν μπορεί να θεραπευθεί. Κάθε αντίληψη περιλαμβάνει ασυνείδητα εννοιολογικά στοιχεία,

όπως και σε κάθε κρίση εμπεριέχονται αδιευκρίνιστα φαινομενιστικά* συστατικά. Επειδή λοιπόν η αλήθεια απαιτεί φαντασία, ο φαντασιόπληκτος μπορεί πάντοτε να έχει την εντύπωση πως η αλήθεια είναι φανταστική και η ψευδαίσθηση του η αλήθεια. Ο φαντασιόπληκτος τρέφεται από το στοιχείο της φαντασίας που ενυπάρχει στην ίδια την αλήθεια εκθέτοντας το αδιάκοπα. Επιμένει δημοκρατικά να διεκδικεί ισοτιμία για το παραλήρημα του, επειδή πράγματι και η αλήθεια δεν είναι αυστηρά δεσμευτική. Όταν ο πολίτης παραδέχεται ήδη ότι ο αντισημίτης έχει άδικο, θέλει τουλάχιστον να θεωρηθεί και το θύμα ένοχο. Έτσι ο Χίτλερ απαιτεί να θεωρηθούν νόμιμες οι μαζικές δολοφονίες στο όνομα της εθνικής ανεξαρτησίας ως αρχής του διεθνούς δικαίου, η οποία ανέχεται κάθε πράξη βίας στην άλλη χώρα. Όπως κάθε παρανοϊκός έτσι και αυτός επωφελείται από την παραπλανητική ταυτότητα της αλήθειας και της σοφιστικής: ο διαχωρισμός τους είναι τόσο λίγο πειστικός, και όμως παραμένει αυστηρός. Η αντίληψη είναι δυνατή μόνον εφόσον το πράγμα γίνεται αντιληπτό ως ήδη καθορισμένο, λόγου χάρη ως περίπτωση ενός γένους. Η αντίληψη είναι διαμεσολαβημένη αμεσότητα, σκέψη με την ελκυστική δύναμη των αισθήσεων. Το υποκειμενικό τοποθετείται από αυτή τυφλά στη φαινομενική αυθυπαρξία του αντικειμένου. Μόνον η αυτοσυνείδητη εργασία της σκέψης μπορεί να ξεφύγει πάλι από αυτό το παραισθησιακό στοιχείο, σύμφωνα μάλιστα με τον ιδεαλισμό του Λάμπνιτς και του Χέγκελ μόνον η φιλοσοφία. Καθώς η σκέψη στην πορεία της γνώσης ανα-

*Phanomenalismus (φαινομενισμός)- φιλοσοφική άποψη σύμφωνα με την οποία όλα τα αντικείμενα της αντίληψης και της εμπειρίας είναι μόνο φαινομενικές μορφές ενός «πράγματος καθ' εαυτό», το οποίο δεν μπορούμε να γνωρίσουμε.

γνωρίζει τα εννοιολογικά στοιχεία, τα οποία τίθενται στην αντίληψη άμεσα και άρα είναι δεσμευτικά, ως εννοιολογικά, τα ανακαλεί σταδιακά στο υποκείμενο και τα απογυμνώνει από την εποπτειακή δύναμη. Σε αυτή την πορεία κάθε προηγούμενο στάδιο, ακόμη και αυτό της επιστήμης, εμφανίζεται, σε σύγκριση με τη φιλοσοφία, τρόπον τινά ακόμη ως αισθητήρια αντίληψη, ως ένα φαινόμενο διάστικτο με μη αναγνωρισμένα διανοητικά στοιχεία, αλλοτριωμένο· η εμμονή σε αυτή, χωρίς την άρνηση, είναι μέρος της παθολογίας της γνώσης. Όποιος απολυτοποιεί αφελώς, όσο οικουμενική και αν είναι η δραστηριότητα του, είναι άρρωστος, έχει υποκύψει στην εκτυφλωτική δύναμη της ψευδούς αμεσότητας.

Αυτή η τύφλωση όμως είναι συστατικό στοιχείο κάθε κρίσης, μια αναγκαία φαινομενικότητα. Κάθε κρίση, ακόμη και η αρνητική, είναι διαβεβαιωτική. Όσο και αν μια κρίση, προς αυτοδιόρθωσή της, προβάλλεται ως απομονωμένη και σχετική, πρέπει να κατοχυρώσει το οσοδήποτε προσεκτικά διατυπωμένο περιεχόμενο της, αυτό που ισχυρίζεται, όχι ως απλώς απομονωμένο και σχετικό. Σε αυτό συνίσταται η ουσία της ως κρίσης· μέσα στη συμβατική ρήτρα έχει οχυρωθεί απλώς η αξίωση. Η αλήθεια δεν γνωρίζει τη διαβάθμιση όπως η πιθανότητα. Το βήμα της άρνησης πέρα από την επιμέρους κρίση, το οποίο σώζει την αλήθεια της, είναι δυνατό μόνον εφόσον η κρίση θεωρούσε ότι είναι αληθινή και ήταν, θα έλεγε κανείς, παρανοϊκή. Το πραγματικά τρελό* βρίσκεται στην απαρασάλευτη** πίστη, στην ανικανότητα της σκέψης γι' αυτή την αρνητικότητα, στην οποία, σε αντίθεση προς την παγιωμένη κρίση, συνίσταται κατά βάθος η σκέψη. Η πα-

*verriickt: τρελός, αυτός που του έχει σαλέψει. **unverriickbar: απαρασάλευτος, αμετακίνητος (λογοπαίγνιο).

ρανοϊκή υπερσυνέπεια, η κακή απεραντοσύνη της παντοτε-
ίδιας κρίσης, είναι μια έλλειψη συνέπειας της σκέψης· αντί να
καταδείξει με τη σκέψη του την αποτυχία της απόλυτης αξίω-
σης και έτσι να καθορίσει καλύτερα την κρίση του, ο παρα-
νοϊκός εμμένει πεισματικά στην αξίωση που οδήγησε την κρί-
ση στην αποτυχία. Αντί να προχωρήσει παραπέρα διεισδύο-
ντας στο πράγμα, όλη η σκέψη μπαίνει στην αδιέξοδη υπηρε-
σία της μεροληπτικής κρίσης. Το ακαταμάχητο της τελευταί-
ας είναι το ίδιο όπως η άρρηκτη θετικότητα, και η αδυναμία
του παρανοϊκού δεν είναι παρά η αδυναμία της ίδιας της σκέ-
ψης. Διότι η ψύχραιμη σκέψη, που στον υγιή σπάει την
εξουσία της αμεσότητας, δεν είναι τόσο επιτακτική όσο η
αυταπάτη την οποία διαλύει. Ως αρνητική, καλομελετημένη,
όχι ευθύγραμμα κατευθυνόμενη κίνηση δεν διαθέτει τη βα-
ναυσότητα που ενυπάρχει στη θετικότητα. Αν η ψυχική ενέρ-
γεια της παράνοιας προέρχεται από εκείνη τη λιμπιντική
δυναμική την οποία αποκαλύπτει η ψυχανάλυση, ο αντικειμε-
νικά απρόσβλητος χαρακτήρας της βασίζεται στην πολυση-
μαντότητα που δεν μπορεί καν να αποσπασθεί από την πρά-
ξη της αντικειμενοποίησης, η παραισθησιακή δύναμη της
οποίας πρέπει να ήταν αρχικά αποφασιστική. Στη γλώσσα
της θεωρίας της επιλογής* θα μπορούσε να λεχθεί διευκρινι-
στικά ότι κατά την περίοδο γένεσης του ανθρώπινου αισθη-
τηρίου επέζησαν εκείνα τα άτομα στα οποία η δύναμη των μη-
χανισμών προβολής έφθανε βαθύτερα μέσα στις υποτυπώ-
δεις λογικές ικανότητες ή είχε ελάχιστα μειωθεί από πολύ
νωρίς ανεπτυγμένα στοιχεία αναστοχασμού. Όπως ακόμη
και σήμερα τα από πρακτική άποψη γόνιμα επιστημονικά εγ-
χειρήματα απαιτούν την άθικτη ικανότητα καθορισμού, την

βασικά θεωρήματα της θεωρίας της εξέλιξης του Δαρβίνου.

ικανότητα ακινητοποίησης της σκέψης σε ένα σημείο καθοριζόμενο από τις κοινωνικές ανάγκες, την ικανότητα οροθέτησης ενός πεδίου, το οποίο θα διερευνηθεί κατόπιν ως την τελευταία του πτυχή χωρίς να υπερβεί κανείς τα όρια του, έτσι και ο παρανοϊκός δεν μπορεί να ξεπεράσει ένα πλέγμα συμφερόντων προσδιοριζόμενο από την ψυχολογική του μοίρα. Η οξύνοιά του αναλώνεται μέσα στον κύκλο που χάραξε η έμμονη ιδέα, όπως η επινοητική ιδιοφυΐα της ανθρωπότητας καταστρέφει τον εαυτό της υπό την επήρεια του τεχνικού πολιτισμού. Η παράνοια είναι η σκιά της γνώσης.

Τόσο μοιραία είναι η τάση του πνεύματος για εσφαλμένη προβολή, που αυτό το απομονωμένο σχήμα της αυτοσυντήρησης απειλεί να εξουσιάσει ό,τι βγαίνει από τα όρια της τελευταίας: την κουλτούρα. Η εσφαλμένη προβολή είναι ο σφετεριστής του βασιλείου της ελευθερίας καθώς και της μόρφωσης: η παράνοια είναι το σύμπτωμα του ημιμορφωμένου.* Σε αυτόν όλες οι λέξεις μετατρέπονται σε παρανοϊκό σύστημα, σε μια προσπάθεια να κυριεύσει μέσω του πνεύματος ό,τι δεν μπορεί να προσεγγίσει η εμπειρία του, να δώσει με τη βία νόημα στον κόσμο που αποστερεί τον ίδιο από κάθε νόημα, να δυσφημήσει όμως ταυτόχρονα το πνεύμα και την εμπειρία, από τα οποία είναι αποκλεισμένος, και να επιρρίψει σε αυτά την ευθύνη που φέρει η κοινωνία η οποία τον αποκλείει από αυτά. Η ημιμόρφωση, η οποία σε αντίθεση προς την απλή αμορφωσιά υποστασιοποιεί την περιορισμένη γνώση ως αλήθεια, δεν μπορεί να αντέξει την αφόρητα βαθιά ρήξη μεταξύ του μέσα και του έξω, μεταξύ της ατομικής τύχης και του κοι-

*Σχετικά με την ημιμόρφωση, το φαινόμενο της κοινωνικοποιημένης ημιμάθειας, βλέπε τη μεταγενέστερη εργασία του Th. W. Adorno, *Theorie der Halbbildung* (1959), ελληνική μετάφραση, *θεωρία της ημιμόρφωσης*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.

νωνικού νόμου, μεταξύ του φαινομένου και της ουσίας. Σε αυτή την πάθηση εμπεριέχεται βέβαια ένα στοιχείο αλήθειας σε αντιδιαστολή προς την απλή αποδοχή του κατεστημένου, στο όνομα του οποίου είναι ορκισμένη η υπερέχουσα ορθολογικότητα. Στο φόβο όμως η ημιμόρφωση καταφεύγει με στερεότυπο τρόπο στον δικό της κάθε φορά τύπο λύσης, πότε για να δικαιολογήσει τη συμφορά που έχει γίνει και πότε για να προβλέψει την καταστροφή, που συχνά είναι μεταμφιεσμένη σε αναγέννηση. Η εξήγηση, στην οποία η προσωπική επιθυμία εμφανίζεται ως αντικειμενική δύναμη, είναι πάντοτε τόσο επιφανειακή και κενή από νόημα όσο και το ίδιο το απομονωμένο συμβάν, παιδαριώδης και ταυτόχρονα δυσοίωνη. Τα σκοτεινά συστήματα σήμερα προσφέρουν αυτό που στο μεσαίωνα επέτρεπε στον άνθρωπο ο μύθος του διαβόλου της επίσημης θρησκείας: την αυθαίρετη επένδυση του εξωτερικού κόσμου με νόημα, την οποία ο μονήρης παρανοϊκός κατορθώνει με τη βοήθεια ενός ιδιωτικού σχήματος, που δεν το μοιράζεται με κανέναν και που γι' αυτό ακριβώς φαίνεται αυθεντικά τρελό. Από αυτή την ανάγκη απαλλάσσουν οι μοιραίες μυστικές συνελεύσεις και οι πανάκειες, οι οποίες εμφανίζονται με επιστημονικό μανδύα και ταυτόχρονα αποκόπτονται από τη σκέψη: η θεοσοφία, η αριθμολογία, η φυσική θεραπευτική, η ευρυθμία, ο αντιαλκοολισμός, η γιόγκα και αμέτρητες άλλες αιρέσεις ανταγωνιστικές και αμοιβαία αντικαταστατές, όλες με ακαδημίες, ιεραρχίες και ειδικές γλώσσες, το φετιχοποιημένο τυπικό της επιστήμης και της θρησκείας. Ενώπιον της μόρφωσης ήταν απόκρυφες και μη σεβαστές. Σήμερα όμως, καθώς η μόρφωση γενικά αφανίζεται για οικονομικούς λόγους, έχουν δημιουργηθεί σε απροσδόκητες διαστάσεις νέες προϋποθέσεις για την παράνοια των μαζών. Τα θρησκευτικά συστήματα του παρελθόντος, τα οποία οι λαοί ενστερνίζονταν ως κλειστά παρανοειδή σχήμα-

τα, ήταν δίχτυα με μεγαλύτερο μάτι. Επειδή ακριβώς ήταν ορθολογικά διαμορφωμένα και καθορισμένα, άφηναν, τουλάχιστον προς τα πάνω, περιθώρια για τη μόρφωση και το πνεύμα, η έννοια των οποίων συνιστούσε το δικό τους μέσον έκφρασης. Κατά κάποιον τρόπο μάλιστα ενεργούσαν κατά της παράνοιας. Ο Φρόντ αποκαλεί, εδώ μάλιστα δικαιολογημένα, τις νευρώσεις «αντικοινωνικούς σχηματισμούς»: «επιζητούν να πραγματοποιήσουν με ιδιωτικά μέσα ό,τι δημιουργήθηκε μέσα στην κοινωνία με συλλογική εργασία».³ Τα θρησκευτικά συστήματα διατηρούν κάτι από τη συλλογικότητα που προφυλάσσει τα άτομα από την αρρώστια, η οποία κοινωνικοποιείται: μέσα στη μέθη της κοινής έκστασης, και μάλιστα υπό την έννοια της κοινότητας, η τυφλότητα γίνεται σχέση και ο παρανοϊκός μηχανισμός τίθεται υπό έλεγχο χωρίς να χάνει τη δυνατότητα να τρομάζει. Αυτό ήταν ίσως μια από τις μεγάλες συμβολές των θρησκειών στην αυτοσυντήρηση του είδους. Οι παρανοϊκοί μορφές συνείδησης τείνουν προς το σχηματισμό συνδέσμων, κλειστών ομάδων, μέσα σε οργανώσεις και συμμοριών. Τα μέλη φοβούνται να πιστεύουν μόνο τους τις παρανοϊκές ιδέες τους. Μέσω του μηχανισμού της προβολής βλέπουν παντού τη συνωμοσία και τον προσηλυτισμό. Η εγκαθιδρυμένη ομάδα συμπεριφερόταν πάντοτε παρανοϊκά απέναντι σε άλλες: οι μεγάλες αυτοκρατορίες, ακόμη και η οργανωμένη ανθρωπότητα ως σύνολο, δεν είναι ως προς αυτό σε καλύτερη θέση από τους πρωτόγονους κυνηγούς κεφαλών. Εκείνοι που χωρίς τη θέληση τους ήταν αποκλεισμένοι από την ανθρωπότητα το ήξεραν όπως και εκείνοι που από λαχτάρα για την ανθρωπότητα αυτοαποκλείονταν από αυτή: ο διωγμός τους ενίσχυε τη νοσηρή συνοχή. Το κανονικό μέλος όμως αποχωρίζεται την παράνοια του

3. S. Freud, *Totem und Tabu, Gesammelte Werke*, τόμ. IX, σελ. 91.

συμμετέχοντας στη συλλογική και αγκιστρώνεται με πάθος στις αντικειμενοποιημένες συλλογικές και επικυρωμένες μορφές παράνοιας. Ο *horror vacui*,* που τους κάνει να αποσιώνονται στους συνδέσμους τους, τους συγκολλά και τους προσδίδει τη σχεδόν ακαταμάχητη δύναμη.

Μαζί με την αστική ιδιοκτησία είχε επεκταθεί και η μόρφωση, η οποία ώθησε την παράνοια στις σκοτεινές γωνιές της κοινωνίας και της ψυχής. Επειδή όμως η πραγματική χειραφέτηση των ανθρώπων δεν συμβάδιζε με το διαφωτισμό του πνεύματος, αρρώστησε η ίδια η μόρφωση. Όσο πιο πίσω άφηγε την κοινωνική πραγματικότητα η μορφωμένη συνείδηση τόσο πιο πολύ υφίστατο η ίδια μια διαδικασία εκπραγμάτισης. Η κουλτούρα κατάντησε εμπόρευμα και διαδίδεται πληροφοριακά χωρίς πια να διαπερνά όσους μαθαίνουν κάτι από αυτή. Η σκέψη γίνεται βραχύπνοη και περιορίζεται στην πρόσληψη μεμονωμένων γεγονότων. Νοητικές συναρτήσεις αποπέμπονται ως άβολες και ανώφελα κοπιαστικές. Το εξελικτικό στοιχείο της σκέψης, ό,τι γενετικό και εντατικό υπάρχει σε αυτή, ξεχνιέται και ισοπεδώνεται αναγόμενο στο αδιαμεσολάβητο παρόν, στο εκτατικό. Η οργάνωση της ζωής σήμερα δεν αφήνει στο εγώ κανένα περιθώριο για πνευματικά συμπεράσματα. Η σκέψη που μειώνεται σε γνώσεις εξουδετερώνεται, γίνεται απλώς ένα προσόν στις ειδικές αγορές εργασίας και αξιοποιείται για την αύξηση της εμπορευματικής αξίας της προσωπικότητας. Έτσι καταστρέφεται ο ψύχραιμος αυτοστοχασμός του πνεύματος, που αντιστέκεται στην παράνοια. Στις συνθήκες του όψιμου καπιταλισμού η ημιμόρφωση έγινε τελικά αντικειμενικό πνεύμα. Στην ολοκληρωτική φάση της η κυριαρχία ξανακαλεί στους επαρχιώτες τσαρ-

*φ<5βος του κενού

λατάνους της πολιτικής και μαζί με αυτούς το παρανοϊκό σύστημα ως ultima ratio* και το επιβάλλει στην πλειονότητα των διοικούμενων, που έτσι κι αλλιώς έχει καταβληθεί ήδη από τη μεγάλη και την πολιτιστική βιομηχανία. Ο παραλογισμός της κυριαρχίας είναι τόσο εύκολο σήμερα να γίνει αντιληπτός από την υγιή συνείδηση που η ίδια χρειάζεται την άρρωστη συνείδηση για να διατηρηθεί στη ζωή. Μόνον οι πάσχοντες από μανία καταδίωξης αποδέχονται την καταδίωξη, στην οποία πρέπει να μετατραπεί η κυριαρχία, καθώς τους επιτρέπει να καταδιώκουν άλλους.

Η ηθική συνείδηση έχει εκμηδενισθεί έτσι κι αλλιώς στο φασισμό, όπου η ευθύνη για τη γυναίκα και το παιδί, που με κόπο καλλιεργήθηκε από τον αστικό πολιτισμό, εξαφανίζεται πίσω από τη διαρκή ευθυγράμμιση κάθε ατόμου προς τους κανονισμούς. Η ηθική συνείδηση συνίστατο -όχι όπως φαντάζονταν ο Ντοστογιέφσκι και οι Γερμανοί απόστολοι της εσωτερικότητας- στην αφοσίωση του εγώ στο ουσιώδες του εξωτερικού κόσμου, στην ικανότητα του ατόμου να κάνει δικό του πρόβλημα το αληθινό αίτημα των άλλων. Η τελευταία είναι η ικανότητα για στοχασμό υπό την έννοια της διείσδυσης στη δεκτικότητα και στη φαντασία. Καθώς η μεγάλη βιομηχανία με την εξαφάνιση του ανεξάρτητου οικονομικού υποκειμένου, εν μέρει μέσω της κατάργησης των αυτοτελών επιχειρηματιών και εν μέρει μέσω του μετασχηματισμού των εργατών σε αντικείμενα των συνδικάτων αφαιρεί ακατάπαυστα το οικονομικό έδαφος για ηθικές αποφάσεις, αναγκάζεται και ο στοχασμός να ατροφήσει. Η ψυχή, ως δυνατότητα ενός ανοιχτού στον εαυτό του αισθήματος ενοχής, διαλύεται. Η ηθική συνείδηση γίνεται άνευ αντικειμένου, διότι τη θέση της υπευθυνότητας του ατόμου για τον

*τελευταία επινόηση, ύστατη διέξοδος.

εαυτό του και τους δικούς του παίρνει απευθείας η απόδοση του για το μηχανισμό, ακόμη και αν διατηρείται η παλαιά ηθική φρασεολογία. Η προσωπική ορμική σύγκρουση δεν διεξάγεται πια ως την κρίση της, ώστε να μπορέσει να διαμορφωθεί η αρχή της ηθικής συνείδησης. Αντί της εσωτερίκευσης των κοινωνικών επιταγών, η οποία δεν τις κάνει μόνο πιο δεσμευτικές και ταυτόχρονα πιο ανοιχτές, αλλά και τις χειραφτεί από την κοινωνία ή τις στρέφει ακόμη και εναντίον της, συντελείται η άμεση, αδιαμεσολάβητη ταύτιση με τις στερεότυπες αξιολογικές κλίμακες. Η υποδειγματική Γερμανίδα και ο αυθεντικός Γερμανός, που μονοπωλούν τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό αντίστοιχα, όπως και οι αλλαγού παραλλαγές, είναι τύποι αντικοινωνικών κομπορμιστών. Σε πείσμα και εξαιτίας της προφανούς κακότητάς της η κυριαρχία έγινε τόσο πανίσχυρη που κάθε μεμονωμένο άτομο δεν μπορεί, στην αδυναμία του, να εξορκίσει τη μοίρα του παρά μόνο μέσω της τυφλής υπακοής.

Σε έναν τέτοιο συσχετισμό δυνάμεων εναπόκειται στην κατευθυνόμενη από το κόμμα τύχη που θα προβάλλει η απεγνωσμένη αυτοσυντήρηση την ενοχή για την τρομοκρατία που εξαπολύει. Προορισμένοι να γίνουν στόχος μιας τέτοιας κατευθυνόμενης προβολής είναι οι Εβραίοι. Η σφαίρα της κυκλοφορίας, όπου κατείχαν τις δικές τους θέσεις οικονομικής εξουσίας, συρρικνώνεται. Η φιλελεύθερη μορφή της επιχείρησης επέτρεπε ακόμη στις κατακερματισμένες περιουσίες να ασκούν πολιτική επιρροή. Οι μόλις πρόσφατα χειραφετηθέντες παραδίδονται τώρα στις δυνάμεις του κεφαλαίου οι οποίες συγχωνεύθηκαν με την κρατική μηχανή και είναι πλέον ασυναγώνιστες. Όπως και αν είναι καμωμένοι οι ίδιοι οι Εβραίοι, η εικόνα τους ως ηττημένων φέρει τα χαρακτηριστικά τα οποία η ολοκληρωτική σήμερα κυριαρχία πρέπει να μισεί ως θανάσιμο εχθρό: εκείνα της ευτυχίας χωρίς

εξουσία, της αμοιβής χωρίς εργασία, της πατρίδας χωρίς ορόσημα, της θρησκείας χωρίς μύθο. Η κυριαρχία προγράφει αυτά τα χαρακτηριστικά, διότι στα κρυφά οι κυριαρχούμενοι τα λαχταρούν. Αυτή μπορεί να διατηρηθεί στη ζωή μόνον όσο οι εξουσιαζόμενοι μετατρέπουν το ποθητό σε μισητό. Το επιτυγχάνουν μέσω της παθολογικής προβολής, διότι και το μίσος οδηγεί στην ένωση με το αντικείμενο, κατά την καταστροφή. Το μίσος είναι το αρνητικό της συμφιλίωσης. Η συμφιλίωση είναι η υψίστη έννοια του εβραϊσμού και όλο του το νόημα είναι η αναμονή· από την ανικανότητα γι' αυτή προέρχεται η παρανοϊκή μορφή αντίδρασης. Οι αντισημίτες βάλθηκαν να πραγματοποιήσουν το αρνητικό απόλυτο της με δικές τους δυνάμεις και μεταμορφώνουν τον κόσμο σε κόλαση, σε αυτό δηλαδή που πάντοτε πίστευαν πως είναι. Η αλλαγή κατεύθυνσης εξαρτάται από την ικανότητα των κυριαρχούμενων να γίνουν κύριοι του εαυτού τους ενόψει της απόλυτης παράνοιας και να την αναχαιτίσουν. Μόνο με την απελευθέρωση της σκέψης από την κυριαρχία, με την κατάργηση της βίας, θα μπορούσε ναυλοποιηθεί η ιδέα που ώστώρα έμενε αναληθής, ότι ο Εβραίος είναι άνθρωπος. Θα ήταν ένα βήμα εξόδου από την αντισημιτική κοινωνία, η οποία εξωθεί τόσο τον Εβραίο όσο και τους άλλους στην αρρώστια, προς μια κοινωνία ανθρώπινη. Ένα τέτοιο βήμα θα εκπλήρωνε ταυτόχρονα και το φασιστικό ψέμα ως τον αντίλογο του: το εβραϊκό ζήτημα* θα αποδεικνυόταν πράγματι ως καμπή της ιστορίας. Υπερνικώντας την αρρώστια του πνεύματος, εστία και τροφός της οποίας είναι η ασυγκράτητη από το στοχασμό

*Υπαινιγμός στα δυο σχετικά άρθρα του Μαρξ (για το εβραϊκό ζήτημα, 1843/44) με τα οποία απαντούσε στον Μπρούννο Μπάουερ. Σε αυτά αναφέρονται μερικά από τα μοτίβα αυτής της παραγράφου («καμωμένον», «αναμονή», «Εβραίος είναι άνθρωπος» κ.ά.).

επιβολή των ιδίων συμφερόντων, η ανθρωπότητα θα γινόταν από γενική αντίθετη φυλή το ανθρώπινο γένος, το οποίο ως φύση είναι εντούτοις περισσότερο από απλή φύση, καθώς αποκτά επίγνωση της αυτοεικόνας. Η ατομική και κοινωνική χειραφέτηση από την κυριαρχία είναι η αντίθετη κίνηση στην ψευδή προβολή, και κανένας Εβραίος, αν θα κατάφερνε ποτέ να κατευνάσει την τελευταία μέσα του, δεν θα έμοιαζε πια με τη συμφορά που επέρχεται ανόητα πάνω σε αυτόν και σε όλους τους διωκόμενους, ζώα και ανθρώπους.

VII*

Αλλά δεν υπάρχουν πια αντισημίτες. Οι τελευταίοι ήταν φιλελεύθεροι που ήθελαν να εκφράσουν την αντιφιλελεύθερη γνώμη τους. Η παλαιοσυντηρητική απόσταση των ευγενών και του σώματος των αξιωματικών από τους Εβραίους στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ήταν απλώς αντιδραστική. Άνθρωποι της εποχής τους ήταν οι διάφοροι Άλβαρντ και Κνυπελκούντσε. * * Ως ακολουθία τους είχαν ήδη το ανθρώπινο υλικό του φυρερ και στήριγμα τους ήταν οι κακεντρεχείς χαρακτήρες και οι στραβοκέφαλοι όλης της χώρας. Όπου το αντισημιτικό φρόνημα εκδηλωνόταν ανοιχτά, εμφανιζόταν ως αστικό και ταυτόχρονα στασιαστικό. Οι λαϊκοεθνικές

* Ολόκληρη η έβδομη θέση δεν περιλαμβανόταν στην αρχική συγγραφή του έργου (1944). Γράφηκε αργότερα και προστέθηκε στην πρώτη έκδοση (1947).

** Ahlwardt, Knuppelkunze: προπαγανδιστές του αντισημιτισμού στα τέλη του περασμένου αιώνα, βουλευτής ο πρώτος, στρατιωτικός θεωρητικός ο δεύτερος, ο οποίος μάλιστα αναφέρεται με το παρατσούκλι του ως ο Kunze (το όνομα του) με τα *ρόπαλα* (Knuppel), λόγω των ξυλοδαρμών που συνόδευσαν τις συγκεντρώσεις του.

υβρεολογίες ήταν ακόμη μια διαστρέβλωση της ελευθερίας των πολιτών. Η αντισημιτική πολιτική της μπιρραρίας έβγαλε στο φως το ψέμα του γερμανικού φιλελευθερισμού, από το οποίο τρεφόταν και το οποίο τελικά έθαψε. Αν και για να αποκτήσουν το δικαίωμα ξυλοκοπήματος των Εβραίων, μιας πρακτικής που έκρυβε μέσα της ήδη την οικουμενική ανθρωποκτονία, πρόβαλλαν ως δικαιολογητικό την ίδια τους τη μετριότητα, οικονομικά είχαν κάνει εντούτοις αρκετά ρεαλιστικές προβλέψεις ώστε να σταθμίσουν τους πιθανούς κινδύνους ενός Τρίτου Ράιχ έναντι των πλεονεκτημάτων από μια εχθρική ανοχή. Ο αντισημιτισμός ήταν ακόμη μία από τις συναγωνιζόμενες κατευθύνσεις, ένα ζήτημα υποκειμενικής επιλογής. Η απόφαση σχετιζόταν ειδικά με αυτόν. Η αποδοχή της λαϊκοεθνικής θέσης συμπεριλάμβανε βέβαια πάντοτε ολόκληρο το σοβινιστικό λεξιλόγιο. Οι αντισημιτικές αποφάνσεις μαρτυρούσαν ανέκαθεν τον στερεότυπο χαρακτήρα της σκέψης. Σήμερα έχει απομείνει μόνον αυτός. Διενεργούνται ακόμη εκλογές, αλλά μόνο μεταξύ ολοτήτων. Τη θέση της αντισημιτικής ψυχολογίας πήρε κυρίως το απλό ναι στο φασιστικό ψηφοδέλτιο,* στον κατάλογο των συνθημάτων της μαχητικής μεγάλης βιομηχανίας. Όπως στο ψηφοδέλτιο του μαζικού κόμματος επιβάλλονται από την κομματική μηχανή στον εκλογέα τα ονόματα εκείνων που ξεφεύγουν από την εμπειρία του και που μόνο συλλήβδην μπορεί να τους εκλέξει, έτσι και τα βασικά ιδεολογικά σημεία είναι κωδικοποιημένα σε λίγους καταλόγους. Έναν από αυτούς πρέπει να εκλέξει κανείς, αν δεν θέλει να νιώσει το προσωπικό του φρόνημα σαν κάτι τόσο μάταιο όσο οι σκόρπιες ψήφοι την ημέρα των εκλογών έναντι των πολυψήφων στατιστικών μαμούθ. Ο αντισημιτισμός έπαψε σχεδόν να είναι μια αυτοτελής

*ticket: ενιαίο ψηφοδέλτιο μιας παράταξης ή ενός συνασπισμού.

παρόρμηση και αποτελεί απλώς ένα σημείο του πολιτικού προγράμματος: όποιος θέλει να δώσει μια οποιαδήποτε ευκαιρία στο φασισμό, μαζί με τη συντριβή των συνδικάτων και τη σταυροφορία κατά του μπολσεβικισμού υπογράφει αυτόματα και την εξόντωση των Εβραίων. Η πεποίθηση των αντισημιτών, όσο ψεύτικη και αν είναι, έχει περάσει στα προ-αποφασισμένα ανακλαστικά των εκπροσώπων των πολιτικών τους σχηματισμών, οι οποίοι δεν συνιστούν υποκείμενα. Όταν οι μάζες αποδέχονται το αντιδραστικό πρόγραμμα που περιέχει την αντισημιτική θέση, υπακούουν σε κοινωνικούς μηχανισμούς στους οποίους οι εμπειρίες των μεμονωμένων ατόμων με Εβραίους δεν παίζουν κανένα ρόλο. Έχει καταδειχθεί πράγματι ότι ο αντισημιτισμός δεν έχει λιγότερες πιθανότητες σε περιοχές χωρίς Εβραίους απ' ό,τι στο ίδιο το Χόλγουντ. Τη θέση της εμπειρίας παίρνειτο κλισέ, στη θέση της ενεργού στην εμπειρία φαντασίας μπαίνει η ένθερμη υποδοχή. Επί ποινή ραγδαίου αφανισμού έχει προκαθορισθεί για τα μέλη κάθε κοινωνικού στρώματος σαν μάθημα το είδος και το μέτρο προσανατολισμού τους. Πρέπει να είναι προσανατολισμένα τόσο υπό την έννοια της ενημέρωσης τους σχετικά με τον νεότερο τύπο αεροπλάνου όσο και υπό την έννοια της σύνδεσης του με ένα από τα προκαθορισμένα κέντρα εξουσίας.

Μέσα στον κόσμο της παραγωγής σειρών το σχήμα της μαζικής παραγωγής, η στερεοτυπία, αντικαθιστά την εργασία της κατηγοριοποίησης. Η κρίση δεν βασίζεται πια στην πραγματική εκτέλεση της σύνθεσης, αλλά στην τυφλή υπαγωγή. Αν σε ένα παλαιότερο ιστορικό στάδιο το κρίνειν συνίστατο στη γρήγορη διάκριση, που έθετε αμέσως σε κίνηση το φαρμακερό βέλος, στο μεταξύ η εμπορική ανταλλαγή και η επίσημη δικαιοσύνη έπαιξαν και εδώ το ρόλο τους. Το κρίνειν περνούσε μέσα από το στάδιο της στάθμισης, το οποίο

προστάτευε κάπως το υποκείμενο της κρίσης από τη βίβανυση ταύτιση με το κατηγορημα. Στην όψιμη βιομηχανική κοινωνία γίνεται επαναστροφή στην άκριτη εκτέλεση της ετυμολογίας. Κατά την περίοδο του φασισμού, όταν η συνοπτική διαδικασία αντικατέστησε τη σχολαστική διαδικασία της ποινικής δικονομίας, οι άνθρωποι της εποχής ήταν οικονομικά προετοιμασμένοι γι' αυτό· είχαν μάθει να βλέπουν τα πράγματα ασυλλόγιστα μέσα από τα μοντέλα σκέψης, τους τεχνικούς όρους που στην κατάρρευση της γλώσσας αποτελούν το σταθερό απόθεμα της. Ο αντιλαμβανόμενος δεν είναι πια παρών κατά τη διαδικασία της αντίληψης. Δεν είναι σε θέση να επιδείξει την ενεργό παθητικότητα της γνωστικής διαδικασίας, κατά την οποία τα κατηγορικά στοιχεία μπορούν να διαμορφώνονται εκ νέου, στα μέτρα τους από το συμβατικά προσηματισμένο «δεδομένο» και αυτό από εκείνα, οπότε αποδίδεται στο αντιληπτό αντικείμενο δικαιοσύνη. Στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών καθώς και στον κόσμο της εμπειρίας του ατόμου συνενώνονται άκαμπτα και αδιαμεσολάβητα η τυφλή αντίληψη με τις κενές έννοιες.* Στην εποχή των τριακοσίων βασικών λέξεων εξαφανίζεται η ικανότητα για την καταβολή της προσπάθειας του κρίνουν και, μαζί με αυτή, η διαφορά μεταξύ του αληθούς και του ψευδούς. Όπου η σκέψη με τη μορφή της υψηλής ειδίκευσης δεν αποτελεί πια μέρος του επαγγελματικού εξοπλισμού σε ορισμένους κλάδους του καταμερισμού της εργασίας, γίνεται ύποπτη ως παλαιομοδίτικη πολυτέλεια: «armchair thinking». * * Ο άνθρωπος οφείλει να κά-

*Οι συγγραφείς υπαινίσσονται τη ρήση του Καντ, σύμφωνα με την οποία «σκέψεις χωρίς περιεχόμενο είναι κενές, αντιλήψεις χωρίς έννοιες είναι τυφλές» (Kant, *Kritik der reinen Vernunft, Werke*, τόμ. IV, Βερολίνο 1968, σ. 48). (Σ.τ.Ε.)

"armchair thinking: σκέψη της πολυθρόνας, θεωρητικολογία χωρίς πρακτική εμπειρία.

νει κάτι απτό. Όσο πιο περιττή γίνεται η σωματική εργασία με την ανάπτυξη της τεχνικής, τόσο πιο *ένθερμα* ανακηρύσσεται σε πρότυπο της πνευματικής εργασίας, η οποία δεν επιτρέπεται να μπει στον πειρασμό να αντλήσει από αυτή την εξέλιξη τα κατάλληλα διδάγματα. Αυτό είναι το μυστικό της αποβλάκωσης η οποία ευνοεί τον αντισημιτισμό. Όταν ακόμη και μέσα στο πεδίο της Λογικής το ειδικό υφίσταται την έννοια μόνον ως κάτι απλώς εξωτερικό, στην κοινωνία πρέπει κατά μείζονα λόγο να τρέμει ό,τι αντιπροσωπεύει τη διαφορά. Η μάρκα παιγνιδιού επικολλάται: καθένας σφραγίζεται ως φίλος ή εχθρός. Όταν το υποκείμενο δεν λαμβάνεται υπόψη, αυτό διευκολύνει τη διοίκηση. Εθνικές ομάδες εκτοπίζονται σε άλλα μήκη και πλάτη της υδρογείου, άτομα στέλνονται με τη σφραγίδα Εβραίος στο θάλαμο αερίων.

Η αδιαφορία απέναντι στο άτομο, η οποία εκφράζεται στη Λογική, συνάγεται από την οικονομική διαδικασία. Το ίδιο έγινε εμπόδιο στην παραγωγή. Η συνύπαρξη του μη ταυτόχρονου στην τεχνική και ανθρώπινη εξέλιξη, το «cultural lag» που απασχόλησε τους κοινωνιολόγους, αρχίζει να εξαφανίζεται. Η οικονομική ορθολογικότητα, η εκθειασμένη αρχή της χρήσης του πιο μικρού μέσου, μετασχηματίζει αδιάκοπα και τις τελευταίες μονάδες της οικονομίας: τη μονάδα παραγωγής καθώς και τον άνθρωπο. Η εκάστοτε πιο προωθημένη μορφή γίνεται η κυρίαρχη. Άλλοτε το πολυκατάστημα απαλλοτριώνει το ειδικό κατάστημα παλαιού τύπου, το οποίο μη χωρώντας πια στο πλαίσιο των μερκαντιστικών ρυθμίσεων ανέλαβε το ίδιο την πρωτοβουλία, το σχεδιασμό και την οργάνωση και έγινε, όπως ο παλαιός μύλος και το σιδηρουργείο, μικρό εργοστάσιο και μάλιστα ελεύθερη επιχείρηση. Όλα εκεί γίνονταν με χρονοβόρο, δαπανηρό και παρακινδυνευμένο τρόπο. Γι' αυτό ο ανταγωνισμός επέβαλε αργότερα την πιο αποδοτική και συγκεντρωτική μορφή λιανικού εμπορίου, δηλαδή το

πολυκατάστημα. Η ψυχολογική μικροεπιχείρηση, το άτομο, δεν είχε διαφορετική τύχη. Είχε συσταθεί ως δυναμικό κύτταρο της οικονομικής δραστηριότητας. Χειραφετημένο από την κηδεμονία κατά τα παλαιότερα οικονομικά στάδια, φρόντιζε μόνο του για τον εαυτό του: ως προλετάριος με την εκμίσθωση της εργασίας του μέσω της αντίστοιχης αγοράς και με τη συνεχή προσαρμογή στις νέες τεχνικές συνθήκες, ως επιχειρηματίας μέσω της ακούραστης πραγματοποίησης του ιδεατού τύπου homo oeconomicus. Η ψυχανάλυση παρέστησε το εσωτερικό της μικροεπιχείρησης, όπως συγκροτήθηκε υπό αυτές τις συνθήκες, ως περίπλοκη δυναμική του συνειδητού και του ασυνειδήτου, του Αυτό, του Εγώ και του Υπερεγώ. Στη διαμάχη με το Υπερεγώ, την κοινωνική ελεγκτική αρχή μέσα στο άτομο, το Εγώ συγκρατεί τις ορμές μέσα στα όρια της αυτοσυντήρησης. Τα σημεία προστριβής είναι πολλά και οι νευρώσεις, τα απρόβλεπτα έξοδα αυτής της οικονομίας των ορμών, είναι αναπόφευκτες. Ο πολύπλοκος ψυχικός μηχανισμός επέτρεψε εντούτοις την ως ένα βαθμό ελεύθερη συνεργασία των υποκειμένων, στην οποία βασιζόταν η οικονομία της αγοράς. Στην εποχή των μεγάλων τραστών και των παγκόσμιων πολέμων όμως η διαμεσολάβηση της κοινωνικής διαδικασίας από τις αμέτρητες μονάδες φαίνεται οπισθοδρομική. Τα υποκείμενα της οικονομίας των ορμών απαλλοτριώνονται ψυχολογικά και η λειτουργία της ρυθμίζεται από την ίδια την κοινωνία με πιο ορθολογικό τρόπο. Για να ξέρει το άτομο κάθε φορά τι πρέπει να κάνει δεν είναι αναγκασμένο να βιώνει μία επίπονη εσωτερική διαλεκτική της ηθικής συνείδησης, της αυτοσυντήρησης και των ορμών. Οι αποφάσεις για τον άνθρωπο ως εργαζόμενο λαμβάνονται από την ιεραρχία των επαγγελματικών ενώσεων μέχρι την κορυφή της εθνικής διοίκησης· στην ιδιωτική σφαίρα οι αποφάσεις υπακούουν στο σχήμα της μαζικής κουλτούρας, το οποίο δεσμεύει και τις πιο ενδόμυχες παρορ-

μήσε ις των αναγκαστικών καταναλωτών της. Το ρόλο του Εγώ και του Υπερεγώ παίζουν οι επιτροπές και οι σταρ, και οι μάζες, απογυμνωμένες ακόμη και από την επίφαση της προσωπικότητας, πλάθονται πολύ πιο απρόσκοπτα συμφωνά με τα συνθήματα και τα πρότυπα απ' ό,τι ποτέ τα ένστικτα συμφωνά με την εσωτερική λογοκρισία. Αν στο φιλελευθερισμό η ατομοποίηση ενός μέρους του πληθυσμού ήταν αναγκαία για την προσαρμογή της συνολικής κοινωνίας στη στάθμη ανάπτυξης της τεχνικής, σήμερα η λειτουργία του οικονομικού μηχανισμού απαιτεί τη μη εμποδιζόμενη από την ατομοποίηση διεύθυνση των μαζών. Η οικονομικά καθοριζόμενη κατεύθυνση της συνολικής κοινωνίας, που επιβαλλόταν ανέκαθεν στην πνευματική και σωματική σύσταση των ανθρώπων, κάνει να ατροφούν τα όργανα του μεμονωμένου ατόμου που λειτουργούσαν με στόχο την αυτόνομη διαμόρφωση της ύπαρξης του. Αφότου η σκέψη έγινε απλός τομέας στον καταμερισμό της εργασίας, τα σχέδια των αρμόδιων ειδημόνων και ηγετών έκαναν περιττά τα άτομα που σχεδίαζαν μόνα τους την τύχη τους. Η ανορθολογικότητα της χωρίς αντιστάσεις φιλόπονης προσαρμογής στην πραγματικότητα αποβαίνει για το άτομο λογικότερη από τον Λόγο. Αν άλλοτε οι αστοί ενδόβαλλαν* στον εαυτό τους και στους εργάτες τον καταναγκασμό ως καθήκον επιβαλλόμενο από τη συνείδηση, στο μεταξύ έγινε ολόκληρος ο άνθρωπος υποκείμενο-αντικείμενο της ανασταλτικής καταπίεσης. Με την πρόοδο της βιομηχανικής κοινωνίας η οποία ισχυρίζεται πως εξαφάνισε μαγικά το νόμο της εξαθλίωσης, που ήταν απόρροια της, καταστρέφεται τώρα η έννοια που νομιμοποιούσε το όλον: ο άνθρωπος ως πρόσωπο,

*ενδοβάλλω, ενδοβολή: ασυνείδητη εισδοχή ξένων στάσεων, κινήτρων, ιδανικών, αναγκών κ.λπ. στο Εγώ, τα οποία εμφανίζονται ως εγγενώς προσωπικά.

ως φορέας του Λόγου. Η διαλεκτική του διαφωτισμού μεταστρέφεται αντικειμενικά σε παράνοια.

Η παράνοια είναι συνάμα η αρρώστια της πολιτικής πραγματικότητας. Ως πυκνός ιστός της σύγχρονης επικοινωνίας ο κόσμος έγινε τόσο ενιαίος, ώστε οι διαφορές στα προγεύματα των διπλωματών στο Ντάμπαρτον Όουκς και στην Περσία, ως εθνικό χρώμα, πρέπει να επινοηθούν ειδικά, ενώ η εθνική ιδιαιτερότητα γίνεται αντιληπτή κυρίως στα εκατομμύρια των πεινώντων για ρύζι, που ξέφυγαν από τα πυκνά δίχτυα. Ενώ η αφθονία αγαθών, τα οποία θα μπορούσαν να παράγονται ταυτόχρονα παντού, κάνει τον αγώνα για τις πρώτες ύλες και τις αγορές να φαίνεται ολοένα πιο αναχρονιστικός, η ανθρωπότητα είναι εντούτοις μοιρασμένη σε πολύ λίγα εξοπλισμένα μπλοκ. Ανταγωνίζονται το ένα το άλλο πιο ανελέητα απ' ό,τι ποτέ οι εταιρείες της άναρχης παραγωγής εμπορευμάτων και τείνουν στην αλληλεξόντωση. Όσο πιο ξέφρενος ο ανταγωνισμός, τόσο πιο άκαμπτα τα μπλοκ. Μόνο με την πλήρη ταύτιση των κατοίκων τους με αυτές τις κολοσσιαίες δυνάμεις υπό την έννοια της δεύτερης φύσης και με το βούλωμα όλων των πόρων της συνείδησης τους οδηγούνται οι μάζες σε αυτό το είδος απόλυτης απάθειας που τις καθιστά ικανές για θαυματουργά επιτεύγματα. Όπου φαίνεται πως τα άτομα μπορούν ακόμη να αποφασίζουν, ουσιαστικά έχουν προαποφασισθεί τα πάντα. Το διαλαλούμενο από τους πολιτικούς των παρατάξεων ασυμφιλίωτο των ιδεολογιών δεν είναι και αυτό παρά μόνο μια ιδεολογία του τυφλού συσχετισμού εξουσίας. Η παραταξιακή σκέψη, προϊόν της εκβιομηχάνισης και της διαφήμισης της, προσαρμόζεται στα μέτρα των διεθνών σχέσεων. Αν ένας πολίτης προτιμά την κομμουνιστική ή τη φασιστική παράταξη, αυτό συναρτάται ήδη με το ερώτημα αν εντυπωσιάζεται περισσότερο από τον Κόκκινο Στρατό ή από τα εργαστήρια της Δύσης. Η εκπραγμάτιση, δύναμι της οποίας η δομή της

εξουσίας, που μόνο με την παθητικότητα των μαζών καθίσταται δυνατή, παρουσιάζεται απε'ναντι στις ίδιες ως σιδηρά πραγματικότητα, έγινε τόσο πυκνή, που κάθε αυθορμητισμός, ακόμη και ο απλός σχηματισμός μιας ιδέας για την αληθινή τάξη πραγμάτων, έχει γίνει αναγκαστικά παράτολμη ουτοπία, απόκοσμη αιρετική συμπεριφορά. Το πέπλο της επίφασης είναι τόσο πυκνούφαντο που η αποκάλυψη του παίρνει αντικειμενικά το χαρακτήρα της παραίσθησης. Η υπερψήφιση μιας παράταξης όμως σημαίνει την ολοκλήρωση της προσαρμογής στην επίφαση που απολιθώθηκε σε πραγματικότητα και με τη βοήθεια αυτής της προσαρμογής αναπαράγεται επ' αόριστον. Γι' αυτό ακριβώς ακόμη και ο διστακτικός προγράφεται ως λιποτάκτης. Από τον Άμλετ και μετέπειτα για τους ανανεωτές η διστακτική στάση ήταν σημάδι σκέψης και ανθρωπιάς. Ο σπαταλώμενος χρόνος εξέφραζε και ταυτόχρονα διαμεσολαβούσε την απόσταση μεταξύ του ατομικού και του γενικού, όπως στην οικονομία η σφαίρα της κυκλοφορίας την αντίστοιχη μεταξύ της κατανάλωσης και της παραγωγής. Σήμερα τα άτομα δέχονται ετοιμοπαράδοτα τα ψηφοδέλτια των παρατάξεων από τους ισχυρούς, όπως οι καταναλωτές το αυτοκίνητο τους από τα θυγατρικά πρακτορεία του εργοστασίου. Η ρεαλιστική στάση, η προσαρμογή στην εξουσία, δεν είναι πια το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής διεργασίας μεταξύ υποκειμένου και πραγματικότητας, αλλά κατασκευάζεται άμεσα από τα γρανάζια της βιομηχανίας. Πρόκειται για μια διαδικασία εξόπτωσης αντί διαλεκτικής υπέρβασης, τυπικής αντί καθορισμένης άρνησης. Οι αχαλίνωτοι κολοσσοί της παραγωγής δεν υπερνίκησαν το άτομο προσφέροντας του ολόκληρη την ικανοποίηση, αλλά εξαλείφοντας το ως υποκείμενο. Σε αυτό ακριβώς συνίσταται η τέλεια ορθολογικότητα τους, η οποία ταυτίζεται με την τρέλα τους. Η εξωθημένη στα άκρα δυσαναλογία μεταξύ της συλλογικότητας και του ατόμου εκμηδενίζει

την ένταση, αλλά η ίδια η ανέφελη ομοφωνία μεταξύ της παντοδυναμίας και της αδυναμίας είναι η αδιαμεσολάβητη αντίφαση, το απόλυτο αντίθετο της συμφιλίωσης.

Μαζί με το άτομο δεν εξαφανίσθηκαν συνεπώς και οι •ψυχολογικές του ορίζουσες, που αποτελούσαν ανέκαθεν τα ενδοανθρώπινα πρακτορεία της ψευδούς κοινωνίας. Τώρα όμως οι χαρακτηρισολογικοί τύποι βρίσκουν την ακριβή θέση τους στο σχεδιάγραμμα των μηχανισμών της εξουσίας. Οι συντελεστές απόδοσης και τριβής τους έχουν συνυπολογισθεί. Η ίδια η παράταξη είναι ένα γρανάζι. Ό,τι στον ψυχολογικό μηχανισμό ήταν ανέκαθεν ψυχαναγκαστικό, ανελεύθερο και ανορθολογικό εφαρμόζει επάνω του με ακρίβεια. Το πρόγραμμα της αντιδραστικής παράταξης που περιέχει τον αντισημιτισμό ανταποκρίνεται στο σύνδρομο της καταστροφικής συμβατικότητας. Οι χαρακτήρες δεν αντιδρούν πηγαία εναντίον των Εβραίων, παρά κυρίως έχουν χαράξει μια ορμική κατεύθυνση η οποία μόνο με την παρέμβαση της παράταξης συναντά το ανάλογο αντικείμενο καταδίωξης. Τα εμπειρικά «στοιχεία του αντισημιτισμού», τα οποία έχουν τεθεί εκτός ισχύος λόγω της απώλειας της εμπειρίας, η οποία γίνεται εμφανής στην παραταξιακή σκέψη, κινητοποιούνται εκ νέου από την παράταξη. Ήδη αποσυντεθειμένα, δημιουργούν στο νεοαντισημίτη την ένοχη συνείδηση και συνεπώς την ακόρεστη κακία. Επειδή ακριβώς η ψυχολογία του μεμονωμένου ατόμου συγκροτείται και λαμβάνει το περιεχόμενο της μόνο πια από τα κοινωνικά προμηθευόμενα συνθετικά σχήματα συμπεριφοράς, ο σημερινός αντισημιτισμός παίρνει τον τιποτένιο και αδιαπέραστο χαρακτήρα του. Ο Εβραίος μεσίτης εξομοιώνεται τελείως προς την εικόνα του διαβόλου μόνον όταν πια έχει γίνει οικονομικά κατ' ουσίαν ανύπαρκτος· αυτό κάνει το θρίαμβο εύκολο και επιπλέον μετατρέπεται ο αντισημίτη οικογενειάρχη σε έναν υπεύθυνο θε-

ατή της ακατάσχετης ιστορικής τάσης, ο οποίος επεμβαίνει μόνον όταν το απαιτεί ο ρόλος του ως υπαλλήλου του κόμματος ή του εργοστασίου που παράγει υδροκυανιούχο αέριο. Η διοίκηση ολοκληρωτικών κρατών, που οδηγεί στην εξόντωση τις αναχρονιστικές μερίδες του λαού, είναι απλώς ο δήμιος που έρχεται να εκτελέσει πολύ παλαιότερες οικονομικές καταδίκες. Οι ανήκοντες σε άλλους κλάδους του καταμερισμού της εργασίας μπορούν να κοιτάζουν με εκείνη την αδιαφορία που δεν εγκαταλείπει τον αναγνώστη εφημερίδων όταν διαβάζει την είδηση για τις εργασίες αποκατάστασης στους χώρους της χθεσινής καταστροφής, αφού η ιδιαιτερότητα εξαιτίας της οποίας εξολοθρεύονται τα θύματα έχει επίσης εξαλειφθεί προ πολλού. Οι άνθρωποι που ως Εβραίοι εμπίπτουν στο διάταγμα πρέπει πρώτα να εξευρεθούν με τη βοήθεια σχολαστικών ερωτηματολογίων, αφού κάτω από την ισοπεδωτική πίεση της όψιμης βιομηχανικής κοινωνίας οι εχθρικές θρησκείες, που άλλοτε συνιστούσαν τη διαφορά, έχουν μετατραπεί ήδη σε απλά πολιτιστικά αγαθά μετά την επιτυχή αφομοίωση. Οι ίδιες οι εβραϊκές μάζες αποφεύγουν το παραταξιακό σκέπτεσθαι τόσο λίγο όσο και οποιαδήποτε εχθρική οργάνωση νεολαίας. Ο φασιστικός αντισημιτισμός πρέπει ως ένα βαθμό να εφεύρει πρώτα το αντικείμενο του. Ηπαράνοια δεν επιδιώκει πια το στόχο της βάσει του ατομικού ιστορικού ασθενείας του διώκτη, αλλά καθώς η ίδια έγινε κοινωνικό υπαρκτό χαρακτηριστικό,* πρέπει να τον θέσει αξιωματικά μέσα στο ίδιο το πλέγμα τύφλωσης* * των πολέμων και των οικονομικών συγκυριών, προτού οι ψυχολογικά προδιατεθει-

* Existential: υπαρκτικό χαρακτηριστικό Χάιντεγκερ.

"Verblendungszusammenhang: πλε'γμα τύφλωσης, οι συναρτήσεις μεταξύ του κοινωνικού είναι και των ψευδών παραστάσεων για την ουσία της σημερινής κοινωνίας.

μένοι λοοσύντροφοι ως ασθενείς μπορέσουν, εσωτερικά και εξωτερικά, να ορμήσουν καταπάνω του.

Το γεγονός ότι ο αντισημιτισμός τείνει πλέον να εμφανίζεται απλώς ως μία θέση σε ένα αντικαταστατό πρόγραμμα δικαιολογεί αναντίρρητα την ελπίδα ότι μπορεί να έλθει το τέλος του. Οι Εβραίοι δολοφούνται σε μια περίοδο όπου οι ηγέτες θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν την αντισημιτική θέση του προγράμματος τους με την ίδια ευκολία με την οποία μπορούν να μεταφέρουν τις πιστές μάζες από ένα σημείο της εξορθολογισμένης παραγωγής σε ένα άλλο. Βάση της εξέλιξης που οδηγεί στο παραταξιακό σκέπτεσθαι παραμένει η οικουμενική αναγωγή κάθε ειδικής ενέργειας στη μία και μοναδική αφηρημένη μορφή εργασίας, από το πεδίο της μάχης ως το στούντιο. Το πέρασμα από αυτές τις συνθήκες σε μια πιο ανθρώπινη κατάσταση πραγμάτων δεν μπορεί όμως να γίνει, διότι στο καλό και στο κακό επιφυλάσσεται η ίδια τύχη. Η ελευθερία στο πρόγραμμα της προοδευτικής παράταξης είναι ένα στοιχείο τόσο εξωτερικό προς τις πολιτικές δομές εξουσίας, στις οποίες κατ' ανάγκη καταλήγουν οι προοδευτικές αποφάσεις, όσο και ο αντιεβραϊσμός προς τα τραστ της χημικής βιομηχανίας. Οι ψυχολογικά πιο ανθρώπινοι έλκονται βέβαια από την προοδευτική παράταξη, αλλά η επεκτεινόμενη απώλεια της εμπειρίας μετατρέπει τελικά και τους δικούς της οπαδούς σε εχθρούς της διαφοράς. Αντισημιτική δεν είναι μόνον η αντισημιτική παράταξη, αλλά η παραταξιακή νοοτροπία εν γένει. Εκείνη η οργή κατά των διαφορών, που ενυπάρχει τελεολογικά σε αυτή τη νοοτροπία, είναι έτοιμη, ως μνησικακία των κυριαρχούμενων υποκειμένων της κυριαρχίας πάνω στη φύση, να ορμήσει κατά της φυσικής μειονότητας, ακόμη και όταν αυτά αρχικά απειλούν την κοινωνική μειονότητα. Η κοινωνικά υπεύθυνη ελίτ δεν εντοπίζεται έτσι και αλλιώς τόσο εύκολα όσο άλλες μειονότητες. Στις

νεφελώδεις συνθήκες ιδιοκτησίας, κατοχής, νομής και διεύθυνσης διαφεύγει με επιτυχία από το θεωρητικό προσδιορισμό. Τόσο στην ιδεολογία της φυλής όσο και στην πραγματικότητα της τάξης φανερώνεται μόνον η αφηρημένη διαφορά έναντι της πλειονότητας. Αν όμως το προοδευτικό πρόγραμμα τείνει προς αυτό που είναι χειρότερο από το περιεχόμενο του, το περιεχόμενο του φασιστικού προγράμματος είναι τόσο ασήμαντο, που ως υποκατάστατο του καλύτερου δεν μπορεί να σταθεί παρά μόνο με τις απεγνωσμένες προσπάθειες των απατημένων. Το φρικτό στο φασιστικό πρόγραμμα είναι ότι, ενώ είναι ολοφάνερο ψέμα, εξακολουθεί να υπάρχει. Ενώ δεν επιτρέπει καμιά αλήθεια με την οποία θα μπορούσε να παραβληθεί, το άμετρο του παραλογισμού του φανερώνει, με αρνητικό τρόπο, απτά την αλήθεια, από την οποία οι άκριτοι μπορούν να κρατηθούν αποχωρισμένοι μόνο με πλήρη απώλεια της σκέψης. Μόνον ο διαφωτισμός που θα γινόταν κύριος του εαυτού του και θα αποκτούσε ο ίδιος ισχυρή δύναμη θα μπορούσε να σπάσει τα όρια του διαφωτισμού.

Σημειώσεις και σχεδιάσματα

ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΝΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

Ένα από τα διδάγματα της χιτλερικής περιόδου είναι και εκείνο για τη βλακεία της έξυπνάδας. Με πόσα εμπειριστατώμενα επιχειρήματα δεν αμφισβήτησαν οι Εβραίοι τις πιθανότητες ανόδου του Χίτλερ, όταν αυτή ήταν ηλίου φαεινότερη. Θυμούμαι μια συζήτηση στην οποία ένας οικονομολόγος, επικαλούμενος τα συμφέροντα των Βαυαρών ζυθοποιών, αποδείκνυε ότι είναι αδύνατη η ομοιομορφοποίηση της Γερμανίας. Ύστερα οι έξυπνοι θεωρούσαν αδύνατη την επικράτηση του φασισμού στις δυτικές χώρες. Οι έξυπνοι διευκόλυναν παντού το παιχνίδι των βαρβάρων, επειδή είναι τόσο βλάκες. Οι ενημερωμένες, διορατικές κρίσεις, οι προγνώσεις που στηρίζονται στη στατιστική και στην πείρα, οι διαπιστώσεις που αρχίζουν με τη φράση «στο κάτω κάτω πρέπει να το γνωρίζω, είναι το αντικείμενο μου», οι συμπερασματικές και σοβαρές δηλώσεις είναι όλες αναληθείς.

Ο Χίτλερ ήταν εναντίον του πνεύματος και απάνθρωπος. Υπάρχει όμως και ένα πνεύμα που είναι απάνθρωπο: γνώρισμα του είναι η καλά ενημερωμένη ανωτερότητα.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Η μετατροπή της εξυπνάδας σε βλακεία ανταποκρίνεται στην ιστορική τάση. Το λογικό, όπως το εννοούσε ακόμη ο Τσάμπερλεν, όταν στο Γκόντεσμπεργκ* αποκαλούσε τις απαιτήσεις του Χίτλερ unreasonable, παράλογες, σημαίνει ότι πρέπει να τηρείται ισοτιμία μεταξύ δούνα και λαβείν. Αυτή η λογική έχει σχηματισθεί βάσει της ανταλλαγής. Οι σκοποί πρέπει να επιτυγχάνονται μόνο με διαμεσολάβηση, τρόπον τινά με'σω της αγοράς, με βάση το μικρό πλεονέκτημα που η ισχύς μπορεί να κερδίσει αναγνωρίζοντας τον κανόνα του παιγνιδιού, παραχώρηση έναντι παραχώρησης. Η εξυπνάδα δεν έχει πλέον αντικείμενο όταν η εξουσία παύει να υπακούει στους κανόνες του παιγνιδιού και προχωρεί στην άμεση ιδιοποίηση. Το μέσον έκφρασης της παραδοσιακής αστικής ευφυΐας, η συζήτηση, διαλύεται. Ήδη τα άτομα δεν μπορούν να συνομιλήσουν, και το ξέρουν: γι' αυτό μετέτρεψαν το παιγνίδι σε σοβαρό και υπεύθυνο θεσμό, ο οποίος απαιτείτο σύνολο των δυνάμεων τους, έτσι που ούτε η συνομιλία είναι πια δυνατή ούτε η βουβαμάρα βιώνεται. Σε μεγαλύτερη κλίμακα τα πράγματα δεν διαφέρουν διόλου. Ο φασίστας δεν παίρνει από λόγια. Όταν παίρνει το λόγο ο άλλος, αυτός το αισθάνεται ως αδιάντροπη διακοπή. Είναι απρόσιτος στο λογικό επιχείρημα, διότι η λογική γι' αυτόν βρίσκεται μέσα στην υποχώρηση των άλλων.

Η αντίφαση που υπάρχει στη βλακεία της εξυπνάδας είναι αναγκαία, αφού ο αστικός ορθός λόγος πρέπει να αξιώνει την οικουμενικότητα και ταυτόχρονα να αναπτύσσεται

*Στο Bad Godesberg, προάστιο της Βόννης, είχε γίνει τον Σεπτέμβριο του 1938 η δεύτερη από τις τρεις συναντήσεις μεταξύ του Χίτλερ και του Βρετανού πρωθυπουργού στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης του Μονάχου.

επιδιώκοντας τον περιορισμό της. Όπως στην ανταλλαγή ο καθένας λαμβάνειτο δικό του και το αποτέλεσμα είναι εντούτοις η κοινωνική αδικία, έτσι και ο κυρίαρχος Λόγος, ως μορφή αντανάκλασης της οικονομίας των ανταλλαγών, είναι δίκαιος, γενικός και εντούτοις μεροληπτικός, όργανο του προνομίου στην ισότητα. Ο φασίστας του φέρνει τώρα το λογαριασμό. Εκπροσωπεί το μερικό και έτσι αποκαλύπτει ότι ο ορθός λόγος, ο οποίος άδικα επικαλείται τη γενικότητα του, είναι περιορισμένος. Το γεγονός ότι τότε οι έξυπνοι είναι ξαφνικά κουτοί αποδεικνύει το άλογο του Λόγου.

Και ο φασίστας όμως βασανίζεται για να ξεφύγει από αυτή την αντίφαση. Διότι ο αστικός Λόγος δεν είναι στην πραγματικότητα μόνο μερικός, αλλά και γενικός, και η γενικότητα του καταλαμβάνει εξ απρόοπτου το φασίστα καθώς δεν την αποδέχεται. Αυτοί που κατέλαβαν την εξουσία στη Γερμανία ήταν πιο έξυπνοι από τους φιλελεύθερους και πιο κουτοί. Η πορεία προς τη νέα τάξη ήταν κυρίως έργο εκείνων που η συνείδηση τους δεν μπόρεσε να ακολουθήσει την πρόοδο: των χρεοκόπων, των αιρετικών, των τρελών. Είναι προφυλαγμένοι από τον κίνδυνο να κάνουν λάθη, όσο η εξουσία τους εμποδίζει κάθε ανταγωνισμό. Στον ανταγωνισμό μεταξύ των κρατών όμως οι φασίστες δεν είναι μόνον εξίσου ικανοί να κάνουν λάθη, αλλά εξαιτίας ιδιοτήτων όπως η έλλειψη διορατικότητας, η στενοκεφαλιά και η άγνοια των οικονομικών δυνάμεων, προπάντων όμως λόγω της ανικανότητας να βλέπουν την αρνητική πλευρά και να τη συμπεριλαμβάνουν στη γενική εκτίμηση της κατάστασης, οδηγούνται και υποκειμενικά στην καταστροφή, την οποία μέσα τους πάντοτε ανέμεναν.

ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΙ

Εδώ στην Αμερική δεν υπάρχει καμιά διαφορά μεταξύ της οικονομικής τύχης και των ίδιων των ανθρώπων. Κανένας δεν είναι κάτι διαφορετικά από την παρουσία του, το εισόδημα του, τη θέση του, τις ευκαιρίες του. Το οικονομικό του προσωπείο και ό,τι κρύβεται πίσω του συμπίπτουν στη συνείδηση των ανθρώπων, ακόμη και αυτού που το φέρει, ως την τελευταία ρυτίδα. Ο καθένας αξίζει όσα κερδίζει, και ο καθένας κερδίζει όσα αξίζει. Μαθαίνει τι είναι ο ίδιος μέσα από τις αλλαγές της οικονομικής του ύπαρξης. Δεν γνωρίζει τον εαυτό του ως κάτι διαφορετικό. Αν η υλιστική κριτική της κοινωνίας αντέτεινε άλλοτε στον ιδεαλισμό ότι δεν ορίζει η συνείδηση το είναι, αλλά το είναι τη συνείδηση, ότι η αλήθεια για την κοινωνία δεν βρίσκεται στις ιδεαλιστικές της παραστάσεις για τον εαυτό της, αλλά στην οικονομία της, η σύγχρονη αυτοσυνείδηση έχει αποτινάξει στο μεγαζύ αυτόν τον ιδεαλισμό. Οι σημερινοί άνθρωποι κρίνουν τον εαυτό τους συμφωνά με την αγοραία τους αξία και μαθαίνουν τι είναι οι ίδιοι μέσα από την οικονομική τους κατάσταση στον καπιταλισμό. Η τύχη τους, ακόμη και η πιο θλιβερή, δεν τους είναι κάτι εξωτερικό, αλλά την αναγνωρίζουν. Ο Κινέζος που αποχαιρετούσε τον κόσμο

«είπε με μουντή φωνή: φίλε μου, η τύχη σε τούτο τον κόσμο δεν με ευνόησε. Πού θα πάω; Θα τραβήξω προς τα βουνά, αναζητώ τη γαλήνη για τη μοναχική καρδιά μου»*.
I am a failure, λέει ο Αμερικανός. - And that is that.**

*Hans Bethge, *Die chinesische Flöte*, εκδ. Insel-Bucherei, α 17. (Σ.τ.Ε.) * *I am a failure: είμαι μια αποτυχία. And that is that: Και αυτό είναι όλο.

ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΣΕ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ

Στην αρχαιότατη ιστορία μερικών εξωτικών χωρών διακρίνονται καμιά φορά τάσεις της πιο πρόσφατης και πιο γνώριμης, ψυ η απόσταση τις κάνει ιδιαίτερα ευκρινείς.

Στο σχόλιο του για την Ισά-Ουπανισάδ ο Ντόισεν¹ υπογραμμίζει ότι το βήμα προόδου που έκανε η ινδική σκέψη σε αυτό το έργο συγκριτικά με άλλα παλαιότερα είναι όμοιο με εκείνο του Χρίστου πέρα από τον Ιωάννη τον Βαπτιστή, συμφωνά με το Ευαγγέλιο του Ματθαίου,² και των Στωικών πέρα από τους Κυνικούς. Η παρατήρηση πάντως είναι ιστορικά μονόπλευρη, διότι τόσο οι ασυμβίβαστες ιδέες του Ιωάννη του Βαπτιστή και των Κυνικών όσο και οι απόψεις σε σχέση με τις οποίες οι πρώτοι στίχοι της Ισά-Ουπανισάδ υποτίθεται ότι αντιπροσωπεύουν την πρόοδο³ φαίνονται μάλλον σαν αριστερά ρεύματα απόσχισης από ισχυρές κλίκες και κόμματα παρά σαν κύριες γραμμές ιστορικών κινημάτων από τα οποία θα λέγαμε ότι αποσπάσθηκαν αργότερα η ευρωπαϊκή φιλοσοφία, ο χριστιανισμός και η ζωτική θρησκεία των Βεδών. Στις ινδικές συλλογές μάλιστα, όπως επισημαίνει ο ίδιος ο Ντόισεν, η Ισά-Ουπανισάδ προτάσσεται, δηλαδή τοποθετείται πολύ πριν από εκείνες που φέρεται πως είχε ξεπεράσει. Και όμως αυτό το πρώτο κομμάτι για το οποίο γίνεται λόγος δίνει όντως την εντύπωση προδοσίας ενός νεανικού ριζοσπαστισμού, μιας επαναστατικής αντιπολίτευσης κατά της κυρίαρχης πραγματικότητας.

Το βήμα της θρησκείας των Βεδών, του στωικισμού και

1. Paul Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda*, Λειψία 1905, σελ. 524.

2. Κεφ. II, στίχοι 17-19.

3. Προπάντων Brihadaranyaka-Upanishad 3,5,1 και 4,4,22. Deussen, *ό.η.*, σελ. 436 κ.ε. και 479 κ.ε.

του χριστιανισμού προς μορφές επιδεχόμενες την οργάνωση είναι η συμμετοχή στην κοινωνική δραστηριότητα, στην ανάπτυξη ενός θεωρητικού συστήματος. Αυτό διαμεσολαβείται από τη διδασκαλία ότι ο ενεργός ρόλος στη ζωή δεν βλάπτει τη σωτηρία της ψυχής, αρκεί να έχει κανείς το σωστό φρόνημα. Ο χριστιανισμός έφθασε βέβαια σε αυτό το στάδιο μόνο με τον απόστολο Παύλο. Η ιδέα που αποστασιοποιεί από τον κατεστημένο μετατρέπεται σε θρησκεία. Οι ασυμβίβαστοι επικρίνονται. Απείχαν «από την επιθυμία για παιδιά, την επιθυμία για ιδιοκτησία, την επιθυμία για τον κόσμο και περιφέρονταν ως ζητιάνοι. Διότι η επιθυμία για παιδιά είναι επιθυμία για ιδιοκτησία, και η επιθυμία για ιδιοκτησία είναι επιθυμία για τον κόσμο· διότι τόσο το ένα όσο και το άλλο είναι μάταιες επιθυμίες». ⁴ Όποιος μιλάει έτσι μπορεί συμφωνά με τους εκπολιτιστές να λέει την αλήθεια, αλλά δεν συμβαδίζει με την πορεία της κοινωνικής ζωής. Γι' αυτό εκείνοι τρελάθηκαν. Πράγματι έμοιαζαν με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή. Αυτός «φορούσε ένα ρούχο από καμηλωτή και ένα δερμάτινο ζωνάρι στη μέση του και τρεφόταν από ακρίδες και άγριο μέλι». ⁵ «Οι Κυνικοί», λέει ο Χέγκελ, «είχαν λίγη φιλοσοφική κατάρτιση και δεν κατάφεραν να αναπτύξουν ένα σύστημα, μια επιστήμη· τη σκέψη τους ολοκλήρωσαν αργότερα οι Στωικοί σε φιλοσοφική επιστήμη». ⁶ «Ρυπαρούς, αδιάντροπους ζητιάνους» ⁷ αποκαλεί τους διαδόχους τους.

Οι ασυμβίβαστοι τους οποίους αναφέρει η ιστορία δεν είναι εκείνοι που δεν απέκτησαν κανενός είδους οργανωμέ-

4.Ο. ^.,σελ.436.

5. *Εἰσαγγίλιον* κατά Μδρκον, κεφ. 1, στίχ. 6.

6. *VorlesungenuberdieGeschichtederPhilosophie, 2οστόμ., Werke,xδ'ι XIV* σελ. 159 κ.ε.

7/Ο.π.,σελ. 168.

νους οπαδούς, διότι τότε δεν θα έφθαναν ως εμάς σήμερα ούτε τα ονόματα τους. Διατύπωσαν τουλάχιστον εν μέρει μια συστηματική διδασκαλία ή κανόνες συμπεριφοράς. Ακόμη και οι ριζοσπαστικότερες Ουπανισάδες, που δέχθηκαν την επίθεση της προαναφερόμενης, ήταν στίχοι και θυσιαστήριες ρήσεις ιερατείων⁸ ο Ιωάννης δεν έφθασε να γίνει ιδρυτής θρησκείας, ίδρυσε όμως ένα τάγμα μοναχών.⁹ Οι Κυνικοί δημιούργησαν σχολή φιλοσοφίας· ο ιδρυτής της Αντισθένης είχε σχεδιάσει μάλιστα σε γενικές γραμμές μια θεωρία του κράτους.¹⁰ Τα θεωρητικά και πρακτικά συστήματα αυτών των περιθωριακών της ιστορίας δεν είναι όμως τόσο αυστηρά και συγκεντρωμένα* από τα επιτυχημένα τα ξεχωρίζει μια δόση αναρχίας. Η ιδέα και το άτομο έχουν γι' αυτά μεγαλύτερη αξία απ' ό,τι η διοίκηση και η συλλογικότητα. Γι' αυτό προκαλούν την οργή. Τους Κυνικούς έχει στο νου του ο άνθρωπος της κυριαρχίας Πλάτων όταν καταφέρεται κατά της εξίσωσης του βασιλικού αξιώματος με εκείνο ενός κοινού βοσκού και κατά μιας χαλαρά οργανωμένης ανθρωπότητας χωρίς εθνικά όρια, την οποία αποκαλεί πολιτεία χοίρων.¹¹ Οι ασυμβίβαστοι ήταν ίσως πρόθυμοι για ένωση και συνεργασία, ήταν όμως αδέξιοι για τη συγκρότηση μιας κλειστής προς τα κάτω ιεραρχίας. Ούτε στη θεωρία τους, που της έλειπε η ενότητα και η συνέπεια, ούτε στην πράξη τους, που δεν διακρινόταν από τη συγκέντρωση και την αντίστοιχη δύναμη κρούσης, δεν αντανάκλωνε το είναι τους τον κόσμο όπως ήταν πραγματικά.

8. Βλέπε Deussen, *ό.π.*, σελ. 373.

9. Βλέπε Eduard Meyer, *Ursprung und Anfänge des Christentums*, Στουτγάρδη και Βερολίνο 1921, τόμ. I, σελ. 90.

10. Διογένης Λαέρτιος, IV, 15.

11. Βλέπε *Πορεία*, 372· *Πολιτικός*, 267 κ.ε., και Eduard Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, Λειψία 1922, 2ο μέρος, Ιο κεφ., σελ. 325-326 ση μείωση.

Αυτή ήταν η διαφορά μεταξύ των ριζοσπαστικών και των κομφορμιστικών κινημάτων στη θρησκεία και τη φιλοσοφία. Ήταν τυπική και δεν αφορούσε το επιμέρους περιεχόμενο. Δεν υπήρχε λόγου χάρη διαφορά ως προς την ιδέα του ασκητισμού. Η αίρεση του ασκητή Γκαουτάμα* κατέκτησε τον ασιατικό κόσμο. Ο ίδιος είχε επιδείξει και στη ζωή του μεγάλο οργανωτικό ταλέντο. Αν και δεν είχε αποκλείσει τα κατώτερα στρώματα από τη διδασκαλία, όπως ο μεταρρυθμιστής Κανκάρ¹², αναγνώριζε εντούτοις ρητά την ιδιοκτησία επί ανθρώπων και ήταν περήφανος για τους «γιους ευγενών οικογενειών» που προσχώρησαν στο τάγμα του, τονίζοντας ότι παρίες «δεν υπήρχαν παρά μόνον ίσως ως σπάνιες εξαιρέσεις».¹³ Οι μαθητές ταξινομούνταν εξαρχής σύμφωνα με το βραχμανικό πρότυπο.¹⁴ Ανάπηροι, άρρωστοι, εγκληματίες και πολλοί άλλοι δεν γίνονταν δεκτοί.¹⁵ Οι υποψήφιοι έπρεπε να απαντήσουν στα ερωτήματα: Έχεις «λέπρα, χοιράδες, λευκή λέπρα, φυματίωση, επιληψία; Είσαι άνθρωπος; Είσαι άντρας; Είσαι κύριος του εαυτού σου; Δεν έχεις χρέη; Δεν υπηρετείς το βασιλιά;» κ.λπ. Σε πλήρη συμφωνία με την ωμή πατριαρχία των Ινδιών το πρωτοβουδιστικό τάγμα δεν δεχόταν πρόθυμα τις γυναίκες ως μαθήτριες. Έπρεπε να υποτάσσονται στους άντρες και βρίσκονταν πράγματι υπό κηδεμονία.¹⁶ Ολόκληρο το τάγμα απολάμβανε την εύνοια των κυρίαρχων και συμμορφωνόταν κάλλιστα με την ινδική ζωή. Ασκητισμός και υλισμός, τα αντίθετα, είναι εξίσου διφορούμενα. Ο ασκητισμός, ως άρνηση συμμετοχής στο κακό κα-

*Γκαουτάμα ή Γκοτάμα, ένα από τα διάφορα ονόματα του Βοῦδα.

12. Βλέπε Deussen, *Das System des Vedanta*, Λειψία 1906, 2η έκδ., σελ. 63 κ.ε.

13. Hermann Oldenberg, *Buddha*, Στουτγάρδη και Βερολίνο 1914, σελ. 174κ.ε.

14. *Ο.π.*, σελ. 386.

15. *Ο.π.*, σελ. 393 κ.ε.

16. *Ο.π.*, σελ. 184 κ.ε. και σελ. 424 κ.ε.

τεστημένο, συμπίπτει ενόψει της καταπίεσης με την υλική απαίτηση των μαζών, όπως αντίστροφα ο ασκητισμός ως μέσον πειθαρχίας επιβαλλόμενο από κλίκες, επιδιώκει την προσαρμογή στην αδικία. Η υλιστική αποκατάσταση στο κατεστημένο, ο μερικός εγωισμός, συνδεόταν ανέκαθεν με την παραίτηση, ενώ η ματιά του μη αοτου ζηλωτή περιπλανιέται πέρα από το κατεστημένο, υλιστικά, προς τη γη όπου ρέει μέλι και γάλα. Ο αληθινός υλισμός διαφυλάσσει μέσα του τον ασκητισμό όπως και ο αληθινός ασκητισμός τον υλισμό. Η ιστορία εκείνων των παλαιών θρησκειών και σχολών, όπως και αυτή των σύγχρονων κομμάτων και επαναστάσεων, μπορεί απεναντίας να μας διδάξει ότι το τίμημα της επιβίωσης είναι η έμπρακτη συμμετοχή, η μεταμόρφωση της ιδέας σε κυριαρχία.

ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΦΑΝΤΑΣΜΑΤΩΝ

Η θεωρία του Φρόντ σύμφωνα με την οποία η πίστη στα φαντάσματα προέρχεται από τις κακές σκέψεις των ζωντανών για τους πεθαμένους, από την ανάμνηση παλαιών ευχών θανάτου, είναι πολύ ρηχή. Το μίσος για τους πεθαμένους είναι τόσο ζήλια όσο και συναίσθημα ενοχής. Ο επιζών αισθάνεται εγκαταλειμμένος και καταλογίζει τον πόνο του στον νεκρό που του τον προξενεί. Στα στάδια της ανθρωπότητας όπου ο θάνατος εμφανιζόταν ακόμη σαν άμεση συνέχεια της ύπαρξης, η εγκατάλειψη στο θάνατο φαίνεται αναγκαστικά σαν προδοσία, και αυτή η παλαιά πίστη δεν έχει σβήσει εντελώς ούτε στους πεφωτισμένους. Είναι ασύμμετρο στη συνείδηση να σκεφθείτο θάνατο ως απόλυτο μηδέν, διότι το απόλυτο μηδέν δεν μπορεί να νοηθεί. Και όταν το βάρος της ζωής ξαναπέφτει στον επιζώντα, είναι εύκολο να του φανεί καλύτερη η κατάσταση του νεκρού. Ο τρόπος με τον οποίο τόσοι επιζώ-

ντες αναδιοργανώνουν τη ζωή τους μετά το θάνατο ενός δικού τους, η φιλόπονη απόδοση τιμών προς τον νεκρό ή, αντίθετα, η εκλογικευμένη ως λεπτότητα λησμονιά, είναι το σύγχρονο αντίστοιχο του στοιχείου, το οποίο, ψυχολογικά αμετουσίωτο, εξακολουθεί να πλανάται ως πνευματισμός. Μόνον η εντελώς συνειδητοποιημένη φρίκη μπροστά στην εξόντωση εγκαθιδρύει τη σωστή σχέση προς τους νεκρούς: την ενότητα με αυτούς, διότι είμαστε όπως και αυτοί *θύματα* των ίδιων συνθηκών και της ίδιας διαψευσμένης ελπίδας.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Η διαταραγμένη σχέση προς τους νεκρούς -το γεγονός ότι λησμονιούνται και ταριχεύονται- είναι ένα από τα συμπτώματα της ασθένειας από την οποία πάσχει η εμπειρία στη σημερινή εποχή. Σχεδόν θα μπορούσε κανείς να πει ότι η ίδια η έννοια της ανθρώπινης ζωής, ως ενότητας της ιστορίας ενός ανθρώπου, έμεινε χωρίς αντικείμενο: η ζωή του ατόμου ορίζεται πια μόνον από το αντίθετο της, την εξόντωση, έχει χάσει όμως κάθε εσωτερική ομοφωνία, κάθε συνέχεια της συνειδητής ανάμνησης και της ακούσιας μνήμης -το νόημα. Τα άτομα περιστέλλονται στην απλή διαδοχή σημειακών παρόντων, τα *οποία* δεν αφήνουν ίχνη ή μάλλον: τα ίχνη των οποίων μισούν ως ανορθολογικά, περιττά, κυριολεκτικά ξεπερασμένα. Όπως κάθε βιβλίο το οποίο δεν εκδόθηκε πρόσφατα είναι ύποπτο, όπως η ιδέα της ιστορίας, έξω από τον κλάδο της ιστορικής επιστήμης, εκνευρίζει τους σύγχρονους τύπους ανθρώπων, έτσι και το ανθρώπινο παρελθόν τους εξοργίζει. Ο,τι ήταν ή είχε βιώσει κανείς παλαιότερα εκμηδενίζεται συγκριτικά με ό,τι είναι και έχει τώρα, με ό,τι τυχόν μπορεί να του χρησιμεύσει σήμερα. Η συχνή καλοπροαίρετη -απειλητική συμβουλή που παρέχεται αρχικά στον πολιτικό μετανά-

στη, να ξεχάσει εντελώς ό,τι προϋπήρξε, αφού αυτό ασφαλώς δεν μπορεί να το μεταφέρει μαζί του, και ξεγράφοντας την προίστορία του να αρχίσει χωρίς πολλές περιστροφές μια νέα ζωή, θέλει να προξενήσει στον παρείσακτο, που δίνει την εντύπωση φαντάσματος, με μια αυθαίρετη καταδίκη ό,τι προ πολλού έμαθε να προξενεί ο ίδιος στον εαυτό του. Απωθεί κανείς, στον εαυτό του και στους άλλους, την ιστορία, φοβούμενος μήπως του θυμίσει τη διάλυση της ύπαρξης του, που σε μεγάλο βαθμό συνίσταται επίσης στην απόθεση της ιστορίας. Ό,τι υφίστανται όλα τα συναισθήματα, η προδιαγραφή όσων δεν έχουν καμιά αξία στην αγορά, πλήττει με τον πιο τραχύ τρόπο εκείνο το συναίσθημα που δεν συμβάλλει ούτε στην ψυχολογική αποκατάσταση της εργατικής δύναμης, το πένθος. Αυτό γίνεται η ουλή του πολιτισμού, ο αντικοινωνικός συναισθηματισμός που προδίδει ότι δεν έχει επιβληθεί ακόμη πλήρως η κατάσταση στην οποία οι άνθρωποι θα ορκίζονται πίστη στο βασίλειο των σκοπών. Γι' αυτό διαστρεβλώνεται το πένθος περισσότερο απ' ό,τι άλλο και μετατρέπεται συνειδητά σε κοινωνική τυπικότητα, ό,τι ήταν από καιρό το ωραίο πτώμα για τους πωρωμένους. Στο funeral home και στο κρεματόριο*, όπου επεξεργάζονται τον νεκρό σε φορητή στάχτη, σε φορτική ιδιοκτησία, είναι πράγματι έξω από το πνεύμα της εποχής να δείχνει κανείς τα συναισθήματα του, και εκείνο το κορίτσι που περιέγραφε με περηφάνια τον τάφο πρώτης κατηγορίας της γιαγιάς του προσθέτοντας: «a pity that daddy lost control»**, επειδή αυτός έχυσε λίγα δάκρυα, καθρεφτίζει ακριβώς την κατάσταση. Στην πραγματικότητα οι νεκροί υφίστανται ό,τι οι Εβραίοι θεωρούσαν άλλοτε τη

*funeral home: νεκροφυλακείο· Krematorium: αποτεφρωτήρας νεκρών (κυρίως των Διαμαρτυρομένων).

** «Κρίμα που ο μπαμπάς έχασε τον έλεγχο».

χειρότερη *κατάρα*: να μη σε μνημονεύσουν. Στους νεκρούς ξεσπούν οι άνθρωποι στην απόγνωση τους για το γεγονός ότι δεν θυμούνται πια τον εαυτό τους.

*QUAND MEME**

Η εξωτερική πίεση ώθησε τους ανθρώπους στο ξεπε'ρασμα της βαρύτητας τους, στην παραγωγή υλικών και πνευματικών έργων. Οι διανοητές από τον Δημόκριτο ως τον Φρόνυτ δεν έχουν άδικο σε αυτό το σημείο. Η αντίσταση της εξωτερικής φύσης, στην οποία τελικά ανάγεται η πίεση, συνεχίζεται μέσα στην κοινωνία μέσω των τάξεων και ενεργεί πάνω σε κάθε άτομο ήδη από την παιδική ηλικία ως σκληρότητα των συνανθρώπων. Οι άνθρωποι είναι μαλακοί όταν θέλουν κάτι από έναν πιο ισχυρό, και απωθητικοί όταν το ίδιο τους ζητείται από έναν πιο αδύνατο. Αυτό είναι το κλειδί για την κατανόηση της ουσίας του προσώπου στη μέχρι τώρα κοινωνία.

Το συμπέρασμα που έβγαλαν οι συντηρητικοί, ότι ο τρόμος και ο πολιτισμός είναι αδιαχώριστοι, είναι ασφαλώς βάσιμο. Τι θα μπορούσε να κάνει τους ανθρώπους να αναπτυχθούν έτσι ώστε να καταφέρουν να αντεπεξέρχονται θετικά σε πολύπλοκα ερεθίσματα, αν όχι η ίδια τους η γεμάτη προσπάθεια εξέλιξη, που πρέπει να ερεθίζεται από την εξωτερική αντίσταση; Την προτρεπτική αντίσταση ενσαρκώνει αρχικά ο πατέρας, στη θέση του οποίου αργότερα φυτρώνουν χίλια κεφάλια: ο δάσκαλος, ο προϊστάμενος, ο πελάτης, ο ανταγωνιστής, οι εκπρόσωποι των κοινωνικών και κρατικών εξουσιών. Η βαναυσότητα τους διεγείρει τον ατομικό αυθορμητισμό.

Η ιδέα ότι στο μέλλον οι δόσεις της αυστηρότητας θα μπο-

* παραταῦτα, εντούτοις.

ρούσαν να ρυθμίζονται, ότι τις αιματηρές ποινές μέσω των οποίων εξημερώθηκε η ανθρωπότητα στην πορεία χιλιετών θα μπορούσαν να τις διαδεχθεί η ανέγερση σανατορίων, φαίνεται να είναι όνειρο. Ο προσποιητός κα αναγκασμός είναι ανίσχυρος. Στον αστερισμό του δήμιου συντελέστηκε η ανάπτυξη του πολιτισμού σε αυτό συμφωνούν η *Γένεση*, που διηγείται για την έξωση από τον παράδεισο, και οι *Soirees de Petersbourg*. * Στον αστερισμό του δήμιου βρίσκονται η εργασία και η απόλαυση. Τυχόν αντιρρήσεις γι' αυτό θα ισοδυναμούσαν με κόλαφο εναντίον όλης της επιστήμης, όλης της Λογικής. Δεν μπορεί κανείς να καταργήσει τον τρόμο και να του μείνει ο πολιτισμός. Η χαλάρωση του τρόμου και μόνο σημαίνει την αρχή της διάλυσης. Από αυτό θα μπορούσαν να εξέλθουν τα πιο διαφορετικά συμπεράσματα: από τη λατρεία της φασιστικής βαρβαρότητας ως την καταφυγή στους κύκλους της Κόλασης.** Υπάρχει ακόμη ένα: η περιφρόνηση της Λογικής, όταν αυτή είναι εναντίον της ανθρωπότητας.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΖΩΩΝ

Ένας μεγάλος σκύλος στέκεται στην άκρη της εθνικής οδού. Αν προχωρήσει, εμπιστευόμενος, θα το σκοτώσει ένα αυτοκίνητο. Η ειρηνική του έκφραση μαρτυρεί ότι συνήθως είναι καλύτερα προστατευμένο, ένα κατοικίδιο ζώο που δεν του κάνουν ποτέ κακό. Έχουν όμως και οι γιοι της μεγαλομπουρζουαζίας, που κανένας δεν τους κάνει κακό, ειρηνική έκφραση στο πρόσωπο; Δεν ήταν λιγότερο προστατευμένοι απ' ό,τι κατά τα άλλα ο σκύλος που αυτή τη στιγμή παρασύρεται από ένα αυτοκίνητο.

**Les Soiries de Saint-Petersbourg* (Οι βραδιές της Αγίας Πετρούπολης), έργο του Joseph de Maistre (1821). ** Αναφορά στους εννιά κύκλους της Κόλασης του Δάντη.

ΓΙΑ ΤΟΝΒΟΛΑΤΑΙΡΟ

Ο Λόγος σου είναι μονόπλευρος, ψιθυρίζει ο μονόπλευρος Λόγος, αδικήσες την εξουσία. Διαλάλησες το αίσχος της τυραννίας με πάθος, με παράπονο, με σαρκασμό, με πάταγο" αποσιωπάς όμως τα καλά που δημιούργησε η εξουσία. Χωρίς την ασφάλεια, την οποία μόνον η εξουσία μπορούσε να προσφέρει, δεν θα είχαν υπάρξει ποτέ. Η ζωή και ο έρωτας έπαιξαν κάτω από τις προστατευτικές φτερούγες της εξουσίας και απέσπασαν από την εχθρική φύση ακόμη και τη δική σου ευτυχία. - Όσα υποβάλλει η απολογητική είναι αληθή και ταυτόχρονα ψευδή. Παρ' όλα τα κατορθώματα της εξουσίας, μόνον η εξουσία μπορεί να διαπράττει την αδικία, διότι άδικη είναι μόνον η απόφαση που στη συνέχεια εκτελείται και όχι η αγόρευση του συνηγόρου που δεν εισακούγεται. Ο λόγος συμμετε'χει στη γενική αδικία μόνον όταν στοχεύει ο ίδιος στην καταπίεση και υπερασπίζεται την εξουσία αντί να συνηγορεί υπέρ της αδυναμίας. - Η εξουσία όμως, εξακολουθεί να ψιθυρίζει ο μονόπλευρος Λόγος, εκπροσωπείται από ανθρώπους. Όταν εκθέτεις εκείνη, βάζεις αυτούς στο στόχαστρο. Και ύστερα από αυτούς θα έλθουν ίσως χειρότεροι. - Το ψέμα λέει την αλήθεια. Όταν περιμένουν κιόλας οι φασίστες δολοφόνοι, δεν πρέπει να φανατίζει κανείς το λαό κατά της αδύνατης κυβέρνησης. Αλλά ακόμη και η συμμαχία με τη λιγότερο βάνουση εξουσία δεν είναι λογικό να συνεπάγεται την αποσιώπηση των ατιμιών. Η πιθανότητα να βλάψει κανείς την καλή υπόθεση καταγγέλλοντας την αδικία που προστατεύει από το διάβολο ήταν πάντοτε μικρότερη από το πλεονέκτημα που αποσπούσε ο διάβολος όταν μπορούσε να αναλάβει ο ίδιος το ρόλο να καταγγέλλει την αδικία. Πόσο πρέπει να έχει ξεπέσει μια κοινωνία, όταν μόνον οι αχρείοι λένε την αλήθεια και ο Γκε'μπελς κρατάει ζωντανή τη μνήμη των

συνεχών απολαυστικών λιντσαρισμάτων. Αντικείμενο της θεωρίας δεν είναι το καλό, αλλά το κακό. Προϋποθέτει ήδη την αναπαραγωγή της ζωής στις εκάστοτε καθορισμένες μορφές. Το στοιχείο της είναι η ελευθερία, το θέμα της η καταπίεση. Όταν η γλώσσα γίνεται απολογητική, είναι ήδη διεφθαρμένη: από τη φύση της δεν μπορεί να είναι ούτε ουδέτερη ούτε πρακτική. -Δεν μπορείς να εκθέσεις τις καλές πλευρές και να κηρύξεις την αγάπη ως αρχή αντί της ατέλειωτης πίκρας!- Υπάρχει μόνο μια έκφραση για την αλήθεια: η σκέψη που αρνείται την αδικία. Αν η επιμονή στις καλές πλευρές δεν διαφυλάσσεται μέσα στο αρνητικό όλον, τότε εξυμνεί το αντίθετο της: τη βία. Με τις λέξεις μπορώ να μηχανοραφήσω, να προπαγανδίσω και να υποβάλω παραπειστικά, αυτό που είναι το νήμα της πλοκής των λέξεων και όλων των πράξεων στην πραγματικότητα και αυτό το νήμα είναι το μόνο που γίνεται κατανοητό από το ψέμα. Αυτό υποβάλλει υπαινικτικά την ιδέα ότι και η αμφισβήτηση του κρατούντος υπηρετεί υποφώσκουσες μορφές βίας, ανταγωνιστικές γραφειοκρατίες και εξουσιαστές. Στον ακατονόμαστο φόβο του το ψέμα δεν μπορεί ούτε θέλει να δει παρά μόνον ό,τι είναι το ίδιο. Ό,τι μπαίνει στο μέσον έκφρασης του, στη γλώσσα ως απλό εργαλείο, γίνεται ταυτόσημο με αυτό, όπως τα πράγματα μεταξύ τους μέσα στο σκοτάδι. Αλλά όσο κι αν αληθεύει ότι δεν υπάρχει λέξη που το ψέμα δεν θα μπορούσε τελικά να τη θέσει στην υπηρεσία του, δεν είναι οι λέξεις αυτές που κάνουν την ποιότητα του λόγου να αστράφτει, αλλά μόνον η σκληρότητα της σκέψης έναντι της εξουσίας. Το ανυποχώρητο μίσος για την τρομοκρατία που ασκήθηκε κατά του τελευταίου πλάσματος είναι η νόμιμη ευγνωμοσύνη αυτών που γλίτωσαν. Η επίκληση του ήλιου είναι ειδωλολατρία. Μόνο στη ματιά που στρέφεται στο ξεραμένο από τον καύσωνα του δέντρο ζει η προαίσθηση για το μεγαλείο της μέρας που θα

φωτίζει τον κόσμο χωρίς να πρέπει ταυτόχρονα να τον καυαλίζει.

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Οι γενικέ'ς έννοιες, σχηματισμένες από τις επιμέρους επιστήμες βάσει της αφαίρεσης ή αξιωματικά, αποτελούν, όπως και οι ονομασίες για τα επιμέρους πράγματα, υλικό της περιγραφής. Ο αγώνας κατά των γενικών εννοιών είναι ανόητος. Αυτό όμως δεν λέει τίποτε για το κύρος του γενικού. Εκείνο που είναι κοινό σε πολλά επιμέρους πράγματα ή επαναλαμβάνεται πάντοτε σε αυτά δεν είναι κατ' ανάγκη διόλου πιο σταθερό, πιο αιώνιο και πιο βαθύ από το ιδιαίτερο. Η κλίμακα των γενών δεν είναι ταυτόσημη με εκείνη των αξιών. Αυτή ακριβώς ήταν η πλάνη των Ελεατών και όσων τους ακολούθησαν, προπάντων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.

Ο κόσμος είναι μοναδικός. Η απλή επανάληψη εν είδει τροπαρίου, η συνεχής υπογράμμιση των στοιχείων τα οποία συνεχώς και διαρκώς επιβάλλονται στη συνείδηση ως ένα και το αυτό, μοιάζει μάλλον με μια μάταιη και αναγκαστική λιτανεία παρά με τον λυτρωτικό λόγο. Η ταξινόμηση είναι προϋπόθεση της γνώσης, όχι η ίδια η γνώση, και η γνώση διαλύει με τη σειρά της την ταξινόμηση.

ΧΙΟΝΟΣΤΙΒΑΛΑ

Στην παρούσα εποχή δεν υπάρχει καμιά τροπή. Τροπή των πραγμάτων είναι πάντοτε η μεταβολή προς το καλύτερο. Όταν όμως, σε εποχές όπως η σημερινή, η ανάγκη φθάνει στο έπακρο, ανοίγουν οι ουρανοί και εκσφενδονίζονται το πυρ τους πάνω σε εκείνους που έτσι κι αλλιώς είναι χαμένοι. Αυτό που κοινώς ονομαζόταν κοινωνικό, πολιτικό, δίνει

πρώτο αυτή την εντύπωση. Η πρώτη σελίδα των ημερήσιων φύλλων, τα οποία άλλοτε φαίνονταν ξένα και χυδαία σε ευτυχισμένες γυναίκες και παιδιά -η εφημερίδα θύμιζε μπουρραρία και κομπασμό-, οι πηχυαίοι τίτλοι μπήκαν τελικά στο σπίτι ως πραγματική απειλή. Επανεξοπλισμός, υπερπόντιες χώρες, ένταση στη Μεσόγειο, οι πιο απίθανες μεγαλόσχημες έννοιες δημιουργούσαν τελικά πραγματικό φόβο στους ανθρώπους, ώσπου ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Ακολούθησε ο πληθωρισμός με ολόένα πιο ιλιγγιώδεις αριθμούς. Όταν ανακόπηκε η πορεία του, αυτό δεν σήμαινε τροπή των πραγμάτων, αλλά ακόμη μεγαλύτερη δυστυχία, εξορθολογισμό και περιστολή δαπανών. Όταν αυξάνονταν τα εκλογικά ποσοστά του Χίτλερ μέτρια στην αρχή, αλλά επίμονα, έγινε ήδη σαφές ότι πρόκειται για την κίνηση της χιονοστιβάδας. Γενικά τα εκλογικά ποσοστά είναι χαρακτηριστικά σημάδια αυτού του φαινομένου. Καθώς το βράδυ των προφασιστικών εκλογών φθάνουν τα αποτελέσματα από τις περιφέρειες, το ένα όγδοο ή το ένα δέκατο έκτο των ψήφων προεξοφλούν το συνολικό αποτέλεσμα. Αν δέκα ή είκοσι επαρχίες έχουν χαράξει μαζικά μια κατεύθυνση, οι υπόλοιπες εκατό δεν θα είναι αντίθετες. Επικρατεί ήδη ένα πνεύμα ομοιομορφίας. Η ουσία του κόσμου ακολουθεί τον στατιστικό νόμο σύμφωνα με τον οποίο ταξινομείται η επιφάνεια του.

Στη Γερμανία νίκησε ο φασισμός με μια αντιπολιτιστική, κολλεκτιβιστική ιδεολογία ακραίας ξενοφοβίας. Τώρα που αυτός ρημάζει τη γη, οι λαοί πρέπει να αγωνισθούν εναντίον του, δεν έχουν διέξοδο. Όταν όμως όλα περάσουν, δεν θα εξαπλωθεί κατ' ανάγκη ένα πνεύμα ελευθερίας πάνω στην Ευρώπη· τα έθνη της μπορεί να γίνουν τόσο ξενόφοβα, αντιπολιτιστικά και ψευδοκολλεκτιβιστικά όσο ο φασισμός εναντίον του οποίου έπρεπε να αμυνθούν. Ούτε η ήττα του ανακόπτει κατ' ανάγκη την κίνηση της χιονοστιβάδας.

Η αρχή της φιλελεύθερης φιλοσοφίας ήταν: τόσο το α όσο και το β. Σήμερα φαίνεται να ισχύει: ή το α ή το β, με ανε'καθεν προαποφασισμένη όμως τη στροφή προς το κακό.

ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ ΜΕΣΩ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ

Η διαπίστωση ότι το μέσον κυκλοφορίας απομονώνει δεν ισχύει μόνο στη σφαίρα του πνεύματος. Δεν είναι μόνον η ψευδολόγος γλώσσα του εκφωνητή στο ραδιόφωνο που εντυπώνεται στο μυαλό ως εικόνα της γλώσσας και εμποδίζει τους ανθρώπους να συνομιλήσουν, δεν είναι μόνον η εξύμνηση της Πέτσι Κόλα που επισκιάζει εκείνη της υπερνίκησης ηπείρων, δεν είναι μόνο το φασματικό μοντέλο των ηρώων του κινηματογράφου που προδιαμορφώνεται αγκάλιασμα των ανηλίκων ή ακόμη και τη μοιχεία. Η πρόοδος χωρίζει κυριολεκτικά τους ανθρώπους. Η μικρή θυρίδα στον σιδηροδρομικό σταθμό ή στην τράπεζα επέτρεπε στον υπάλληλο να κρυφομιλάει με το συνάδελφο και να μοιράζεται με αυτόν το πενιχρό μυστικό τα γυάλινα παράθυρα των σύγχρονων γραφείων, οι τεράστιες αίθουσες, όπου αμέτρητοι υπάλληλοι εργάζονται μαζί και μπορούν εύκολα να ελέγχονται από το κοινό και από τους διευθυντές, δεν επιτρέπουν πια ιδιωτικές κουβέντες και ειδυλλιακές καταστάσεις. Και στις δημόσιες υπηρεσίες ο φορολογούμενος προστατεύεται τώρα από τον κίνδυνο της ενδεχόμενης χρονοτριβής των έμμισθων. Αυτοί είναι απομονωμένοι μέσα στη συλλογικότητα. Το μέσον κυκλοφορίας χωρίζει τους ανθρώπους και σωματικά. Τα αυτοκίνητα διαδέχθηκαν το τρένο. Το ιδιωτικό αυτοκίνητο περιορίζει τις γνωριμίες κατά τη διάρκεια του ταξιδιού σε ημεπικίνδυνους ταξιδιώτες με ωτοστόπ. Οι άνθρωποι ταξιδεύουν πάνω σε λαστιχένιες ρόδες αυστηρά απομονωμένοι ο ένας από τον άλλον. Αντ'

αυτού μιλούν σε κάθε οικογενειακό αυτοκίνητο μόνο για ό,τι κουβεντιάζουν στο άλλο· η συνομιλία στη μεμονωμένη οικογένεια ρυθμίζεται από τα πρακτικά ενδιαφέροντα. Όπως κάθε οικογένεια ενός ορισμένου εισοδήματος ξοδεύει το ίδιο ποσοστό για την κατοικία ή για τον κινηματογράφο ή για τσιγάρα, ακριβώς όπως το προδιαγράφει η στατιστική, έτσι και τα θέματα είναι σχηματοποιημένα ανάλογα με την κατηγορία του αυτοκινήτου. Τις Κυριακές ή στα ταξίδια τους, όταν συναντιούνται στα εστιατόρια, όπου τα φαγητά και οι χώροι σε κάθε επίπεδο τιμών είναι πανομοιότυπα, οι επισκέπτες βρίσκουν ότι η αυξανόμενη απομόνωση τους έχει κάνει όλο και πιο όμοιους μεταξύ τους. Η επικοινωνία πραγματοποιεί την εξομοίωση των ανθρώπων αποχωρίζοντας τον έναν από τον άλλον.

*ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ*

Δεν είναι το ανθρώπινο γένος που, όπως είπαν, αποτελεί ένα παραστράτημα της φυσικής ιστορίας, ένα παραπροϊόν και μια παραμόρφωση εξαιτίας της υπερτροφίας του εγκεφαλικού οργάνου. Αυτό ισχύει μόνο για τον Λόγο σε ορισμένα άτομα και ίσως σε βραχύχρονες περιόδους ακόμη και για μερικές χώρες, όπου η οικονομία άφηγε περιθώρια δράσης σε τέτοια άτομα. Το εγκεφαλικό όργανο, η ανθρώπινη ευφυΐα, είναι αρκετά ισχυρό για να χαρακτηρίσει μια κανονική γεωλογική εποχή. Το ανθρώπινο γένος, συμπεριλαμβανομένων και των μηχανών, των χημικών ουσιών και των οργανωτικών δυνάμεων του -και γιατί δεν θα έπρεπε να συγκαταλεχθούν και όλα αυτά στο ανθρώπινο είδος όπως τα δόντια στην αρκούδα, αφού υπηρετούν τον ίδιο σκοπό και απλώς λειτουργούν καλύτερα-, σε αυτή την εποχή είναι le

dernier cri* της προσαρμογής. Οι άνθρωποι δεν ξεπέρασαν μόνο τους άμεσους προδρόμους τους, αλλά τους εξολόθρευσαν κιόλας τόσο ριζικά όσο ασφαλώς ποτέ άλλο πιο σύγχρονο είδος το προηγούμενο, μη εξαιρουμένων ούτε των σαρκοφάγων σαυροειδών.

Σε σύγκριση με αυτά φαίνεται σαν ένα είδος λόξας να θέλει κανείς να ερμηνεύσει την ιστορία του κόσμου αναφορικά με κατηγορίες όπως η ελευθερία και η δικαιοσύνη, κάτι που έπραξε ο Χέγκελ. Αυτές προέρχονται πράγματι από τα αποκλίνοντα άτομα, εκείνα που από τη σκοπιά της πορείας του μεγάλου όλου δεν σημαίνουν τίποτε, εκτός αν συντελούν στην εγκαθίδρυση προσωρινών κοινωνικών συνθηκών στις οποίες πρόκειται να δημιουργηθούν ιδιαίτερα πολλές μηχανές και χημικές ουσίες για την ενίσχυση του ανθρώπινου γένους και την υποδούλωση των άλλων. Υπό την έννοια αυτής της σοβαρής ιστορίας όλες οι ιδέες, οι απαγορεύσεις, οι θρησκείες και οι πολιτικές πεποιθήσεις δεν είναι ενδιαφέρουσες, παρά μόνον εφόσον, ως προϊόντα ποικίλων καταστάσεων, αυξάνουν ή μειώνουν τις φυσικές προοπτικές του ανθρώπινου γένους πάνω στη γη ή στο σύμπαν. Η απελευθέρωση των αστών από την αδικία του φεουδαρχικού και του απολυταρχικού παρελθόντος χρησίμευε μέσω του φιλελευθερισμού στην αχαλίνωτη ανάπτυξη των μηχανών, όπως η χειραφέτηση της γυναίκας καταλήγει στην εκγύμναση της για τις ένοπλες δυνάμεις. Το πνεύμα και οτιδήποτε καλό στη ρίζα του και στην ύπαρξη του είναι αλύτρωτα μπλεγμένο στα δίκτυα αυτής της φρίκης. Ο ορός που δίνει ο γιατρός στο άρρωστο παιδί οφείλεται στην επίθεση κατά των ανυπεράσπιστων πλασμάτων. Τα γλυκόλογα των ερωτευμένων καθώς και τα πιο ιερά σύμβολα του χριστιανισμού απηχούν την ευχαρίστηση από το κρέας του κα-

*η τελευταία κραυγή, η νεότερη μύδα.

τσικιοῦ, ὅπως και αὐτὴ τὸν διαφοροῦμενο σεβασμὸ πρὸς τὸ το-
τεμικὸ ζῶο. Ἀκόμη και ἡ πιο διαφοροποιημένη κατανόηση
για τὴ μαγειρικὴ, τὴν ἐκκλήσια και τὸ θέατρο εἶναι μια συνέ-
πεια τοῦ ἐκλεπτυσμένου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, ὁ ποί-
ος ἀποβαίνει εἰς βάρος τῆς φύσης ἐντὸς και ἐκτὸς τῆς ἀνθρώ-
πινῆς κοινωνίας. Στὴν ἀναδραστικὴ ἐνδυνάμωση αὐτῆς τῆς
οργάνωσης ἐγκεῖται ἡ ἱστορικὴ λειτουργία τῆς κουλτούρας.
Γι' αὐτὸ ἡ γνήσια σκέψη που ἀποδεσμεύεται ἀπὸ αὐτὴ, ὁ Λό-
γος στὴν καθαρὴ του μορφή, παίρνει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς
παράνοιας τὴν ὁποία οἱ ἐδραιωμένοι αὐτόχθονες ἀνέκαθεν
παρατηροῦσαν. Ἀν αὐτὸς ὁ καθαρὸς Λόγος ἀποσπούσε μια
ἀποφασιστικὴ νίκη στὴν ἀνθρωπότητα, ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἀν-
θρώπινου γένους θα κινδύνευε. Τελικὰ θα ευσταθοῦσε και ἡ
θεωρία τοῦ παραστρατήματος. Αὐτὴ ὁμως, που κυνικὰ ἀπέ-
βλεπε στὴν κριτικὴ τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς φιλοσοφίας τῆς
ἱστορίας, εἶναι ἡ ἴδια πολὺ ἀνθρωποκεντρικὴ για να μπορέ-
σει να δικαιωθεῖ. Ὁ Λόγος παίζει τὸ ρόλο τοῦ ὄργανου προ-
σαρμογῆς και ὄχι τοῦ ηρεμιστικοῦ, ὅπως θα μπορούσε να φα-
νεῖ ἀπὸ τὴ χρῆση που τοῦ ἔκανε μερικὲς φορές τὸ άτομο. Ἡ
πανουργία τοῦ Λόγου βρίσκεται στὴ δυνατότητα του να μετα-
βάλλει τοὺς ἀνθρώπους σε κτήνη με ὀλοένα ἀυξανόμενη ἐμβέ-
λεια και ὄχι να ἐγκαθιδρύσει τὴν ταυτότητα ὑποκειμένου και
ἀντικειμένου.

Μια φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας θα
ἔπρεπε να δείξει πῶς, ἔστω ἀκόμη και με πλάγια μέσα και πα-
ρὰ τὶς ἀντιστάσεις που συναντᾶ, ἡ συνεπὴς κυριαρχία πάνω
στὴ φύση ἐπιβάλλεται ὀλοένα ἀποφασιστικότερα και ἐνοποιεῖ
ὅλα τὰ ἐνδοἀνθρώπινα συστατικά. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ σκοπιὰ θα
ἔπρεπε να συναχθοῦν και οἱ μορφές τῆς οικονομίας, τῆς
κυριαρχίας και τῆς κουλτούρας. Μόνον ὑπὸ τὴν ἐννοια τῆς
μετατροπῆς τῆς ποσότητας σε ποιότητα μπορεί να βρεῖ ἐφαρ-
μογὴ ἡ ἰδεατοῦ ὑπεράνθρωπου. Ἀκριβῶς ὅπως ὁ ἀεροπόρος,

που με λίγες πτήσεις είναι ικανός, ρίχνοντας ένα καπνογόνο, να εκκαθαρίσει τις τελευταίες ηπείρους από τα τελευταία ελευθέρα ζώα, σε αντιδιαστολή προς τον τρωγλοδύτη μπορεί να αποκληθεί υπεράνθρωπος, έτσι είναι τελικά δυνατό να εμφανισθεί ένα ανθρώπινο υπεραμφίβιο για το οποίο ο σημερινός αεροπόρος θα είναι σαν ένα αθώο χελιδόνι. Είναι αμφίβολο αν μπορεί να αναδυθεί καν ένα γνήσιο μεταανθρώπινο είδος ως μια αμε'σως υψηλότερη βαθμίδα εξέλιξης στη φυσική ιστορία. Διότι ο ανθρωπομορφισμός εμπεριέχει πράγματι και την ορθή άποψη ότι η φυσική ιστορία τρόπον τινά δεν υπολόγιζε ότι θα έφερνε τέτοια διάνα σαν αυτή που πέτυχε με τον άνθρωπο. Η εξοντωτική του ικανότητα μέλλει να γίνει τόσο μεγάλη, που, αν κάποτε αυτό το είδος εξαντληθεί, θα έχει γίνει *tabula rasa*. Ή θα κατασπαράξει τον εαυτό του ή θα πάρει μαζί του ολόκληρη την πανίδα και τη χλωρίδα της γης, και αν τότε η γη είναι ακόμη αρκετά νέα, πρέπει -για να παραφράσουμε μια περίφημη ρήση*- όλη η υπόθεση να ξαναρχίσει από ένα πολύ χαμηλότερο στάδιο.

Καθώς η φιλοσοφία της ιστορίας τοποθέτησε τις ανθρωπιστικές ιδέες μέσα στην ίδια την ιστορία ως δρώσες δυνάμεις, οι οποίες με το θρίαμβο τους θα σφραγίσουν το τέλος της ιστορίας, αυτές έχασαν την αθωότητα τους, που είναι συστατικά του περιεχομένου τους. Η ειρωνεία για τον εξευτελισμό που πάντοτε υφίσταντο όταν η οικονομία, δηλαδή η βία, δεν ήταν με το μέρος τους* * είναι η ειρωνεία για ό,τι παραμένει αδύνατο· εδώ οι συγγραφείς ταυτίζονται άθελα

* Βλέπε K. Marx, *Die deutsche ideologic*, στο: *Marx-Engel- Werke (MEW)*, τόμ. 3, Βερολίνο 1969, σελ. 34 κ.ε.

**Βλ. Marx, Engels, *Die Heilige Familie*, στο: *MEW*, τόμ. 2, Βερολίνο 1958, σελ. 85, καθώς και K. Marx «Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie», στο: *MEW*, τόμ. I, Βερολίνο 1957, σελ. 385 κ.ε.

τους με την καταπίεση, την οποία ήθελαν να καταργήσουν. Στη φιλοσοφία της ιστορίας επαναλαμβάνεται αυτό που συνέβη στο χριστιανισμό: το καλό, το οποίο στην πραγματικότητα είναι καταδικασμένο να υποφέρει, μεταμφιέζεται σε δύναμη που καθορίζει την πορεία της ιστορίας και τελικά θριαμβεύει. Θεοποιείται ως παγκόσμιο πνεύμα ή πάντως ως ενυπάρχων νόμος. Έτσι όμως δεν μετατρέπεται μόνον η ιστορία κατευθείαν στο αντίθετο της, αλλά παραμορφώνεται η ίδια η ιδέα, η οποία όφειλε να σπάσει την αναγκαιότητα, τη λογική πορεία του γίνεσθαι. Ο κίνδυνος του παραστρατήματος αποτρέπεται. Η παρερμηνευμένη ως δύναμη αδυναμία απορρίπτεται μέσω αυτής της υπερύψωσης και πάλι, αποσπάται τρόπον τινά από τη μνήμη. Ο χριστιανισμός, ο ιδεαλισμός και ο υλισμός, που εμπεριέχουν και την αλήθεια, φέρουν την ευθύνη και για τις παλιανθρωπιές που έχουν διαπραχθεί στο όνομα τους. Ως κήρυκες της εξουσίας -έστω της εξουσίας του καλού- έγιναν οι ίδιοι ισχυρές, οργανωμένες δυνάμεις της ιστορίας και ως τέτοιες έπαιξαν τον αιματηρό ρόλο τους στην πραγματική ιστορία του ανθρώπινου γένους: έγιναν εργαλεία της οργάνωσης.

Επειδή η ιστορία ως αντίστοιχο της ενιαίας θεωρίας, ως κάτι κατασκευασμένο, δεν είναι το καλό, αλλά ακριβώς η φρίκη, η σκέψη είναι στην πραγματικότητα ένα αρνητικό στοιχείο. Η ελπίδα για τις καλύτερες συνθήκες, εφόσον δεν είναι απλή αυταπάτη, δεν θεμελιώνεται τόσο στη διαβεβαίωση πως αυτές είναι τάχα εγγυημένες, βάσιμες και οριστικές όσο στην έλλειψη σεβασμού προς αυτό που είναι τόσο στέρα θεμελιωμένο μέσα στη γενική δυστυχία. Η ατέλειωτη υπομονή, η άσβεστη τρυφερή παρόρμηση των πλασμάτων για έκφραση και φως, η οποία φαίνεται να μετριάζει και να ειρηνεύει εσωτερικά τη βία της δημιουργικής ανάπτυξης, δεν προκαθορίζει όπως οι ορθολογικές φιλοσοφίες της ιστορίας μια ορισμένη

πρακτική ως σωτήρια, ούτε καν εκείνη της μη αντίστασης. Η πρώτη αναλαμπή του Λόγου, η οποία αναγγέλλεται σε αυτή την παρόρμηση και αντιφέγγει στη μνημονική σκέψη του ανθρώπου, συναντά, ακόμη και την πιο ευτυχισμένη μέρα, την άλυτη αντίφαση της: το μοιραίο, το οποίο ο Λόγος δεν μπορεί να αποτρέψει μόνος του.

ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΘΡΩΠΙΑ!

Η Γαλλία εξακολουθούσε να είναι περισσότερο από άλλες χώρες ο τόπος της ανθρωπιάς. Όμως οι Γάλλοι δεν ήξεραν πια τίποτε γι' αυτό. Αυτά που έγραφαν τα βιβλία τους ήταν ιδεολογία την οποία ο καθένας μπορούσε να αναγνωρίσει. Το καλύτερο είχε ακόμη τη δική του ξεκομμένη ζωή: στον τόνο της φωνής, στις πάγιες γλωσσικές εκφράσεις, στο περίτεχνο φαγητό, στην ύπαρξη μπορντέλων, στα ουρητήρια από χυτοσίδηρο. Όμως ήδη η κυβέρνηση του Μπλουμ κήρυξε τον πόλεμο εναντίον αυτού του σεβασμού προς το άτομο, και ακόμη και οι συντηρητικοί δεν έκαναν πολλά για να προστατεύσουν τα μνημεία του.

ΑΠΟ ΜΙΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΑ

Όπως ο εγκληματίας, έτσι και η ποινή στέρησης της ελευθερίας ήταν αστικό φαινόμενο. Στο μεσαίωνα επιβαλλόταν κάθειρξη στα παιδιά των ηγεμόνων που συμβόλιζαν μια ενοχλητική κληρονομική αξίωση. Ο εγκληματίας απεναντίας βασανιζόταν μέχρι θανάτου, προκειμένου να εμποδωθεί στη συνείδηση της μάζας του πληθυσμού ο σεβασμός της τάξης και του νόμου, επειδή το παράδειγμα της αυστηρότητας και της φρικαλεότητας διαπαιδαγωγεί τους αυστηρούς και φρικαλέους ώστε να ενστερνισθούν την αγάπη. Η κανονική ποι-

νή στέρησης της ελευθερίας προϋποθέτει μια αυξανόμενη ανάγκη για εργατικό δυναμικό. Καθρεφτίζει τον αστικό τρόπο ύπαρξης ως πόνο. Οι σειρές των κελιών στη σύγχρονη φυλακή παριστάνουν μονάδες υπό την αυθεντική έννοια του Λάμπνιτς. «Οι μονάδες δεν έχουν παράθυρα από τα οποία μπορεί να μπει ή να βγει κάτι. Τα επουσιώδη* δεν μπορούν να αποσπασθούν ή να περιφέρονται έξω από τις ουσίες, όπως έκαναν άλλοτε οι αντιληπτές με τις αισθήσεις μορφές των Σχολαστικών. Ούτε η ουσία ούτε το επουσιώδες μπαίνει από έξω σε μια μονάδα».¹⁷ Οι μονάδες δεν επηρεάζονται αμοιβαία· η ζωή τους ρυθμίζεται και συντονίζεται από το θεό ή από τη διεύθυνση.¹⁸ Η απόλυτη μοναξιά, η βίαιη αναπαραγωγή στον δικό του εαυτό, που ολόκληρο το είναι του συνίσταται στο δαμασμό ενός υλικού, στον μονότονο ρυθμό της εργασίας, πολιορκούν σαν τρομακτικό φάσμα την ύπαρξη του ανθρώπου στον σύγχρονο κόσμο. Η ριζική απομόνωση και η ριζική περιστολή στο ίδιο πάντοτε απελπιστικό μηδέν είναι ταυτόσημες. Ο άνθρωπος μέσα στη φυλακή είναι η δυνητική εικόνα του αστού, ενός τύπου με τον οποίο πρέπει πρώτα να ταυτισθεί στην πραγματικότητα. Εκείνοι που δεν το καταφέρνουν έξω υποχρεώνονται να το κάνουν μέσα, σε τρομακτικά καθαρή μορφή. Η δικαιολογία ότι οι φυλακές υπάρχουν επειδή είναι ανάγκη να απομονωθεί ο εγκληματίας από την κοινωνία, ή ακόμη και ότι έτσι επιδιώκεται η βελτίωση του, δεν θίγει τον πυρήνα. Οι φυλακές είναι η εικόνα του οδηγμένου ως τις έσχατες συνέπειες αστικού κόσμου της εργα-

*Akzidenz: το επουσιώδες, εναλλασσόμενο, εξωτερικό και *τυχαίο* γνώρισμα ενός πράγματος, που εμφανίζεται, *συμβαίνει*, μόνο σε συνάρτηση με ιδιαίτερα πράγματα. Ο Αριστοτέλης το αποκαλεί *συμβεβηκός*: αυτό που δεν συνδέεται με ένα πράγμα «οὐτ' ἐξ ανάγκης οὐτ' ἐπί τό πολὺ».

17. Leibniz, *La Monadologie*, εκδ. Edtmann, Βερολίνο 1840, § 7, σελ. 705.

18. Βλέπε *ό.π.*, § 51, σελ. 709.

σίας, την οποία γέννησε και παρουσίασε στον κόσμο ως έμβλημα το μίσος των ανθρώπων γι' αυτό που πρέπει να γίνουν. Ο αδύνατος, ο καθυστερημένος, ο αποκτηνωμένος πρέπει να υποστεί με διακεκριμένο τρόπο την τάξη της ζωής, με την οποία οι άνθρωποι συμμορφώνονται χωρίς να την αγαπούν πεισματικά επαναλαμβάνεται επάνω του η εσωστρεφής βία. Ο εγκληματίας, που με την πράξη του έθεσε πάνω από όλα την αυτοσυντήρηση, έχει στην πραγματικότητα έναν πιο αδύνατο, πιο ασταθή εαυτό' ο εγκληματίας καθ' ἑξίν είναι διανοητικά καθυστερημένος.

Οι φυλακισμένοι είναι άρρωστοι. Η αδυναμία τους τους οδήγησε σε μια κατάσταση η οποία προσέβαλε ήδη και εξακολουθεί να προσβάλλει το σώμα και το πνεύμα. Οι περισσότεροι ήταν ήδη άρρωστοι όταν διέπραξαν το έγκλημα που τους οδήγησε μέσα: λόγω ιδιοσυστασίας, λόγω συνθηκών. Άλλοι έπραξαν όπως θα έπραττε και κάθε υγιής υπό τον ίδιο συνδυασμό ερεθισμάτων και κινήτρων, μόνο που στάθηκαν άτυχοι. Οι υπόλοιποι ήταν πιο κακοί και πιο ωμοί από τους περισσότερους ελευθέρους, τόσο κακοί και ωμοί ως πρόσωπα όσο και οι φασίστες κύριοι του κόσμου λόγω της θέσης τους. Η πράξη των κοινών εγκληματιών είναι στενόμυαλη, προσωπική, άμεσα καταστροφική. Το πιθανότερο είναι ότι η ζωντανή ουσία, η οποία είναι σε όλους η ίδια, δεν θα άντεχε, ακόμη και στις περιπτώσεις των πιο ακραίων πράξεων, σε μια εξίσου ισχυρή πίεση της σωματικής κατάστασης και των ατομικών συνθηκών ζωής από τη γέννηση, οι οποίες οδήγησαν τον εγκληματία στην πράξη, δηλαδή ότι εσύ και εγώ θα ενεργούσαμε όπως εκείνος όταν διέπραξε τη δολοφονία, αν δεν μας διέκρινε η φρόνηση που μας χάρισε μια ακολουθία περιστάσεων. Και τώρα, ως φυλακισμένοι, είναι απλώς δυστυχισμένοι, και η τιμωρία τους είναι τυφλή, ένα γεγονός αλλότριο, ένα δυστύχημα όπως ο καρκίνος ή η κατάρρευση

ενός σπιτιού. Η φυλακή είναι μια ανίατη νόσος. Αυτό φαίνεται και στην έκφραση του προσώπου τους, στο επιφυλακτικό βάδισμα τους, στον χρονοβόρο τρόπο της σκέψης τους. Όπως οι άρρωστοι, μπορούν να μιλούν μόνο για την αρρώστια τους. Όπου τα όρια μεταξύ σεβαστών και παράνομων συμμοριών είναι αντικειμενικά ρευστά, όπως στη σημερινή εποχή, σβήνουν και οι ψυχολογικές διαφορές μεταξύ των μορφών. Όσο όμως οι εγκληματίες ήταν ακόμη άρρωστοι, όπως στον δέκατο ένατο αιώνα, η φυλάκιση αντιπροσώπευε την αντιστροφή της αδυναμίας τους. Η δύναμη να ξεχωρίζει κανείς από το περιβάλλον του ως άτομο και ταυτόχρονα να έρχεται σε επαφή με αυτό μέσω των εγκεκριμένων μορφών επικοινωνίας, για να στηρίξει τη θέση του μέσα σε αυτό, ήταν διαβρωμένη στον εγκληματία, ο οποίος αντιπροσώπευε τη βαθιά ριζωμένη τάση των έμβιων όντων, η υπέρβαση της οποίας είναι το γνώρισμα κάθε ανάπτυξης: να χάνονται μέσα στο περιβάλλον, αντί να επικρατούν ενεργητικά μέσα σε αυτό, τη ροπή να αφήνονται χωρίς αντιστάσεις, να ξαναβουλιάζουν στη φύση. Ο Φρόυντ την αποκάλεσε *Todestrieb*, ορμή θανάτου, ο Κεγιουά *le mimetisme*, μιμητισμό.¹⁹ Μια τέτοια μανιακότητα διαπερνά ό,τι αντίκειται στην ακλόνητη πρόοδο, από το έγκλημα, το οποίο δεν μπορεί να ακολουθήσει τον κοπιαστικό δρόμο μέσω των επίκαιρων μορφών εργασίας, ως το εκλεπτυσμένο έργο τέχνης. Η μαλθακότητα απέναντι στα πράγματα, χωρίς την οποία η τέχνη δεν υπάρχει, δεν απέχει τόσο πολύ από τη σπασμωδική βία του εγκληματία. Η αδυναμία του να πει όχι, που κάνει την ανήλικη να παρασυρθεί στην πορνεία, καθορίζει και τη δική του εγκληματική σταδιοδρομία. Στον εγκληματία είναι η άρνηση που δεν έχει μέσα της την αντίσταση. Απέναντι σε μια τέτοια σύγχυση των ορίων, η

19. Βλέπε Caillois, *Le Mythe et l'Homme*, Παρίσι 1938, σελ. 125 κ.ε.

οποία, χωρίς ορισεμένη συνείδηση, δειλή και ανίσχυρη ακόμη και στην πιο βάνουση μορφή της, μιμείται τον άσπλαγχο πολιτισμό και ταυτόχρονα τον καταστρέφει, αυτός υψώνει τα στέρεα τείχη των φυλακών και των σωφρονιστηρίων, το δικό του πέτρινο ιδανικό. Όπως συμφωνά με τον Τοκβίλ οι αστικές Δημοκρατίες, σε αντίθεση προς τις μοναρχίες, δεν βιάζονται το σώμα, αλλά εφορμούν κατευθείαν στην ψυχή, έτσι και οι ποινές αυτής της τάξης πραγμάτων προσβάλλουν τις ψυχές. Οι μάρτυρες της δεν αργοπεθαίνουν πια περιπλεγμένοι μερόνυχτα στον τροχό, αλλά ψοφούν πνευματικά, σαν αθέατο βουβό παράδειγμα μέσα στα μεγάλα δεσμοτήρια, που σχεδόν μόνο το όνομα τα διακρίνει από τα τρελοκομεία.

Ο φασισμός αναιρεί και τα δυο. Η συγκεντρωτική εξουσία πάνω στη συνολική παραγωγή επαναφέρει την κοινωνία πάλι στο στάδιο της άμεσης κυριαρχίας. Μαζί με την παρακαμπτήριο μέσω της αγοράς στο εσωτερικό των εθνών εξαφανίζονται και οι πνευματικές διαμεσολαβήσεις, μεταξύ άλλων το δίκαιο. Η σκέψη, η οποία είχε αναπτυχθεί πάνω στη συναλλαγή, ως αποτέλεσμα του εγωισμού που έπρεπε να διαπραγματευτεί, μετατρέπεται εντελώς σε σχεδιασμό της βίαιης ιδιοποίησης. Ως η καθαρή ουσία του Γερμανού εργοστασιάρχη εμφανίστηκε ο μαζικός δολοφόνος φασίστας, που δεν διαφέρει πια από τον εγκληματία παρά μόνο ως προς την εξουσία. Η παρακαμπτήριος έγινε περιττή. Το αστικό δίκαιο, το οποίο εξακολούθησε να λειτουργεί για το διακανονισμό των διενέξεων μεταξύ των επιχειρηματιών που επιζούν στη σκιά της μεγάλης βιομηχανίας, έγινε ένα είδος διαιτητικού δικαστηρίου, η δικαιοσύνη για τους κατώτερους, που δεν φρόντιζε πια για τα συμφέροντα των θιγομένων, ούτε καν ελλιπώς, έγινε σκέτη τρομοκρατία. Η νομική προστασία όμως, που τώρα καταργείται, όριζε την ιδιοκτησία. Το μονοπώλιο, ως τέλεια ατομική ιδιοκτησία, εξαλείφει αυτή την έννοια. Ο φασισμός δεν

εγκρίνει από το πολιτικό και κοινωνικό συμβόλαιο, το οποίο αντικαθιστά στο εσωτερικό με μυστικές συμφωνίες που ρυθμίζουν τις συναλλαγές των ισχυρών, παρά μόνο τον καταναγκασμό του γενικού, τον οποίο οι υπηρέτες του πρόθυμα εφαρμόζουν πάνω στην υπόλοιπη ανθρωπότητα. Στο ολοκληρωτικό κράτος η ποινή και το έγκλημα απαλείφονται ως υπολείμματα προλήψεων και η σκέτη εξολόθρευση των αντιστεκόμενων, βέβαιη για τον πολιτικό της στόχο, εξαπλώνεται πάνω στην Ευρώπη υπό το καθεστώς των εγκληματιών. Συγκριτικά με το στρατόπεδο συγκέντρωσης η φυλακή μοιάζει με ανάμνηση του παλαιού καλού καιρού, όπως η εφημερίδα της διανόησης* του παρελθόντος, η οποία βέβαια πρόδιδε επίσης την αλήθεια, σε σύγκριση με το εικονογραφημένο περιοδικό σε στιλπνό χαρτί, το φιλολογικό περιεχόμενο του οποίου -ακόμη και αν αναφέρεται στον Μιχαήλ Άγγελο-επιτελείτη λειτουργία της έκθεσης πεπραγμένων μιας επιχείρησης, του εμβλήματος της κυριαρχίας και της διαφήμισης περισσότερο και από τις αγγελίες. Η απομόνωση που επιβαλλόταν άλλοτε στους φυλακισμένους από τα έξω έλαβε στο μεταξύ σάρκα και οστά μέσα στα άτομα γενικά. Η καλοπροπονημένη ψυχή τους και η ευτυχία τους είναι έρημη όπως το κελί της φυλακής, που οι εξουσιαστές δεν το χρειάζονται πια, διότι το σύνολο του εργατικού δυναμικού των εθνών περιήλθε στα χέρια τους ως λάφυρο. Η ποινή στέρησης της ελευθερίας ωχριά μπροστά στην κοινωνική πραγματικότητα.

Tntelligenzblatt: φύλλο (ή εφημερίδα) της διανόησης ονομαζόταν η εφημερίδα γνώμης κατά την πρώτη περίοδο της δημοσιογραφίας που ακολούθησε την αρχική φάση του εντύπου των αγγελιών (17ος-19ος αιώνας).

*LE PRIXDUPROGRES**

Σε πρόσφατα ανευρεθείσα επιστολή του Γάλλου φυσιολόγου Πιερ Φλουράνς, ο οποίος είχε κάποτε τη θλιβερή τιμή να εκλεγεί στη Γαλλική Ακαδημία συναγωνιζόμενος τον Βικτόρ Ουγκό, βρίσκεται ένα αξιοπρόσεκτο εδάφιο:

«Δεν μπορώ ακόμη να αποφασίσω και να εγκρίνω τη χρήση του χλωροφορμίου στη γενική χειρουργική πρακτική. Θα σας είναι ασφαλώς γνωστό ότι έχω αφιερώσει εκτεταμένες μελέτες σε αυτό το παρασκεύασμα και υπήρξα ένας από τους πρώτους που βάσει πειραμάτων πάνω σε ζώα περιέγραψαν τις ειδικές ιδιότητες του. Οι ενδοιασμοί μου οφείλονται στο απλό γεγονός ότι οι χειρουργικές επεμβάσεις με τη βοήθεια του χλωροφορμίου, όπως ίσως και οι άλλες μορφές νάρκωσης, συνιστούν μια απάτη. Τα παρασκευάσματα επιδρούν μόνο σε ορισμένα κινητικά και συντονιστικά κέντρα καθώς και στην απομένουσα ικανότητα της νευρικής ουσίας. Υπό την επίδραση τσυχλωροφορμίου η τελευταία χάνει ένα σημαντικό μέρος της ιδιότητας της να δέχεται ίχνη εντυπώσεων, διόλου όμως την ευαισθησία της ως τέτοια. Οι παρατηρήσεις μου δείχνουν απεναντίας ότι σε συνάρτηση με τη γενική παράλυση της εννεύρωσης οι πόνοι γίνονται πιο αισθητοί απ' ό,τι στην κανονική κατάσταση. Η εξαπάτηση του κοινού στηρίζεται στην ανικανότητα του ασθενούς μετά την αποπεράτωση της επέμβασης να θυμηθεί τα συμβάντα. Αν λέγαμε την αλήθεια στους ασθενείς μας, κανένας ίσως δεν θα αποφάσιζε να δεχθεί αυτό το παρασκεύασμα, ενώ τώρα λόγω της σιωπής μας συνήθως επιμένουν στη χρήση του.

Εκτός όμως από το γεγονός ότι το μόνο αμφίβολο κέρδος είναι μια εξασθένηση της μνήμης όσον αφορά τα συμβάντα κατά τη διάρκεια της επέμβασης, η επέκταση αυτής της πρακτι-

*Το τίμημα της προόδου.

κής μου φαίνεται ότι συνεπάγεται ακόμη έναν σοβαρό κίνδυνο. Με την αυξανόμενη επιπολαιότητα της γενικής ακαδημαϊκής εκπαίδευσης των γιατρών μας η απεριόριστη χρήση του παρασκευάσματος θα ενθαρρύνει ίσως την ιατρική να προχωρήσει αμέριμνη σε ολοένα πιο πολύπλοκες και πιο δύσκολες χειρουργικές επεμβάσεις. Αντί να υπηρετεί την έρευνα εκτελώντας τέτοια πειράματα πάνω σε ζώα, θα γίνουν οι ασθενείς μας ανύποπτα πειραματόζωα. Είναι πιθανόν οι οδυνηροί ερεθισμοί, που λόγω της ιδιαιτερότητάς τους ενδέχεται να ξεπερνούν όλες τις γνωστές αισθήσεις αυτού του είδους, να προξενήσουν στους ασθενείς ανεπανόρθωτη ψυχική βλάβη ή ακόμη και να οδηγήσουν κατά τη διάρκεια της ίδιας της νάρκωσης σε έναν απερίγραπτα βασανιστικό θάνατο, οι ιδιορρυθμίες του οποίου θα μείνουν για πάντα ανεξιχνίαστες στους δικούς του και στον κόσμο. Δεν θα ήταν πάρα πολύ μεγάλο το τίμημα που θα πληρώναμε τότε για την πρόοδο;»

Αν ο Φλουράνς είχε δίκαιο σε αυτή την επιστολή, θα δικαιώνονταν τουλάχιστον μια φορά οι σκοτεινές μέθοδοι της θεϊκής τάξης του κόσμου. Στο ζώο θα αποδιδόταν δικαιοσύνη μέσα από τα μαρτύρια των δημίων του: κάθε εγγείρηση θα ήταν μια ζωοτομία. Θα είχαμε την υποψία ότι απέναντι στους ανθρώπους, στην πραγματικότητα απέναντι στα πλάσματα γενικά, δεν συμπεριφερόμαστε διαφορετικά απ' ό,τι απέναντι στον εαυτό μας μετά την επιτυχή εγγείρηση: τυφλοί όσον αφορά τα βάσανα. Η απόσταση που μας χωρίζει από τους άλλους θα σημαίνει για τη γνώση ό,τι και ο χρόνος που μας χωρίζει από τα βάσανα του παρελθόντος μας: ένα αξεπέραστο εμπόδιο. Η αέναη κυριαρχία πάνω στη φύση όμως, η ιατρική και εξωιατρική τεχνική, αντλεί τη δύναμη της από μια τέτοια τύφλωση, όταν δηλαδή δεν βλέπουμε ότη τεχνική έχει καταστεί δυνατή μόνο χάρι στη λήθη. Η απώλεια της μνήμης ως υπερβατική προϋπόθεση της επιστήμης. Κάθε εκπραγμάτιση είναι μια λήθη.

ΚΕΝΟ ΤΡΟΜΑΓΜΑ

Το ατένισμα της συμφοράς περιέχει ένα στοιχείο σαγήνης. Κατά προέκταση όμως υποδηλώνει μια κρυφή συγκατάθεση. Η ένοχη κοινωνική συνείδηση που έχει κάθε συμμετοχος στην αδικία και το μίσος για την εκπληρωμένη ζωή είναι τόσο έντονα, που σε κρίσιμες καταστάσεις στρέφονται άμεσα εναντίον των ιδίων συμφερόντων ως ενύπαρκτη εκδίκηση. Στους Γάλλους αστούς υπήρχε μια μοιραία τάση που κατά ειρωνικό τρόπο έμοιαζε με το φασιστικό ιδανικό του ηρωισμού: τους ευχαρίστησε ο θρίαμβος των ομοίων τους, τον οποίο εξέφραζε η άνοδος του Χίτλερ, μολονότι αυτός απειλούσε τους ίδιους με καταστροφή· είδαν μάλιστα την ίδια τους την καταστροφή ως απόδειξη για τη δικαιοσύνη της τάξης πραγμάτων που υποστήριζαν. Ένα πρόπλασμα αυτής της συμπεριφοράς είναι η στάση πολλών πλουσίων απέναντι στην πτώχευση, που την κακομελετούν για να εκλογικεύσουν το πνεύμα οικονομίας, η λανθάνουσα ροπή να παραιτούνται σε ορισμένες περιπτώσεις από όλη τους την περιουσία αμαχητί, ενώ συνήθως υπερασπίζονται σκληρά και την τελευταία δεκάρα, ή να τη διακυβεύουν ανεύθυνα. Με το φασισμό επιτυγχάνουν τη σύνθεση της αρχομανίας και του αυτομίσους, και το κενότρομαγμα συνοδεύεται πάντοτε από τη χειρονομία: έτσι το είχα φαντασθεί πολλές φορές.

ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΟΣΩΜΑ

Κάτω από τη γνωστή ιστορία της Ευρώπης διαδραματίζεται μια δεύτερη, υπόγεια. Συνίσταται στη μοίρα των απωθούμενων και διαστρεβλωνόμενων από τον πολιτισμό ανθρώπινων ενστίκτων και παθών. Από τη σκοπιά του φασιστικού παρόντος, στο οποίο έρχεται στο φως αυτό που κρυβόταν, εμφανί-

ζεται και η φανερή ιστορία στη συνάρτηση της με εκείνη τη σκοτεινή πλευρά η οποία παραβλέπεται από τον επίσημο μύθο των εθνικών κρατών όσο και από την προοδευτική κριτική.

Ο ακρωτηριασμός αφορά προπάντων τη σχέση με το σώμα. Ο καταμερισμός της εργασίας, κατά τον οποίο η επικαρπία πήγε από τη μια μεριά και η εργασία από την άλλη, αφόρισε την ωμή σωματική δύναμη. Όσο λιγότερο οι κύριοι μπορούσαν να στερηθούν την εργασία των άλλων τόσο περισσότερο υποτιμήθηκε. Στιγματίστηκε όπως και ο δούλος. Ο χριστιανισμός εξύμνησε την εργασία, αντ' αυτού όμως ταπεινώσε ακόμη περισσότερο τη σάρκα ως πηγή όλων των κακών. Σε συμφωνία με τον παγανιστή Μακιαβέλι εγκαινίασε τη σύγχρονη αστική τάξη πραγμάτων με το εγκώμιο της εργασίας, η οποία στην Παλαιά Διαθήκη είχε χαρακτηριστεί πάντως κατάρτα. Σύμφωνα με τους πατέρες της ερήμου Δωρόθεο, Μωυσή τον Ληστή, Παύλο τον Απλό και άλλους πτωχούς τω πνεύματι, η εργασία οδηγούσε άμεσα στη βασιλεία των ουρανών. Κατά τον Λούθηρο και τον Καλβίνο, οι δεσμοί μεταξύ εργασίας και σωτηρίας ήταν κιόλας τόσο περίπλοκοι, που η φανατική προτροπή της Μεταρρύθμισης για εργασία μοιάζει με χλεύη ή με πάτημα μπότας πάνω σε σκουλήκι.

Οι ηγεμόνες και οι πατρίκιοι μπορούσαν να υπερπηδούν το θρησκευτικό χάσμα ανάμεσα στην επίγεια ζωή και τον αιώνιο προορισμό τους σκεπτόμενοι τα έσοδα που αποκόμιζαν από τις ώρες εργασίας των άλλων. Η ανορθολογικότητα του προκαθορισμού του πεπρωμένου* τους άφηνε ανοιχτή τη δυνατότητα της λύτρωσης. Εκείνοι οι άλλοι όμως ήταν εκτεθειμένοι μόνο στην ενισχυμένη πίεση. Αντιλαμβάνονταν

*Η παλαιά θεολογική αντίληψη ότι η σωτηρία ή η καταδίκη κάθε ανθρώπινης ψυχής είναι προκαθορισμένη από το θεό, δηλαδή το πεπρωμένο της έχει κριθεί πριν από τη δημιουργία της- ο Καλβίνος την ανήγαγε σε δόγμα.

αμυδρά ότι η ταπείνωση της σάρκας από την εξουσία δεν ήταν παρά το ιδεολογικό καθρέφτισμα της καταπίεσης που υφίσταντο οι ίδιοι. Όλα τα θύματα, ως τους συγχρόνους αποικιοκρατούμενους λαούς, γνώρισαν την τύχη των δούλων της αρχαιότητας: έπρεπε να λογαριάζονται ως χειρότεροι. Από τη φύση υπήρχαν δύο φυλές, οι ανώτεροι και οι κατώτεροι. Η απελευθέρωση του ατόμου στην Ευρώπη συντελέστηκε στο πλαίσιο ενός γενικού πολιτιστικού μετασχηματισμού, ο οποίος έκανε το χάσμα στο εσωτερικό των απελευθερωμένων τόσο βαθύτερο, όσο περισσότερο υποχωρούσε ο εξωτερικός φυσικός καταναγκασμός. Το σώμα που υφίστατο την εκμετάλλευση όφειλε από τους κατώτερους να λογαριάζεται ως το κακό, και το πνεύμα, για την καλλιέργεια του οποίου οι άλλοι διέθεταν χρόνο, ως το ύψιστο. Αυτή η πορεία πραγμάτων κατέστησε δυνατά τα πιο μεγαλειώδη πολιτιστικά επιτεύγματα στην Ευρώπη, αλλά οι υπόνοιες για την απάτη, που εξαρχής ήταν ευρύτερα γνωστή, ενίσχυσαν μαζί με τον έλεγχο του σώματος και την αισχρή κακία, εκείνο το μείγμα αγάπης και μίσους για το σώμα το οποίο διέπει επί αιώνες τον τρόπο σκέψης των μαζών και βρήκε την αυθεντική έκφραση του στη γλώσσα του Λούθηρου. Στη σχέση του ατόμου προς το σώμα, το δικό του και το ξένο, η ανορθολογικότητα και η αδικία της κυριαρχίας επανεμφανίζονται με τη μορφή μιας ωμότητας που απέχει από τη σχέση κατανόησης, από τον ευτυχή στοχασμό, όσο και η κυριαρχία από την ελευθερία. Στη νιτσεική θεωρία της ωμότητας, και ακόμη πιο ξεκάθαρα στον Σαντ, αυτό γίνεται σαφές σε όλη του την έκταση, ενώ στα φροϋδικά θεωρήματα του ναρκισσισμού και της ορμής του θανάτου ερμηνεύεται ψυχολογικά.

Το μείγμα μίσους και αγάπης για το σώμα χρωματίζει ολόκληρο τον νεότερο πολιτισμό. Το σώμα, ως ηττημένο και υποδουλωμένο, χλευάζεται και απορρίπτεται ακόμη μια φορά και

ταυτόχρονα, ως απαγορευμένο, εκπραγματισμένο, αλλοτριωμένο, είναι αντικείμενο του πόθου. Μόνον ο πολιτισμός γνωρίζει το σώμα ως πράγμα που μπορεί κανείς να το κατέχει, μόνο σε αυτόν χωρίσθηκε από το πνεύμα, την πεμπτουσία της εξουσίας και της διοίκησης, ως αντικείμενο, νεκρό πράγμα, «corpus». Στην αυτοταπείνωση του ανθρώπου σε corpus η φύση λαμβάνει εκδίκηση για την ταπείνωση της από τον άνθρωπο σε αντικείμενο της κυριαρχίας, σε πρώτη ύλη. Η ψυχαναγκαστική τάση προς την ωμότητα και την καταστροφικότητα πηγάζει από την οργανική απόθεση της γειννίας με το σώμα, έτσι όπως, σύμφωνα με τη μεγαλοφυή διαίσθηση του Φρόντ, προήλθε η αηδία, όταν με το όρθιο βάδισμα, με την απομάκρυνση από τη γη, η όσφρηση, η οποία οδηγούσε το αρσενικό ζώο προς το θηλυκό που εμμηνορροούσε, περιέπεσε σε οργανική απόθεση. Στον δυτικό, ίσως μάλιστα σε κάθε πολιτισμό το σωματικό είναι ταμπού, ένα αντικείμενο έλξης και αποστροφής. Στην αρχαία Ελλάδα και στο φεουδαρχισμό η σχέση των κυρίων προς το σώμα συγκαθοριζόταν ακόμη από την ετοιμότητα για μάχη ως μία από τις προϋποθέσεις της κυριαρχίας. Η φροντίδα για το σώμα είχε, κατά τρόπο αφελή, τον κοινωνικό της στόχο. Ο *καλός κάγαθός ἴμαν* μόνον εν μέρει φαινομενικότητα, εν μέρει το *γυμνάσιον* υπηρετούσε την πραγματική συντήρηση της ίδιας εξουσίας, τουλάχιστον ως προπόνηση για αρχοντική στάση. Με την πλήρη μετάβαση της κυριαρχίας στη διαμεσολαβούμενη από το εμπόριο και την κυκλοφορία αστική μορφή, και ακόμη σαφέστερα με τη βιομηχανία, επέρχεται μια αλλαγή μορφής. Η ανθρωπότητα δεν υποδουλώνεται με το σπαθί, αλλά μέσω του γιγαντιαίου μηχανισμού, ο οποίος βέβαια τελικά ξαναχαλκεύει το σπαθί. Έτσι εξαφανίσθηκε το ορθολογικό νόημα που είχε η εξύψωση του ανδρικού σώματος: οι ρομαντικές απόπειρες του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα για μια Αναγέννηση του σώματος εξιδανικεύουν απλώς

κάτι νεκρό και ακρωτηριασμένο. Ο Νίτσε, ο Γκωγκέν, ο Γκε-όργκε και ο Κλάγκες διε'γνωσαν την ακατονόμαστη βλακεία, που είναι αποτε'λεσμα της προόδου. Έβγαλαν όμως το εσφαλμένο συμπε'ρασμα. Δεν κατάγγειλαν την αδικία όπως είναι, αλλά εξύμνησαν την αδικία όπως ήταν. Η απομάκρυνση από την εκμηχάνιση ε'γινε το κόσμημα της βιομηχανικής μαζικής κουλτούρας, που δεν μπορεί να κάνει χωρίς ευγενείς χειρονομίες. Οι καλλιτέχνες ετοίμασαν τη χαμένη εικόνα της ενότητας σώματος-|>υχής άθελα τους για τους σκοπούς της διαφήμισης. Το εγκώμιο των ζωτικών φαινομένων, από το ξανθό κτήνος ως τον ιθαγενή των νησιών του νότιου Ειρηνικού, καταλήγει αναπόδραστα στο Sarongfilm* και στις αφίσες όπου διαφημίζονται βιταμίνες και κρέμες δέρματος, που είναι απλώς τα υποκατάστατα του εγγενούς στόχου της διαφήμισης: του νέου, ψηλού, ωραίου και ευγενούς ανθρώπινου τύπου: των ηγετών και των στρατευμάτων τους. Οι φασίστες ηγέτες ξαναπαίρνουν οι ίδιοι στα χέρια τα φονικά εργαλεία, εκτελούν τους φυλακισμένους τους με πιστόλι και μαστίγιο ιπασίας, όχι βέβαια επειδή υπερέχουν σε σωματική δύναμη, αλλά επειδή αυτός ο γιγαντιαίος μηχανισμός και οι αληθινοί εξουσιαστές του, οι οποίοι ακόμη δεντο κάνουν μόνοι τους, τους παραδίδουν στα υπόγεια των επιτελείων τα θύματα του δημόσιου συμφέροντος.

Το σώμα (Körper) δεν μπορεί πια να αναμεταμορφωθεί σε ζωντανό κορμί (Leib). Παραμένει ένα πτώμα, όσο και αν

*Sarongfilm: ο τύπος της ταινίας με χαρακτηριστικό το πανί (συχνά μπατίκ) η την πετσέτα γύρω από τους γοφούς· Sarong είναι ένα παρδαλό είδος φούστας των γυναικών της Ινδονησίας.

*"Körper, από το λατινικό corpus, όπως και στις λατινογενείς γλώσσες, δεν είναι μόνο το ανθρώπινο, αλλά οποιοδήποτε φυσικό σώμα (υγρό, στερεό ή αέριο), ενώ το αγγλικό body σημαίνει, όπως και το corpus, επίσης πτώμα, ψοφίμι κ.ά. Το συνώνυμο Leib συγγενεύει ετυμολογικά με το Leben (αγγλ. life): ζωή.

γυμνάζεται. Ο μετασχηματισμός του σε κάτι νεκρό, όπως υποδηλώνει η ονομασία** του, ήταν ένα μέρος της αέναης διαδικασίας που μετέτρεψε τη φύση σε ουσίες και ύλη. Τα επιτεύγματα του πολιτισμού είναι προϊόν της μετουσίωσης, εκείνου του επίκτητου μείγματος μίσους και αγάπης για το σώμα και τη γη, από τα οποία η κυριαρχία απέκοψε όλους τους ανθρώπους. Η ψυχική αντίδραση στη σωματοποίηση του ανθρώπου και στην εκπραγμάτιση ολόκληρης της φύσης γίνεται παραγωγική στην ιατρική και στην τεχνική αντίστοιχα. Οι δολοφόνοι όμως, οι φονιάδες, οι αποκτηνωμένοι κολοσσοί που χρησιμοποιούνται από τους εξουσιαστές, τους νόμιμους και παράνομους, τους μικρούς και τους μεγάλους, κρυφά ως δήμιοι για λογαριασμό τους, οι βίαιοι άντρες που είναι πάντοτε παρόντες μόλις είναι να εκκαθαρισθεί κάποιος, οι λιντσάροντες και τα μέλη του Κου-Κλουξ-Κλαν, ο δυνατός σύντροφος που σηκώνεται μόλις κάποιος κάνει το σπουδαίο, οι τρομακτικοί τύποι που έχουν αμέσως τον καθένα στο χέρι τους μόλις απομακρυνθεί από αυτόν το προστατευτικό χέρι της εξουσίας, μόλις χάσει τα χρήματα και τη θέση του, όλοι οι λυκάνθρωποι* που υπάρχουν στο σκοτάδι της ιστορίας και συντηρούν το φόβο, χωρίς τον οποίο δεν θα υπήρχε η κυριαρχία: σε αυτούς το ανάμεικτο συναίσθημα μίσους και αγάπης για το σώμα είναι ακραίο και άμεσο, αυτοί ατιμάζουν ό,τι αγγίζουν, καταστρέφουν ό,τι βλέπουν στο φως, και αυτή η καταστροφή είναι η μνησικακία για την εκπραγμάτιση, επαναλαμβάνουν με τυφλή οργή πάνω στο ζωντανό αντικείμενο ό,τι τετελεσμένο δεν μπορούν να αναιρέσουν: τη διάσπαση της ζωής στο πνεύμα και στο αντικείμενο του. Έλκονται ακατανίκητα από τον άνθρωπο, θέλουν να τον

*Werwolfe: σύμφωνα με λαϊκή πρόληψη μερικοί άνθρωποι μπορούν κατά καιρούς να μεταμορφώνονται σε λύκους και να κάκουν κακό.

αναγάγουν σε σώμα, τίποτε δεν *πρέπει* να έχει το δικαίωμα να ζει. Αυτή η εχθρική στάση των κατώτερων απέναντι στη μαραμμένη τους ζωή -που άλλοτε την καλλιεργούσαν και τη συντηρούσαν προσεκτικά οι ανώτεροι, κοσμικοί και κληρικοί-, ζωή προς την οποία οι κατώτεροι συνάπτουν, ομοφυλοφιλικά και παρανοϊκά, μια σχέση μέσω του φόνου, ήταν πάντοτε ένα απαραίτητο εργαλείο της κυβερνητικής τέχνης. Η εχθρότητα των υποδουλωμένων απέναντι στη ζωή είναι μια αστείρευτη δύναμη της σκοτεινής σφαίρας της ιστορίας. Ακόμη και η πουριτανική ακρότητα, το μεδύσι, εκδικείται απεγνωσμένα τη ζωή.

Η αγάπη για τη φύση και το πεπρωμένο που εκδηλώνει η ολοκληρωτική προπαγάνδα είναι μόνο ένας ισχνός σχηματισμός αντίδρασης* στην εξάρτηση από το σώμα, στον αποτυχημένο εκπολιτισμό. Δεν μπορεί κανείς να απαλλαγεί από το σώμα, και έτσι το εξυμνεί, εφόσον δεν επιτρέπεται να το χτυπήσει. Η «τραγική» κοσμοαντίληψη του φασίστα** είναι η ιδεολογική Polterabend*** του πραγματικού ματωμένου γάμου. Αυτοί εκείπου εξυμνούσαν το σώμα, οι γυμναστές και οι αθλούμενοι παίχτες ανώμαλων εδαφών, είχαν ανέκαθεν την πιο στενή συγγένεια με το φόνο, όπως οι φυσιολάτρες με το κυνήγι. Βλέπουν το σώμα ως ευκίνητο μηχανισμό, τις αρ-

*Reaktionsbildung: σχηματισμός αντίδρασης` ψυχαναλυτική ονομασία ενός ασυνείδητου μηχανισμού (άμυνας), ο οποίος μετατρέπει μονιμότερα επιθετικές τάσεις στο αντίθετο τους ή τις εκτρέπει σε άλλες πράξεις προσδίδοντας τους την ίδια σφοδρότητα και επιθετικότητα, οπότε εμφανίζονται, ανορθολογικές.

** Υπαινίσσονται την εκχυδαϊσμένη ερμηνεία του Νίτσε από μερικούς εθνικοσοσιαλιστές συγγραφείς στις αρχές της δεκαετίας του '30. ***

Polterabend: παραμονή του γάμου, όπου συμφωνά με παλαιό έθιμο φίλοι και γείτονες σπάζουν πιατικά μπροστά στην πόρτα του πατρικού σπιτιού της νύφης ευχόμενοι έτσι καλή τύχη.

θρώσεις ως συνδέσεις των μέρων του και τη σάρκα ως ταπεινότητα του σκελετού. Συμπεριφέρονται απέναντι στο σώμα τους και μεταχειρίζονται τα μέλη του σαν να ήταν ήδη αποχωρισμένα από αυτό. Η εβραϊκή παράδοση μεταδίδει το φόβο όσον αφορά τη μέτρηση ενός ανθρώπου με το μέτρο, επειδή μετρούν τους νεκρούς για το φέρετρο. Αυτό είναι που ευχαριστεί τους διαχειριστές του σώματος. Μετρούν τον άλλο με τη ματιά του φερετροποιού, χωρίς να το ξέρουν. Προδίδονται όταν ανακοινώνουν το αποτέλεσμα: αποκαλούν τον άνθρωπο ψηλό, κοντό, παχύ και βαρύ. Τους ενδιαφέρει η αρρώστια, πάνω στο φαγητό διαβλέπουν ήδη το θάνατο του συνδαιτυμόνα και μόνο διάφανα εκλογικεύεται αυτό το ενδιαφέρον τους από την έγνοια που εκφράζουν για την υγεία του. Η γλώσσα συμβαδίζει. Έχει μεταμορφώσει τον περίπατο σε κίνηση και το φαγητό σε θερμίδες, όπως στην αγγλική και τη γαλλική ομιλούμενη το ζωντανό δάσος λέγεται ξύλο. Μεταποσοστά θνησιμότητας η κοινωνία υποβιβάζει τη ζωή σε χημισμό.

Στη σατανική ταπείνωση του κρατουμένου στο στρατόπεδο συγκέντρωσης, που ο σύγχρονος δήμιος προσθέτει στον μαρτυρικό θάνατο χωρίς ορθολογικό νόημα, εκδηλώνεται η αμετουσίωτη και εντούτοις απωθημένη εξέγερση της κοινωνικά απαγορευμένης φύσης. Πλήττει με όλη την αποκρουστικότητα της το μάρτυρα του έρωτα, τον δήθεν σεξουαλικό εγκληματία και ελευθεριάζοντα, διότι η σεξουαλικότητα είναι το σώμα στην πληρότητα του, η έκφραση, αυτό που εκείνοι λαχταρούν μανιακά, κρυφά και απεγνωσμένα. Στην ελεύθερη σεξουαλικότητα ο φονιάς φοβάται τη χαμένη αμεσότητα, την πρωταρχική ενότητα, στην οποία δεν μπορεί πια να υπάρξει. Αυτή είναι το νεκρό που ανασταίνεται και ζει. Αυτός τα κάνει όλα ένα εκμηδενίζοντας τα, διότι μέσα του πρέπει να καταπνίξει την ενότητα. Το θύμα ενσαρκώνει γι'

αυτόν τη ζωή που άντεξε το χωρισμό· πρέπει να κομματιασθεί, και το σύμπαν δεν πρέπει να είναι παρά σκόνη και αφηρημένη εξουσία.

ΜΑΖΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Μέρος της κουλτούρας των σταρ, ως συμπλήρωμα της διασημότητας, είναι ο κοινωνικός μηχανισμός, ο οποίος ισοπεδώνει ό,τι ξεχωρίζει· εκείνοι είναι τα πατρών για τη βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων που καλύπτει την οικουμενική και για το ψαλίδι της νομικής και οικονομικής δικαιοσύνης, με το οποίο κόβονται και οι τελευταίες άκρες των κλωστών.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Η γνώμη ότι στην ισοπεδωση και τυποποίηση των ανθρώπων αντιστοιχεί από την άλλη μεριά μια ενίσχυση της ατομικότητας στις λεγόμενες ηγετικές προσωπικότητες, κατ' αναλογία προς την εξουσία τους, είναι εσφαλμένη και αποτελεί επίσης μέρος της ιδεολογίας. Οι φασίστες σήμερα δεν είναι τόσο υπεράνθρωποι όσο μάλλον συναρτήσεις του δικού τους διαφημιστικού μηχανισμού, σημεία τομής των ταυτόσημων συμπεριφορών αμέτρητων ανθρώπων. Αν στην ψυχολογία των σημερινών μαζών ο φύρερ δεν ενσαρκώνει πια τόσο τον πατέρα όσο κυρίως τη συλλογική και υπέρμετρη προβολή του ανίσχυρου Εγώ κάθε μεμονωμένου ατόμου, τότε οι ηγετικές μορφές αντιστοιχούν σε αυτό πραγματικά. Δεν είναι τυχαίο ότι μοιάζουν με κομμωτές, επαρχιώτες ηθοποιούς και δημοσιογράφους του κίτρινου Τύπου. Ένα μέρος της ηθικής επιρροής τους συνίσταται ακριβώς στο γεγονός ότι ως κατ' ουσίαν ανίσχυροι που μοιάζουν με οποιονδήποτε άλλον ενσαρκώνουν, στη θέση των άλλων, την *εξουσία* σε όλο το εύρος της,

χωρίς γι' αυτό να είναι οι ίδιοι κάτι διαφορετικό από τις κενές θέσεις, στις οποίες ακριβώς περιήλθε η εξουσία. Δεν είναι τόσο ότι εξαιρούνται από τη διάλυση της ατομικότητας όσο κυρίως ότι τούτη η διαλυμένη θριαμβεύει σε αυτούς και κατά έναν τρόπο ανταμείβεται για τη διάλυση της. Οι ηγέτες έγιναν εντελώς αυτό που ως ένα βαθμό υπήρξαν πάντοτε σε ολόκληρη την αστική περίοδο, ερμηνευτές του ρόλου των ηγετών. Η απόσταση ανάμεσα στην ατομικότητα του Βίσμαρκ και σε αυτή του Χίτλερ δεν είναι διόλου μικρότερη από εκείνη μεταξύ της πεζογραφίας των *Σκέψεων και αναμνήσεων* και των αλαμπουρνέζικων του *Ο αγώνισμον*. Στον αγώνα κατά του φασισμού δεν είναι δευτερεύον το μέλημα να περισταλούν οι παραφουσκωμένες εικόνες των ηγετών στα μέτρα της μηδαιμότητάς τους. Η ταινία του Τσάπλιν έθιξε κάτι ουσιαστικό τουλάχιστον με την ομοιότητα ανάμεσα στον κουρέα του γκέτο και το δικτάτορα.

ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ

Μια ηθική ως σύστημα, με βασικές αρχές και συμπεράσματα, με σιδηρά λογική και ασφαλή εφαρμοσιμότητα σε κάθε ηθικό δίλημμα - αυτό ζητείται από τους φιλοσόφους. Και αυτοί ικανοποίησαν κατά κανόνα αυτή την προσδοκία. Ακόμη και όταν δεν έστησαν ένα πρακτικό σύστημα, μια ανεπτυγμένη περιπτωσιολογία,* από το θεωρητικό τους οικοδόμημα συμπεράναν ίσα ίσα την αναγκαιότητα υπακοής στην εξουσία. Συχνότατα αιτιολογούσαν ακόμη μια φορά ολόκληρη την κλίμακα αξιών, όπως την είχε κυρώσει ήδη η δημόσια πρακτική,

*Kasuistik: περιπτωσιολογία, μέρος της Ηθικής, που βάσει ενός συστήματος εντολών καθορίζει τη σωστή συμπεριφορά για κάθε δυνατή περίπτωση της ζωής εκ των προτέρων (Στοά, Ταλμοϋδ, Καθολική θεολογία).

με όλες τις ανέσεις της διαφοροποιημένης Λογικής, τη θέαση (Schau) και την προφανή βεβαιότητα (Evidenz).* «Λατρεύετε τους θεούς μέσα από την εκάστοτε πατροπαράδοτη ντόπια θρησκεία», λέει ο Επίκουρος²⁰ και το επανέλαβε ακόμη και ο Χέγκελ. Από εκείνον που διστάζει να ομολογήσει μια τέτοια πίστη απαιτείται ακόμη επιτακτικότερα να προσφέρει μια γενική αρχή. Όταν η σκέψη δεν επικυρώνει απλώς ακόμη μια φορά τις κυρίαρχες προδιαγραφές, τότε πρέπει να εμφανισθεί με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση, πιο οικουμενικά και αυταρχικά απ' ό,τι όταν απλώς δικαιολογεί αυτό που ήδη ισχύει. Δεν θεωρείς την κυρίαρχη εξουσία σωστή, θέλεις ίσως να μην υπάρχει καν εξουσία, αλλά να κυριαρχεί το χάος; Ασκεείς κριτική στην ομοιομορφοποίηση της ζωής και στην πρόοδο; Πρέπει τα βράδια να ανάβουμε μελισσοκέρια, πρέπει να είναι γεμάτες οι πόλεις μας από βρόμικα σκουπίδια όπως το μεσαίωνα; Δεν σου αρέσουν τα σφαγεία; Πρέπει η κοινωνία να τρέφεται στο εξής με ωμά λαχανικά; Η καταφατική απάντηση σε τέτοιες ερωτήσεις, όσο παράλογο και αν φαίνεται, εισακούγεται. Ο πολιτικός αναρχισμός, η πολιτιστική αντίδραση της καλλιτεχνικής βιοτεχνίας, η ριζική χορτοφαγία, οι παράξενες αιρέσεις και κόμματα έχουν απήχηση. Η διδασκαλία πρέπει μόνο να είναι γενική, βέβαιη για τον εαυτό της, οικουμενική και προστακτική. Ανυπόφορη είναι η απόπειρα απαλλαγής από το «ή το α ή το β», η δυσπιστία απέναντι στην αφηρημένη αρχή, η απαραπλήρη στάση χωρίς δόγμα.

* Αναφορά στον Ε. Χούσερλ και προπάντων στον επιφανή μαθητή του, Μαξ Σέλερ.

20. *Die Nachsokratiker* (Zn\i. του Wilhelm Nestle), Γε'να 1923, τόμ. 1, 72a, σελ. 195.

Δυο νεαροί συζητούν:

- A. Δεν θέλεις να γίνεις γιατρός;
- B. Οι γιατροί έχουν λόγω επαγγέλματος πολύ στενή επαφή με μελλοθάνατους και αυτό τους σκληραίνει. Με την προοδευτική ανάπτυξη των θεσμών εξάλλου ο γιατρός εκπροσωπεί απέναντι στον ασθενή το ίδρυμα και την ιεραρχία του. Συχνά μπαίνει στον πειρασμό να εμφανισθεί ως συνήγορος του θανάτου. Μεταβάλλεται σε πράκτορα του μεγάλου ιδρύματος κατά των καταναλωτών. Αν επρόκειτο για αυτοκίνητα, τα πράγματα δεν θα ήταν τόσο άσχημα, όταν όμως το αγαθό που διαχειρίζεται είναι η ζωή και οι καταναλωτές είναι άνθρωποι που υποφέρουν, τότε πρόκειται για μια κατάσταση στην οποία δεν θα επιθυμούσα να περιέλθω. Το επάγγελμα του οικογενειακού γιατρού ήταν ίσως πιο αθώο, αλλά βρίσκεται σε παρακμή.
- A. Σκέφτεσαι λοιπόν πως δεν θα έπρεπε να υπάρχουν γιατροί ή μήπως θα έπρεπε να ξανάρθουν οι παλαιοί κομπογιαννίτες;
- B. Δεν είπα αυτό. Με τρομάζει μόνο η ιδέα να γίνω εγώ ο ίδιος γιατρός, ιδιαίτερα μάλιστα αρχίατρος, και να εξουσιάζω ένα μαζικό νοσοκομείο. Εντούτοις προτιμώ φυσικά να υπάρχουν γιατροί και νοσοκομεία παρά να εγκαταλείπονται οι άρρωστοι στην τύχη τους. Δεν θέλω βέβαια να γίνω ούτε δημόσιος κατήγορος, και όμως η ελευθερία δράσης για τους ληστές-φονιάδες θα μου φαινόταν πολύ μεγαλύτερο κακό από την ύπαρξη της συνεχιάς που τους στέλνει στη φυλακή. Η Δικαιοσύνη είναι λογική. Εγώ δεν είμαι κατά της λογικής, θέλω μόνο να γνωρίζω τη μορφή που αυτή έχει πάρει.
- A. Έρχεσαι σε αντίφαση με τον εαυτό σου. Εσύ ο ίδιος επωφελείσαι συνεχώς από τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι γιατροί και οι δικαστές. Είσαι εξίσου ένοχος με αυτούς.

Μόνο που δεν θέλεις να φορτωθείς τη δουλειά που κάνουν άλλοι για σένα. Η δική σου ύπαρξη προϋποθέτει την αρχή από την οποία θέλεις να ξεφύγεις.

- B. Δεν το αρνούμαι, αλλά η αντίφαση είναι αναγκαία. Είναι η απάντηση στην αντικειμενική αντίφαση της κοινωνίας. Με τον καταμερισμό της εργασίας, που σήμερα είναι τόσο διαφοροποιημένος επιτρέπεται σε ένα σημείο να εκφράζεται και ο τρόμος τον οποίο προκαλεί η ενοχή όλων. Αν αυτός επεκταθεί ή έστω συνειδητοποιηθεί από λίγους μόνον ανθρώπους, τα φρενοκομεία και οι φυλακές θα μπορούσαν ίσως να εξανθρωπισθούν και τα δικαστήρια να γίνουν τελικά περιττά. Δεν είναι όμως αυτός ο λόγος για τον οποίο θέλω να γίνω συγγραφέας. Θέλω μόνο να ξεκαθαρίσω μέσα μου τη φοβερή κατάσταση που επικρατεί παντού.
- A. Αν όμως σκέφτονταν όλοι όπως εσύ και κανένας δεν ήθελε να λερώσει τα χέρια του, δεν θα υπήρχαν ούτε γιατροί ούτε δικαστές και ο κόσμος θα παρουσίαζε ακόμη πιο φρικτή εικόνα.
- A. Αυτό ακριβώς μου φαίνεται αμφίβολο, διότι, αν σκέφτονταν όλοι όπως εγώ, δεν θα μειώνονταν, ελπίζω, μόνο τα μέσα κατά του κακού, αλλά και το ίδιο το κακό. Η ανθρωπότητα έχει και άλλες δυνατότητες. Εγώ δεν είμαι φυσικά το σύνολο της ανθρωπότητας και δεν μπορώ απλώς να σκέφτομαι για λογαριασμό της. Η ηθική επιταγή σύμφωνα με την οποία κάθε πράξη μου θα έπρεπε να μπορεί να ισχύει ως γενικός κανόνας* είναι πολύ προβληματική. Υπερπηδά την ιστορία. Γιατί η απροθυμία μου να γίνω γιατρός θα έπρεπε να ισοδυναμεί με την άποψη ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχουν γιατροί; Στην πραγματικότητα

* Αναφορά στη γνωστή ρήση του Καντ.

υπάρχουν τόσοι άνθρωποι που είναι ικανοί και έχουν πολλές δυνατότητες να γίνουν γιατροί. Αν μέσα στα σημερινά όρια του επαγγέλματος τους συμπεριφέρονται ηθικά, έχουν εξασφαλίσει το θαυμασμό μου. Ίσως μάλιστα μπορέσουν να συμβάλουν στην ελάττωση του κακού που σου ανέφερα, μπορεί όμως και να το μεγαλώσουν παρ' όλη την επιστημονική δεξιότητα και ηθικότητα τους. Η ύπαρξή μου, όπως τη φαντάζομαι, η αίσθηση του τρόμου και η θέληση μου για γνώση μου φαίνονται τόσο δικαιολογημένες όσο και το επάγγελμα του γιατρού, και ας μην μπορώ να βοηθήσω κανέναν με τρόπο άμεσο.

- A. Αν όμως ήξερες ότι με τη βοήθεια των ιατρικών σπουδών κάποτε θα μπορούσες να σώξεις τη ζωή ενός αγαπημένου προσώπου, που χωρίς εσένα οπωσδήποτε θα χανόταν, δεν θα καταπιανόσουν αμέσως με την ιατρική;
- B. Πιθανώς. Βλέπεις όμως και εσύ ο ίδιος ότι η προτίμησή σου για την άτεγκτη συνέπεια; σε οδηγεί σε αυτό το παράλογο παράδειγμα, ενώ εγώ με τη μη πρακτική μου ιδιοτροπία και τις αντιφάσεις μου παραμένω μέσα στα όρια του κοινού νου.

Αυτή η συζήτηση επαναλαμβάνεται κάθε φορά που ένας άνθρωπος, όταν βρίσκεται ενώπιον της πρακτικής, δεν θέλει να παραιτηθεί από τη σκέψη. Βρίσκει τη λογική και τη συνέπεια πάντοτε στην απέναντι πλευρά. Όποιος είναι κατά της ζωοτομίας δεν επιτρέπεται πια να πάρει ούτε μια αναπνοή, εφόσον αυτή θα στοίχιζε τη ζωή ενός βακίλλου. Η λογική είναι στην υπηρεσία της προόδου και της αντίδρασης· υπηρετεί οπωσδήποτε την πραγματικότητα. Αλλά στην εποχή της ριζικά ρεαλιστικής παιδείας οι συνομιλίες έχουν γίνει σπάνιες και ο νευρωτικός συνομιλητής B. χρειάζεται υπεράνθρωπη δύναμη για να μη γίνει υγιής.

ΣΗΜΑΔΕΜΕΝΟΙ

Στην ηλικία μεταξύ σαράντα και πενήντα ετών οι άνθρωποι έχουν συνήθως μια σπάνια εμπειρία. Ανακαλύπτουν ότι οι περισσότεροι από εκείνους με τους οποίους μεγάλωσαν μαζί και διατηρούν ακόμη επαφή εμφανίζουν διαταραχές στις συνήθειες και στη συνείδηση τους. Ο ένας παραμελεί τόσο πολύ τη δουλειά του που η επιχείρηση του ξεπέφτει, ο άλλος καταστρέφει το γάμο του χωρίς να φταίει η γυναίκα του, ένας τρίτος διαπράττει υπεξαίρεσεις. Αλλά και όσοι δεν έρχονται αντιμέτωποι με κρίσιμα γεγονότα φέρουν εντούτοις σημάδια αποσύνθεσης. Η συνομιλία με αυτούς γίνεται άνοστη, φαφλατάδικη, επιπόλαιη. Ενώ παλαιότερα αυτός που ηλικιώνεται δεχόταν και από άλλους πνευματική ώθηση, σήμερα νιώθει ότι είναι σχεδόν ο μόνος που ενδιαφέρεται οικειοθελώς για τα πράγματα.

Αρχικά τείνει να θεωρήσει την εξέλιξη των συνομηλίκων του δυσμενή σύμπτωση. Αυτοί ακριβώς άλλαξαν προς το χειρότερο. Θα φταίει μάλλον η γενιά και η ιδιάζουσα εξωτερική μοίρα της. Τελικά ανακαλύπτει ότι αυτή η εμπειρία τού είναι γνώριμη, αλλά από διαφορετική σκοπιά: αυτή της νεότητας απέναντι στους ενήλικους. Μήπως δεν ήταν πεπεισμένος τότε ότι κάτι δεν πήγαινε καλά σε αυτόν ή εκείνον το δάσκαλο, στους θείους και τις θείες, στους φίλους των γονέων και αργότερα στους καθηγητές του πανεπιστημίου ή στον προϊστάμενο του μαθητευομένου! Τότε διαπίστωνε σε αυτούς κάτι γελοίο ή τρελό ή πάντως η παρουσία τους ήταν ιδιαίτερα ανιαρή, φορτική, απογοητευτική.

Τότε δεν έκανε σκέψεις, δεχόταν την κατωτερότητα των ενηλίκων απλώς σαν φυσικό γεγονός. Τώρα έχει την επιβεβαίωση: υπό τις δεδομένες συνθήκες η συνέχιση της σκέψης ύπαρξης, ακόμη και όταν διατηρούνται ορισμένες δεξιότη-

τες, τεχνικές και διανοητικές, οδηγεί, στην ανδρική κιάλας ηλικία, στον κρετινισμό. Δεν εξαιρούνται ούτε οι έμπειροι περί τον κόσμο. Είναι σαν να προσβάλλονται οι άνθρωποι από πρόωγη παρακμή, ως τιμωρία επειδή προδίδουντις ελπίδες της νεότητας τους και βολεύονται στον κόσμο.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Η διάλυση της ατομικότητας σήμερα δεν διδάσκει μόνο την κατανόηση αυτής της κατηγορίας ως ιστορικής, αλλά προκαλεί και αμφιβολίες για τον θετικό χαρακτήρα της. Η αδικία που υφίσταται το άτομο ήταν η δική του αρχή στη φάση του ανταγωνισμού. Αυτό δεν αναφέρεται μόνο στη λειτουργία του μεμονωμένου ατόμου και των μερικών του συμφερόντων μέσα στην κοινωνία, αλλά και στην εσωτερική σύνθεση της ίδιας της ατομικότητας. Στον δικό της αστερισμό βρισκόταν η τάση χειραφέτησης του ανθρώπου, ταυτόχρονα όμως η ίδια είναι αποτέλεσμα εκείνων ακριβώς των μηχανισμών από τους οποίους πρέπει να χειραφετηθεί η ανθρωπότητα. Στην αυτοτέλεια και τη μοναδικότητα του ατόμου κρυσταλλώνεται η αντίσταση κατά της τυφλής, καταπιεστικής εξουσίας του ανορθολογικού όλου. Όμως αυτή η αντίσταση ήταν ιστορικά δυνατή μόνο χάρη στην τυφλότητα και την ανορθολογικότητα εκείνου του αυτοτελούς και μοναδικού ατόμου. Από την άλλη μεριά όμως ό,τι, ως μερικό, εναντιώνεται απόλυτα στο όλον παραμένει κακά και αδιάφανα προσκολλημένο στην υφιστάμενη τάξη πραγμάτων. Τα ριζικά ατομικά, αδιάλυτα χαρακτηριστικά ενός ανθρώπου είναι πάντοτε και τα δύο μαζί: γνωρίσματα που δεν απορροφήθηκαν εντελώς από το εκάστοτε κυρίαρχο σύστημα και επιζούν ευτυχισμένα, αλλά και σημάδια του ακρωτηριασμού που το σύστημα προξενεί στα μέλη του. Σε αυτά επαναλαμβάνονται υπερτροφικές οι βασι-

κές *αρχές* του συστήματος: στη φιλαργυρία λόγου χάρη η ακίνητη ιδιοκτησία, στην κατά φαντασίαν ασθε'νεια η αστόχαστη αυτοσυντήρηση. Καθώς το άτομο δυνάμει αυτών των χαρακτηριστικών επιδιώκει σπασμωδικά τη διατήρηση της θέσης του απέναντι στους καταναγκασμούς της φύσης και της κοινωνίας, της αρρώστιας και της χρεοκοπίας, τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά παίρνουν αναγκαία μια ψυχαναγκαστική χροιά. Στο εσώτερο κύτταρό του το άτομο συναντά την ίδια *εξουσία* από την οποία προσπαθεί να δραπετεύσει κλεισμένο στον εαυτό του. Αυτό μετατρέπει τη φυγή του σε ανέλπιδη χίμαιρα. Οι κωμωδίες του Μολιέρου γνωρίζουν αυτή την κατάρα της ατομοποίησης όσο και τα σκίτσα του Ντομιέ· οι εθνικοσοσιαλιστές όμως, οι οποίοι καταργούν το άτομο, απολαμβάνουν με άνεση αυτή την κατάρα και αναγορεύουν τον Σπίτςβεγκ κλασικό τους ζωγράφο.

Μόνο σε σύγκριση με την πωρωμένη κοινωνία αντιπροσωπεύει το πωρωμένο άτομο το καλύτερο, όχι απόλυτα. Κρατάει την ντροπή γι' αυτό που η συλλογικότητα προξενεί επανειλημένα στο άτομο και που θα ολοκληρωθεί όταν δεν θα υπάρχουν πια άτομα. Οι απο-εαυτωμένοι πιστοί οπαδοί του παρόντος είναι η συνεπής προέκταση των εκκεντρικών φαρμακοποιών, των παθιασμένων ροδοκαλλιεργητών και των πολιτικών αναπήρων του παρελθόντος.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΚΑΙ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ

ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η θέση της επιστήμης μέσα στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας είναι ευδιάκριτη. Πρέπει να στοιβάζει γεγονότα και λειτουργικές συναρτήσεις γεγονότων σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερες ποσότητες. Η οργάνωση της αποθήκης πρέπει

να είναι απλή και σαφής, για να μπορούν οι επιμέρους βιομηχανίες να ανευρίσκουν αμέσως τα επιθυμητά διανοητικά εμπορεύματα, ταξινομημένα κατά είδη συμφωνά με τη ζήτηση. Σε μεγάλο βαθμό η συγκέντρωση γίνεται ήδη ενόψει ορισμένων βιομηχανικών παραγγελιών.

Και τα ιστορικά έργα πρέπει να προσκομίζουν υλικό. Η δυνατότητα αξιοποίησης τους δεν πρέπει να αναζητηθεί άμεσα στη βιομηχανία, αλλά έμμεσα στη διοίκηση. Όπως ήδη ο Μακιαβέλι έγραφε προς χρήση των ηγεμόνων και των Δημοκρατιών, έτσι και σήμερα οι εργασίες προορίζονται για τις οικονομικές και πολιτικές επιτροπές. Η ιστορική μορφή βέβαια έγινε εμπόδο σε αυτόν το στόχο, γι' αυτό είναι προτιμότερο το ιστορικό υλικό να ταξινομείται κατευθείαν σύμφωνα με ορισμένες διοικητικές απαιτήσεις: το χειρισμό των τιμών των εμπορευμάτων ή τη χειραγωγή της ψυχικής διάθεσης των μαζών. Πλάι στη διοίκηση και τους βιομηχανικούς ομίλους, ως ενδιαφερόμενα μέρη εμφανίζονται επίσης τα συνδικάτα και τα κόμματα.

Η επίσημη φιλοσοφία υπηρετεί την επιστήμη που λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο. Ως ένα είδος τεύλορισμου του πνεύματος οφείλει να το βοηθεί στη βελτίωση των μεθόδων παραγωγής, στην ορθολογική οργάνωση του στοιβάγματος των γνώσεων και στην οικονομικότερη χρήση της διανοητικής ενέργειας. Στον καταμερισμό της εργασίας έχει λάβει τη θέση της, όπως και η χημεία ή η βακτηριολογία. Τα ελάχιστα φιλοσοφικά απομεινάρια, τα οποία ξανακαλούν στη μεσαιωνική λατρεία του θεού και στη θέαση αιώνιων οντοτήτων, γίνονται μόλις ανεκτά μέσα στα κοσμικά πανεπιστήμια, επειδή είναι τόσο αντιδραστικά. Επίσης αναπαράγονται βιολογικά ακόμη μερικοί ιστορικοί της φιλοσοφίας, οι οποίοι δεν κουράζονται να διδάσκουν Πλάτωνα και Καρτέσιο προσθέτοντας ότι είναι ήδη απαρχαιωμένοι. Πού και πού τους κρα-

τάει συντροφιά ένας βετεράνος της αισθησιαρχίας* ή ένας δοκιμασμένος περσοναλιστής.** Όλοι αυτοί ξεριζώνουν από το πεδίο της επιστήμης τα διαλεκτικά ζιζάνια, που χωρίς αυτούς θα μπορούσαν να φουντώσουν.

Σε αντίθεση προς τους διαχειριστες της, φιλοσοφία είναι, μαζί με άλλες μορφές γνώσης, η σκέψη στο βαθμό που δεν συνθηκολογεί ενώπιον του κυρίαρχου καταμερισμού της εργασίας και δεν επιτρέπει σε αυτόν να της υπαγορεύσει τα καθήκοντα της. Το κατεστημένο δεν καταναγκάζει τους ανθρώπους μόνο με τη σωματική βία και μέσω των υλικών συμφερόντων, αλλά και με την πανίσχυρη υποβολή. Η φιλοσοφία δεν είναι σύνθεση, θεμέλιο ή στέγη της επιστήμης, αλλά η προσπάθεια για αντίσταση στην υποβολή, η αποφασιστικότητα για διανοητική και πραγματική ελευθερία.

Εδώ δεν αγνοείται διόλου ο καταμερισμός της εργασίας όπως έχει διαμορφωθεί υπό την κυριαρχία. Η φιλοσοφία όμως διαβλέπει το ψέμα του, ότι είναι τάχα αναπόφευκτος. Καθώς δεν αφήνεται να υπνωτισθεί από την υπέρτερη δύναμη του, τον ακολουθεί ως την τελευταία γωνιά του κοινωνικού μηχανισμού, τον οποίο α priori δεν σκοπεύει ούτε να καταλάβει με έφοδο ούτε να αναπροσανατολίσει, αλλά απαλλαγμένη από τη μαγεία που αυτός ασκεί, να τον κατανοήσει. Όταν οι υπάλληλοι που υπηρετούν τη βιομηχανία στους πνευματικούς τομείς της, τα πανεπιστήμια, τις εκκλησίες και τις εφημερίδες, ζητούν από τη φιλοσοφία να επιδείξει το διαβατήριο των βασικών αρχών προς νομιμοποίηση των ιχνηλασιών της

*Sensualismus (αισθησιαρχία): γνωσιοθεωρητική κατεύθυνση που ανάγει κάθε γνώση στις αισθήσεις και τις εντυπώσεις.

**Personalismus (προσωποκρατία): άποψη που δίνει την πρωτοκαθεδρία στο πρόσωπο, στην προσωπικότητα έναντι του κόσμου, της κοινωνίας, των πραγμάτων.

στα περίξ, αυτή περιέρχεται σε θανάσιμη αμηχανία. Δεν αναγνωρίζει αφηρημένους κανόνες και στόχους που σε αντίθεση προς τους ισχύοντες θα ήταν πρακτικά εφαρμόσιμοι. Η απαλλαγή της από την υποβλητική δύναμη του κατεστημένου έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι δέχεται τα αστικά ιδανικά χωρίς να δείχνει κατανόηση, είτε πρόκειται γι' αυτά που οι εκπρόσωποι του διακηρύσσουν ακόμη, έστω παραποιημένα, είτε για εκείνα που παρ' όλη τη χειραγώγηση είναι ακόμη ευδιάκριτα ως το αντικειμενικό νόημα των θεσμών, τεχνικών και πολιτιστικών. Δέχεται ότι ο καταμερισμός της εργασίας υπάρχει για να υπηρετεί τους ανθρώπους και ότι η πρόοδος οδηγεί στην ελευθερία. Γι' αυτό εύκολα έρχεται σε σύγκρουση με τον καταμερισμό της εργασίας και την πρόοδο. Δίνει φωνή στην αντίφαση μεταξύ πίστης και πραγματικότητας και μένει στενά προσκολλημένη στα ιδιάζοντα φαινόμενα κάθε εποχής. Δεν θεωρεί όπως η εφημερίδα πιο αξιόλογη τη μαζική δολοφονία γιγαντιαίων διαστάσεων από την εκκαθάριση μερικών τροφίμων ενός ασύλου. Δεν προτιμά τη μηχανοραφία του πολιτικού που γίνεται συνομιλής του φασισμού από το περιορισμένο λιντσάρισμα, ούτε τον διαφημιστικό στρόβιλο της κινηματογραφικής βιομηχανίας από την ιδιωτική αγγελία μιας κηδείας. Δεν της αρμόζει καθόλου η κλίση προς το μεγάλο. Έτσι, λοιπόν, είναι εχθρική προς το κατεστημένο και ταυτόχρονα το κατανοεί βαθιά. Η φωνή της ανήκει στο αντικείμενο, αλλά χωρίς τη δική της θέληση· είναι η φωνή της αντίφασης, που χωρίς αυτή τη φωνή δεν θα ακουγόταν, αλλά θα θριάμβευε βουβά.

ΗΣΚΕΨΗ

Η άποψη ότι η αλήθεια μιας θεωρίας ταυτίζεται με τη γονιμότητά της είναι βέβαια εσφαλμένη. Αρκετοί όμως άνθρωποι

φαίνεται να δέχονται το αντίθετο. Νομίζουν πως η θεωρία έχει τόσο λίγο την ανάγκη της εφαρμογής της στη σκέψη που δεν χρειάζεται μάλλον να μπαίνει καν σε αυτόν τον κόπο. Παρερμηνεύουν κάθε δήλωση ως τελική ομολογία πίστης, ως εντολή ή ταμπού. Θέλουν να υποταχθούν στην ιδέα σαν να ήταν θεός ή επιτίθενται εναντίον της σαν να ήταν είδωλο. Τους λείπει η ελευθερία απέναντι της. Αλλά ένα χαρακτηριστικό της αλήθειας είναι ότι οι άνθρωποι σχετίζονται με αυτή όντας οι ίδιοι ενεργά υποκείμενα. Μπορεί κανείς να ακούσει προτάσεις που αυτές καθ' εαυτές είναι αληθινές· δεν αντιλαμβάνεται όμως την αλήθεια τους παρά μόνον αν σκεφθεί και εξακολουθήσει να σκέφτεται.

Σήμερα αυτός ο φετιχισμός παίρνει αδρές μορφές. Καλείται κανείς να απολογηθεί για τις ιδέες του, σαν να ήταν ταυτόσημες με την πρακτική. Μη ανεκτός δεν είναι μόνον ο λόγος που θέλει να πλήξει την εξουσία, αλλά και εκείνος που κινείται ψηλαφώντας και πειραματιζόμενος, παίζοντας με την πιθανότητα της πλάνης, και μάλιστα γι' αυτό και μόνο. Όμως: ότι είναι ημιτελής και ότι το ξέρει, αυτό είναι το χαρακτηριστικό και εκείνης της σκέψης, και μάλιστα ακριβώς εκείνης της σκέψης με την οποία αξίζει να πεθάνει κανείς. Η πρόταση σύμφωνα με την οποία η αλήθεια είναι το όλον* αποδεικνύεται ταυτόσημη με την αντίθετη της, ότι δηλαδή η αλήθεια υπάρχει κάθε φορά μόνον ως μέρος. Η πιο ελεεινή δικαιολογία που βρήκαν οι διανοούμενοι για τους δήμιους - και σε αυτό το θέμα δεν έμειναν διόλου άπραγοι κατά την τελευταία δεκαετία-, η πιο ελεεινή δικαιολογία είναι ότι η σκέψη του *θύματος*, η ιδέα για την οποία δολοφονείται, είναι εσφαλμένη.

"Πρόκειται για τη γνωστή ρήση του Χέγκελ. Βλέπε Hegel, *Phanomenologie des Geistes*, εκδό. Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη 1970, σελ. 24.

ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ ΖΩΟ

Η ιδέα του ανθρώπου στην ευρωπαϊκή ιστορία εκφράζεται στη διάκριση του από το ζώο. Με την έλλειψη του Λόγου που το χαρακτηρίζει αποδεικνύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Αυτή η αντίθεση επαναλήφθηκε μηχανικά σαν προσευχή με τόση επιμονή και ομοφωνία από όλους τους προγόνους της αστικής σκέψης, τους αρχαίους Εβραίους, τους Στωικούς και τους πατέρες της εκκλησίας, αργότερα διαμέσου του μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων, που ανήκει πια όσο λίγες ιδέες στο βασικό απόθεμα της δυτικής ανθρωπολογίας. Αναγνωρίζεται ακόμη και σήμερα. Οι μηχαναβιοριστές την έχουν ξεχάσει μόνο φαινομενικά. Το γεγονός ότι εφαρμόζουν στους ανθρώπους τους ίδιους τύπους και αποτελέσματα, που, αποχαλινωμένοι, αποσπούν με τη βία από τα ανυπεράσπιστα ζώα μέσα στα απαίσιμα τους εργαστήρια φυσιολογίας, μαρτυρείται διαφορά με ιδιαίτερα κατεργάρικο τρόπο. Το συμπέρασμα που βγάζουν από τα ακρωτηριασμένα σώματα των ζώων δεν ταιριάζει στο ελεύθερο ζώο, αλλά στον άνθρωπο σήμερα. Ασκώντας βία πάνω στο ζώο μαρτυρεί ότι αυτός και μόνον αυτός σε όλη την πλάση λειτουργεί οικειοθελώς τόσο μηχανικά, τυφλά και αυτόματα όσο τα σπασμωδικά τινάγματα των δέσμιων θυμάτων που αξιοποιεί ο ειδικός. Ο καθηγητής στο τραπέζι του ανατομείου τα ορίζει επιστημονικά ως ανακλαστικά, ο μάντης στο βωμό τα διαλαλούσε ως σημεία των θεών του. Στον άνθρωπο ανήκει η λογική, η οποία εκτυλίσσεται ανελέητα: το ζώο από το οποίο αυτός βγάζει το αιματηρό συμπέρασμα δεν έχει παρά μόνο το άλογο τρόμαγμα, το ένστικτο της φυγής, που του είναι αποκλεισμένη.

Η έλλειψη Λόγου δεν έχει έναρθρο λόγο. Ευφράδης είναι μόνον η κατοχή του Λόγου, η οποία διέπει τη φανερή ιστορία. Ολόκληρη η γη μαρτυρείτη δόξα του ανθρώπου. Στον πόλε-

μο και στην ειρήνη, στην αρένα και στο σφαγείο, από τον αργό θάνατο του ελέφαντα, τον οποίο καθυπέταξαν οι ορδές των πρωτόγονων ανθρώπων στη βάση του πρώτου σχεδιασμού, ως την ολική εκμετάλλευση του ζωικού κόσμου, σήμερα, τα άλογα πλάσματα υπέστησαν πάντοτε τον Λόγο. Αυτή η ορατή πορεία των πραγμάτων κρύβει από τους δήμιους την αόρατη: την ύπαρξη χωρίς το φως του Λόγου, την ίδια τη ζωή των ζώων. Αυτή θα έπρεπε να είναι το αυθεντικό θέμα της ψυχολογίας, διότι μόνον η ζωή των ζώων εκτυλίσσεται σύμφωνα με ψυχικές παρορμήσεις· όπου η ψυχολογία πρέπει να ερμηνεύσει τους ανθρώπους, αυτοί έχουν υποστεί επαναστροφή και είναι κατεστραμμένοι. Όταν μεταξύ των ανθρώπων καλεί κανείς την ψυχολογία σε βοήθεια, το πενιχρό πεδίο των άμεσων σχέσεων τους στενεύει ακόμη περισσότερο, και μετατρέπονται και εδώ σε πράγμα. Η προσφυγή στην ψυχολογία για την κατανόηση του άλλου είναι αδιάντροπη, για την εξήγηση των ιδίων κινήτρων συναισθηματισμός. Η ψυχολογία των ζώων όμως έχασε από τα μάτια της το αντικείμενό της και μέσα στον παιδεμό με τις παγίδες και τους λαβυρίνθους της ξέχασε ότι ειδικά απέναντι στα ζώα και μόνον στην περίπτωση τους είναι πρόπον να μιλάει κανείς για την ψυχή και για τη γνώση της. Ακόμη και ο Αριστοτέλης όμως, ο οποίος αναγνώριζε στα ζώα μια ψυχή, έστω κατώτερου βαθμού, προτιμούσε να πραγματεύεται τα σώματα, τα μέρη, την κίνηση και την αναπαραγωγή παρά την ιδιάζουσα ύπαρξη του ζώου.

Ο κόσμος του ζώου είναι χωρίς έννοιες. Δεν υπάρχουν οι λέξεις για να συλληφθεί το ταυτόσημο μέσα στη ροή των φαινομένων, το ίδιο γένος στην εναλλαγή των αντιπροσωπευτικών δειγμάτων, το ίδιο πράγμα στις αλλαγμένες καταστάσεις. Μολονότι δεν λείπει η δυνατότητα αναγνωρισμού, η ταύτιση περιορίζεται στο ζωτικά προδιαγραμμένο. Μέσα στη

ροή δεν βρίσκεται τίποτε που θα μπορούσε να προσδιορισθεί ως μόνιμο, και όμως όλα με'νουν ένα και το αυτό, διότι δεν υπάρχει σταθερή γνώση για το παρελθόν και φωτεινή πρόβλεψη για το μέλλον. Το ζώο ακούει στο όνομα του και δεν έχει εαυτό, είναι κλεισμένο μέσα του και όμως εκτεθειμένο· ο ένας καταναγκασμός διαδέχεται τον άλλον, και καμιά ιδέα δεν τον υπερβαίνει. Η στέρηση της παρηγοριάς δεν αναπληρώνεται με την καταπράυνση του φόβου ούτε η έλλειψη συνείδησης της ευτυχίας με την απουσία της θλίψης και του πόνου. Για να γίνει ουσιαστική η ευτυχία, για να δώσει στην ύπαρξη το θάνατο, απαιτείται η ταυτίζουσα μνήμη, η κατευναστική γνώση, η θρησκευτική ή φιλοσοφική ιδέα, δηλαδή η έννοια. Υπάρχουν ευτυχισμένα ζώα, αλλά πόσο βραχύπνοη είναι αυτή η ευτυχία! Η διάρκεια του ζώου, μη διακοπτόμενη από την απελευθερωτική σκέψη, είναι θολή και καταθλιπτική. Για τη διαφυγή από τη βασανιστικά κενή ύπαρξη είναι αναγκαία μια αντίσταση, ραχοκοκαλιά της οποίας είναι η γλώσσα. Ακόμη και το πιο ισχυρό ζώο είναι άπειρα αδύναμο. Η διδασκαλία του Σοπενχάουερ, σύμφωνα με την οποία το εκκρεμές της ζωής κινείται μεταξύ πόνου και ανίας, μεταξύ σημειακών στιγμών ορμικής ικανοποίησης και ατέλειωτης μανιακής λαχτάρας, ισχύει για το ζώο, το οποίο δεν μπορεί να αποσοβήσει τη μοιραία συμφορά μέσω της γνώσης. Στην ψυχή του ζώου υπάρχουν εγγενώς τα επιμέρους συναισθήματα και οι ανάγκες του ανθρώπου, ακόμη μάλιστα και τα στοιχεία του πνεύματος, αλλά χωρίς το στήριγμα που μόνον ο οργανωτικός Λόγος παρέχει. Οι καλύτερες μέρες κυλούν μέσα σε συνεχή και εναλλασσόμενη απασχόληση, σαν ένα όνειρο, που το ζώο έτσι κι αλλιώς δύσκολα μπορεί να διακρίνει από την αγρύπνια. Δεν γνωρίζει τη σαφή μετάβαση από το παιχνίδι στη σοβαρότητα, το ευτυχισμένο ξύπνημα που οδηγεί από τον εφιάλτη στην πραγματικότητα.

Στα παραμυθία των εθνών η μεταμόρφωση των ανθρώπων σε ζώα επανέρχεται ως τιμωρία. Θεωρείται κολασμός να είναι κανείς φυλακισμένος μέσα στο σώμα ενός ζώου. Στα παιδιά και στους λαούς η ιδέα τέτοιων μεταμορφώσεων είναι άμεσα κατανοητή και γνώριμη. Και η πίστη στη μετεμψύχωση στους πιο παλαιούς πολιτισμούς αντιλαμβάνεται τη ζωική μορφή ως ποινή και βάσανο. Η βουβή αγριότητα στο βλέμμα του ζώου μαρτυρεί την ίδια φρικαλεότητα που φοβούνταν οι άνθρωποι σε σχέση με αυτή τη μεταμόρφωση. Κάθε ζώο θυμίζει μια αβυσσαλέα συμφορά που συνέβη στους πανάρχαιους χρόνους. Το παραμύθι εξωτερικεύει την υπόνοια των ανθρώπων. Αν όμως εκείνου του πριγκιπάτου είχε απομείνει ο Λόγος, έτσι που οτη δεδομένη στιγμή μπόρεσε να πει τον πόνο του και να λυτρωθεί από τη νεράιδα, η έλλειψη του Λόγου καθηλώνει το ζώο για πάντα στη μορφή του, εκτός αν ο άνθρωπος, που χάρη στο παρεθοντου είναι ένα με αυτό, βρει τη λυτρωτική ρήση και μαλακώνει την πέτρινη καρδιά της αιωνιότητας στο τέλος των καιρών.

Η φροντίδα όμως για το άλογο ζώο φαίνεται στον έλλογο περιττή. Ο δυτικός πολιτισμός την έχει αναθέσει στις γυναίκες. Αυτές δεν συμβάλλουν αυτόνομα στη δυναμική προσφορά, στην οποία βασίζεται αυτός ο πολιτισμός. Ο άντρας πρέπει να βγαίνει έξω στην εχθρική ζωή, πρέπει να δρα και να επιδιώκει.* Η γυναίκα δεν είναι υποκείμενο. Δεν παράγει, αλλά περιποιείται αυτούς που παράγουν, ένα ζωντανό μνημείο των πολύ μακρινών καιρών της κλειστής οικιακής οικονομίας. Γι' αυτήν δεν ήταν πολύ ευνοϊκός ο καταμερισμός της εργασίας, όπως τον επέβαλε ο άντρας. Έγινε η ενσάρκωση της βιολογικής λειτουργίας, η εικόνα της φύσης, που η καταπίεση της αποτέλεσε τον τίτλο τιμής

*Τρεις στίχοι από το ποίημα του Schiller «Das Lied von der Glocke».

αυτού του πολιτισμού. Το όνειρο χιλιετιών ήταν η χωρίς όρια υποδούλωση της φύσης, η μετατροπή του κόσμου σε απέραντο κυνηγότοπο. Με αυτόν τον πόθο ήταν εναρμονισμένη η ιδέα του ανθρώπου στην ανδρική κοινωνία. Αυτό ήταν το νόημα του Λόγου για τον οποίο ο άντρας καυχιόταν. Η γυναίκα ήταν μικρότερη και πιο αδύναμη· ανάμεσα σε αυτή και τον άντρα υπήρχε μια διαφορά την οποία δεν μπορούσε να ξεπεράσει, μια διαφορά που έχει τεθεί από τη φύση, η μεγαλύτερη ντροπή και ταπείνωση που μπορεί να υπάρξει στην ανδρική κοινωνία. Εκεί όπου η υποδούλωση της φύσης είναι ο αληθινός στόχος, η βιολογική κατωτερότητα παραμένει το κατεξοχήν στίγμα και η σφραγισμένη από τη φύση αδυναμία είναι το σημάδι που ανοίγει την όρεξη για βιαιοπραγία. Η εκκλησία, η οποία στην πορεία της ιστορίας είναι ζήτημα αν έχασε ποτέ ευκαιρία να ασκήσει και αυτή την αποφασιστική της επιρροή στους λαϊκούς θεσμούς, είτε επρόκειτο για τη δουλεία είτε για σταυροφορίες ή για απλά πογκρόμ, παρά το Ave Maria ακολούθησε και στην εκτίμηση της γυναίκας τον Πλάτωνα. Η εικόνα της περιίλυτης Θεοτόκου ήταν μια παραχώρηση στα υπολείμματα της μητριαρχίας. Εντούτοις η εκκλησία καθαγίασε την κατωτερότητα της γυναίκας και μέσω της εικόνας που όφειλε να τη λυτρώσει από αυτή. «Αρκεί κανείς σε μια χριστιανική χώρα», αναφωνεί ως νόμιμος γιος της ο Ντε Μεστρ, «να σβήσει ή και να αποδυναμώσει ως ένα βαθμό την επιρροή του θεϊκού νόμου, διατηρώντας την ελευθερία που προκύπτει από αυτόν για τη γυναίκα, και πολύ σύντομα θα δει την κατά τα άλλα ευγενή και συγκινητική ελευθερία να εκφυλίζεται σε αδιαντροπιά. Οι γυναίκες θα γίνουν φθοροποιά εργαλεία μιας γενικής κατάπτωσης, που σε σύντομο διάστημα θα προσβάλει τα ζωτικά μέρη του κράτους. Το ίδιο θα παραδοθεί στη σήψη και με τη γαγγραινώδη αποσύνθεση του

θα μεταδώσει το αίσχος και τον τρόμο».²¹ Με τις δίκες κατά των μαγισσών, το τρομοκρατικό μέσον που οι συμμαχούσες φεουδαρχικές συμμορίες εφάρμοζαν κατά του πληθυσμού όταν ε'νιωθαν να απειλούνται, γιορταζόταν και επιβεβαιωνόταν *ταυτόχρονα* η υπερνίκηση των προϊστορικών μητριαρχικών και μιμητικών σταδίων ανάπτυξης από την ανδρική κυριαρχία. Τα Autodafes* ήταν οι παγανιστικές πυρές χαράς της εκκλησίας, ο θρίαμβος της φύσης με τη μορφή του αυτοσυντηρητικού Λόγου για τη δόξα της κυριαρχίας πάνω στη φύση.

Η αστική τάξη επωφελήθηκε από την αρετή και την κοσμιότητα της γυναίκας, τους σχηματισμούς αντίδρασης της μητριαρχικής εξέγερσης. Η ίδια η γυναίκα κατάφερε για λογαριασμό ολόκληρης της υπό εκμετάλλευση φύσης να γίνει δεκτή στον κόσμο της κυριαρχίας, αλλά ως σπασμένη. Υποδουλωμένη, καθρεφτίζει στα μάτια του νικητή τη νίκη του με την αυθόρμητη υποταγή της: Την ήττα ως αφοσίωση, την απελπισία ως ωραία ψυχή,** την ατιμασμένη καρδιά ως το στήθος που χαρίζει αγάπη. Με το τίμημα της ριζικής απόσπασης από την πρακτική, της απόσυρσης στον άτρωτο μαγικό κύκλο, η φύση δέχεται από τον κύριο της πλάσης τα σέβη του. Η τέχνη, τα ήθη, η αιθέρια αγάπη είναι προσωπεία της φύσης, με την οποία αυτή επιστρέφει μεταμορφωμένη και γίνεται η έκφραση της ίδιας της αντίθεσης της. Με τα προσωπεία της κερδίζει τη γλώσσα στη διαστρέβλωση της αναδύεται η ουσία της· η ομορφιά είναι το φίδι που δείχνει την πληγή που

21. *Eclaircissementsurles Sacrifices. Œuvres*, Λυόν 1892, τόμ. V, σελ. 322 κ.ε.

* Autodafe: (πορτογ: auto da fe, λατ: actus fidei, σημαίνει πράξη πίστης) πρόκειται για το κάγμιμο αιρετικών ή και απανορευμένων βιβλίων, που αποφάσιζαν τα ιεροδικεία.

** Ωραία ψυχή (Schone Seele) αποκαλεί ο Σίλερ την αρμονική-ενιαία ύπαρξη της ηθικότητας και της αισθησιακότητας.

κάποτε βρισκόταν το κεντρί. Πίσω από το θαυμασμό του άντρα για την ομορφιά παραμονεύει όμως πάντοτε το τρανταχτό γέλιο, η άμετρη ειρωνεία, η βάρβαρη αισχρολογία του σεξουαλικά ικανού εις βάρος της ανικανότητας, με την οποία αυτός ναρκώνει τον κρυφό φόβο ότι είναι παραδομένος στην ανικανότητα, στο θάνατο, στη φύση. Αφότου οι ακρωτηριασμένοι τρελοί, με τα χοροπηδήματα και τους ζουρλομανδύες των οποίων συνδεόταν άλλοτε η θλιβερή ευτυχία της σπασμένης φύσης, γλίτωσαν από την υπηρεσία των βασιλιάδων, η σχεδιασμένη καλλιέργεια του ωραίου κατακυρώθηκε στη γυναίκα. Η σύγχρονη πουριτανή αποδέχθηκε αυτό το καθήκον ένθερμα. Ταυτίστηκε εντελώς με ό,τι συνέβη, όχι με την άγρια, αλλά με την εξημερωμένη φύση. Ό,τι απέμενε από το αέρισμα με τη βεντάλια, από το τραγούδι και το χορό των υπόδουλων γυναικών της Ρώμης περιστάθηκε στο Μπέρμινγκχαμ οριστικά στο παίξιμο πιάνου και άλλα εργόχειρα, ωστόσο και τα τελευταία υπολείμματα θηλυκής αχαλινωσίας εξευγενίσθηκαν εντελώς σε εμβλήματα του πατριαρχικού πολιτισμού. Υπό την πίεση της οικουμενικής διαφήμισης η πούδρα και το κραγιόν, απαρνούμενα πλήρως την προέλευση τους από τις εταίρες, μετατράπηκαν σε μέσα περιποίησης του δέρματος, όπως το μαγιό σε σύμβολο της υγιεινής. Δεν υπάρχει γλιτωμός. Το γεγονός και μόνον ότι ο έρωτας συντελείται μέσα στο εντελώς οργανωμένο σύστημα της κυριαρχίας αποτυπώνει πάνω του το εργοστασιακό σήμα. Στη Γερμανία οι ενταγμένες αποδεικνύουν ακόμα και με την εναλλαγή σεξουαλικών συντρόφων, όπως άλλοτε μόνο με την κοσμιότητα, την υπακοή τους στο κατεστημένο, εκδηλώνουν με την αδιακρίτως τελούμενη σεξουαλική πράξη την αυστηρή υποταγή στον κυρίαρχο Λόγο.

Ως απολίθωμα της αστικής υπόληψης της γυναίκας ξεπροβάλλει μέσα στη σημερινή εποχή η μέγαιρα. Στριγκλίζοντας

εκδικείται από αμνημονεύτων χρόνων μέσα στο σπίτι της την κακοδαιμονία που έπληξε το φύλο της. Ζώντας χωρίς την τιμή της γονυκλισίας που δεν της έγινε, η κακή γριά επιπληττει και έξω από το σπίτι της τον αφηρημένο που δεν σηκώνεται αμέσως μπροστά της και με ένα χτύπημα του ρίχνει το καπέλο από το κεφάλι. Την κεφαλή επί πίνακι, έστω και αν αυτό σημαίνει απλώς καθαίρεση, τη ζητούσε πάντοτε στην πολιτική, είτε θυμούμενη το παρελθόν της ως μαινάδας είτε εμφανιζόμενη πιο ανδρική από τον άνδρα και την ανδρική τάξη πραγμάτων μέσα στην ανίσχυρη οργή της. Η αιμοδιψία του θηλυκού στα πογκρόμ επισκιάζει την ανδρική. Η καταπιεσμένη γυναίκα ως μέγαιρα επέζησε μετά το τέλος της εποχής της και δείχνει το δύσμορφο προσωπείο της ακρωτηριασμένης φύσης ακόμη και σε μια περίοδο όπου η κυριαρχία διαπλάθει ήδη το γυμνασμένο σώμα και των δύο φύλων, μέσα στην ομοιομοφία του οποίου το δύσμορφο προσωπείο έγινε άφαντο. Στο φόντο αυτής της μαζικής παραγωγής οι επιπληξεις της μέγαιρας, η οποία τουλάχιστον διατηρούσε το ξεχωριστό της πρόσωπο, γίνονται σημάδι ανθρωπιάς και η ασχήμια ένδειξη πνεύματος. Αν σε περασμένους αιώνες η υποταγή του κοριτσιού αποτυπωνόταν στα μελαγχολικά του χαρακτηριστικά και στην αφοσιωμένη αγάπη -μια αλλοτριωμένη εικόνα της φύσης, ένα αισθητικό πολιτιστικό πράγμα-, η μέγαιρα ανακάλυψε τελικά ένα νέο γυναικείο επάγγελμα. Ως κοινωνική ύαινα επιδιώκει δραστήρια πολιτιστικούς στόχους. Η φιλοδοξία της κυνηγάει τιμές και δημοσιότητα, αλλά το αισθητήριο της για την ανδρική κουλτούρα δεν είναι ακόμη τόσο οξύ ώστε να της επιτρέπει να μην παραπατάει, παρά τα δεινά που έχει υποστεί, και να μη δείχνει ότι μέσα στον πολιτισμό των ανδρών δεν αισθάνεται ακόμη άνετα. Η μοναχική καταφεύγει σε συνονθυλεύματα επιστήμης και μαγείας, σε εκτρώματα προερχόμενα από το ιδανικό του μυστικό-

συμβούλου και της βόρειας μάντισσας. Τη γοητεύει η συμφορά. Η τελευταία γυναικεία εναντίωση στο πνεύμα της ανδρικής κοινωνίας φθείρεται μέσα στο τέλμα των μικρών συμμοριών, των παρασυναγωγών και των χόμπυ και γίνεται η διεστραμμένη επιθετικότητα του social work* και του θεοσοφικού κουτσομπολιού, η πρακτική εφαρμογή της κρυφής μικροκακίας μέσα στην αγαθοεργία και στην Christian Science.** Σε αυτό το τέλμα η αλληλεγγύη με τα πλάσματα δεν εκφράζεται στις εταιρείες προστασίας ζώων όσο στο νεοβουδισμό και στους πεκινέζους, το παραμορφωμένο πρόσωπο των οποίων θυμίζει ακόμη όπως στις παλαιές εικόνες την όψη του ξεπερασμένου από την πρόοδο γελωτοποιού. Τα χαρακτηριστικά του μικρού σκύλου αντιπροσωπεύουν, όπως τα αδέξια χοροπήδηματά του καμπούρη, ακόμη και σήμερα την ακρωτηριασμένη φύση, ενώ η μαζική βιομηχανία και η μαζική κουλτούρα έμαθαν ήδη να ετοιμάζουν τα σώματα τόσο των ζώων για αναπαραγωγή όσο και των ανθρώπων σύμφωνα με επιστημονικές μεθόδους. Οι ισοπεδωμένες μάζες αντιλαμβάνονται τόσο λίγο πια τον δικό τους μετασχηματισμό, στον οποίο όμως συμμετέχουν με όλες τους τις δυνάμεις, που δεν έχουν πια την ανάγκη της συμβολικής του επίδειξης. Ανάμεσα στις μικρές ειδήσεις της δεύτερης και τρίτης σελίδας των εφημερίδων, των οποίων η πρώτη είναι γεμάτη από τα φοβερά κατορθώματα των ανθρώπων, μπορεί κανείς να διαβάσει κατά καιρούς για τις πυρκαγιές στα τσίρκα και τις δηλητηριάσεις των μεγάλων ζώων. Γίνεται μνεία των ζώων όταν τα τελευταία τους δείγματα, τα ομοειδή του μεσαιωνικού γελωτοποιού, πε-

*η εργασία των κοινωνικών λειτουργών.

**Οργάνωση με θρησκευτική κοσμοθεώρηση και μεταφυσικές θεραπευτικές επιδιώξεις, θεμελιωμένη στις ΗΠΑ μεταξύ 1866 και 1870 από τη Mary Baker-Eddy.

βαίνουν μέσα σε ένα ατελείωτο μαρτύριο, ως απώλεια κεφαλαίου για τον ιδιοκτήτη τους, που στην εποχή του μπετόν δεν ήταν σε θέση να προσφέρει αντιπυρική προστασία στους πιστούς συντρόφους. Η μεγάλη καμηλοπάρδαλη και ο λευκός ελέφαντας είναι oddities, με τα οποία δύσκολα πια διασκεδάζει ένας έξυπνος μαθητής. Στην Αφρική, το τελευταίο μέρος της γης που μάταια θέλησε να προστατεύσει τις φτωχές αγέλες από τον πολιτισμό, τα ζώα αποτελούν εμπόδιο στην προσγείωση των βομβαρδιστικών αεροπλάνων στον πρόσφατο πόλεμο. Εξαλείφονται εντελώς. Πάνω στη λογικευμένη γη έχει εκλείψει η αναγκαιότητα της αισθητικής αντανάκλασης. Η αποδαιμονοποίηση συντελείται μέσω της άμεσης χάραξης των ανθρώπων. Η κυριαρχία δεν χρειάζεται πια τις δαιμονικές (numinosen**) εικόνες, διότι τις παράγει βιομηχανικά και με αυτές ενσωματώνεται ακόμη ασφαλέστερα στους ανθρώπους.*

Η παραμόρφωση, που είναι ουσιαστικό γνώρισμα κάθε έργου τέχνης, όπως ο ακρωτηριασμός που συμπληρώνει τη λάμψη της θηλυκής ομορφιάς, αυτή η επίδειξη της πληγής στην οποία η κυριαρχούμενη φύση αναγνωρίζει τον εαυτό της, ασκείται πάλι από το φασισμό, αλλά όχι ως φαινομενικότητα. Προξενείται στους κολασμένους με άμεσο τρόπο. Σε αυτή την κοινωνία δεν υπάρχει πια κανένα πεδίο όπου η κυριαρχία θα εμφανιζόταν ως αντίφαση, όπως στην τέχνη, κανένας διπλασιασμός*** πια δεν εκφράζει την παραμόρφωση. Άλλοτε όμως μια τέτοια έκφραση δεν λεγόταν μόνον

* αξιοπερίεργα.

** "παγανιστική θεότητα ως απρόσωπη και ασύλληπτη δύναμη του καλού και του κακού· numinos' δαιμονικός, οτιδήποτε μυστηριώδες θεωρείται υπερφυσικό, που εμπνεΐει δέος και ταυτόχρονα σαγηνεύει.

*** Βλέπε σχετική αναφορά στο κεφάλαιο «Έννοια του διαφωτισμού», μεταξύ των σημ. 19 και 20, καθώς και τη σχετική σ.τ.μ.

ομορφιά, αλλά και σκεΐψη, πνεύμα, ακόμη και γλώσσα. Η γλουσσα σήμερα υπολογίζει, δηλώνει, προδίδει, υποβάλλει την ιδέα της δολοφονίας, δεν εκφράζει. Η πολιτιστική βιομηχανία έχει ως ακριβές κριτήριο και στήριγμα της κάτι που βρίσκεται έξω από τον εαυτό της, όπως η επιστήμη: το γεγονός. Οι αστέρες του κινηματογράφου είναι ειδήμονες, οι επιτεύξεις τους αποτελούν πρωτόκολλα φυσικής συμπεριφοράς, ταξινομήσεις τρόπων αντίδρασης: οι σκηνοθέτες και οι σεναριογράφοι κατασκευάζουν μοντέλα προσαρμοσμένης συμπεριφοράς. Η εργασία ακριβείας της πολιτιστικής βιομηχανίας αποκλείει την παραμόρφωση ως απλό λάθος, ως σύμπτωση, ως κακή υποκειμενική και φυσική πλευρά. Η παρέκκλιση καλείται να δηλώσει την πρακτική σκοπιμότητα που την εντάσσει στον Λόγο. Μόνο τότε συγχωρείται. Με την αντανάκλαση της κυριαρχίας από τη φύση εξαφανίσθηκε το τραγικό όπως και το κωμικό: οι κύριοι εμφανίζουν τόση σοβαρότητα όση απαιτείται για το ξεπέραςμα των αντιστάσεων, και τόσο χιούμορ όση απόγνωση βλέπουν. Η πνευματική ευχαρίστηση συνδεόταν με τον πόνο ως εκπρόσωπο, αυτοί όμως παίζουν με την ίδια τη φρίκη. Ο αιθέριος έρωτας ήταν συνδεδεμένος με την εμφάνιση της δύναμης μέσα από την αδυναμία, με την ομορφιά της γυναίκας, αυτοί όμως προσκολλώνται στη δύναμη με άμεσο τρόπο: το είδωλο της κοινωνίας σήμερα είναι το αεροδυναμικά ευγενές ανδρικό πρόσωπο. Το θηλυκό χρησιμεύει στη δουλειά και στη γέννα ή, ως ευπαρουσίαστο, ανεβάζει το κοινωνικό γόητρο του συζύγου. Δεν συνεπαίρνει τον άνδρα σε ενθουσιώδεις διαχύσεις. Η λατρεία επιστρέφει πάλι στη φιλαυτία. Ο κόσμος με τους σκοπούς του χρειάζεται ολόκληρο τον άντρα. Κανένας πια δεν μπορεί να δοθεί ολοκληρωτικά, πρέπει να μείνει μέσα. Για την πρακτική όμως η φύση είναι αυτό που βρίσκεται έξω και κάτω από αυτή, ως αντικείμενο, όπως ανέκαθεν στη λαϊκή γλώσσα το κορίτσι του φα-

ντάρου. Το συναίσθημα τώρα μένει κοντά στην εξουσία που αναφέρεται στον εαυτό της ως εξουσία. Ο άντρας καταθέτει τα όπλα μπροστά στον ψυχρό και ζοφερά ακλόνητο άντρα, όπως προηγουμένως η γυναίκα. Ο ίδιος μετατρέπεται σε θηλυκό που ατενίζει την εξουσία. Στη φασιστική συλλογικότητα με τις ομάδες της και τα στρατόπεδα εργασίας της ο καθένας είναι από την τρυφερή νεότητα του ένας αιχμάλωτος σε απομόνωση' εκεί εκτρέφεται η ομοφυλοφιλία. Και το ζώο ακόμη πρέπει να φέρει τα ευγενή γνωρίσματα. Το χαρακτηριστικό ανθρώπινο πρόσωπο, που με ταπεινωτικό τρόπο θυμίζει στους ανθρώπους την καταγωγή τους από τη φύση και τον ξεπεσμό τους σε αυτή, απευθύνει τώρα μόνο την ακαταμάχητη έκκληση για διακεκριμένο φόνο. Η αντισημιτική γελοιογραφία το ήξερε ανέκαθεν, και η αποστροφή που ένιωθε ο Γκαίτε για τους πιθήκους δείχνει και αυτή τα όρια της ανθρωπιάς του. 'Όταν οι μεγιστάνες της βιομηχανίας και οι φασίστες ηγέτες έχουν γύρω τους ζώα, δεν είναι πίνσερ, αλλά δανέζικοι μολοσσοί και λιονταρόπουλα. Πρέπει να καρυκεύουν την εξουσία με τον τρόπο που εμπνέουν. Τόσο τυφλός είναι ο κολοσσός, ο φασίστας σφαγέας, μπροστά στη φύση, που σκέφτεται το ζώο μόνον ως μέσον για να ταπεινώσει τους ανθρώπους. Γι' αυτόν ισχύει πράγματι αυτό που ο Νίτσε άδικα καταλόγιζε στον Σοπενχάουερ και στον Βολταίρο, ότι «ήξεραν να μεταμφιέζουν το μίσος (τους) για ορισμένα πράγματα και ανθρώπους σε ευσπλαχνία απέναντι στα ζώα».²² Προϋπόθεση της πραότητας των φασιστών απέναντι στα ζώα, στη φύση και στα παιδιά είναι το διωκτικό μένος. Το ανάλαφρο χαϊδεμα στα μαλλιά των παιδιών και στο τρίχωμα των ζώων σημαίνει: αυτό το χέρι μπορεί να εξοντώσει. Χτυπά χαϊδευτικά το ένα θύμα προτού πατάξει το άλλο, και η επιλογή του δεν έχει

*22. Nietzsche, *Die frohliche Wissenschaft. Werke*, τόμ. V, σελ. 133.

να κάνει με την ενοχή του θύματος. Η θωπεία δείχνει παραστατικά ότι μπροστά στην εξουσία είναι όλοι το ίδιο, κανένας δεν είναι προσωπικό ον. Για τον αιματηρό σκοπό της κυριαρχίας τα πλάσματα αποτελούν μόνον υλικό. Έτσι, ο φύρερ φροντίζει για τους αθώους, οι οποίοι επιλέγονται στην τύχη, χωρίς να έχουν κάνει κάτι ιδιαίτερο, όπως επίσης τους σκοτώνουν χωρίς να έχουν κάνει κάτι ιδιαίτερο. Η φύση είναι βρομιά. Το δίκαιο είναι με το μέρος της πολυμήχανης δύναμης που επιζεί. Η ίδια είναι με τη σειρά της μόνο φύση, ολόκληρος ο γεμάτος επινοήσεις και λεπτολογίες μηχανισμός της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας είναι απλώς φύση που κατακρεουργεί τον εαυτό της. Δεν υπάρχει πια κανένα μέσον που θα μπορούσε να εκφράσει αυτή την αντίφαση, η οποία ακολουθεί την πορεία της με την πεισματική σοβαρότητα του κόσμου από τον οποίο η τέχνη, η σκέψη, η αρνητικότητα* εξαφανίστηκαν. Οι άνθρωποι είναι τόσο ριζικά αλλοτριωμένοι ο ένας από τον άλλον και από τη φύση, που δεν ξέρουν πια παρά μόνο σε τι χρειάζεται ο ένας για τον άλλον και τι κακό του προξενεί. Ο καθένας είναι ένας παράγων, το υποκείμενο ή το αντικείμενο μιας οποιασδήποτε πρακτικής, κάτι στο οποίο βασίζεται κανείς ή δεν πρέπει να βασίζεται πια.

Σε αυτόν τον απελευθερωμένο από τη φαινομενικότητα κόσμο, στον οποίο οι άνθρωποι μετά την απώλεια του στοχασμού έγιναν πάλι τα έξυπνα ζώα που υποδουλώνουν το υπόλοιπο σύμπαν, όταν δεν είναι απασχολημένοι με τον αλληλοσπαραγμό τους, η στροφή της προσοχής προς το ζώο δεν θεωρείται πια απλώς και μόνο συναισθηματισμός, αλλά προδοσία της προόδου. Ο Γκέρινγκ, ακολουθώντας τη γνήσια αντιδραστική παράδοση, συνδύασε την προστασία των ζώων με

♦ Πάντοτε υπό τη διαλεκτική έννοια της κριτικής, της αντίθεσης στο κατεστημένο.

το φυλετικό μίσος, τη λουθηρανική-γερμανική απόλαυση του χαρούμενου φόνου με την ευγενική εντιμότητα του άρχοντα κυνηγού. Τα με'τωπα είναι σαφή: όποιος αγωνίζεται κατά του Χερστ* και του Γκέρινγκ είναι υπέρ του Παυλώφ και της ζωοτομίας, όποιος διστάζει είναι απροστάτευτο θήραμα και για τις δυο πλευρές. Πρέπει να έλθει στα λογικά του. Η επιλογή είναι δεδομένη και αναπόδραστη. Όποιος θέλει να αλλάξει τον κόσμο, πρέπει πάση θυσία να μην καταλήξει σε εκείνο το τέλμα των μικρών συμμοριών, όπου μαζί με τους μάντις βουλιάζουν και οι αιρετικοί της πολιτικής, οι ουτοπιστές και οι αναρχικοί. Ο διανοούμενος, όταν η σκέψη του δεν συνδέεται με καμιά πραγματική ιστορική δύναμη και δεν προσανατολίζεται προς κανέναν από τους πόλους προς τους οποίους πλέει η βιομηχανική κοινωνία, χάνει, καθώς υποστηρίζουν, την ουσία και η σκέψη του δεν έχει στέρεη βάση. Λογικό είναι το πραγματικό.** Όποιος δεν συμπράττει, λένε και οι προοδευτικοί, δεν βοηθάει κανέναν. Όλα, λένε, εξαρτώνται από την κοινωνία, ακόμη και η πιο ακριβής σκέψη πρέπει να αφοσιωθεί στα ισχυρά κοινωνικά ρεύματα, χωρίς αυτά θα γίνει λόξα. Αυτή η ομοφωνία συνενώνει όλους τους ρεαλιστές* αναγνωρίζει την ανθρώπινη κοινωνία ως μια μαζική συμμορία μέσα στη φύση. Ο λόγος, όταν δεν αποβλέπει στους στόχους ενός από τους κλάδους αυτής της μαζικής συμμορίας, τους προκαλεί άμετρη οργή. Τους θυμίζει ότι έχει ακόμη φωνή, κάτι που φαίνεται πως υπάρχει μόνο και μόνο για να σπάσει: τη φύση, από την οποία βρίθουν τα ψεύδη των λαϊκοεθνικά και φολκλορικά προσανατολισμένων. Όπου ο ήχος αυτού

* W.R. Hearst· βαθύπλουτος και στυγνός μεγαλοϊδιοκτήτης εφημερίδων και κινηματογραφικών εταιρειών, στενά συνδεδεμένος με τη ναζιστική Γερμανία.

Ειρωνική αναφορά στη γνωστή ρήση του Χε'γκελ.

του λόγου για μια στιγμή διακόπτει τα συνθήματα που διαλαλούν εν χορώ, ακούγεται η επικαλυπτόμενη από τις κραυγές τους φρίκη, η οποία δεν ζει μόνο σε κάθε ζώο, αλλά και στις ίδιες τις εξορθολογισμένες και τσακισμένες καρδιές τους. Οι τάσεις που αυτός ο λόγος φέρνει στο φως είναι πανταχού παρούσες και τυφλές. Η φύση καθ' εαυτήν δεν είναι ούτε καλή, όπως τη θέλει ο παλαιός ρομαντισμός, ούτε ευγενική, όπως τη θέλει ο νέος. Ως πρότυπο και στόχος σημαίνει το αντίπνευμα, το ψέμα και την κτηνωδία μόνον ως αναγνωρισμένη μετατρέπεται σε λαχτάρα της ύπαρξης για την ειρήνη της, σε εκείνη τη συνείδηση που εξαρχής ενέπνεε την απαρέγκλιτη αντίσταση εναντίον του ηγέτη, του φύρερ, και της συλλογικότητας. Επικίνδυνη για την κυρίαρχη πρακτική και τις αναπόδραστες εναλλακτικές επιλογές της δεν είναι η φύση, με την οποία μάλλον συμπίπτει, αλλά η υπενθύμιση της φύσης.

ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ

Προπαγάνδα για την αλλαγή του κόσμου, τι ανοησία! Η προπαγάνδα μετατρέπει τη γλώσσα σε εργαλείο, σε μοχλό, σε μηχανή. Η προπαγάνδα εμπεδώνει την ψυχосύνθεση των ανθρώπων, όπως αυτοί έχουν καταντήσει κάτω από την κοινωνική αδικία, θέτοντας τους σε κίνηση. Βασίζεται στο γεγονός ότι μπορεί κανείς να βασίζεται σε αυτούς. Βαθιά μεσάτου ξέρει ο καθένας ότι το μέσον τον μεταβάλλει σε μέσον, όπως στο εργοστάσιο. Η οργή που νιώθουν μέσα τους όταν ακολουθούν την προπαγάνδα είναι η παλαιά οργή κατά του ζυγού, ενισχυμένη με την υποψία ότι η διέξοδος την οποία υποδεικνύει η προπαγάνδα είναι ψεύτικη. Η προπαγάνδα χειραγωγεί τους ανθρώπους- όταν κραυγάζει ελευθερία, αντιφάσκει στον εαυτό της. Η ψευδολογία είναι αδιαχώριστη από αυτή. Μια κοινότητα ψεύδους είναι αυτή όπου μέσω της

προπαγάνδας συνευρίσκονται ο ηγέτης και οι καθοδηγούμενοι, ακόμη και όταν τα περιεχόμενα ως τέτοια είναι ορθά. Ακόμη και η αλήθεια είναι γι' αυτή απλώς ένα μέσον για να κερδίσει οπαδούς· τη νοθεύει κιόλας καθώς τη βγάζει από το στόμα της. Γι' αυτό η αληθινή αντίσταση δεν γνωρίζει την προπαγάνδα. Η προπαγάνδα είναι μισάνθρωπη. Προϋποθέτει ότι η βασική αρχή συμφωνά με την οποία η πολιτική πρέπει να απορρέει από την κοινή κατανόηση των πραγμάτων δεν είναι παρά μόνο μια *façon de parler*.*

Σε μια κοινωνία που έχει λόγους να θέτει όρια στην απειλούσα αφθονία πρέπει να δυσπιστεί κανείς απέναντι σε ό,τι οι άλλοι συστήνουν στον καθένα. Η προειδοποίηση απέναντι στην εμπορική διαφήμιση, ότι καμιά επιχείρηση δεν χαρίζει κάτι, ισχύει παντού, μετά τη σύγχρονη συγχώνευση της επιχειρηματικής δραστηριότητας και της πολιτικής προπάντων απέναντι στη δεύτερη. Ο βαθμός εξύμνησης αυξάνεται με τη μείωση της ποιότητας, σε αντιδιαστολή προς τη Ρολς Ρόις η Φόλκσβάγκεν χρειάζεται οπωσδήποτε τη διαφήμιση. Τα συμφέροντα της βιομηχανίας και των καταναλωτών δεν συνάδουν ούτε εκεί όπου αυτή στα σοβαρά θέλει να προσφέρει κάτι. Ακόμη και η προπαγάνδιση της ελευθερίας μπορεί να προκαλέσει σύγχυση, εφόσον πρέπει να ισοπεδώνει τη διαφορά μεταξύ της θεωρίας και των εκάστοτε μερικών συμφερόντων εκείνων στους οποίους απευθύνεται. Οι δολοφονηθέντες ηγέτες των εργατών στη Γερμανία εξαπατήθηκαν από το φασισμό και ως προς την αλήθεια της δράσης τους, διότι με την εφαρμογή της επιλεκτικής εκδίκησης αυτός έδειξε ότι η αλληλεγγύη είναι ψέμα. Όταν ο διανοούμενος πεθαίνει στο στρατόπεδο βασανιζόμενος, οι εργάτες έξω δεν ζουν κατ' ανάγκη χειρότερα. Ο φασισμός δεν είναι το ίδιο για

*τρόπος του λέγειν, κενή φρασεολογία.

τον Οσιέτσκι* και για το προλεταριάτο. Η προπαγάνδα εξαπάτησε και τους δυο.

Ασφαλώς: ύποπτη δεν είναι η παρουσίαση της πραγματικότητας ως κόλασης, αλλά το κάλεσμα ρουτίνας για απόδραση από αυτή. Αν σήμερα ο λόγος μπορεί να απευθυνθεί σε κάποιον, αυτός δεν είναι ούτε οι λεγόμενες μάζες ούτε το μεμονωμένο άτομο, που είναι ανίσχυρο, αλλά μάλλον ένας φανταστικός μάρτυρας, για τον οποίο αφήνουμε πίσω μας το μήνυμα, για να μη βουλιάξει και αυτό εντελώς μαζί μας.

¹ ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΒΛΑΚΕΙΑΣ

Έμβλημα της ευφυΐας είναι η κεραία του σαλιγκαριου «με την οπτική όραση», η οποία, αν μπορούμε να πιστέψουμε τον Μεριστοφελή,²³ είναι και όργανο όσφρησης* *. Μπροστά στο εμπόδιο η κεραία αποτραβιέται αμέσως στο προστατευτικό άσυλο του σώματος, γίνεται πάλι ένα με το όλον και μόνο διαστακτικά τολμά να ξαναβγει αυτόνομα. Αν ο κίνδυνος δεν έχει περάσει, εξαφανίζεται εκ νέου και το διάστημα ως την επανάληψη της δοκιμής γίνεται μεγαλύτερο. Η πνευματική ζωή στην αρχή είναι αφάνταστα τρυφερή. Το αισθητήριο του σαλιγκαριου εξαρτάται από τον μυ, και οι μύες ατονούν όταν παρεμποδίζονται οι ελεύθερες κινήσεις τους. Το σώμα παρα-

*Carl von Ossietzky (1889-1938), συγγραφέας και δημοσιογράφος, ειρηνιστής· κλεισμένος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου βασανίσθηκε φρικτά, το 1936 τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ ειρήνης για το 1935, αλλά δεν του επέτρεψαν να το παραλάβει. 23. *Faust*, Πρώτο μέρος, στίχ. 4068.

**0 Γκαίτε, που ήταν και φυσιοδίφης, είχε δίκαιο. Οι δύο μεγάλες κεραίες του σαλιγκαριου έχουν στην κορυφή μάτια, που αντιλαμβάνονται το περιγραμμα των αντικειμένων και ξεχωρίζουν το φως από το σκοτάδι, ενώ οι δυο μικρότερες φέρουν οσφρητικά όργανα.

λύει από τον φυσικό τραυματισμό, τσ πνεύμα από τον τρόπο. Αυτά τα δύο είναι αδιαχώριστα στην αρχή.

Τα πιο ανεπτυγμένα ζώα οφείλουν τον εαυτό τους στη μεγαλύτερη ελευθερία η ύπαρξη τους μαρτυρεί ότι παλαιότερα είχαν προβληθεί κεραίες προς νέες κατευθύνσεις και δεν αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Κάθε είδος τους είναι ένα μνημείο αμέτρητων άλλων, που η δοκιμή τους να αναπτυχθούν ματαιώθηκε ήδη στην αφετηρία, αυτών που υπέκυψαν ήδη στον τρόπο μόλις μια κεραία σάλεψε προς την κατεύθυνση του δικού τους γίνεσθαι. Η κατάπιξη των δυνατοτήτων από την άμεση αντίσταση της περιβάλλουσας φύσης συνεχίστηκε προς τα μέσα με την ατροφία των οργάνων λόγω του τρόμου. Σε κάθε περίεργη ματιά ενός ζώου αχνοφέγγει μια νέα μορφή ζωής, που θα μπορούσε να προέλθει από το διαμορφωμένο είδος στο οποίο ανήκει το ατομικό ον. Δεν είναι μόνο ο χαρακτήρας του είδους αυτό που το συγκρατεί στο προστατευτικό άσυλο του παλαιού είναι η βία την οποία αντικρίζει αυτή η ματιά είναι εκείνη η εκατομμυριόχρονη που το καθήλωνε ανέκαθεν στο στάδιο εξέλιξης του και με τη συνεχώς ανανεωνόμενη αντίσταση της εμποδίζει τα πρώτα του βήματα για το ξεπέραςμα του. Μια τέτοια πρώτη οπτική ματιά είναι πάντοτε εύκολο να αποτραπεί πίσω της υπάρχει η καλή θέληση, η εύθραυστη ελπίδα, αλλά όχι σταθερή ενέργεια. Το ζώο γίνεται δειλό και κουτό στην κατεύθυνση από την οποία αποδιώχθηκε οριστικά.

Η βλακεία είναι μια ουλή. Μπορεί να σχετίζεται με μια δραστηριότητα μεταξύ πολλών ή με όλες, πρακτικές και πνευματικές. Κάθε μερική βλακεία ενός ανθρώπου σημαδεύει το μέρος όπου παρεμποδίστηκε η ελεύθερη κίνηση των μυών στο ξύπνημα αντί να ευνοηθεί. Με την παρεμπόδιση μπήκε αρχικά σε ενέργεια η μάταιη επανάληψη των ανοργάνωτων και αδέξιων προσπαθειών. Οι ατέλειωτες ερωτήσεις

του παιδιού είναι πάντοτε σημάδι ενός κρυφού πόνου, ενός πρώτου ερωτήματος στο οποίο δεν βρήκε απάντηση και που δεν ξέρει να το διατυπώσει σωστά.²⁴ Η επανάληψη μοιάζει εν μέρει με την παιγνιδιστική διάθεση, όπως στην περίπτωση του σκύλου που πηδά ασταμάτητα μπροστά στην πόρτα, την οποία δεν ξέρει ακόμη πώς να την ανοίξει, ώσπου τελικά παραιτείται όταν το χερούλι είναι πολύ ψηλά, και εν μέρει υπακούει σε έναν απελπιστικό καταναγκασμό, όπως το λιοντάρι που πηγαινοέρχεται ακατάπαυστα μέσα στο κλουβί και ο νευρωτικός που επαναλαμβάνει την αμυντική αντίδραση η οποία ήδη στο παρελθόν ήταν μάταιη. Αν το παιδί κουρασθεί να επαναλαμβάνει ή η παρεμπόδιση ήταν πολύ βάνουση, τότε η προσοχή του μπορεί να στραφεί προς άλλη κατεύθυνση, το παιδί είναι πλουσιότερο σε εμπειρίες, όπως λένε, και όμως στο σημείο όπου έχει πληγεί η επιθυμία είναι εύκολο να του μείνει μια ανεπαίσθητη ουλή, ένα σκληρό σημαδάκι, που η επιφάνεια του είναι αναίσθητη. Τέτοιες ουλές αποτελούν παραμορφώσεις. Μπορούν να φτιάξουν χαρακτήρες σκληρούς και ικανούς, μπορούν να φτιάξουν βλάκες - με την έννοια της νοσηρής ανεπάρκειας, της τυφλότητας και της αδυναμίας, όταν μένουν απλώς στάσιμες, με την έννοια της κακίας, του πείσματος και του φανατισμού, όταν στρέφονται προς τα μέσα δημιουργώντας τον καρκίνο. Η καλή θέληση γίνεται κακή όταν υποστεί βία. Και όχι μόνον η απαγορευμένη ερώτηση, αλλά και η κοινωνικά αποδοκιμαζόμενη μίμηση, το απαγορευμένο κλάψιμο, το απαγορευμένο παράτολμο παιγνίδι, μπορούν να οδηγήσουν σε τέτοιες ουλές. Όπως τα είδη στη

24. Βλέπε: Karl Landauer, «Intelligenz und Dummheit», στο: *Das Psychoanalytische Volksbuch*, Βέρνη 1939, σελ. 172.

σειρά των ζώων,* ε'τσι και οι πνευματικές βαθμίδες στο ανθρώπινο γένος, ακόμα και τα τυφλά σημεία στο ίδιο άτομο, σημαδεύουν σταθμούς όπου η ελπίδα ναυάγησε και οι οποίοι στην απολίθωση τους μαρτυρούν ότι κάθε ζωντανό ον απειλείται από ένα ανάθεμα.

*Πρόκειται για τη «συστηματική *χατάταζτ* των ζώων», που περιλαμβάνει πάνω από ένα εκατομμύριο είδη, από τα μονοκύτταρα ως τα θηλαστικά.

Επίμετρο

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΟΡΘΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ

Κοσμάς Ψυχοπαϊόης

I

Στον Πρόλογο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*¹ ο Τ.Β. Αντόρνο και ο Μαξ Χόρκχάιμερ αναφέρουν ότι σκοπός της έρευνας τους δεν είναι τίποτε λιγότερο από τη γνώση του «γιατί η ανθρωπότητα αντί να περάσει σε μια αληθινά ανθρώπινη κατάσταση βουλιάζει σε ένα νέο είδος βαρβαρότητας» (19). Η κατασκευή της παραπάνω πρότασης που ανατρέχει στη γραμματική μορφή του «αντί να» παραπέμπει σε

¹Στο εξής, όπου το κείμενο αναφέρεται στη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* θα σημειώνεται εντός παρενθέσεως ο αριθμός σελίδας της παρούσας έκδοσης. Οι σημειώσεις του επιμέτρου βρίσκονται συγκεντρωμένες στο τέλος του κειμένου.

μια *αξία* της θεωρίας, η οποία δεν τίθεται θετικά. Το ίχνος της όμως διαγράφεται μέσα από την άρνηση της υπαρκτής θετικής πραγματικότητας, της νέας βαρβαρότητας. Η βαρβαρότητα αυτή είναι βέβαια για το κείμενο του 1944 ο φασισμός, το σύστημα αποκάλυπτης αδικίας και ανελευθερίας. Αλλά η *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* δεν στοχεύει κυρίως στην αντιπαράθεση του φασισμού προς την κανονικότητα της σύγχρονης της δημοκρατικά οργανωμένης τεχνολογικής καπιταλιστικής κοινωνίας ως το τελείως διαφορετικό του. Ανιχνεύει μάλλον μια ιδιαίτερη προβληματική σχέση κοινωνίας και φύσης, την οποία προϋποθέτουν τόσο η κανονικότητα της ζωής στις σύγχρονες τεχνολογικές κοινωνίες, όσο και η βίαιη διακοπή της από τον τερατώδη φασιστικό τρόπο δράσης και σκέψης. Αν η σχέση αυτή δεν γίνει αντικείμενο κριτικού αναστοχασμού και αποτρεπτικής δράσης, η σύγχρονη κοινωνία θα οδηγηθεί στην καταστροφή της, στην επιστροφή στην ασυνείδητη φύση. Όμως η προβληματική αυτή σχέση ιδρύθηκε μέσα από τον ίδιο τον τρόπο που οι ανθρώπινες κοινωνίες οργάνωσαν τη χειραφέτησή τους από τη φύση. Ο τρόπος αυτός είναι για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* ταυτόσημος με μία διαδικασία διαφωτισμού, με μία έννοια του όρου αυτού ευρύτερη από τη σύλληψη της από τους θεωρητικούς των διαφωτιστικών κινημάτων του 18ου αιώνα.

Πρόκειται για μια διαδικασία απομάκρυνσης από τη μαγεία και το μύθο, αντικατάστασης της φαντασίας με γνώση, της μυθικής ενότητας με την ενότητα σχέσεων που προϋποθέτουν την αφαίρεση από την αμεσότητα, διαδικασίας που θεμελιώνεται σε λογικο-μαθηματικές σχέσεις, στην επαγωγή και στην απαγωγή και επιφέρει την αποκατάσταση της συγκρισιμότητας των πραγμάτων και της προβλεψιμότητας των συμπεριφορών τους σε αυτή τη βάση. Αλλά αυτή η αφαίρεση και ανακατασκευή είναι ταυτόσημες με την εξουσία πά-

νω στα πράγματα και τον έλεγχο τους, την κυριαρχία πάνω στην ύπαρξη, τη «ματιά του κυρίου που διατάσσει». Η διαφωτιστική σκέψη γνωρίζει τα πράγματα με το να τα χειραγωγεί (38). Τα πράγματα απέκτησαν τις «ουσίες» τους ως αποκρυσταλλώσεις εξουσιαστικών ενεργημάτων, και ο άνθρωπος που βρίσκεται απέναντι τους αποκτά την ταυτότητα του ως εξουσιαστής. Η ίδια η ανθρωποποίηση, η ανόρθωση από την ωμή φύση, περιέχει άρα κατά τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* (που ακολουθεί εδώ τη σκέψη του Νίτσε), την εμπλοκή του διαφωτισμού σε μία νέα μυθολογία. Προϋποθέτει την απελευθέρωση από την πρόληψη που δεν συνειδητοποιεί το κόστος της, δηλαδή τον εγκλωβισμό σε έναν κόσμο εργαλειικών σχέσεων που θέτουν εξουσιαστικά αυτό που στην κάθε φορά προηγούμενη φάση προϋπετίθετο (την προκατάληψη) ως κατασκευαστικό αποτέλεσμα τους.

Η σχέση κοινωνίας και φύσης μπορεί να αναπαρασταθεί ως *μίμηση*² της φύσης με σκοπό τον έλεγχο της. Το άμεσο φύεσθαι διασπάται και στις ρωγμές του παρεμβάλλονται διευθετήσεις που το εξαναγκάζουν σε ελεγχόμενες αντιδράσεις βάσει της ενεργοποίησης επιμέρους δομών της εγγενούς σε αυτό αναγκαιότητας. Αυτές οι παρεμβολές αποτυπώνονται ως αιτίες που ακολουθούνται από αποτελέσματα. Η κίνηση της φύσης παρουσιάζεται τώρα ως νόμος που συνδέει τη σπορά με το θερισμό, το πότισμα με την καρποφορία, τη θέση των αστέρων με τις ορθές κατευθύνσεις στη ναυσιπλοΐα. Μιμούμενη τη φύση η κοινωνία απελευθερώνεται από την τυχαία (αναγκαία) φυσική κίνηση, αλλά ταυτόχρονα αποκλείει το είδωλο μιας φύσης, που δεν θα υπόκειται σε αναγκαιότητες. Η διαφωτισμένη ανθρωπότητα προσπαθεί αποκτώντας γνώση να αποκλείσει το φόβο, ότι κάποιες φυσικές δυνάμεις ενεργοποιούμενες με άγνωστο τρόπο θα λειτουργήσουν καταστροφικά γι' αυτήν, αλλά με τον τρόπο αυτό συγκροτεί τους

εννοιακούς της χωρισμούς και αναδιπλασιασμούς, ως αντιδράσεις απέναντι στο φόβο, σε σχέση μ' αυτόν.

Η αποκατάσταση της λογικής συνοχής πραγματοποιείται ως στρατηγική απώθησης/μετάθεσης του φόβου και της απειλής και ταυτόχρονα ως απώθηση (αφαίρεση) της συγκροτησιακής αυτής στιγμής της. Η εμπλοκή της κοινωνικής σκέψης και πράξης σε ένα ψευδές όλο, του οποίου η συνοχή συγκροτείται μέσω της εξουσίας, την υποχρέωσε να αναζητήσει τη διαφυγή από αυτόν τον εγκλωβισμό, σε μία άλλη μίμηση που δεν αναπαράγει απλώς αυτό που κάθε φορά είναι για να το ελέγξει, αλλά αναστοχάζεται το γεγονός ότι το κάθε δεδομένο προσδιορίζεται με τη συγκεκριμένη μορφή του ακριβώς χάριν του ελέγχειν και υπονομεύει μιμητικά αυτόν τον προσδιορισμό. Μια τέτοια μίμηση μπορεί να αναζητηθεί στην αισθητική δημιουργία. Αλλά η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* εντοπίζει αυτή την κριτική μιμητική κίνηση πρωτίστως στον ίδιο της τον εαυτό στην «προσδιορισμένη άρνηση» που αποτελεί τη σκοπιά της (59,64). Η κριτική αρνείται την αμεσότητα επιδιώκοντας να αναδείξει τη φύση της διαμεσολάβησης η οποία συγκροτεί το πραγματικό ως θετικό/άμεσο και ταυτόχρονα συγκαλύπτεται από αυτό.

Η άρνηση των απεικονιστικών μορφωμάτων (Bilder) του πραγματικού την οποία επικαλεστεί η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* δεν συνίσταται όμως στη βίαιη υπαγωγή τους σε κάποιον εννοιακό «σηματισμό» όπως τον περιγράφει η πρώτη καντιανή κριτική ούτε στη σχετικοποίηση του εποπτικού στοιχείου εν ονόματι της συνθετικής λειτουργίας της διάνοιας. Συνίσταται μάλλον στην αναζήτηση μέσα σε κάθε μόρφωμα του «ψεύδους» του που προκύπτει από την ίδια τη μορφή αναπαραγωγής του μέσα σε ένα εξουσιαστικό όλο. Το κάθε απεικόνισμα αποκρυπτογραφείται ως μία «γραφή που περιέχει την ομολογία του ψεύδους του». Η διαλεκτική αναζήτηση

επιτρέπει την ανάδειξη της ιδιαίτερης διαμεσολάβησης του επιμέρους πραγματικού στο ψευδές όλο, στοχάζεται «τα δεδομένα... ως διαμεσολαβημένα εννοιολογικά στοιχεία» που πληρούνται μόνο αν αναπτυχθεί το κοινωνικό, ιστορικό, ανθρώπινο νόημα τους (64). Η αξιοπρόσεκτη αυτή διατύπωση φανερώνει ότι για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* η διαδικασία συγκρότησης του θετικού είναι ανακατασκευάσιμη, όχι μόνο βάσει μιας αναδρομής στους μηχανισμούς εξουσίας και βίας στην κοινωνία και στην ιστορία που οδήγησαν στις τωρινές εκβαρβαρισμένες μορφές θετικής πραγματικότητας, αλλά και βάσει της αναδρομής στην ανθρώπινη εκείνη κατάσταση, στην οποία αναφέρθηκε ο πρόλογος της *Διαλεκτικής τον Διαφωτισμού* και που αποτελεί τη μεθοδολογικά αδιευκρίνιστη «αξία» της θεωρίας.

Η διαλεκτική «προσδιορισμένη άρνηση» αντιπαρατίθεται στην εγγελιανή πλήρη (έλλογη) μεσολάβηση του επιμέρους και του γενικού που αποκαθιστά την ολότητα του ιστορικό/κοινωνικού βασισμένη στην ιδεατή ελευθερίας, αποδίδοντας «ολοκληρωτικό» χαρακτήρα στο εγγελιανό ιδεαλιστικό εγχείρημα. Αλλά αντιπαρατίθεται και στην καντιανή μετατόπιση του προβλήματος της φύσης του είναι σε πρόβλημα των υπερβατολογικών, γνωστικο-εποπτικών όρων δυνατότητας του. Η φιλοσοφία του Καντ, υποστηρίζει η *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού*, αυτοπαγιδεύεται. Γι' αυτήν δεν υπάρχει είναι-στον-κόσμο που να μην είναι προσπελάσιμο από την επιστήμη. Αλλά με τον τρόπο αυτό ο Λόγος καταδικάζεται στο να μην μπορεί να διακρίνει παρά μόνον τον εαυτό του στο αντικείμενο του. Το πρόγραμμα πλήρους κατεξουσιασμού της φύσης θα στραφεί τελικά κατά του υποκειμένου, που θα αυτοπεριορισθεί στην αφηρημένη λειτουργία του «εγώ νοώ». Από την ίδρυση αυτής της λειτουργίας προκύπτει ο φορμαλισμός που επιβεβαιώνει και νομιμοποιεί ως περιεχόμενο του

αυτό που κατά περίπτωση προκύπτει. Ο φορμαλισμός μεταπίπτει σε θετικισμό: και οι δυο τοποθετήσεις είναι αποτελέσματα της κίνησης του λόγου, που υπαγορεύτηκε από την ανάγκη αυτοσυντήρησης του να μετατρέψει τον εαυτό του σε καθαρό όργανο όλων των δυνατών σκοπών.

Τα σύγχρονα λογικο-μαθηματικά θεμέλια των επιστημών αποτυπώνουν κάτι από τη βία που χρειάστηκε να ασκήσουν οι άνθρωποι πάνω στον εαυτό τους και στους ομοίους τους προκειμένου να πραγματοποιήσουν έναν κόσμο μετρήσιμο, υπολογίσιμο και επιδεκτικό αιτιακών τελεσμάτων, έναν κόσμο που να ανταποκρίνεται στις λογικές αθροίσεις, διαζεύξεις και συνεπαγωγές. Αυτή η ομοιογενοποίηση σημαίνει όμως αδικία που φανερώνεται μέσα απ' τον τρόπο που στην ιστορική διάρκεια το ένα κομμάτι της κοινωνίας αντιμετώπισε το άλλο ως αντικείμενο «ορθολογικών» διευθετήσεων σύμφωνα με τα κάθε φορά συμφέροντα του. Η αδικία αυτή φανερώνεται όμως πρωτίστως μέσα από τους τρόπους που διευθετήθηκε ιστορικά η ίδια η σχέση κοινωνίας και φύσης, ως σχέση εκμετάλλευσης που επεκτείνεται και απέναντι στις ανθρώπινες ζωές ιδωμένες ως «φύση» απλώς και μόνο.

Η ριζοσπαστικότητα του εγχειρήματος της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* θέτει, όπως γίνεται φανερό, εξυπαρχήστον αναγνώστη της προ ορισμένων ανοικτών ερωτημάτων που αφορούν ιδιαίτερα:

α) Τον ιστορικό τόπο σταθεροποίησης αυτού που *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* κατανοεί ως σύγχρονη κοινωνία και σκέψη. Η διαλεκτική της αυτοσυντήρησης, της μίμησης και της εξουσίας που υποβαστάζει την εξέλιξη του ανθρωπίνου είδους προς «υψηλότερα» επίπεδα γνώσης εμφανίζεται ως μια ενιαία διαδικασία από τη στιγμή της πρώτης ανθρωποποίησης και της μαγικής μίμησης της φύσης μέχρι τη σύγχρονη κοινωνία της βιομηχανίας, της μαζικής κουλτούρας και

του φασιστικού κίνδυνου. Πρόκειται για μια βίαιη συμπύκνωση της συνολικής ιστορίας στην οποία προβαίνει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ως κριτική των ιστορικών σχέσεων εξουσίας και βίας, και που καταλήγει στο κινδυνώδες ιστορικό «τώρα»; Πρόκειται για μια αντεστραμμένη φιλοσοφία της ιστορίας που εξαφανίζει τη διαφορά στην ιστορική διάρκεια; Πρόκειται για την προβολή της εξορθολογισμένης σύγχρονης κοινωνικής σχέσης στο ιστορικό και προϊστορικό παρελθόν;³ Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* επιχειρεί εμμέσως να απαντήσει στα ερωτήματα αυτά εξετάζοντας μορφικά στοιχεία συγκρότησης της σκέψης και πράξης σε ξεχωριστές ιστορικο-κοινωνικές μορφές όπως είναι ο επικός κόσμος της ομηρικής *Οδύσσειας*, ο φασιστικός τρόπος σκέψης και αποκλεισμού της ετερότητας και η μαζική αναπαραγωγή πολιτισμικών αξιών και στάσεων, όπως προκύπτουν στα συμφραζόμενα κανονικότητας των συγχρόνων βιομηχανικών κοινωνιών.

β) Τη σχέση της σύγχρονης θεωρίας προς τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις της. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ανατρέχει στην κριτική και διαλεκτική φιλοσοφική παράδοση για να θεμελιωθεί, ενώ ταυτόχρονα την αμφισβητεί. Η παράδοση αυτή είχε ωστόσο επεξεργασθεί τύπους επιχειρηματολογίας που πρώτοι αυτοί αμφισβητούσαν την εγκυρότητα των νοητικών σχημάτων και τη συνοχή των κοινωνικών δομών που προϋποθέτουν εξουσιαστικές σχέσεις για να συγκροτηθούν. Η αμφισβήτηση αυτή της συνοχής του εξουσιαστικού είναι θεμελιακή τόσο για το σκεπτικισμό του Μοντέν όσο και για την προσέγγιση των ιστορικο-κοινωνικών σχέσεων από τον Καντ με αναδρομή στην αντινομία του Καθαρού Λόγου.⁴

Αντίστοιχα προβλήματα οροθέτησης θεμελιωτικών αξιώσεων προκύπτουν και κατά την εξέταση της σχέσης της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* προς την εγελιανή διαλεκτική. Το εγελιανό επιχείρημα που καταγγέλλεται ως κλειστό και ολο-

κληρωτικό παραλαμβάνεται από τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* στο πυρηνικό του μέρος που συνίσταται στην κατάσταση του Ιστορικού ως σχέσης ελευθερίας. Και η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* δεν μπορεί να σκεφθεί το ιστορικό παρά σε σχέση προς την ελευθερία (που δεν έχει -ακόμη;- πραγματοποιηθεί), ως ματαίωση των προς πραγμάτων ελευθεριακών σχέσεων.

γ) Το πρόβλημα του ορθολογισμού και των αξιών: Η ιδέα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* ότι ο λόγος προϋποθέτει και αναπαράγει εξουσιαστικές και εργαλειακές σχέσεις μπορεί να οδηγήσει στην ακραία της συνέπεια, στην αδυνατότητα θεμελίωσης και της ίδιας της κριτικής σκέψης. Η λύση θα έπρεπε σε μια τέτοια περίπτωση να αναζητηθεί στο εξω-εννοιακό (αντιστρέφοντας τη ρήση του παραμυθιού του Αλή Μπαμπά: «Σουσάμι, άνοιξε να μπω μέσα», ο Αντόρνο έλεγε: «Έννοια, άνοιξε να βγω έξω»). Κινδυνεύει έτσι η ίδια η θεωρία να οδηγηθεί στον ανορθολογισμό;⁵ Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* προβαίνει σε κριτική στην παλινδρόμηση του διανοητικού στοιχείου που χωρίζεται από την εμπειρία προκειμένου να την υπαγάγει βίαια στις αρχές του και να την κατεξουσιάζει (78). Μια τέτοια διάνοια καθίσταται καθαρά λειτουργική, εξολοθρεύει τις ποιότητες και στρέφεται κατά του «κόσμου των εμπειριών των λαών». Εδώ αναγνωρίζουμε σε μία πρώτη διατύπωση το θεμελιακό επιχείρημα της κριτικής θεωρίας κατά του ανορθολογισμού που οδηγεί μέχρι τις αναλύσεις της σχέσης επιχειρήματος και εμπειρίας της *Αρνητικής Διαλεκτικής*.⁶ Γίνεται σαφές ότι η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αναζητά ένα ευρύτερο έλλογο θεμελιωτικό πλαίσιο (εμπειρία), με αναφορά προς το οποίο θα προβεί στην Κριτική του εργαλειακού στοιχείου (στο νοεόν και στο πράττειν). *Με αυτην έννοια, γ'α.τι) Διαλεκτική του Διαφωτισμού* «η λογική αναγκαιότητα (ότι ο άνθρωπος δεν είναι παρά μια

πανομοιότυπη προς τις άλλες μονάδα ενός εξισωτικού είδους) δεν είναι οριστική» (79). Το έλλογο αυτό πλαίσιο (εμπειρία) επιχειρείται να αποκατασταθεί αρνητικά με αναφορά στον ανθρώπινο πόνο, στη στέρηση και στην αδικία, μέσα από τις οποίες συγκροτήθηκαν οι σύγχρονες εξορθολογισμένες δομές κατεξουσιασμού και διαχείρισης των κοινωνιών και της φύσης.

II

Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού επέλεξε τον επικό κόσμο της ομηρικής *Οδύσσειας* για να ανιχνεύσει τη γένεση της διαφωτισμένης εργαλειακής σκέψης. Ερμήνευσε τη σκέψη αυτή ως αποτέλεσμα της αντίδρασης του ανθρώπου στον αγώνα του της επιβίωσης απέναντι στις απειλές μιας εχθρικής φύσης και ερεύνησε τις αντινομίες που ο τύπος αυτός σκέψης συνεπάγεται. Η αντιμυθολογική διαφωτιστική οπτική διαπερνά κατά τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* όλο το ομηρικό έπος. Ο θαλασσοπόρος Οδυσσέας χρησιμοποιεί αυτονόητα την πανουργία για να εξασφαλίσει την επιβίωση του. Κάνει τούτο θυσιάζοντας τη δυνατότητα να πει τα πράγματα όπως είναι, εισάγοντας την εξαπάτηση μεταξύ του λόγου και του είναι. Το όνομα ούτις (κανένας)⁷ που χρησιμοποιεί σηματοδοτεί την απόσταση που λαμβάνει από τον ίδιο τον εαυτό του προκειμένου να τον διατηρήσει. Ενώ όμως ο λόγος χρησιμοποιείται ως εργαλείο που θα επιτρέψει να διασωθεί ο διαφωτιστής Οδυσσέας από την απειλητική φύση, το αντίτιμο τούτου είναι ότι το εγώ που διασώζεται κινδυνεύει να απολήξει το ίδιο σε φύση, να καταστεί ουσιωδώς πολυμήχανη υπολογισιμότητα. Ως μόνη εναλλακτική επιλογή απέναντι στην αυτοκαταστροφή παρουσιάζεται η εξαπάτηση. Αυτό που θα εξα-

πατηθεί είναι το μυθικό (φυσικό) στοιχείο που εκφράζεται με τη μορφή του τερατώδους πλάσματος, του *Πολύφημου*, τον Κίκλωπα με τη λειπή διανοητικότητα, που διατηρεί ωστόσο τη μέριμνα για τη φύση και τα πλάσματα της (όπως φαίνεται από τη στοργή που δείχνει για το πρωτοκρίαρό του που αποκαλεί φίλο του). Ο Οδυσσε΄ας θα αρνηθεί απέναντι του την ταυτότητα του και με αυτή την άρνηση θα μετατραπεί στο νεωτερικό υποκείμενο. Ο Κύκλωπας που ωρῶεται και ζητά εκδίκηση είναι αδύναμος και η επίκληση του παραμένει μαγικά δεμε'νη με την άρνηση ονομασίας αυτού τον οποίο θέλει να εκδικηθεί. Το όνομα ως άρνηση καταδικάζει την επίκληση αυτή σε αναποτελεσματικότητα (124).

Η μυθική σκέψη προσέδιδε στον άνθρωπο αξία (λόγο) ονομάζοντας τον. Ο ίδιος ο λόγος ήταν η αξία του. Ο διαφωτιστικός χωρισμός πραγματικού εγώ και λόγου διαλύοντας τη μυθική αυτή σύνδεση, απαξιώνει ταυτόχρονα το υποκείμενο. Ο Όμηρος παίρνει τη θέση του διαφωτιστή απέναντι στο μύθο εγκαινιάζοντας αυτή την αμφισημία της διαλεκτικής του διαφωτισμού, της οποίας ολοκληρωμένη εκδήλωση είναι η νομιναλιστική υποβάθμιση του ονόματος σε *flatus vocis*, σε κάτι πλήρως υποκαταστάσιμο.⁸ Η ανακατασκευή της ομηρικής «πανουργίας» στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* υποδεικνύει την αντίφαση που προκύπτει κατά τη γένεση αυτής της υποκατάστασης. Ο Οδυσσε΄ας που μόλις ξέφυγε από τον Κύκλωπα δεν αρκείται στο να τον χλευάσει, αλλά του αποκαλύπτει το πραγματικό του όνομα σαν να φοβόταν ότι αν δεν το έκανε θα έχανε την ταυτότητα του (μετέχει δηλαδή ακόμα, αυτός ο διαφωτιστής, της μυθικής σύνδεσης ονόματος και ύπαρξης).

Η κριτική της *Διαλεκτικής των Διαφωτισμού των* πρώιμο ομηρικό νομιναλισμό δεν πρέπει ωστόσο να κατανοηθεί ως ένα νοσταλγικό αίτημα να διασωθεί το ρεαλιστικό στοιχείο στο μύ-

θο και να αποτραπεί ο συντελεσμένος χωρισμός λόγου και πραγματικότητας. Εκφράζει μάλλον την εκτίμηση ότι η σκέψη που υπερβαίνει το μυθικό θα πρέπει να αποκαταστήσει (και τούτο αφορά κατεξοχήν τα μέλη μιας διαφωτισμένης κοινωνίας) ένα λόγο που να είναι σε θέση να προειδοποιεί για τον πραγματικό κίνδυνο που διακρίνει η κριτική θεωρία: το φαινομενικά έλλογο να αποβεί μορφή τυραννίας υπό ένα ορθολογικό ιδεολογικό κάλυμμα. Όπως έλεγε ο Αντόρνο σε ένα από τα τελευταία του σεμινάρια στη Φραγκφούρτη το 1968 σχετικά με τη διένεξη Δον Κιχώτη και Σάντσο Πάντσα περί του αν αυτό που βλέπουν και κατά του οποίου μάχονται είναι ανεμόμυλοι (τεχνολογίες) ή δράκοι, ο διαφωτιστής Σάντσο δεν αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που περιέχεται εγγενώς στον σύγχρονο πολιτισμό η τεχνολογία να αποβεί δράκος που θα κατεξουσιάσει τους διαφωτισμένους αμφισβητίες της μυθικής του υπόστασης. Αυτή η βαθύτερη αλήθεια περιέχεται όμως στη «μυθική» ερμηνεία του Δον Κιχώτη, ο οποίος μάχεται κατά τεράτων. Η κριτική ολοκληρώνοντας τον αναστοχασμό της, περιέχει και τις δυο στιγμές: αφ' ενός της διαφωτιστικής αμφισβήτησης του μυθικού και αφ' ετέρου της αποκατάστασης, ως ζητήματος καίριας σημασίας για τον σύγχρονο διαφωτισμένο άνθρωπο, της προειδοποίησης που περιέχει η μυθική εξιστόρηση του τερατώδους.⁹

Η ανάγνωση του ομηρικού έπους από τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* εντοπίζει όμως και μια άλλη προβληματική διάσταση της νεωτερικότητας που παρουσιάζεται στη γένεση της μέσα από την ιστορία του Οδυσσέα. Είναι η διάσταση της στερημένης επιθυμίας και της καταπιεσμένης ορμής ως όρος για τον εξορθολογισμό των κοινωνικών σχέσεων, την επιβολή των εξουσιαστικών δομών και την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητας του πράττειν. Ο Οδυσσέας συγκροτείται ως πρόσωπο μέσα από τον κίνδυνο και την αναστολή της ικανοποίησης της επιθυμίας.

Για να ακολουθήσει το σκοπό που έχει θέσει, το νόστο, πρέπει να κλείσει τα αυτιά του στις σειρήνες, να φροντίσει να μη διακοπεί η κωπηλασία που τον φέρνει κοντύτερα στο στόχο του. Η απόλαυση του τραγουδιού των σειρήνων *προϋποθέτει* το δε'σιμό του στο κατάρτι, έτσι ώστε να είναι εξασφαλισμένο ότι η ορμή που θα τον απέτρεπε από το στόχο θα μετουσιωθεί σε επιπλε'ον προσπάθεια για την επίτευξη τον. Στην κατασκευή αυτή του ομηρικού έπους η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* διέγινωσε την αλληγορία του κεντρικού της θε'ματος (75): πρόκειται για την ιστορία της πραγματοποίησης των νεωτερικών εξορθολογισμένων σχέσεων μέσω της πειθάρχησης και της χαλιναγώγησης των ορμών, της διαρκούς ακύρωσης της πλήρωσης αυτού που οι άνθρωποι πράγματι ποθούν.

Η ίδια ιδέα εκφράζεται κατά τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* και στο ομηρικό επεισόδιο της Κίρκης, που συμβολίζει την υπόσχεση για ερωτική ευτυχία και την αξίωση να παραδοθεί ο ταξιδιώτης σε αυτή. Το κεντρικό μοτίβο της πειθάρχησης των ορμών ως προϋπόθεση του συγχρόνου πολιτισμού είναι και εδώ αναγνωρίσιμο. Προβάλλει μέσα από την ομηρική εικόνα της μετατροπής αυτών που θα αποτύχουν να αυτοπειθαρχηθούν σε ημερωμένα ζώα που βρήκαν μια μορφή ευτυχίας στην παλινδρόμηση στην πρώτη τους φύση (οι μαγεμένοι άνθρωποι συμπεριφέρονται σαν τα άγρια ζώα που ακοϋν τη μουσική του Ορφέα, μας λέει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*). Η μάγισσα Κίρκη τους χάρισε την επιτυχία, την απελευθέρωση της καταπιεσμένης τους φύσης, αλλά αφαίρεσε ταυτόχρονα την αυτονομία των ευτυχών. Αλλά αυτή η παλινδρόμηση δεν είναι πλέον δυνατή, για τον Οδυσσέα που ξεκίνησε το μεγάλο της γνώσης ταξίδι. Η καταπίεση των ορμών είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση μιας ταυτότητας που είναι χωριστή από το ζώωδες: αυτή του η νεωτερική ταυτότητα

ωστόσο είναι όρος της νέας σχέσης με τη γυναίκα, της σχέσης της υποταγής της σ' αυτόν που δεν αφέθηκε στο κάλεσμα της. Η υποταγή αυτή της μάγισσας-ερωμένης είναι το συμπλήρωμα της υποταγής της νόμιμης συζύγου, της Πηνελόπης. Και οι δυο όψεις της υποταγής δηλώνουν την αυτοαλλοτρίωση της γυναίκας στη διαφωτισμένη κοινωνία που έχει στο έπος την απαρχή της και ακόμη την αλλοτρίωση του συγκινησιακού/ερωτικού δυναμικού και των δύο φύλων, του εξουσιαζόμενου και του εξουσιαζομένου ως αποτέλεσμα της ενεργοποίησης της διαλεκτικής της εξουσίας και της υποταγής στη νεωτερικότητα.

III

Η νεωτερική κριτική φιλοσοφία (Καντ) κατανόησε το διαφωτισμό ως την *έξοδο* από την ανωριμότητα για την οποία είναι υπεύθυνος ο ίδιος ο άνθρωπος. Η έξοδος μπορεί να πραγματοποιηθεί αν ο άνθρωπος χρησιμοποιήσει αυτόνομα τη διάνοια του, δηλαδή ρυθμίσει την πράξη του βάσει αφαιρέσεων και γενικών νόμων και όχι βάσει παραδεδομένων ή αυθαιρέτων υποκειμενικών κανόνων. Αν η ένταξη του γενικού νόμου στο πράττειν αποτελεί το πρόσφορο μέσον για να επιτευχθεί ένας ατομικός και εγωιστικός σκοπός, η δράση λαμβάνει χώρα βάσει ορθολογικών (διανοητικών) κριτηρίων. Αν η πραγμάτωση του γενικού νόμου αποτελεί η ίδια σκοπό των δρώντων, τότε η πράξη είναι έλλογη. Προκύπτει έτσι μια ιδιαίτερη σχέση διανοητικού και έλλογου στο εσωτερικό της καντιανής υπερβατολογικής θεωρίας. Οι σκοποί στην πράξη είτε είναι περιεχομενικοί, οπότε αναγνωρίζονται ως εξωτερικά κίνητρα ορθολογικού πράττειν, είτε συμπίπτουν με τη γενική μορφή του πράττειν (είναι τυπικοί), οπότε γίνονται δε-

κτοί ως έλλογα περιεχόμενα του. Από την ιδιάζουσα αυτή σχέση διανοητικού και έλλογου προκύπτουν δύο συνέπειες: α) Όλα τα περιεχομενικά κίνητρα απέχουν εξίσου από το φορμαλιστικό (διανοητικό/έλλογο) κριτήριο αξιολόγησης τους, δεν γίνεται δηλαδή ποιοτική αξιολόγηση της ιδιαίτερης θέσης του καθενός κινήτρου στο εσωτερικό της ολότητας του κοινωνικού πράττειν (εξισωτισμός των περιεχομενικών κριτηρίων).

β) Δεν είναι πάντα εξωτερικά δυνατή η διάκριση μεταξύ εγωιστικού και ηθικού πράττειν αφού είναι και στις δύο περιπτώσεις τεκμηριωμένο το πράττειν σε σχέση με τον γενικό κανόνα (που τη μια φορά λαμβάνεται ως μέσον, την άλλη ως σκοπός).

Η Διαλεκτική τον διαφωτισμού διέγινωσε στην παραπάνω κατασκευή μία αντινομική λειτουργία: Αφ' ενός η κατασκευή λειτουργεί ως *εργαλείο* αυτοσυντήρησης, καταστρέφοντας το μυθικό και παραδοσιακό περιβάλλον του πράττειν και θέτοντας ως σκοπό τις οποιεσδήποτε υποκειμενικές επιδιώξεις. Αφ' ετέρου λειτουργεί ως *κριτική* στην ατομιστική, εγωιστική σκοποθεσία και ως πρακτική ιδέα μιας κοινότητας σκοπών των αλληλέγγυων και ελευθέρων δρώντων. Οι δύο οπτικές αλληλοαποκλείονται, έχουν ωστόσο κοινό παρονομαστή το φορμαλισμό, που επιτρέπει τη μετάβαση από τη μία στην άλλη μέσο) της μετατροπής της εγωιστικής συνειδησιακής στάσης σε ηθική στάση.

Η αλληλοαναφορά των δύο οπτικών στο έργο του Καντ αποτελεί συστατικό στοιχείο της κατασκευής αυτής που εμποδίζει να απορροφηθεί η διάσταση της ηθικής ελευθερίας και αυτογνωμίας από τη διάσταση της ορθολογικής επιδίωξης οποιωνδήποτε εγωιστικών σκοπών. Αλλά *δίπλα* στο καντιανό έργο η διαφωτιστική παράδοση έχει να επιδείξει μια σειρά από ηθικά συστήματα που μετασχηματίζουν μονό-

σήμαντα την παραδοσιακή ηθική δέσμευση σε σύγχρονη αυθαιρεσία, χωρίς να επανεντάσσουν το αυθαίρετο πράττειν σε λογικές που αναστοχάζονται τη δυνατότητα αντιστροφής του κανόνα «οι άλλοι να είναι για σένα πάντα μέσον και ποτέ σκοπός» στον κανόνα «οι άλλοι να είναι για σένα πάντα σκοπός και ποτέ μέσον». Είναι ωστόσο προφανές ότι τέτοιες χαρακτηριστικές για τη νεωτερική σκέψη ηθικές, όπως αυτή του Χομπς, του Μάντεβιλ ή του Σαντ παρουσιάζουν μορφική αντιστοιχία προς φορμαλιστικές ηθικές του κανόνα ως αυτοσκοπού τύπου Καντ. Μοιάζουν σαν να προέκυψαν από αντιστροφή του ελλόγου μέρους της καντιανής συστηματικής και να διατηρούν τη διανοητική εργαλειακή πλευρά της αποκλείοντας την έλλογη. Τέτοια μοντέλα «μιμούνται» τη φύση, παρεμβάλλοντας ανάμεσα σ' αυτήν και το υποκείμενο γενικούς κανόνες της υποκειμενικής φρόνησης, που αν τους χειρισθεί κανείς επιδέξια θα επιτύχει οποιουσδήποτε σκοπούς του.

Τέτοιους κανόνες που ισχύουν με ισχύ (φυσικού) νόμου επιδίωξε να ανακαλύψει η νεωτερική πολιτική επιστήμη, που αυτοκατανοήθηκε ως η τέχνη του ακριβούς υπολογισμού των συμφερόντων των εξουσιαζόντων. Ένας τέτοιος κανόνας μπορεί, λ.χ., να είναι ο κανόνας «αν πείσεις το λαό ότι δεν υπάρχει θεία δικαιοσύνη και ασκήσεις τρομοκρατία κατά των πολιτικών αντιπάλων σου, θα αυξήσεις το βαθμό αποδοχής της εξουσίας σου από την κοινωνία». Τέτοια παραδείγματα οιονεί φυσικών νόμων παραθέτει *^Διαλεκτική τον Διαψωτισμού* από το έργο του Σαντ. Χαρακτηρίζονται από την κατασκευή αιτιακών αλυσίδων με αναφορά αφ' ενός στις διαδικασίες αποτελεσματικού πολιτικού ελέγχου και αφ' ετέρου σε υποκειμενικές στρατηγικές ικανοποίησης των παθών. Οι κατασκευές αυτές συνδέουν τα πάθη με τις ικανοπήσεις σύμφωνα με εξαντλητικούς σε ακρίβεια υπολογισμούς του χρόνου της ικανοποίησης, της ανατομίας του σώματος ως

οργάνου ικανοποίησης και των λειτουργιών των μηχανισμών απόλαυσης, χωρίς ωστόσο να προβαίνουν σε «διαβάθμιση των ορμών», οι οποίες τίθενται απέναντι στο υπολογιστικό εργαλείο ως ισοσθενή δεδομένα ή ως δυνάμεις σε κατάσταση εξισορρόπησης.

Αλλά εδώ ακριβώς συνίσταται η ένσταση της κριτικής απέναντι στις νεωτερικές αυτές λογικές οικονομίας των ορμών, ότι δηλαδή έχουν απεμπολήσει ένα «μέτρον» αξιακής ανόρθωσης και αξιολόγησης του υλικού που να μπορεί να συγκροτείται και ως αντίσταση στη λογική των αντίρροπων δυνάμεων και στην εξουσιαστική εκδοχή της σχέσης επιθυμίας και πλήρωσης. Όταν αρχίσει να λειτουργεί η μηχανή του διαφωτιστικού φορμαλισμού έχει την τάση να απωθεί τη διαφορά στο εσωτερικό του φορμαλισμού, την οποία διατήρησε ο Καντ διασπώντας το εργαλειακό από το έλλογο και αποκαθιστώντας τη δυνατότητα συνεργασίας τους στο πλαίσιο της υπερβατολογικής αρχιτεκτονικής. Η απελευθέρωση, στην οποία οδηγεί η ενεργοποίηση αυτής της μηχανής ξεπερνάει τα όρια εκείνα που είχαν τεθεί από τον καντιανό Κριτικισμό για να εγγυηθούν τη συνεργασία αυτή. Με αυτόν τον τρόπο κινδυνεύουν όμως να καταστραφούν τα ορθολογικά θεμέλια της ίδιας της σκέψης, η οποία δεν έχει πλέον δεσμευτικότητα, αλλά διαλύεται σε ασύμβατα μεταξύ τους εξορθολογισμένα προτάγματα που αποκαθιστούν συγκρισιμότητα μόνο μέσω της σύγκρουσης τους. Η Ιουλιέττα του Σαντ (όπως η Μερτέιγ του ιπότη Λακλό) επιχειρηματολογεί κατά μιας αξίας αντιπαραθέτοντας σε αυτήν μια άλλη αξία. Ο ορθολογισμός αντιστρέφεται σε αξιακό σκεπτικισμό. Από τη σκοπιά αυτή εξακολουθεί ωστόσο να επιδεικνύει τις ορθολογικές αρετές της αυτοσυγκράτησης, της αυτοπειθάρχησης, της συνέπειας στην επιχειρηματολογία και του αποκλεισμού της αντίφασης.

Το επιχείρημα της Ιουλιέττας κατά του Χριστιανισμού είναι ότι είναι αντιφατικός, διότι λατρεύει έναν νεκρό θεό (αντίφαση του νεκρού/πεπερασμένου προς το θείο/άπειρο) (166). Ο εξορθολογισμός του υλικού των ορμών στο εσωτερικό της ψυχής διασπά την αναφορικότητα του ψυχισμού στον άλλο άνθρωπο σε ένα κομμάτι ορμής (επιδίωξης απόλαυσης) και ένα κομμάτι συμπόνιας. Το σαδιστικό επιχείρημα επικυρώνει τη νομιμοποίηση της επιδίωξης της απόλαυσης καταγγέλλοντας τη συμπονετική συνείδηση ως ιδεολογική. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* δείχνει ότι ο αποχωρισμός του στοιχείου της συμπόνιας από την άυλη ψυχή προϋποθέτει ως συντελεσμένη τη διαδικασία της γενικής πολιτισμικής αλλοτρίωσης, της οποίας μαρτυρία και αναστοχασμό αποτελείτο έργο του Σαντ. Είναι η αναζήτηση της άρσης της αδικίας στη μεμονωμένη περίπτωση που αποτυγχάνει να εντοπίσει το άδικο στο ψεύδος του όλου (ωστόσο σε αυτό το στοιχείο θα αγκιστρωθεί η θεωρία για να σκεφθεί το ψεύδος του όλου). Από την πλευρά της και η απόλαυση, στο χωρισμό της από τη συμπόνια προϋποθέτει και αυτή τη γενικευμένη πολιτισμική αλλοτρίωση και είναι έκφραση της. Είναι μία έκρηξη μέσα στην πλήρως εξορθολογισμένη σχέση, το έτερον της, που έχει ωστόσο σχεδιασθεί από αυτήν. Προσκολλάται φετιχιστικά στο μερικό, στο σώμα του άλλου ως θέλητρο ή αντικείμενο. Προϋποθέτει τον ακριβή χωρισμό της από την αγάπη που αναπαράγεται έτσι και η ίδια κατά πλαστό τρόπο, ως αποτέλεσμα εξάχνωσης και ιδεολογοποίησης.

Με την ανάδειξη των τυποποιημένων μηχανισμών αναζήτησης της ηδονής στη νεοπερικότητα ο Σαντ κατέγραψε τις κοινωνικές διαδικασίες συστηματικής δομικής καταστροφής εκείνων των ψυχικών περιεχομένων, στα οποία ως ελλείψεις αναφέρεται η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* για να αποκαταστήσει την ασθενή αξιακή βάση που επιτρέπει στην ίδια ως

κριτική θεωρία να αποκτήσει την ταυτότητα της. Μια τέτοια αρνητική αξία προκύπτει από την ίδια την ηδονή, που στην αποτελεσματική μορφή της δεν πραγματοποιείται μέσω της σύνδεσης της με την τρυφερότητα, αλλά μέσω της σύνδεσης της με τη βία και την αγριότητα. Η αξία αυτή προκύπτει αρνητικά από την εμπειρία της αγριότητας. Τέτοια αξία είναι η ευτυχία σε μια ζωή χωρίς ταπείνωση, ως ουτοπική αξία που προκύπτει αρνητικά από τη φρικτή εμπειρία πρακτικών που παρωδούν την ευτυχία ως απόλαυση από την ταπείνωση του άλλου. Και η αγάπη που παρουσιάστηκε με μυστικοποιημένη μορφή στη χριστιανική θεολογία (και βρίσκεται στους αντίποδες της εβραϊκής θεολογίας του Νόμου, της ψυχρής ηθικής φιλοσοφίας του Καντ, ή της φιλοσοφίας του υπεράνθρωπου του Νίτσε). Ο διαφωτισμός του Σαντ που «αποκρυπτογράφησε» την αγάπη ως ειδωλολατρικό κατάλοιπο, αναφέρεται αρνητικά, οροθετώντας την ως το έτερον του στην ουτοπία και στη νοσταλγία μιας αλληλέγγυας ζωής, σε μια πλήρωση χωρίς ανταγωνιστικότητα και εχθρότητα.

Για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* όλο το παραδοσιακό ηθικο-θρησκευτικό πλέγμα αξιών που αποδομήθηκε από το διαφωτισμό περιείχε ίχνη που δεν αφήνουν να σβήσει η ελπίδα για μια ζωή με πίστη και αλληλοσεβασμό. Είναι ψέμα ότι τα ίχνη αυτά μπορούν να μετασηματισθούν σε λειτουργικές σχέσεις (λ.χ., οικονομική λειτουργία της σχέσης γονέων παιδιών, της έγγαμης σχέσης κ.λπ.). Η αλήθεια είναι ότι τα ίχνη αυτά που μπορούμε να διακρίνουμε πίσω από τις μυστικοποιημένες μορφές του παραδοσιακού αξιακού πλέγματος υπερβαίνει τη λειτουργική σχέση και μάλιστα είναι όρος για να ξανασκεφθεί η Κριτική Θεωρία τις συνέπειες της διαλεκτικής της νεωτερικότητας.

Ο Σαντ διέγινε τις συνέπειες του εργαλειακού διαφωτισμού (198). Δεν υποκρίθηκε ότι ο φορμαλιστικός λόγος είναι

κοντότερα στην ηθική από ό,τι στην ανηθικότητα. Οι συνέπειες του εργαλειακού πράττειν που οι αναλύσεις του Σαντ αποκαλύπτουν αποτελούν μια ατελή μόνον πρώτη διήγηση της ιστορίας του πραγματικού τρόμου που είναι η ιστορία του σύγχρονου πολιτισμού, όπως τη βλέπουν μπροστά τους ο Αντόρνο και ο Χόρκχάιμερ, της ιστορίας του φασισμού, των πολέμων, των σωματικών και πνευματικών ακρωτηριασμών, της δολοφονίας των παιδιών τους και των συντρόφων τους από τους ίδιους τους σύγχρονους ανθρώπους. Ό,τι ο Σαντ μελέτησε στο εργαστήριο του συγγραφέα, η ηδονή από τα βασανιστήρια των άλλων, μετετρέπη από το φασισμό σε γενικευμένη βαρβαρότητα, σε ιστορικά πραγματοποιημένη σαδιστική καταστροφή.

Αλλά τίθεται το πρόβλημα για τη *Διαλεκτική των Διαφοτισμού*, πού θαστηριχθεί σκέψη για να καταγγείλει τον τρόπο, όταν δική της εσωτερική συνέπεια είναι ότι δεν μπορεί να στηρίξει στον Λόγο ένα καλύτερο επιχείρημα υπέρ της αδικίας παρά υπέρ της δικαιοσύνης (το πρόβλημα της διένεξης Θρασυμάχου-Σωκράτη). Ο Αντόρνο και ο Χόρκχάιμερ επισημαίνουν ότι οι «καταραμένοι» φιλόσοφοι, ο Σαντ και ο Νίτσε, με το να τονίζουν την κρίση της ratio, συμβάλλουν στο να απομακρυνθεί το κέλυφος από την ουτοπία, η οποία περιέχεται σε κάθε αληθινή φιλοσοφική σκέψη, μιας ανθρωπότητας χωρίς διαστρέβλωση. Οξύνοντας την ταυτιστική σχέση του ορθολογικού προς το εξουσιαστικό, δείχνουν με ακρίβεια ότι η κρίση συνίσταται στην ίδια αυτή την ταύτιση, στην απόπειρα να αρθρωθεί συνεκτικός λόγος με το να παραγνωρισθεί ως παράγοντας ιδεολογίας και απροσδιοριστίας η συμπόνια και η πίστη στον άνθρωπο. Αλλά ταυτόχρονα ακυρώνουν το δογματισμό και τον ανορθολογισμό που υποστασιοποιούν τη συμπόνια, την αγάπη κ.λπ., αναστοχαζόμενοι την κοινωνική σχέση που τις συγκροτεί ως ανορθολογικές σταθερές, αντί-

στοιχες ως προς τον ανορθολογισμό τους προς αυτό στο οποίο αντιπαρατίθενται: την άρχουσα βία και την εξουσιαστική σχέση.¹⁰

IV

Το εγχείρημα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* να καταδείξει τις συνέπειες στις οποίες οδήγησε η αμφισβήτηση του μύθου και της μεταφυσικής από το διαφωτισμό, της επέτρεψε να διακρίνει τη λανθάνουσα μεταφυσική δομή στο υπόβαθρο της ίδιας της διαφωτιστικής-εργαλειακής σκέψης. Ταυτόχρονα όμως η καταγγελία τής πλήρους εργαλειακότητας επαναθέτει το ερώτημα για τη σχέση της ίδιας της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* προς αυτό το μεταφυσικό υπόβαθρο που ο εργαλειακός λόγος σχεδίασε να εξαφανίσει καταγγέλλοντας το ως πρόληψη. Η σχέση αυτή φαίνεται να είναι πολύ βαθύτερη από, τιμια επιφανειακή ανάγνωση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* θα επέτρεπε να διαγνωσθεί. Θα μπορούσε κανείς να φτάσει στο σημείο να δει τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ως μια νεωτερική ερμηνεία της πλατωνικής *Πολιτείας*." Ο φιλόσοφος (ο λόγος) μάχεται κατά του σοφιστή προσπαθώντας να ανασκευάσει την εργαλειακή λογική που αυτός προβάλλει. Ο ίδιος ο φιλόσοφος αναγνωρίζει στο σοφιστή κάτι δικό του, τις συνέπειες της θεωρητικής σκέψης που ξεπέρασε τις προϋποθέσεις της. Ο σοφιστής αναδιπλασιάζεται στον πραγματικό κόσμο με τη μορφή του τυράννου και του μιμητικού. Η τυραννική αρχή ήταν ήδη εγγεγραμμένη στον εξισωτισμό της σκέψης που κάνει όλα τα σημεία να απέχουν εξίσου από το κριτήριο το οποίο μας επιτρέπει να τα αναστοχαστούμε. Εξισωτική δημοκρατία και τυραννία έχουν κοινές ρίζες. Είναι οι δύο μορφές πολιτικού βίου, αφ' ενός της κανονικότητας και

αφ' ετέρου της άρσης της και της πραγμάτωσης της ωμής εξουσίας, μορφές, εμπειρία των οποίων απέκτησαν οι Αντόρνο και Χόρκχάμερ στις δημοκρατικές καπιταλιστικές κοινωνίες και στο φασισμό. Η μιμητική αρχή εκδηλώνεται στο πολιτισμικό σύστημα που είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα του εξουσιαστικού συστήματος. Η αντίσταση της φιλοσοφίας σε αυτή τη μορφή μίμησης ήταν δραστική στην περίπτωση του Πλάτωνα και συνίστατο στην εξορία της μιμητικής από την πόλη. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αντιστέκεται με τη μορφή της κριτικής στην πολιτισμική βιομηχανία και της ανάδειξης της διάστασης του διαφωτισμού ως μαζικής εξαπάτησης.¹²

Η ανάδειξη από τους Αντόρνο και Χόρκχάμερ του πλατωνικού θέματος της εξαπάτησης στον μαζικό πολιτισμό πραγματοποιήθηκε μέσα από τη διερεύνηση ενός άλλου πλατωνικού θέματος: της ομοιότητας. Η σύγχρονη κοινωνία της διαφοροποίησης και της εξειδίκευσης δεν οδηγεί σε πολιτισμικό χάος αλλά σε πολιτισμική εξομοίωση. Αποτελεί σύστημα στο οποίο τα επιμέρους στοιχεία «συμφωνούν» μεταξύ τους συγκροτώντας ψευδή ταυτότητα γενικού και ιδιαίτερου. Η ταυτότητα αυτή είναι προϊόν της τεχνικο-οικονομικής μηχανής στην εξορθολογισμένη καπιταλιστική κοινωνία. Ο ορθολογισμός της συμπίπτει με αυτόν της εξουσίας και το αποτέλεσμα της συνίσταται με την πλατωνική έννοια σε άρση της δικαιοσύνης και παραγωγή του αδίκου.

Η μηχανή της πολιτισμικής βιομηχανίας αλλοιώνει συστηματικά και θυσιάζει αυτό που θα ήταν δυνατό, τα αισθητικά δημιουργήματα που η λογική τους θα διέφερε από τη λογική του κοινωνικού συστήματος (203).¹³ Καταστρέφει τη δραστηριοποίηση των ατόμων και ακυρώνει τη συμμετοχή τους μετατρέποντας τους σε δέκτες, ακροατές και θεατές (ή δημιουργεί πλαίσια διοχέτευσης της αυθορμησίας τους και απορ-

ρόφησης της). Αποτελεί μέρος του όλου συστήματος καπιταλιστικής παραγωγής και τυποποιεί, ποσοτικοποιεί και διαφοροποιεί το υλικό της προσαρμόζοντας το στις απαιτήσεις των καταναλωτών που η ήδια διαμορφώνει. Σε τεχνικές όπως της τηλεόρασης, λέει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* (1944!), αποκτά ζωή το βαγκνερικό Gesamtkunstwerk, όπου λόγος, εικόνα και μουσική ενώνονται ενσωματώνοντας στην αλλοτριωμένη τους ενότητα όλη την κοινωνία και καθιστώντας την έτσι συμμετόχη στα δρώμενα.⁴

Η δράση της πολιτισμικής βιομηχανίας ζωντανεύει την υπαγωγική λογική του καντιανού «σηματισμού» ενεργοποιώντας σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας μηχανισμούς που προσαρμόζουν τις ψυχές έτσι που να μπορούν να ενταχθούν στο αλλοτριωμένο σύστημα του καθαρού επικοινωνιακού λόγου. Και εδώ η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* μοιάζει να διαλέγεται με την πλατωνική *Πολιτεία* υιοθετώντας την ένσταση του Αδειμάντου (*Πολιτεία* 487 B) ότι στην πραγματική πόλη η φιλοσοφική σκέψη φθείρεται και καθίσταται άχρηστη καθώς και τη σοκρατική θέση ότι οι κατεστημένοι μηχανισμοί πολιτικής και πολιτισμικής κοινωνικοποίησης, ο ανούσιος λόγος των θεσμών και των θεάτρων αποτελούν αιτία στρέβλωσης της ψυχής (492 B). Στον πολιτισμό αυτό παράγεται ο μιμητής που καταστρέφει τις ψυχές μιμούμενος το φαινόμενο, ο ποιητής που δεν συναναστρέφεται τον χρώμενο, η αυτονομημένη από την ανάγκη μίμηση εκείνου που ενδείκνυται για κάτι τέτοιο, δηλαδή του πάθους, της βίας και της ακρότητας. Είναι αυτή η μίμηση που συμβάλλει στη συγκρότηση μιας αλλοτριωμένης δημοσιότητας στην πολιτεία (604 A).

Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* κατονομάζει για την εποχή της τα μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεί αυτή η εξομείωση, η αλλοτρίωση, και η παραγωγή στρεβλής δημοκπότητας:⁵ είναι η τυποποίηση με τη χρήση άκαμπτων σταθερών στις πα-

ραδοσιακές τέχνες ή των κλισέ στην κινηματογραφική παραγωγή. Είναι η χρήση της λεπτομέρειας (detail) κατά τρόπο που να εξαφανίζεται η κριτική αποστασιοποίηση από την ολότητα και να αποκαθίσταται η πλαστική ολότητα όλου και μέρους μέσω της υποταγής του μέρους στην τυποποίηση που διέπει το όλο. Είναι η αναπαραγωγή της ψευδαίσθησης ότι το πραγματικό είναι συνέχεια της τεχνητής εικόνας και ότι αυτή αποτελεί προέκταση του. Η στερεότυπη προσαρμογή πραγματικού και φανταστικού στο σχήμα της αναπαραγωγιμότητας. Η υποταγή της ιδιαιτερότητας της δημιουργίας στην κοινωνικά αποδεκτή «φυσικότητα» μέσω διασκευών του λογοτεχνικού ή μουσικού έργου. Η «φυσικότητα» αυτή είναι η ίδια προϊόν και προκύπτει ως αποτέλεσμα περιορισμών του διαφορετικού, αποκλεισμών, απωθήσεων και μίμησης της καθημερινής γλώσσας (που απεμπολεί κι αυτή έτσι τα στοιχεία της αντινομίας και της έκπληξης που τη συγκροτούν ως γλώσσα). Είναι η καλλιέργεια του υποτιθέμενου «γνήσιου» στυλ που κατεξουσιάζει ως το αναγνωρίσιμο και ως αυτό που υπακούει σε κριτήρια αυθεντικότητας. Με την καλλιέργεια όμως αυτή του «γνήσιου» εξαφανίζεται ακριβώς αυτό που συγκροτεί την τέχνη, η ταυτόχρονη ανάδειξη μέσα από τη χρήση των στυλιστικών μορφών της βιαιότητας τους και η ανάδειξη αυτού που καταστρέφεται λόγω της βίαιης επιβολής τους, ο πόνος μέσα στη φόρμα που παραλαμβάνεται ως αρνητική αλήθεια στο πραγματικό έργο (216).

Το στυλ που αποκρύπτει τον αναστοχασμό πάνω σ' αυτή την καταστροφή αποκρυπτογραφείται από τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ως η δράση του φαύλου μιμητικού που θέτει τις δεδομένες μορφές ως πραγματικές και υπόσχεται ένα ψέμα, ότι δηλαδή μέσα απ' αυτές θα συντελεστεί η αισθητική πλήρωση. Αντί να αφηθεί στην αποτυχία του εγχειρήματος του εμμένει στη διατήρηση του κακού ομοίου, στην ταυτότητα με

το άλλο που σαν κι αυτό το ίδιο αγνοεί τη διαφορά, όχι στην ανάδειξη ενός κοινού που χάνεται. Όμως μόνο μια τέτοια ανάδειξη (μια τέτοια μίμηση απώλειας) θα μπορούσε να τεθεί ως η μη αυθαιρεσία, ως η κριτική δεσμευτικότητα από το έργο τέχνης, σε αντιπαλότητα προς την ταυτιστική πολιτισμική βιομηχανία. Από τον Μότσαρτ, τον Σένπεργκ, τον Πικάσο, τους μιμητές που ξέφυγαν από το σοφιστή και συνάντησαν την κριτική φιλοσοφία θα ξανατεθεί και πάλι αυτή η αξίωση αληθείας.

V

Η κατανόηση του τρόπου που η κοινωνία παράγει τον τύραννο (το φασισμό) είναι για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ταυτόσημη με τον αναστοχασμό πάνω στον τρόπο καταστροφής της ψυχής, γιατί μόνον η κατεστραμμένη ψυχή οδηγείται νομοτελειακά στην επιδίωξη της καταστροφής του άλλου. Η αναζήτηση του τυράννου θα πρέπει να κατευθυνθεί προς ένα στρώμα ιστορικότητας ευρύτερης από τη συγκεκριμένη ιστορικότητα της καπιταλιστικής κοινωνίας στην οποία παρήχθη το φασιστικό φαινόμενο. Θα πρέπει ωστόσο να προσδιορίσει και τη σχέση του τυραννικού καθεστώτος με την καπιταλιστική κοινωνία, και ακόμα να φωτίσει τη θρησκευτική διάσταση του στιγματισμού του θύματος (Εβραίου) και να ανεύρει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποτυπώνουν την ιδιοσυγκρασία του θύτη. Κεντρικό θέμα γύρω απ' το οποίο οργανώνεται αυτή η αναζήτηση είναι ο Εβραίος, η μορφή που συγκέντρωσε επάνω της την καταστροφική βούληση των φασιστών. Ο φασισμός ενεργοποίησε στους θύτες εκείνους τους ψυχικούς μηχανισμούς που τους έπεισαν ότι από την εξόντωση του Εβραίου θα εξαρτηθεί η πραγματοποίηση της ευ-

τυχίας του κόσμου. Για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμόν* οι μηχανισμοί αυτοί είναι πραγματικοί μηχανισμοί που δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν θεωρητικά με το φιλελεύθερο επιχείρημα ότι ο Εβραίος, όπως ο πιστός κάθε άλλης θρησκείας, είναι πολίτης, έχει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κ.λπ. Τέτοια επιχειρήματα υποκρίνονται ότι ισχύει ένα φιλελεύθερο ιδεώδες που ωστόσο δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ ιστορικά.

Για την κατανόηση του αντισημιτικού φαινομένου η *Διαλεκτική τον Διαφωτισμόν* αναοτοχάζεται πρώτα την ανάγκη της κοινωνίας να διαιρείται σε θύματα και θύτες, ως έκφραση της χειραφετημένης και αυτοκαταστροφικής λογικής της εξουσίας και της κυριαρχίας που είναι εγγεγραμμένες στον τύπο του βίαιου κατεξουσιασμού της εξωτερικής φύσης, αλλά και της ανθρώπινης φύσης. Οι ρόλοι θυτών και θυμάτων μπορούν να αλλάζουν ιστορικά. Οι διωκόμενοι μπορούν να μεταβληθούν σε διωκόμενους. Εβραίοι, προτεστάντες, καθολικοί μπορούν να αλλάζουν θέση στο παιχνίδι της καταδίωξης. Πάνω σε αυτόν τον καμβά προβάλλεται η οικονομική διάσταση της ανάλυσης. Ο Εβραίος είναι αυτός που έχει περιουσία, αλλά όχι εξουσία. Επειδή οι εξαπατημένες μάζες υποψιάζονται ότι είναι ψέμα αυτό που τις διαβεβαιώνουν οι εξουσιαστές τους, ότι μπορεί δηλαδή να υπάρχει ευτυχία χωρίς εξουσία στις ταξικές κοινωνίες, εκδικούνται αυτούς που πραγματοποιούν αυτό το ιδεώδες, έστω και με ψευδή μορφή. Ευτυχία χωρίς εξουσία θα ήταν κάτι ανυπόφορο γιατί θα σήμαινε την πραγματική ευτυχία. Αυτή η δομή ψευδούς, εσωτερικής αμφισβήτησης και εξουσιαστικής σύστασης του πραγματικού είναι για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* συγκροτησιακή για κάθε φανατισμό και κατεξοχήν για τον αντισημιτισμό.

Ο πραγματικός «Εβραίος» είναι καπιταλιστής που εμφανίζει ωστόσο τον εαυτό του ως αυτόν που παράγει, ενώ οι μά-

ζες καθιστούν υπεύθυνο για την εξαθλίωση τους τον έμπορο (τον Εβραίο που αναγκάστηκε να παραμείνει εγκλωβισμένος στη σφαίρα της κυκλοφορίας και ταυτίστηκε στη συνείδηση των μαζών μαζί της). Τέλος, η ανακατασκευή της σχέσης χριστιανικής και εβραϊκής θεολογίας επιτρέπει μία περαιτέρω διευκρίνιση του αντισημιτικού φαινομένου. Ο χριστιανός που υφίσταται το χριστιανισμό ως θυσία του λογικού (δηλαδή αίρει την απροσδιοριστία της σωτηρίας και διεκδικεί βάσει της πίστης του την αιώνια ζωή, στρέφεται δηλαδή στη μαγεία) εκδικείται όποιον δεν υποβάλλεται μαζί του στην ίδια παλινδρόμηση. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* στη συγκρότηση του αντισημιτικού χαρακτήρα. Ο αντισημιτισμός παρουσιάζεται ως *ιδιοσυγκρασία*, ως ακινητοποίηση, πετρωμένος χρόνος, απόλυτος χώρος, απόλυτη αλλοτρίωση. Το πέτρωμα αίρει τη δυνατότητα αναστοχασμού αυτού που τίθεται κάθε φορά ως το μη ανεκτό, ως αυτό που θα πρέπει να εκλείψει. Ο αντισημιτισμός δικαιολογεί τον εαυτό του ως ιδιοσυγκρασία. Ο Ζίγκφριντ «δεν μπορεί να υποφέρει» τον Μίμε στη βαγκνερική Τετραλογία (295). Το πέτρωμα ως χωροποίηση του χρονικού αποτελεί για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ακραία συνέπεια της ίδιας της διαδικασίας πειθάρχησης και εκπολιτισμού της ανθρωπότητας.

Πολιτισμός σημαίνει μετατροπή της πρώτης μίμησης της φύσης σε οργάνωση (δεύτερη μίμηση και παράλληλη αφαίρεση από την αναστοχαστική παρακολούθηση του «φυσικού» που χαρακτήριζε την πρώτη). Η οργάνωση είναι ορθολογική πράξη, εργασία και εξουσία. Η σκλήρυνση του πολιτισμικού στοιχείου είναι μέρος της παιδείας των εξουσιαστών (των φυλάκων). Είναι ανιχνεύσιμη μέχρι και μέσα στις γνωσιοθεωρητικές κατηγορίες που συγκροτούν την υπερβατολογική σύνθεση, μέσα στην έννοια ως *arbitrio* του φαντασιακού

και της χρονικότητας. Και οι δυο πλευρές του γνωσιοθεωρητικού χωρισμού, η εννοιακή που αναδιπλασιάζει ιδεατά το χώρο και η φαντασιακή/χρονική είναι για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* μιμητικές επεξεργασίες, τις οποίες προκάλεσε ο τρόμος αρχικά μπρος στην απειλή που αποτελούσε η εξωτερική φύση, αργότερα μπρος στην απειλή που αποτελούσε η Κοινωνία ως δεύτερη φύση. Ο τρόμος αυτός αποτυπώνεται στην γκριμάτσα του φασιστικού χαρακτήρα και του θύματος του. Αποτυπώνεται στη μίμηση από την πλευρά του θέματος αυτού που το τρομοκρατεί προκειμένου να το κατευνάσει και στη σαρκαστική μίμηση (παρωδία) της μιμητικής γκριμάτσας του θύματος από το θύτη του.

Οι φασίστες που δολοφονούν τους Εβραίους βλέπουν στα θύματα τους τους διώκτες τους, οπότε το έγκλημα τους εξομοιούται με πράξη άμυνας. Η στάση τους απέναντι στα θύματα τους προϋποθέτει μια αυτοματοποιημένη αντίδραση που χαρακτηρίζει τα ανώτερα ζωικά είδη. Η αντίδραση αυτή εκδηλώνεται απέναντι σε κάθε αντικείμενο με το οποίο βρίσκονται αντιμέτωποι και το θεωρούν απειλητικό ή εχθρικό. Ο αυτοματισμός αυτός μπορεί να ταυτίσει οιαδήποτε τυχαία κίνηση του αντικειμένου με την εχθρική και μάλιστα να ταυτίσει το ίδιο ως το αντικείμενο εξόντωσης. Ο κόσμος μετατρέπεται έτσι σε ευκαιρία εκτόνωσης και καταστροφής κάθε ζώντος που ακολουθεί μία δική του κίνηση. Η αντίδραση αυτή συνδέεται με την παθολογική προβολή και μετατόπιση/μετάθεση των ορμών του υποκειμένου, που έχουν φαινομενικά τιθασευθεί με την κοινωνικοποίηση, στο αντικείμενο, για να το καταστήσουν ένοχο και να του αποδώσουν τη «δίκαιη» τιμωρία του. Οι αυτονομημένοι αυτοί μηχανισμοί μπορούν να μετατρέψουν τον πολιτισμό σε «φύση», τον κόσμο σε κόλαση και να οδηγήσουν στην εξόντωση ενός μέρους της κοινωνίας (Εβραίοι) από ένα άλλο, όπως ένα εχθρικό ζώο εξοντώνει το άλλο.

Ωστόσο μία μεταστροφή της τάσης αυτής δεν είναι αδύνατη. Εξαρτάται από το κατά πόσον οι εξουσιαζόμενοι, ενόψει της ψυχοπαθολογίας (Wahnsinn) του πολιτισμού, θα ανακτήσουν τις δυνάμεις τους και θα προβάλουν αντίσταση. Η αντίσταση θα μπορούσε να οδηγήσει στην απελευθέρωση, όχι μόνον της κοινωνικής σχέσης, αλλά και της ίδιας της σκέψης: «Μόνο με την απελευθέρωση της σκέψης από την κυριαρχία, με την κατάργηση της βίας, θα μπορούσε να υλοποιηθεί ιδέ'απου ως τώρα έμενε αναληθής, ότι ο Εβραίος είναι άνθρωπος» (325). Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* των Εβραίων Αντόρνο και Χόρκχάιμερ σχολιάζει εδώ υπέρρητα το «Εβραϊκό ζήτημα», το νεανικό κείμενο του Εβραίου Μαρξ. Το εβραϊκό ζήτημα αίρεται με την άρση του εγκαθιδρυμένου κοινωνικού χωρισμού αφ' ενός του ψευδούς γενικού και αφ' ετέρου της αλλοτριωμένης ιδιαιτερότητας, με τη συγκρότηση ανθρωπότητας ως ειδοποιού ουσίας (Gattungswesen) (326), με την άρση του ολοκληρωτικού στρεβλού εξορθολογισμού για την πραγμάτωση της συμφιλίωσης (Versöhnung).¹⁶

VI

Οδηγηθήκαμε μέσα από την ανέλιξη του επιχειρήματος της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* να αντιμετωπίσουμε εκ νέου το πρόβλημα του τύπου του ορθολογισμού και του χαρακτήρα των ελλόγων αξιώσεων που προβάλλει η ίδια η θεωρία. Ωστόσο παρέμενε κρυμμένη η θεωρητική ταυτότητα της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* μέσα από τις διαδοχικές μεταμορφώσεις της. Ανατρέχει σε ένα ιδεώδες θεωρίας που αναφέρεται στην «ειδολογική ουσία» κατά το πρότυπο του νέου Μαρξ; Εντάσσει στο πρόταγμα θεμελίωσης κριτικής επιστή-

μης (υιοθετώντας αυτονομία ντισεϊκές αναλύσεις) την έννοια της εξουσίας ως το υπό άρσιν συνεκτικό στοιχείο της ανθρώπινης κοινωνικοποίησης; Τι ρόλο διαδραματίζει η παράδοση της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας για τη συγκρότηση ενός νεωτερικού ορίζοντα αξιολόγησης του κοινωνικοιστορικού από την κριτική; Η *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* δεν περιέχει άμεσες απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα, αλλά επεξεργάζεται τρόπους αντιμετώπισης των διαφορετικών θεμελιωτικών αξιώσεων με αναφορά στις εσωτερικές προϋποθέσεις και αντινομίες τους και τις υπόρρητες εκ μέρους τους υιοθετήσεις όρων που ακυρώνουν το χειραφετητικό τους πρόταγμα. Μ'αυτή την έννοια η *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* λειτουργεί ως το παράδειγμα του όλου έργου των θεωρητικών της σχολής της Φραγκφούρτης, αυτού που προηγήθηκε αυτής και αυτού που ακολούθησε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60. Στο έργο αυτό εξετάστηκαν κριτικά οι διάφορες εκδοχές θεμελίωσης μιας έλλογης χειραφετητικής θεωρίας για τις επιστήμες του ανθρώπου και επισημάνθηκαν τα εσωτερικά όρια τους. Γι' αυτό ίσως το έργο αυτό θα πρέπει να διαβάζεται όχι μόνο ως εξέλιξη μιας σκέψης, αλλά εξίσου νόμιμα και προς τα πίσω, από τις απαντήσεις στις πρώτες διατυπώσεις των ερωτημάτων και από τις διατυπώσεις σε εναλλακτικές απαντήσεις.

Εντυπωσιακά αποτυπώνονται οι μετασχηματισμοί στις απόπειρες θεμελίωσης μιας έλλογης κριτικής στον εργαλειώδη ορθολογισμό στο έργο του Χόρκχάιμερ από τη δεκαετία του '30 και ύστερα. Οι μετασχηματισμοί αυτοί συνδέονται με τη βαθμιαία απώλεια της πίστης του σε έλλογα αποθέματα της διαφωτιστικής σκέψης και πρακτικής, ικανά να υπερβούν τις εγωιστικές και εργαλειακές λογικές. Στα κείμενα του της δεκαετίας του '30 συνυπάρχουν η εμπιστοσύνη στα θετικά αποτελέσματα της επιστήμης με την ιδέα ότι είναι πραγματο-

ποιήσιμη μια «ανθρώπινη» και αλληλέγγυα κοινωνία μέσω της χειραφετητικής πράξης. Αυτή η ιδέα εισέρχεται αυτονόητα στη λογική των θεωρητικών μοντέλων. Πολλές αναλύσεις του

Χόρκχάιμερ της περιόδου αυτής περιέχουν εξηγήσεις με αναδρομή σε αξιακά πλαίσια, λ.χ., εξήγηση του πολέμου, του εθνικισμού κ.λπ. ως υποκατάστατα μιας εναλλακτικής στην εργαλειακότητα ευτυχημένης και αλληλέγγυας ζωής. Στα κείμενα αυτά γίνεται σαφές ότι η κατεύθυνση της κριτικής στρέφεται τόσο κατά του εργαλειακού ορθολογισμού όσο και κατά του ανορθολογισμού του βιώματος και της εναισθησης που είχε ιδιαίτερη εξάπλωση στους κύκλους των διανοουμένων του μεσοπολέμου. Η κριτική προϋποθέτει τη δυνατότητα να διατυπωθεί για τη σύγχρονη εποχή μια ευρύτερη ορθολογική θεωρία της κοινωνίας η οποία θα είναι σε θέση να συνδέσει τα αφηρημένα τεχνικά-ορθολογικά αναλυτικά εργαλεία της με τα πρακτικά αιτήματα που τη δεσμεύουν. Η σκοπιά αυτή της θεωρίας χαρακτηρίζεται από τον Χόρκχάιμερ ως σκοπιά της υλιστικής επιστήμης, του «ανθρώπου», της διαλεκτικής κ.λπ. αλλά οι όροι αυτοί παραμένουν αρκετά ασαφείς.

Στο έργο του *Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία* (1937)¹⁷ ο Χόρκχάιμερ ταυτίζει αυτονόητα την κριτική επιστήμη με τη διαλεκτική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Οι υπό κριτικήν αρνητικές συνθήκες προέρχονται από τη δομή της αστικής κοινωνίας. Και η θεωρία προέρχεται από αυτή την πραγματικότητα, αλλά την υπερβαίνει. Η κοινωνία προσεγγίζεται ως προϊόν της εργασίας των μελών της και ως τέτοια περιεχειτην έλλογη αξίωση της ιδιοποίησης του προϊόντος από τους εργαζομένους. Όμως η έλλογη αυτή αξίωση ακυρώνεται από την κοινωνική μορφή ατομικής ιδιοποίησης του κοινωνικού προϊόντος στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Τόσο το έλλογο δηλαδή όσο και η αλλοίωση του είναι συνυφασμένα μέσα στην κοι-

νωνία. Αυτή η σχέση αλήθειας και αναλήθειας αναπαράγεται και μέσα στο κατηγοριακό πλαίσιο της θεωρίας. Κεντρικό πρόβλημα που απασχολεί τον Χόρκχάιμερ είναι το πρόβλημα της αδυναμίας εντοπισμού ενός φορέα της κοινωνικής αλλαγής, πράγμα που έχει ως συνέπεια τη δυσχέρεια συγκρότησης της ίδιας της κριτικής θεωρίας. Η θεωρία δεν μπορεί πλέον να εκκινήσει από την παραδοχή ότι το προλεταριάτο από την ίδια του τη θέση έχει ορθή γνώση των «πραγματικών» συμφερόντων του και ότι η δημιουργική του δύναμη θα είναι μονοσήμαντα χειραφετητική. Για το λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία η αναζήτηση αξιών από τη θεωρία που να μπορούν να θεμελιωθούν ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά των μαζών. Τέτοιες αξίες είναι για τον Χόρκχάιμερ αφ' ενός οι αξίες του αστικού πολιτισμικού (ελευθερία, ισότητα, δικαιοσύνη), αφ' ετέρου σοσιαλιστικές αξίες ανακατασκευάσιμες βάσει της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Η μαρξική κριτική κατενόησε την αστική κοινωνικοποίηση ως διαδικασία άρσης, ακύρωσης και αλλοίωσης του δυναμικού συνεργατικότητας και αλληλεγγύης των μελών της κοινωνίας. Η παρακολούθηση της διαδικασίας κοινωνικοποίησης από τη θεωρία επιτρέπει την ανάδειξη του εν λόγω δυναμικού-υπό-άρση ως σύνολο αρνητικών αξιών που θα πρέπει να πραγματοποιηθούν μέσω της χειραφετητικής πράξης.

Απαισιοδοξία διέπει τις προσπάθειες θεμελίωσης της κριτικής θεωρίας στα μεταπολεμικά κείμενα του Χόρκχάιμερ και ιδίως στην «Έκλειψη του Λόγου» (1947),¹⁸ ένα κείμενο που ακολούθησε τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Εδώ φαίνεται να έχει απολεσθεί η πίστη στην εμβέλεια του διαλεκτικού λόγου. Διαπιστώνεται ότι στον σύγχρονο κόσμο, ανεξαρτήτως κοινωνικών σχέσεων, επικράτησαν λογικές της εργαλειακότητας και της εξουσίας. Η ίδια η θεωρία χάνει την ικανότητα της να συνδέσει τις έννοιες της με ένα πλαίσιο δε-

σμευτικών αξιών, το οποίο δεν έχει πλέον πού να στηριχθεί. Οι έννοιες αποτελούν τώρα περιγραφικά οχήματα, ενώ οι αξίες ανατρέχουν για να θεμελιωθούν όλο και περισσότερο σε αποφάσεις. Το πρόβλημα της θεμελίωσης μιας κριτικής σχέσης που να υπερβαίνει τον εργαλειακό λόγο τίθεται πλέον ως αντινομία ή ως εκ των προτέρων καταδικασμένο εγχείρημα να επανεισαχθούν παραδοσιακές αξίες με αφαίρεση από την εξουσιαστική τους γένεση και προϊστορία. Όλο το ύστερο έργο του Χόρκχάμερ χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση της ουτοπίας στην οποία είχε πιστέψει, ενός κόσμου πλήρωσης και ευτυχίας, αλλά ταυτόχρονα από τη νοσταλγία ενός τέτοιου ουτοπικού κόσμου. Η νοσταλγία αυτή λαμβάνει έντονο θεολογικό χαρακτήρα. Στις τεχνοκρατικές και εργαλειακές σχέσεις αντιπαρατίθενται αιτήματα συμπόνιας και αγάπης του πλησίον. Η κριτική σκέψη εμφανίζεται ανήμπορη να αντιπαρατεθεί αποτελεσματικά στο θρίαμβο του τεχνικού πράττε *in* απέναντι στο έλλογο πρακτικό πρόταγμα που η ίδια επικαλέσθηκε.

Σε σχέση με το έργο του Χόρκχάμερ, το έργο του Αντόρνο παρουσιάζει μεγαλύτερη συνέχεια στην εξέλιξη των κεντρικών θεμάτων που απασχόλησαν τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* και αναφέρονται στο πρόβλημα της ορθολογικής θεμελίωσης της κριτικής. Η ίδια η έννοια της διαλεκτικής που αναπτύσσεται στο κύριο έργο του της ύστερης φάσης, στην *Αρνητική Διαλεκτική* (1966)⁹ παραπέμπει στο κεντρικό μοτίβο της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*: Ως διαλεκτική σχέση νοείται εδώ η σχέση γενικού (των υπαρκτών εξουσιαστικών σχέσεων που έχουν ιστορικά επιβληθεί) και ιδιαίτερου (αυτού που ανθίσταται στις σχέσεις αυτές ή καταστρέφεται από αυτές). Η κριτική θεωρία συγκροτείται ως αναστοχασμός της διαλεκτικής αυτής σχέσης. Περιέχει αφ' ενός το στοιχείο της συνεκτικής θεωρητικοποίησης που χαρακτηρί-

ζει την τυπικά ελεγμένη επιχειρηματολογία της αναλυτικής σκέψης, και αφ' ετέρου το στοιχείο της ασυνέχειας, της αντίστασης του στοχασμού που έχει γνώση της αναλήθειας των αναλυτικών συστηματοποιήσεων στο βαθμό που αφορούν συστήματα που έχουν συγκροτηθεί μέσω αδίκων εκμεταλλευτικών και εξουσιαστικών σχέσεων. Η αντίληψη αυτή της κριτικής θεωρίας έρχεται σε αντίθεση με τον επιστημονισμό ο οποίος αξιώνει από τη θεωρία να λογοδοτεί για τις προϋποθέσεις κάθε επιμέρους επιχειρήματος της. Η κριτική θεωρία δεν υποστηρίζει το δικαίωμα της θεωρίας να μη δίνει λόγο,²⁰ αλλά αρνείται η λογοδοσία να λαμβάνει χώρα ως προς ήδη συγκροτημένες επιμέρους επιστημονικές σκοπιές/υποθέσεις, διότι τούτο θα σήμαινε ότι θα γινόταν εκ των προτέρων αποδεκτό το πεδίο θεωρητικής συγκρότησης του θετικισμού που έχει εξαρχής αποκλείσει την κριτική στην ίδια τη θετικοποιητική στάση.

Στην *Αρνητική Διαλεκτική* είναι ανακατασκευάσιμη μια «υλιστική» διάσταση που παραπέμπει στον ανθρωπολογικό υλισμό του Φόουερμπαχ και του νέου Μαρξ. Δίδεται έμφαση στην προτεραιότητα του αντικειμένου, αλλά στην ιδέα αυτή είναι εγγενής η κριτική στη συγκρότηση του αντικειμένου ως εμπραγμάτωση και αλλοτρίωση του κόσμου που αποτελείται ωστόσο από «πράγματα που θα μπορούσε κανείς να αγαπήσει». Η κριτική στην αναλυτικά συγκροτημένη αντικειμενικότητα και στη λογική της ταύτισης ανατρέχει στο μη ταυτόσημο. Η «προσδιορισμένη άρνηση» της κριτικής θεωρίας οδηγεί σε μια λογική της άρνησης που αναστοχάζεται μια διαφορά, σε σχέση με την ταυτότητα, τέτοια που να μην μπορεί με τη σειρά της να ταυτιστεί/θετικοποιηθεί και να τοποθετηθεί σε μια σειρά δίπλα στην ταυτότητα. Για να δηλώσει αυτή τη διαφορά σε σχέση με την ταυτιστική λογική ο Αντόρνο χρησιμοποιεί διατυπώσεις που εμφανίζουν την κριτική θε-

ωρία να θεμελιώνεται στο μη εννοιακό και στην αντίφαση. Σηματοδοτεί έτσι τη διαφορά της σκέψης του προς ένα επιστημολογικά αποκαθαρμένο εννοιακό που έχει αποξενωθεί από τα αξιακά του συμπληρώματα με δεδομένη ωστόσο την αδυναμία της κριτικής θεωρίας να εισαγάγει θετικές αξίες.

Σηματοδοτεί ακόμη την απάρνηση λογικών συστημάτων ταυτοτήτων που αρνούνται να συμπεριλάβουν στα θεμελιωτικά τους επιχειρήματα έναν αναστοχασμό πάνω στο ίδιο το πρόβλημα της αντίφασης. Καθώς τόσο η σκέψη όσο και το αντικείμενο της προϋποθέτουν κατά τη συγκρότηση τους την εξουσιαστική σχέση, η έμφαση στον ορθολογισμό των νοητικών μοντέλων και των αρχουσών κοινωνικών πρακτικών θα σήμαινε αποδοχή χωρίς αντίρρηση της εξουσιαστικής φύσης του λόγου. Η αντίρρηση που προβάλλεται από την Κριτική Θεωρία ανατρέχει σε μια ευρύτερη ορθολογικότητα, σε μια έννοια εμπειρίας του ανθρώπινου πόνου, τον οποίο προϋποθέτει η αποκατάσταση της συνοχής των ιστορικών κοινωνικών συστημάτων, αλλά και εμπειρίας των ερμηνευτικών απωθήσεων και του παραγκωνισμού του αναστοχασμού που μπορεί να προϋποθέτει η συγκρότηση λογικο-επιστημονικών μοντέλων. Με την έννοια αυτή η Κριτική Θεωρία επιστρέφει τη μομφή του ανορθολογισμού που της απευθύνουν οι φορμαλιστές επίγονοι της στους ίδιους, παρακινώντας τους να μη σταματήσουν να ελέγχουν διαρκώς την ίδια τους την εμπειρία της κοινωνικής αδικίας και να λογοδοτούν για τη στάση τους απέναντι στις εγκαθιδρυμένες εξουσιαστικές σχέσεις.

VII

Με τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* η κριτική θεωρία της κοινωνίας όπως τη συνέλαβαν ο Χόρκχάιμμερ και ο Αντόρνο επεχείρησε να εκθέσει τις αντινομίες, τις οποίες περιέχει ο κυρίαρχος τύπος σκέψης που έχει γίνει αποδεκτός ως επιστημονικός (ορθολογικός) στις σύγχρονες κοινωνίες και να καταδείξει ότι η περιοριστική αυτή ορθολογικότητα κινδυνεύει να οδηγήσει στην αντικειμενοποιητική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων. Ακόμη ότι ο τύπος αυτός σκέψης αποτυγχάνει να αναδείξει τις σχέσεις δυστυχίας, πόνου, αδικίας και βίας μέσω των οποίων συγκροτούνται οι κοινωνικές σχέσεις, καθώς λόγω της εγγενούς εργαλειακής του σύστασης έχει απωθήσει ή μετασχηματίσει σε λειτουργικά αντίστοιχα τους, αξιακά φορτισμένες έννοιες όπως δυστυχία, πόνος ή αδικία. Η κριτική θεωρία που διεκδικεί για τον εαυτό της τον έλλογο αναστοχασμό που αντιτίθεται στον εργαλειακό ορθολογισμό, θα πρέπει να ανατρέξει σε αυτά τα περιεχόμενα (τα ελλείμματα ευτυχίας) για να φτιάξει τη δική της γλώσσα. Πώς να μιλήσει για τα ελλείμματα αυτά και τις αρνήσεις μιας πλήρους ζωής; Πού είναι ο τόπος του έλλογου αναστοχασμού της που θα της επιτρέψει να αποφύγει τόσο τη μετάπτωση στην εργαλειακή γλώσσα της πραγματοποιημένης επιστήμης όσο και την κατάσταση της άγλωσσης συναίσθησης και συμπόνιας που θα της απέκλειε τη δυνατότητα να αρθρώσει εννοιακά την αντίσταση της στην αδικία; Πρέπει δηλαδή να γίνει αντικείμενο αναστοχασμού της η μετάβαση προς τη διαφορά από την εξουσιαστική σχέση αποφεύγοντας τον κίνδυνο να ακυρώσει αυτή τη δυνατότητα αναστοχασμού με το να καταφύγει στον ανορθολογισμό για τη θεμελίωσή της.

Η προβληματική αυτή έχει κατ' αρχάς σοβαρές μεθοδολογικές συνέπειες που αφορούν τον τρόπο προσέγγισης δια-

φορετικών φαινομένων από τη θεωρία με αναφορά σε κοινές σε αυτά εργαλειακές δομές: Η κριτική στην οποία υποβάλλει η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* την πολιτισμική βιομηχανία, τον φασιστικό χαρακτήρα, τον αντισημιτισμό κ.λπ., μοιάζει ορισμένες φορές σαν να μην ενδιαφέρεται να αναδείξει τη διαφορετικότητα των επιμέρους φαινομένων αλλά να επιμένει στην έξαρση του κοινού τους χαρακτηριστικού: της σχηματικής σκέψης, της αδιαφοροποίητης μαζικότητας, της άλογης χρήσης της τεχνικής και της θεμελίωσης στο εγωιστικό οικονομικό πράττειν.²¹ Ωστόσο, πίσω από αυτό το έλλειμμα διαφοροποίησης κρύβεται μια προειδοποίηση μπροστά στον διαρκώς υπαρκτό κίνδυνο παλινδρόμησης²² από την κανονική ζωή στη φασιστική βία που μπορεί κάθε στιγμή να φανερωθεί κάτω από το λεπτό κέλυφος της κανονικής ζωής. Αν ζούσαν σήμερα οι συγγραφείς της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, φαντάζομαι ότι θα σχολίαζαν το παράδειγμα της βίαιης αφαίρεσης οργάνων από μικρά παιδιά για να πωληθούν ως μοσχεύματα που προϋποθέτει την πιο μοντέρνα ανάπτυξη της ιατρικής, της βιολογίας, της ανοσιολογίας κ.λπ. (πρακτικές που η φασιστική ιατρική δοκίμασε αλλά δεν είχε ακόμη τις τεχνικές προϋποθέσεις να πραγματοποιήσει). Η τάση της τεχνικής να μεταβαίνει, όχι προς τον όρο χειραφέτησης, αλλά προς τη «φασιστική» της χρήση, είναι εγγενής στον τύπο των συγχρόνων οικονομικών συστημάτων που βασίζονται στην ιδιωτικοοικονομική αρχή και είναι πρόβλημα της θεωρίας να την εντάξει στην πυρηνική της συγκρότηση.

Ο τρόπος συγκρότησης της θεωρίας της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* και της *Αρνητικής Διαλεκτικής* μπορεί να χαρακτηριστεί ως συγκρότηση θεωρίας κατά μήκος μιας πορείας εντοπισμού της άδικης και εκμεταλλευτικής σχέσης στην ιστορία και στην κοινωνία. Με την έννοια αυτή ορίζεται απλούστατα ως αλήθεια η σκέψη που αρνείται το άδικο!

(353). Η ίδια η σκε΄ψη μπορεί να μετατρε΄ψει κάθε λε΄ξη σε ψέ-μα, μπορεί όμως να συγκροτηθεί και ως απελευθερωτική σκληρότητα που απαρνείται τη σκλήρυνση που αποτελεί την ωμή βία. Η σκέψη μπορεί να αρνηθεί την ίδια της τη συγκρότηση ως γενικό του οποίου οι στιγμές ωθούνται βίαια προς την αποκατάσταση ταυτότητας. Υποχρεωτικά θα ανατρέξει στις ταυτιστικές κατατάξεις ως όρους της γνώσης, αλλά όντας αξιακή γνώση είχε τη δύναμη να υπερβαίνει την ακαμψία και τη «λογική» κάθε κατάταξης (354). Η διαλεκτική σαρκάζει τη λογική «όταν αυτή είναι εναντίον της ανθρωπότητας» (351). Αλλά πώς να μεταφρασθεί η εμπειρία που αποκτάται κατά μήκος της πορείας εντοπισμού του πόνου και της αδικίας που προκαλούνται από την εξουσιαστική σχέση και την τεχνική σε υπέρβαση των σχέσεων αυτών; Πώς μπορεί κανείς να σκεφθεί αυτή την υπέρβαση; Η απάντηση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* έχει ως αφετηρία της την *απροσδιοριστία* της εξουσιαστικής σχέσης που απορρέει από την ίδια της την εξουσιαστική φύση. Η αναγκαιότητα να καταστούν οι άνθρωποι δείγματα ενός αντικειμενοποιημένου είδους δεν συγκροτείται συνεκτικά: «Αυτή η λογική αναγκαιότητα δεν είναι οριστική» (79). Η αλήθεια της είναι προβληματική (ibid). Στις υπάρχουσες εξουσιαστικές δομές αναδεικνύεται το στοιχείο του ορθολογισμού και ως κάτι διαφορετικό από την εξουσία (ibid). Δηλαδή και η μετάβαση από το εξουσιαστικό στη διαφορά του μπορεί να παρασταθεί ως μετάβαση μέσα στον ορθό λόγο, που αναπαράγεται κάθε στιγμή στο ιστορικό.

Η λογική αυτή δομή της μετάβασης μέσα στον Λόγο, που χρησιμοποιεί η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, είναι συγκρίσιμη με την κλασική εκδοχή αυτής της μετάβασης, σύμφωνα με τη φιλοσοφία του διαφωτισμού όπως παρουσιάζεται στα κλασικά τελεολογικά γραπτά, αλλά και διαφοροποιείται σα-

φως απ' αυτήν. Στην § 83 της καντιανής *Κριτικής της Κριτικής Δύναμης* ο Καντ διατύπωνε την ελπίδα ότι η ανάπτυξη των τεχνικών επιδεξιότητων του ανθρωπίνου γένους προς επίτευξιν οιονδήποτε τεχνικών σκοπών θα μπορούσε να οδηγήσει και στο να τεθεί η ίδια η ανθρωπότητα ως σκοπός και να επιτευχθεί ε'τσι μετάβαση από την αναγκαιότητα στην ελευθερία.²³ *Καϊϋ*/Δ/αλεκτ/κή τον *Διαφωτισμού* διαπιστώνει ότι η γενική εξάπλωση των εργαλείων της εξουσίας καίτης παραγωγής προϋποθέτει την εμπλοκή όλων των μελών της σύγχρονης κοινωνίας στη χρήση τους. Το «μέσον» ενόψει οιονδήποτε εργαλειακών σκοπών αποκτά έτσι αντικειμενική υπόσταση για όλους. Οι ανεπτυγμένες τεχνολογίες και οι διευρυμένες αγορές υποχρεώνουν τους εξουσιαζομένους να συμμετάσχουν στις διαδικασίες γνώσης και διευθέτησης της εξουσίας των πραγμάτων. Αλλά έτσι τους καθιστούν ταυτόχρονα ικανούς να απαλλαγούν επιτέλους από την ίδια την εξουσία (80, 88).

Η γνώση μπορεί να οδηγήσει λοιπόν και για τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* σε άρση της εξουσιαστικής σχέσης. Την άρση αυτή η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* τη στοχάζεται ως «συμφιλίωση» του απελευθερωμένου βίου αφ' ενός και των αποκρυσταλλώσεων της σκέψης και των τεχνικογνωστικών μηχανισμών που τη συμπληρώνουν αφ' ετέρου, αντίστοιχα με τη μεσολάβηση ελλόγου και διανοητικού-μηχανικού της 3ης Καντιανής Κριτικής. Αλλά ακριβώς στο σημείο αυτό διαφοροποιείται η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* από τα καντιανά τελεολογικά γραπτά. Στα καντιανά κείμενα το πρόβλημα της απροσδιοριστίας λυνόταν πάντα «υπέρ του Λόγου»,²⁴ ενώ η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* αναβάθμιζε τη δυνατότητα του καταστροφικού και ανορθολογικού δυναμικού του σύγχρονου πολιτισμού. Το τεχνικό πράττειν δεν συμφιλιώνεται υποχρεωτικά με το πρακτικό αίτημα. Στην «απάντηση» του κλα-

σικού διαφωτιστικού ορθολογικού επιχειρήματος, ότι μια τέτοια συμφιλίωση είναι τουλάχιστον όρος προκειμένου να καταστεί η κοινωνικο-τεχνική σχέση αντικείμενο συνεκτικής σκέψης, *^*Διαλεκτική του Διαφωτισμού προβάλλει την αρνητική δυνατότητα η έλλειψη μιας τέτοιας συμφιλίωσης να οδηγήσει και στην κατάργηση της ίδιας της σκέψης. Η τεχνική μπορεί να μεσολαβηθεί και με το εγκληματικό ή το τερατώδες στις υπαρκτές κοινωνικές σχέσεις. Ακριβώς επειδή μια συμφιλίωση του απελευθερωμένου βίου και της εργαλειακής σκέψης είναι νοητή, αυτοί που δεν τη θέλουν υπονομεύουν το ίδιο το νοεόν και στρέφονται προς τον ανορθολογισμό.

Από τις τοποθετήσεις της *Διαλεκτικής τον Διαφωτισμού* φαίνεται ότι η κριτική της στον ανορθολογισμό, η διαπίστωση της αστάθειας του αντιπάλου εξουσιαστικού επιχειρήματος και η διατύπωση ενός ελλόγου αιτήματος θεμελίωσης των επιχειρημάτων της όχι μόνο δεν εγγυάται και την πλήρωση του αιτήματος, αλλά ούτε καν επιτρέπει έναν ακριβέστερο μορφικό προσδιορισμό του. Η σκέψη μπορεί να διακρίνει την ίδια της τη λογιστική διάκριση σε «α ή β» ως αποτύπωση μιας λογικής της φυσικής αναγκαιότητας και να αποστασιοποιηθεί αναστοχαστικά από αυτήν. Το πνεύμα που προϋποθέτει τον φυσικό προσδιορισμό αποδεχόμενο την προέλευση του από την εξουσιαστική σχέση ταυτόχρονα σχετικοποιεί την εξουσιαστική του αξίωση που το έκανε σκλάβο της φύσης (84). Ωστόσο αυτή η μετάβαση από την αναγκαιότητα στην ελευθερία δεν είναι η ίδια εγγεγραμμένη σε ένα σύστημα υπερβατολογικών δυνάμεων ως αναγκαία σχέση δύο γνωστικών δυνάμεων που χαρακτηρίζονται και οι δύο από τη γενικότητα της μορφής, όπως συνέβαινε με τη σχέση διάνοιας και Λόγου στην καντιανή συστηματική. Για τη *Διαλεκτική τον Διαφωτισμού* η μετάβαση αυτή παραμένει απροσδιόριστη (οι υπάρχοντες θεσμοί και οι εξουσιαστικοί μηχανισμοί δεν μπο-

ρουν να εκληφθούν ως εγγυητές της ελευθερίας)(84). Ωστόσο η προοπτική της υπέρβασης της εξουσιαστικής σχέσης παραμένει ανοικτή.

Για το ερώτημα του ορθολογισμού της θεωρίας έχει καιρί-ρια σημασία το γεγονός ότι κατά τη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* η προοπτική αυτή που αναδεικνύεται καθώς εξετάζεται κριτικά η πραγματική ιστορία ως ιστορία συνυφασμένη με τον ανθρώπινο πόνο, δεν θεμελιώνεται στο βουβό αίσθημα του πόνου αλλά στην έννοια (85).³ Η κριτική θα ανατρέξει πάλι στην εννοιακή σκέψη για να αναστοχασθεί το γεγονός ότι η σκέψη με τη μορφή των επιμέρους επιστημών παράμενε αιχμαλωτισμένη στην τυφλή «οικονομική τάση των πραγμάτων». Σκέψη είναι πάλι αυτό που θα μετρήσει την αδικία που είναι εγγενής στην εξουσιαστική σχέση και στην εξουσιαστική σκέψη που κάνει αυτή τη σχέση δυνατή.²⁶ Με αυτή την έννοια ο διαφωτισμός αντιπαρατίθεται στην εξουσία ως το αντίθετο της (83). Η ανάπτυξη της διαλεκτικής του διαφωτισμού φτάνει εδώ στο σημείο έκθεσης των δυο στιγμών του διαφωτισμού ως δύο πλευρών μιας αντινομίας. Ο κριτικός αναστοχασμός αντιπαρατίθεται στην ίδια του τη θετικιστική χρήση και κινδυνεύει να αποδυναμωθεί από την αποτελεσματικότητά της. Τον κίνδυνο αυτό διέγινωσε η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* στη συγκρότηση του λόγου της σύγχρονης της αστικής θετικιστικής σκέψης που κατακερματίζει το αντικείμενο της και αξιώνει την επιστημονική επαλήθευση του κάθε κομματιού, αποκλείοντας εκ των προτέρων την κριτική ανάδειξη της σχέσης των στιγμών και των μηχανισμών συγκρότησής τους, ως ατομικότητων. Έναν τέτοιο κίνδυνο διέγινωσε όμως και στη συγκρότηση της σοσιαλιστικής σκέψης που αποσπά από τη διαλεκτική σχέση ελευθερίας και αναγκαιότητας (ελλόγου και μηχανικού) τη στιγμή της αναγκαιότητας, μετατρέποντας τη σε «βάση» στην κίνηση της

οποίας εν συνεχεία εμπιστεύεται την εκπλήρωση της άλλης στιγμής (της ελευθερίας). Τόσο ο θετικισμός της αστικής σκέψης όσο και η εξωτερική τελεολογία της ιστορίας που χαρακτηρίζεται σοσιαλιστική σκέψη προδίδουν την κριτική σκέψη και αυτή εκδικείται συρρικνουμένη σε ανελευθερία. Η ανελευθερία αυτή συμπίπτει με την ψευδή «ελευθερία» του μη εννοιακά συγκροτημένου όλου (Unbegiffenes Ganzes) (86). Δηλαδή εδώ η εννοιακή συγκρότηση νοείται ως ελευθερία που επικαλείται η κριτική (έλλογη κοινωνικοποίηση). Η κριτική ελέγχει τη συρρίκνωση του στοχασμού και την εργαλειαικότητα που εκδηλώνεται με τη μορφή του θετικισμού και του δογματισμού, χρησιμοποιώντας έννοιες που δεν απορροφώνται από την εργαλειαικότητα, καθώς ανατρέχουν για να συγκροτηθούν σε αυτό που θυσιάζεται προκειμένου να συσταθεί το εργαλειικό νοείν και πράττειν.

Σημειώσεις

1. T.W. Adorno, Max Horkheimer, *Dialektik der Aufklärung*, 1η έκδοση, Αμστερνταμ 1944-47· βλ. τον πρόλογο της παρούσας έκδοσης.
2. Για την έννοια της μίμησης στο έργο του Αντόρνο πρβλ. M. de la Fontaine, *Der Begriff der künstlerischen Erfahrung bei T. W. Adorno*, Φραγκφούρτη 1977 (Διδ. διατρ.), σελ. 4 κ.ε., 7 κ.ε.
3. Για την προβληματική των αναχρονισμών, των αρχαϊσμών και των προβολών συγγρόνων εννοιακών σχημάτων σττ\ *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* πρβλ. S. Cochetti, *Mythos und "Dialektik der Aufklärung"*, Königstein (Ts.), 1985 και J. Baars, «Kritik als Anamnese. Die Kompositin der *Dialektik der Aufklärung*», στο: H. Kunneman και H de Vries (επιμ.), *Die Aktualitat der "Dialektik der Aufklärung"*, Φραγκφούρτη, Νέα Υόρκη 1989, σελ. 216.
4. Πρβλ. Κ. Ψυχοπαίδης, «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριάσμός στην πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων* 11/2, Φεβρ. 1993, σελ 88 κ.ε.
5. Πρβλ. J. Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, τόμ. I, Φραγκφούρτη 1995, σελ 513 κ.ε.
6. T. W. Adorno, *Negative Dialektik*, Φραγκφούρτη, 1966, σελ. 37 κ.ε.
7. *Οδύσσεια* I, 366, « οὔτις ἐμοί γ' ὄνομα » . (Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* γράφει «ουδείς», σελ. 114.)

8. Για τη σχέση της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* με τη νομιναλιστική φιλοσοφική παράδοση πρβλ. G. Mensching, «Zu den historischen Voraussetzungen der *DialektikderAufklärung*», στο: M. Lobig, G. Schweppenhauser, *Hamburger Adorno Symposium*, Luneburg 1984, σελ. 29,33 κ.ε.

9. Το τερατώδες προειδοποιεί, πρβλ. λατινικό monstrum, από το ρήμα moneo.

10. Πρβλ. T. Koch, M. Kodalle, «Negativität und Versöhnung» για το πρόβλημα της αμφιβολίας ως προς την αυθεντικότητα των ιχνών «ευτυχίας» στις πραγματικές κοινωνίες στη σκέψη του Αντόρνο, στο: T. Koch κ.ά. (επιμ.), *Negative Dialektik und die Idee der Versöhnung*, Στουτγάρδη 1973, σελ. 25.

11. Έχει παραμεληθεί από την έρευνα η διερεύνηση του παράδοξου ότι η κριτική του διαφωτιστικού λόγου ως μεταφυσικού, στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, ανατρέχει με τη σειρά της υπόρρητα σε πρωτομεταφυσικά σχήματα για να συγκροτηθεί. Η αναγκαιότητα συνειδητής ανακατασκευής της μεταφυσικής σκιάς της κριτικής από την ίδια την κριτική έχει καταδειχθεί από τον Καντ στην *Κριτική τον Καθαρού Λόγου*.

12. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* εκκινεί από την πραγματικότητα της κατάληψης της πόλης από τους μιμητικούς. Πρβλ. σελ. 251, μεταφορά του τραγικού στοιχείου στον καθημερινό κόσμο και 254 (σχετική αναφορά στο μυθιστόρημα του Doblin *Berlin Alexanderplatz*).

13. Πρβλ. και σελ 262 κ.ε. (το πρόβλημα της άρχουσας κοινωνικής λογικής ως αντικείμενο το οποίο αρνείται και ταυτόχρονα προϋποθέτει το έργο τέχνης καθώς και το πρόβλημα της απαξίωσης του μέσου της γενικευμένης χρήσης του - η αμφιλεγόμενη «συντηρητική» θέση του Αντόρνο).

14. Στην παράσταση του *Δαχτυλιδιού* του Βάγκνερ στο Μπαϊρόιτ (1988), ο σκηνοθέτης Χάρντ Κούπφερ στήνει στο τέλος του έργου (Λυκόφως) τηλεοράσεις επί σκηνής, ώστε το κοινό να βιώσει το τέλος του κόσμου ταυτόχρονα ως αποτέλεσμα του πολιτισμικού ανρθολογισμού και ως κάτι καταναλώσιμο που μπορεί να προβλη-

θεί, όπως και καθετί άλλο, από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (πρβλ. J. Kaiser στη *Süddeutsche Zeitung*, 3.8.1988).

15. Η κριτική της *Διαλεκτικής των Διαφωτισμού* στον νεωτερικό εξομοιωτικό πολιτισμό παραπέμπει στην κριτική του Τοκβίλ στην εξισωτική δημοσιότητα στην Αμερικανική Δημοκρατία (σελ. 222 επ., πρβλ.248)

16. Δηλαδή το «εβραϊκό ζήτημα» δεν αίρεται όσο η πραγματικότητα αρνείται αυτή τη συμφιλίωση.

17. Μ. Χόρκχάμερ, «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία», *Φιλοσοφία κι κοινωνική κριτική*, Αθήνα 1984.

18. Μ. Χόρκχάμερ, *Έκλειψη τονΛόγον*, Αθήνα 1987.

19. T. Adorno, *Negative Dialektik*, ό.π.

20. Αυτή η μομφή διατυπώθηκε, λ.χ., από τον H. Schnadeibach στο «Dialektik als Vernunftkritik. Zur Konstruktion des Rationalen bei Adorno», στο: L. v. Friedeburg, J. Habermas (επιμ.) *Adorno-Konferenz 1983*, Φραγκφούρτη 1983, σελ. 79.

21.0 J. Habermas (*Der Philosophische Diskurs der Moderne*, Φραγκφούρτη 1985, σελ 130 επ., 138 επ.) σχολιάζει ότι η επιχειρηματολογία της Κριτικής Θεωρίας τείνει να αγνοήσει όχι μόνον τη συνθετότητα αλλά και τα ε'λλογα κανονιστικά περιεχόμενα της νεωτερικότητας.

22. Πρβλ. H. Dubiel («Die Aktualität der Gesellschaftstheorie Adornos», στο L. v. Friedeburg, J. Habermas, ό.π., σελ. 312κ.ε.), που τονίζει το εγγενές στην Κριτική Θεωρία, αίτημα αντίστασης κατά της παλινδρόμησης που τη διαφοροποιεί ως κριτική-κανονιστική θεωρία σε σχέση με συντηρητικές εκδοχές του πολιτισμικού πεσιμισμού.

23. Πρβλ. I. Kant, *Kritik der Urteilskraft*, εκδ. Weischedel, Φραγκφούρτη 1957, B 390/A 385 (τόμ. VI, σελ 552 κ.ε.): I. Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, πρότ. 2 και 3, τομ. XI, σελ. 36 (την κατασκευή του εργαλειακού λόγου που δημιουργεί στην ακραία ανάπτυξη του τον όρο της ίδιας του της υπέρβασης).

24. Πρβλ. I. Kant, *Der Streit der Fakultäten*, παρ. 2. σημείο 4. (τόμ.νί,356κ.ε.)

25. Η «έννοια» της Κριτικής Θεωρίας εκφράζει την υπάρχουσα έλλειψη, αλλά σε αντίθεση με την ιδεαλιστική διαμεσολάβηση δεν εγγυάται την υπέρβαση της, την οποία αφήνει απροσδιόριστη· πρβλ. το κείμενο του H. Sweppenhauser, στο: T. Koch κ.ά., *ό. π.*, σελ. 99κ.ε.

26. Τίθεται εδώ το πρόβλημα του συσχετισμού εννοιών (συμφραζομένων) και των αντισχετικιστικών στρατηγικών που αναπτύσσει η Κριτική Θεωρία και το οποίο παραμένει εν πολλοίς ανοικτό ερευνητικό πρόβλημα· πρβλ. για τα συμφραζόμενα T. W. Adorno, *Negative Dialektik*, *άπ.*, σελ. 43,60,166.

« Το γεγονός ότι ο υγειονομικά καθάρος χώρος του εργοστασίου και τα συναφή, Φόλκσβάγκεν και παλαί ντε σπορ, εξοντώνουν στην αμβλύνοιά τους τη μεταφυσική θα μας άφηγε ακόμη αδιάφορους, ότι αυτά όμως μέσα στο κοινωνικό όλον γίνονται τα ίδια μεταφυσική, μεταβάλλονται σε ιδεολογικό παραπέτασμα, πίσω από το οποίο συν-κεντρώνεται η πραγματική συμφορά, αυτό δεν είναι αδιάφορο. Από εδώ ξεκινούν τα αποσπάσματα μας. ff

νήσος

Γνώμονες 1

ΜΑΞ ΧΟΡΚΧΑΙΜΕΡ
ΤΕΟΝΤΟΡ Β. ΑΝΤΟΡΝΟ

ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ
ΤΟΥ
ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Μετάφραση: ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

Επίμετρο; ΚΟΣΜΑΣ ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ · Επιμέλεια; ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΟΥΖΕΛΗΣ